

І. К. Рибалка

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник
для
вузів

Частина

І. К. Рибалка

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Частина I

*Від шістнадцятих років
до кінця XIII століття*

*Затверджено
Міністерством освіти України
як підручник для студентів
історичних факультетів
вищих навчальних закладів*

Харків
«Основа»
1995

ББК 63.3(4УКР)
Р93

Рецензенти: д-р іст. наук, проф. *Р. Д. Лях* і канд. кт. наук доц. *В. О. Шрко* (кафедра історії України та кафедра історіографії, джерелознавства і методики викладання історії Донецького університету); д-р юрид. наук, проф., акад. Академії правових наук України *А. Я. Рогожин* (Українська юридична академія)

Редактори *Анатолій Балабуха, Костянтин Гулий*

Рибалка І. К.

Р93 Історія України. Частина 1: Від найдавніших часів до кінця XVIII століття: [Підр. для іст. фак. вищих навч. закладів].— Х.: Основа, 1994.— 448 с.

ISBN 5-7768-0240-7

15ВЫ 5-7768-0241-5 (Ч. 1.)

У першій частині підручника систематично викладається історія України з найдавніших часів до кінця XVIII століття.

Для студентів, аспірантів і викладачів історії України вищих навчальних закладів.

Р 0503020902-037 БЗ-28-94
22»-94

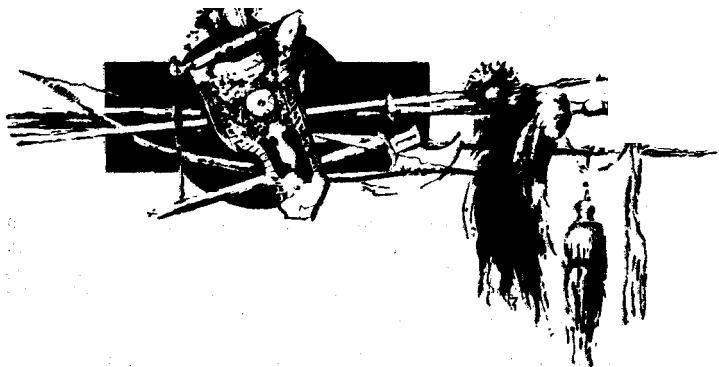
ББК63.3(4УКР)

ISBN 5-7768-0240-7

15ВЫ 5-7768-0241-5 (Ч. 1.)

© І. К. Рибалка, 1994

© В. Є. Петренко, художнє оформлення, 1994

ВСТУП

1. Предмет і завдання курсу історії України

**Україна —
незалежна
демократична
державна**

Багато століть український народ боровся проти численних ворогів за право самому розпоряджатися рідною землею і своєю долею, за незалежну й самостійну українську державу. Нарешті 16 липня

МІЮ р. Верховна Рада України прийняла «Декларацію про державний суверенітет України:», в якій проголосила «державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки

в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах».

24 серпня 1991 р. Верховна Рада Української РСР проголосила Україну незалежною демократичною державою. В **«Акті проголошення незалежності України»**, прийнятому 24 серпня 1991 р., говориться:

«Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

ПРОГОЛОШУЄ

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ та створення самостійної української держави — **УКРАЇНИ**.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

24 серпня 1991 року.*

У референдумі, проведеному 1 грудня 1991 р., 28804071 чоловік, тобто 90,32 відсотка громадян, що брали участь у референдумі, підтвердили «Акт проголошення незалежності України». Першим всенародно обраним президентом став Леонід Макарович Кравчук, за якого віддали свої голоси 61,59 відсотка виборців, котрі брали участь у голосуванні.

Територія України становить 603,7 тисяч квадратних кілометрів. Вона більша, ніж територія Англії, Бельгії, Голландії, Португалії, Греції, Швейцарії, разом узятих. Землі України простягаються із сходу на захід до 1300 км — від притоків Дону до буйної Тисси — і з півночі на південь на 900 км — від зелених лісів Полісся до південних берегів Криму. Українська держава має сусідами: на північному заході — Польщу, на заході — Словаччину, Угорщину і Румунію, на південному заході — Молдову, на півночі — Білорусь, на сході і південному сході — Росію. На півдні Україна омивається водами Чорного і Азовського морів.

Україна має м'який помірний клімат. Тільки на південному узбережжі Криму він субтропічний. Українські землі перетинаються багатьма великими і малими ріками (їх налічується майже 23 тис). Серед них найбільші — Дніпро, Прип'ять, Дністер, Десна, Південний Буг, Сіверський Донець. Крім того, в Україні є понад 3 тисячі природних озер, які мають загальну площу понад 2 тисячі квадратних кілометрів.

Україна відзначається родючістю ґрунтів, різноманітністю рослинного і тваринного світу, багатством природних копалин, серед яких є родовища кам'яного вугілля, нафти, газу, залізних, марганцевих, ртутних і титанових руд, калійної солі та графіту, вогнетривкої глини і т. д.

Чисельність населення України на 1 січня 1994 р. становила понад 52 млн. чоловік. Населення України багатонаціональне. Разом з українцями тут проживають росіяни, білоруси, молдавани, євреї, поляки, греки, румуни та ін.

Ставши незалежною демократичною державою, Україна ввійшла у міжнародну співдружність цивілізованих країн як її повноправний член. Її визнали понад 150 держав світу. Із більшістю з них встановлені дипломатичні відносини і налагоджуються економічні й культурні зв'язки.

**Предмет і
завдання
курсу історії
України**

У сиву давнину сягають початки історії народу, який населяє благодатні українські землі. Надзвичайно складним, тяжким і водночас славним був його історичний шлях. Протягом багатьох віків

у кривавій борні проти численних нападників — кочових орд, монголо-татарських, турецько-татарських та інших завойовників, під владою Литви, Польщі, Росії, Угорщини, Австрії українському народові доводилося відстоювати своє право на історичне існування, на свою національно-релігійну й державну незалежність. Яка трагічна доля! «Читати українську історію,— писав видатний український письменник і політичний діяч В. К.- Винниченко 25 травня 1918 р. у своєму щоденнику,— треба з бромом — до того це одна з нещасних, безглузких, безпорадних історій, до того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше: півдержавного) існування, що одгризалась на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів. Уся історія — ряд, безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок, підкопування...»

І цю складну й тяжку, але свою рідну історію український народ тривалий час не міг вивчати у всій повноті і з належною об'єктивністю. До 1917 р. великодержавні російські історики не вважали український народ за окремий народ, а історія України ними розглядалася як «епізод» історії Російської імперії, за Радянської влади — як частина історії СРСР. До останніх років у загальноосвітніх школах УРСР теми з історії України включалися в загальний курс історії СРСР, а у вузах, крім Історичних факультетів, курс історії України взагалі не вивчався. «Єдина країна в світі,— писав 12 квітня 1942 р. у своєму щоденнику видатний український письменник і режисер О. П. Довженко,— де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимсь забороненим і контрреволюційним,— це Україна. Другої такої країни на земній кулі нема».

Тепер, після проголошення суверенітету і незалежності України, в умовах значного підвищення серед широких кіл громадськості інтересу до рідної історії, у загальноосвітніх школах і спеціальних середніх навчальних закладах історія України стала викладатися як окремий самостійний предмет. Курс історії України як обов'язковий введено на всіх факультетах усіх вузів. Відкрито нові кафедри українознавства. У зв'язку з цим важливі нові завдання постали перед історичними факультетами державних університетів і педагогічних інститутів у справі підготовки і підвищення кваліфікації з історії України викладачів і вчителів. Для здійснення цього завдання, серед інших заходів, конче необхідно забезпечити викладачів і студентів підручниками і програмами з курсу історії України та інших українознавчих предметів.

Дана книга й пропонується як перша частина, шдручника з історії України для студентів історичних факультетів вузів. Вона присвячується історії України від найдавніших часів до кінця XVIII століття. Друга частина має охоплювати час від початку XIX ст. до лютого 1917 р. У третій частині, яка готується нами разом з доцентом Харківського університету В. В. Калініченком, має висвітлюватися історія України від лютого 1917 р. до наших днів.

Складною, тяжкою, підчас трагічною і водночас славною^ героїчною є історія України. Багато поколінь своїм умом і талантом, самовідданою поацею ї звитягою освоювали благодатні українські землі, розвивали господарство і культуру, боролися за національну незалежність України, за створення Української самостійної соборної

держави, за вільне і щасливе життя. На вивченні правдивої історії мусить формуватися патріотична свідомість громадян України. Ті, хто живе в нинішні бурхливі часи, мусять знати й шанувати минуле своєї землі, пам'ять про своїх пращурів. Слід пам'ятати слова великого українського поета Максима Рильського про те, що «хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього. Хто не шанує видатних людей свого народу, той сам не годен пошани».

* * *

Курс історії України читається на історичних факультетах поряд з курсами історії первісного суспільства, археології, історії Росії, стародавньої, середньої, нової і новітньої історії та ін. Зважаючи на це, автор, щоб максимально запобігти дублюванню матеріалу, ті питання, які докладно висвітлюються в інших курсах, намагався тут подати стисло, в загальних характеристиках.

Автор цілком усвідомлює, що нині йде перегляд і переоцінка багатьох проблем історії України. Тому він прагнув виважено підходити до оцінки історичних подій і діячів, уникати однобічних висновків і характеристик. Зокрема, зважаючи на те, що ще немає загального курсу історіографії історії України, автор вважав доцільним частину вступу присвятити короткому нарисові розвитку історичної науки в Україні і характеристиці основних джерел з історії України. Крім того, у ряді випадків у ході викладу даються історіографічні огляди тих чи інших, здебільшого найбільш складних або спірних питань.

2. Короткий нарис розвитку історичної науки в Україні

Виникнення і розвиток історичних знань до кінця XVIII ст.

Першоджерелом історичних знань, уявлень про минуле людського суспільства була усна народна творчість, яка знайшла своє відображення в історичних переказах, піснях, легендах, що збереглися в писемних творах та передавалися нащадкам усно із покоління в покоління.

Серед писемних творів найбільш старовинними і найвидатнішими є літописи, в першу чергу «Літопис руський»,

який починається «Повістю временних літ». У період роздроблення Русі важливими пам'ятками літописання на території Південно-Західної Русі були літописи Київський та Галицько-Волинський. Від XIV — першої половини XVI ст., коли більшість українських земель перебувала в складі Великого князівства Литовського, залишилися так звані західно-руські, або литовські, літописи, серед яких для історії українських земель мають найбільше значення Короткий Київський літопис і літопис Биховця. Події кінця XVI — першої половини XVII ст. відображені в Густинському, Баркулабівському, Львівському, Межигірському літописах, Острозькому літописці.

Для вивчення минулого України другої половини XVII — початку XVIII ст., передусім визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, найбільше значення мають козацько-старшинські літописи Самовидця, Григорія Грабянки і Самійла Величка. Тривалий час великою популярністю користувався київський «Синопис», авторство якого приписується архімандритові Києво-Печерської лаври Інокентієві Гізелю. Виданий вперше у Києві у 1674 р., «Синопис» був пронизаний великодержавною монархічною ідеологією.

У другій половині XVIII ст., хоча більшість козацьких старшин перетворювалася на російських дворян і зросійшувались, багато з них, особливо на Лівобережжі і Слобожанщині, не відірвались повністю від української національної стихії і виявляли великий інтерес до історії України, до рідної минувшини, до козацької слави. З'явилося немало творів, у яких описувалось минуле України переважно з давніх часів, але найширше княжі часи, козаччина і Гетьманщина. Це були твори П. І. Симоновського «Коротке описання про козацький малоросійський народ...» (1765), С. В. Лукомського «Зібрання історичне» (1770), В. Г. Рубана «Короткий літопис Малої Росії» (1777), О. І. Рігельмана «Літописне повісткування про Малу Росію» (1785—1786), Я.-М. Маркевича «Записки про Малоросію» (1798) та ін.

Посилення інтересу до історії України, створення багатьох творів про рідну минувшину були одним із проявів українського національно-культурного відродження, яке розпочалося в Україні, як і в інших слов'янських народів, наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. Саме в цей час розгорнулися збирання і публікація пам'яток народної творчості, видання

Українська історіографія

**в XIX — на початку
XX ст.**

Журналів і альманахів, вийшла «Енеїда» Котляревського, розвивалася українська літературна «ова», відбувалося становлення нової української літератури.

Усі ці процеси вплинули і **На** розвиток історичних знань та історичної думки. Широко розгорнулися збирання й публікація історичних джерел і пам'яток історичної думки, стали створюватися й діяти історичні товариства й установи, історією України почали займатися викладачі та професори новозаснованих Харківського і Київського університетів, з'явилися узагальнюючі праці з історії України.

Особливо велику роль у **Розвитку** історіографії і національного відродження взагалі відіграла «Історія русів» — історико-літературний, гостро публіцистичний твір, що став відомий у 20-х роках XIX ст. Весь виклад історії України невідомий автор підпорядкував обґрунтуванню на історичному матеріалі права українського народу на свою державність, на рівноправність з усіма народами. «Історія русів» уся пройнята ідеєю українського патріотизму.

Значним кроком у розвитку української історіографії була «Історія Малої Росії» Д. М. Бантиша-Каменського, видана в Москві у 1822 р. Вона стала першою узагальнюючою працею з історії України, написаною з широким використанням матеріалів з московських і українських архівів. Велику роль у вихованні українського суспільства в національному дусі відіграла п'ятитомна «Історія Малоросії» М. А. Маркевича, видана в 1842—1843 рр. у Москві.

В Україні поширювались ідеї романтизму, прихильники якого закликали вивчати історію, культуру, мову, поезію, побут свого народу. Ідея народності як виявлення національної свідомості і самобутності охоплювала багатьох письменників, художників, учених, в тому числі істориків. Розгорталися етнографічні дослідження, передусім збирання й публікація пам'яток народної творчості. Були видані збірки народних дум і пісень, підготовлені М. Цертелєвим, М. Максимовичем, П. Лукашевичем. І. Срезневський видав у Харкові 6 випусків фольклорно-історичної збірки «Запорожская старина». Засновники львівської «Руської трійці» М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький опублікували альманах «Русалка Дністровая», який містив українські народні думи, історичні пісні та інші пам'ятки народної творчості.

Сталося так, що в 20—50 роках XIX ст. історики здебільшого **були** одночасно й етнографами. Саме вони

започаткували своєрідну етнографічно-романтичну течію в історіографії, яка пізніше стала називатися народницькою, оскільки її прихильники основною діючою силою в історії вважали народ і тому головним завданням історика ставили вивчення життя, діяльності, мови, культури, побуту і психології народних мас. До цих істориків належали І. Срезневський, О. Бодянський, М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш та ін.

З початку 40-х років ХІХ ст. розгортанню наукових досліджень сприяли збирання, систематизація й публікація історичних джерел. Найбільше значення мала діяльність заснованої в 1843 р. Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів, у якій плідно працювали професори Київського університету М. Д. Іванішев, М. О. Максимович, В. Б. Антонович та ін. Співробітники зібрали на Правобережжі велику кількість актових рукописних книг та окремих документів і в 1852 р. створили Київський центральний архів. Уже в 1845—1859 рр. вони видали чотири томи документів під назвою «Памятники», а з 1859 р. до 1914 р. — 35 томів «Архива Юго-Западной России». В 1863—1892 рр. Археографічна комісія в Петербурзі видала 15 томів «Актов, относящихся к истории Южной и Западной России» (9 з них за редакцією М. І. Костомарова). 15 томів «Жерел до історії України-Руси» (до 1917 р.) опублікувала Археографічна комісія, що працювала при Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові. Велику кількість історичних джерел, зокрема літописних, помістив у «Чтениях Московского общества истории и древностей российских» О. М. Бодянський. Публікувалися джерела і в інших виданнях, зокрема в журналі «Киевская старина» (1882—1906), «Записках» Наукового товариства ім. Шевченка і т. д. Продовжувалася публікація пам'яток народної творчості, розгорталися археологічні й етнографічні дослідження.

Одним із видатних істориків ХІХ ст. був М. І. Костомаров (1817—1885). Він займався історією як України, так і Росії, написав багато праць з історії України: «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії» (1857), «Гетьманство Виговського» (1861), «Гетьманство Юрія Хмельницького» (1868), «Павло Полуботок» (1876), «Руїна. Історія гетьманства Брюховецького, Многогрішного і Самойловича» (1881), «Мазепа» (1882), «Мазепинці» (1884) та ін. Більшість праць Костомарова видані у зібранні його творів «Історичні монографії та дослідження».

Головною заслугою Костомарова є те, що він, на противагу історикам, які в історії бачили діяльність лише царів, гетьманів, полководців та інших видатних осіб, один із перших у вітчизняній історіографії почав вивчати історію народу, його життя і рухи, протиставляючи народ державі. Ввівши до наукового обігу величезну кількість історичних джерел, Костомаров дав блискучі описи народних рухів — народних повстань в Україні, визвольної війни 1648—1654 рр. та ін.

Костомаров виступав за республіканський лад, відстоював право українського народу на вільний національний розвиток, ставав на захист української мови і культури.

У перший період своєї діяльності, в 30—50-х роках XIX ст., відомий письменник і історик П. О. Куліш (1819—1895) у творах «Україна. Од початку України до батька Хмельницького» (1843), «Повість об украинском народе» (1846) та інших ідилічно змальовував минуле України, козацтво, гетьманщину, захоплювався ідеєю української народності, високо цінував борців за свободу українського народу.

У пізніші часи, в 60—90-х рр., Куліш вихваляв антинародну політику польської шляхти і російського Царизму в Україні, негативно оцінював український народ, козацтво, вбачав у ньому руйнівну, а не творчу силу.

Надзвичайно глибокий, незрівняний ні з чим вплив на відродження і розвиток національної свідомості українського народу справила вся і, передусім, поетична творчість Т. Г. Шевченка. Таким же небаченим доти був і вплив Шевченка на пізнання історичного минулого, сучасного й майбутнього України. Куліш мав усі підстави назвати Шевченка нашим «першим істориком». «Шевченко,— говорив Куліш,— наш поет і первий історик. Шевченко перше всіх запитав наші німі могили, що вони таке^ і одному тільки йому дали вони ясну, як Боже слово, відповідь. Шевченко перше всіх додумався, чим наша старосвітчина славна і за що проклянуть її грядущі роди».

Одним з найбільш видатних істориків України був В. Б. Антонович (1834—1908). Його діяльність як історика проходила в київській Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів і в Київському університеті. Будучи ряд років (1863—1880) головним редактором Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, Антонович займався збиранням архівних документів і видав 9 томів «Архива Юго-Западной России» з своїми великими вступними статтями. Він написав понад 300 праць з історії археології і етнографії

України. Найбільш значними є його праці: «Дослідження про козацтво за актами з 1500 по 1648 рік» (1863), «Останні часи козацтва на правому березі Дніпра за актами 1679—1716 рр.» (1868), «Дослідження про міста в Південно-Західній Русі за актами 1432—1798 рр.» (1870), «Дослідження про гайдамацтво за актами 1700—1768 рр.» (1870), «Нарис історії великого князівства Литовського до смерті великого князя Ольгерда» (1877—1878), «Київ, його доля і значення в XIV—XVI ст.» (1882) та ін. Цими працями, заснованими переважно на нових архівних документах, Антонович зробив великий внесок у дослідження багатьох важливих питань, зокрема ввів у науковий обіг немало невідомих до нього фактів, почав вивчати нові проблеми (про міста, міщанство, промисловість, гайдамаччину та ін.), розвінчував польсько-шляхетські Історичні концепції щодо минулого України.

Із своїх учнів Антонович створив Київську школу істориків, які пильно вивчали документи, через що цю школу часто називають документальною. До неї належали М. С. Грушевський, Д. І. Багалій, М. В. Довнар-Запольський, В. Г. Ляскоронський, О. С. Грушевський, О. М. Андришєв, І. А. Линниченко, В. Ю. Данилевич, М. Ф. Біляшевський та ін. Зокрема, учні Антоновича всебічно дослідили історію руських, зокрема південно-руських, українських князівств у період феодальної роздробленості, через що школу Антоновича називають «обласниками».

Окреме своєрідне місце в українській історіографії XIX ст. займає творчість М. П. Драгоманова. У своїх пристрасних полемічних писаннях Драгоманов викривав антинародний режим царського самодержавства і закликав до його повалення, проповідував ідеї свободи й демократії, визволення від гноблення українського і всіх поневолених народів, ідеї їхньої дружби і єднання. Він рішуче засуджував бюрократичний централізм і виступав за федералістично-демократичну будову держави. Своєю публіцистичною і науковою діяльністю Драгоманов справив глибокий вплив на весь суспільно-політичний рух України і зажив високого авторитету серед прогресивних громадських діячів. І. Франко називав Драгоманова «духовним батьком», «найбільш публіцистичним талантом нашої нації».

За своїм фахом Драгоманов був істориком стародавнього світу, зокрема істориком давньої Греції і Риму, але багато займався й проблемами історії України. Спеціально з історії України Драгоманов у 1876 р. видав у Києві невеличку книжечку «Про українських козаків, татар та

турків», у якій з широким використанням народних дум та історичних пісень розповів про численні напади на українські землі татар та турків і боротьбу проти них козаків. Крім того, Драгоманов мав намір написати велику працю про російсько-українські взаємини під назвою «Пропащий час. Українці під Московським царством (1654—1876)», але встиг написати лише вступ і початок першого розділу. У цьому тексті автор пише, що «царська самоволя заїла вольності українські; московське боярство помогло зрости на Україні зерна кріпацтва». Через це життя України в складі Російської держави Драгоманов вважав пропащим, змарнованим часом.

Але найбільше Драгоманов захоплювався народною творчістю українського народу і особливо політичними піснями, які, як він писав у своїй автобіографічній замітці, являють собою «поетичну історію українського народу, яку він розповів сам». Всього з питань українського фольклору й етнографії Драгоманов написав 30 спеціальних праць.

Загальнополітичні й філософські погляди Драгоманова і особливо його праці з української культури мали велике значення для розвитку української історіографії.

Визначним істориком в Україні був О. М. Лазаревський (1834—1902). Він написав понад 400 праць з історії і опублікував багато документів і матеріалів. Більшість праць Лазаревського присвячені розвитку феодално-кріпосницьких відносин на Лівобережній Україні, на території Гетьманщини в другій половині XVII — XVIII ст. Це такі праці, як «Малоросійські посполиті селяни (1648—1783)» (1866), «Нариси із побуту Малоросії у XVIII ст.» (1871—1876), «Нариси малоросійських фамілій. Матеріали для історії суспільства в XVII і XVIII ст. ст.» (1875—1876), «Люди старої Малоросії» (1882—1888) та ін.

Особливе місце в українській історіографії займає О. Я. Єфименко (1848—1918), яка була першою жінкою Росії, що дістала вчений ступінь почесного доктора історії (від Харківського університету в 1910 р.). У своїх працях, таких, як «Із історії боротьби малоруського народу з поляками» (1879), «Турбаївська катастрофа» (1891), «Малоруське дворянство і його доля» (1891), «Дворишне землеволодіння в Південній Русі» (1892), «Нариси історії Правобережної України» (1894—1895) та інших, Єфименко широко досліджувала історію селянства, особливо форми його життя, побут, звичаї, ідеалізувала селянську

общину, показувала боротьбу селянських мас, висвітлювала внутрішній, соціально-економічний розвиток українського суспільства.

Єфименко створила також один із перших синтетичний курс історії України — «Історія українського народу» (1906), яких охоплював історію України з найдавніших часів приблизно до середини XIX ст., до національно-культурного відродження українського народу.

З початку 80-х років XIX ст. розпочав свою багаторічну наукову діяльність Д. І. Багалій (1857—1932), один із учнів В. Б. Антоновича. Після закінчення Київського університету й захисту магістерської дисертації «Історія Сіверської землі до половини XIV ст.» Багалій з 1883 р. по 1927 р. працював у Харківському університеті. Вивчав проблеми соціально-економічного розвитку Лівобережної України, історію Південної України, української культури. Але найбільш широко і всебічно Багалій досліджував історію Слобідської України. їй він присвятив понад 100 спеціальних праць, серед них «Нариси з історії колонізації і побуту степової окраїни Московської держави» (1887), «Заселення Харківського краю і загальний хід його культурного розвитку до відкриття університету» (1889), «Дослід історії Харківського університету» (два томи, 1893—1904), «Історія міста Харкова за 250 років його існування» (разом з Д. П. Міллером, два томи, 1905—1912), «Історія Слобідської України» (1918) та ін.

Найвидатнішим істориком запорізького козацтва став Д. І. Яворницький (1855—1940). Закінчивши у 1881 р. історико-філологічний факультет Харківського університету, Яворницький все життя невтомно працював над збиранням писемних та матеріальних пам'яток з життя Запорізької Січі, створив Музей старожитностей Катеринославської губернії, для якого зібрав 85 тисяч експонатів, написав численні праці з різноманітних проблем історії, археології, фольклору, етнографії, мистецтва, літератури. Переважна більшість цих праць присвячена історії запорізького козацтва. Це «Історія запорізьких козаків» *і?*. 1—3, 1892—1897), «Вольності запорізьких козаків» (1898), «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорізьких низових козаків» (1894), «Джерела для історії запорізьких козаків» (т. 1—2, 1903) та ін.

Багато проблемами історії займався і видатний український письменник І. Я. Франко (1856—1916), який у суспільно-політичному русі стояв на радикальних, як говори-

лося раніш, революційно-демократичних позиціях. У його величезному творчому доробку є Д понад 100 праць з історії: «Мислі о еволюції людськості» (1881—1882), «Про працю» (1881), «Середні віки та їх поет Данте» (1907), «Що таке поступ» (1903), «І. Тен, як історик французької революції» (1908), «Хуторна поезія П. А. Куліша» (1882), «Нарис історії україно-руської літератури» (1910), «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині» (1913), «Хмельницина 1648—1649 рр. у сучасних віршах.» (1898) та ін.

Оригінальні праці з проблем історії України створив С. А. Подолинський (1850—1891), видатний учений і громадський діяч, демократ і соціаліст. Подолинський одним із перших став вивчати розвиток капіталізму в Україні, формування й становище робітничого класу. Його головні праці: «Парова машина» (1875), «Про багатство та бідність» (1875), «Про хліборобство. Як де земля поділена і як би треба її держати» (1877), «Ремесла і фабрики на Україні» (1880) та ін. На них помітний вплив праць Маркса і Енгельса:

Розвиткові історичної думки в Україні сприяла діяльність ряду наукових установ, товариств, комісій, друкованих органів. Серед них чільне місце займає Пшденно-Західний відділ Російського географічного товариства, що був заснований за активної участі членів Київської громади і діяв у 1873—1876 рр. у Києві. Він провів значну роботу по вивченню історії, географії, природи, економіки України, по збиранню, обробці й виданню статистичних, етнографічних, фольклорних і археологічних матеріалів.

Значну роль у розгортанні наукових досліджень з історії відіграв історико-етнографічний і літературний журнал «Киевская старина» (1882—1906). У «Киевской старине» публікувалися праці з історії, етнографії, літературознавства України, історичні джерела— документи, щоденники, мемуари, пам'ятки народної творчості, критико-бібліографічні статті, художні твори.

Історичне товариство Нестора-літописця, засноване у Києві у 1873 р., діяло при Київському університеті. Товариство" видавало «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца». За 1879—1914 рр. вийшло 24 книги праць з історії України і Південної Росії, філології, археології, історичної географії, палеографії, нумізматики, історії права, документальних матеріалів та ін. В Одесі ще з 1839 р. працювало Одеське товариство історії і старожитностей.

В Західній Україні широку роботу по дослідженню історії проводило Наукове товариство ім. Шевченка, яке виникло у 1892 р. внаслідок реорганізації Літературного товариства ім. Шевченка, заснованого в 1873 р. З 1897 р. до 1914 р. його очолював М. С. Грушевський. У товаристві працювали історико-філософська секція, археографічна, етнографічна, статистична та інші комісії. Товариство видавало «Записки», «Літературно-науковий вісник», «Збірник історико-філософської секції», «Жерела до історії України-Руси» та ін.

Історичні дослідження велися викладачами історико-філологічних факультетів Київського, Харківського і Новоросійського університетів у Східній Україні і Львівського та Чернівецького — в Західній. При Харківському та Новоросійському університетах і Ніжинському інституті працювали історико-філологічні товариства. У Києві в 1907 р. Грушевським було створено «Українське наукове товариство», яке видало 18 томів «Записок». Видавали свої «Труди» архівні комісії: Полтавська видала 15 томів, Чернігівська — 12, Катеринославська — 10.

Найвидатнішим істориком, який підвів своєрідний підсумок розвитку української історіографії і створив наукову схему національної історії України, став Михайло Сергійович Грушевський (1866—1934). За час своєї наукової діяльності Грушевський написав близько двох тисяч праць з історії України, історії української літератури, етнографії, фольклору, соціології. Найзначнішими є його зведені, синтетичні історичні праці: «Історія України-Руси» (т. 1—10 в 13 кн.) (1898—1936), в якій історія України досліджується з давніх часів до 1658 р., «Нарис історії українського народу» (1904), «Ілюстрована історія України» (1911—1917), «Початки громадянства» (1921), «Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII ст.» (1912), «Історія української Літератури» (т. 1—5, 1923—1927) та ін.

У цих працях узагальнені наслідки досліджень попередніх Істориків, археологів, етнографів, філологів, зібрано великий фактичний матеріал, використано нові численні документи з багатьох архівів як нашої країни, так і Швеції, Польщі та інших країн, висвітлено історичний шлях українського народу.

Головною заслугою Грушевського перед українською історіографією є створення і послідовне проведення у своїх працях нової схеми українського історичного процесу. Найбільш переконливо ця схема обґрунтована в статті

«Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», опублікованій у 1904 р. (Статті по славяноведенію. СПб., 1904. Вып. 1). Грушевський передусім визнав нераціональною загально-прийнятю в російській історіографії історичну схему Карамзіна, Соловйова, Ключевського, Погодіна, за якою з часів Київської Русі розвивалася єдина «общерусская» історія, в якій українсько-руська народність виходить на арену історії лише в XV — XVI ст

Вважаючи порогом історичних часів для українського народу IV ст. нашої ери (від антив), Грушевський визнає дуже нераціональним поєднувати стародавню історію південних племен, Київської держави з Володимиро-Московським князівством XIII — XIV ст. і розглядати останнє як продовження першого. Київська держава, право, культура були утвором однієї народності — українсько-руської; Володимиро-Московська — другої, великоруської. Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а в Галицько-Волинський XIII ст., потім литовсько-польський XIV — XVI ст. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла зі свого кореня.

Як і інші представники народницької історіографії, Грушевський головною рушійною силою, основою історичного процесу вважав народ, народні маси.

Грушевський уже в дореволюційний час із своїх учнів і послідовників створив велику наукову школу — у Львові (з 1894 по 1914 р.) й у Києві (з 1908 по 1914 р.). До неї належали М. Кордуба (1876—1930), С. Томашівський (1875—1930), І. Джиджора (1880—1919), О. Терлецький (1873—1958), І. Кревецький (1883—1940), І. Крип'якевич (1886—1967) та ін.

Разом з охарактеризованими вище істориками у XIX — ча початку XX ст. в історичній науці України працювало багато й інших істориків: І. В. Лучицький, В. С. Іконников, М. В. Довнар-Запольський, В. О. Барвінський, М. Є. Слабченко, М. П. Василенко, В. О. Мякотін, Д. І. Дорошенко, М. О. Максимейко, І. М. Каманін та ін.

Отже, у XIX — на початку XX ст. в Україні історична наука розвивалася інтенсивно. Було зібрано і опубліковано велику кількість історичних джерел, досліджено багато важливих проблем, створено узагальнюючі наукові і науково-популярні праці з історії України.

Вершиною української історіографії стали лрундаментальні праці М. Грушевського, в яких була розроблена

й практично здійснена нова схема історії України, за якою український історичний процес розглядався як безперервний з стародавніх часів і до сучасності, самотутній, самодостатній, але не відірваний від історії Росії та інших країн Європи й Азії. Більшість українських істориків — М. О. Максимович, М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, О. М. Лазаревський, М. С. Грушевський та ін. — належали до народницького напрямку в історіографії. Народницькі історики вважали головною діючою силою в історії народні, передусім селянські, маси і проповідували пріоритет інтересів народу, суспільства над інтересами держави. У своїх працях народницькі історики й приділяли головну увагу дослідженню соціально-економічного становища народних мас, їхньої боротьби за свою волю, їхнього життя, культури, побуту, психології. Лише напередодні і в час першої світової війни в українській історіографії зародився новий, державний напрям, головним засновником якого став видатний історик, філософ, громадський діяч і публіцист В. К. Липинський (1882—1931). Історики-державники вважали, що найважливішу творчу роль в організації, спрямуванні й захисті суспільства відіграє держава. Але до 1917 р. державницький напрям лише започатковувався, пануючою залишалася народницька історіографія.

Революція 1917—1918 рр.г виникнення і падіння Української Народної Республіки та утвердження Української РСР, яка була включена до складу Союзу РСР і повністю підпорядкована Москві, справили значний, причому неоднозначний, вплив на розвиток історичної науки.

У 20-ті роки, коли проводилася політика українізації, історична наука, попри різні перешкоди, набула значного розвитку. Широку дослідницьку роботу проводили наукові установи Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) — історична секція і численні комісії та кафедри. Після повернення у 1924 р. з еміграції і обрання академіком історичну науку у ВУАН очолив М. С. Грушевський, під керівництвом якого склалася велика наукова школа. В історичних установах ВУАН плідно працювали О. Ю. Гермайзе, О. С. Грушевський, П. В. Клименко, В. Ю. Данилевич, В. І. Щербина, О. І. Баранович, С. В. Шамрай, М. М. Ткаченко та ін.

Історичні установи ВУАН розгорнули широку видавничу діяльність. Було поновлено видання журналу «Україна», виходили «Збірник історико-філологічного відділу», «Записки історико-філологічного відділу», «Записки соціально-економічного відділу», збірники «За сто літ» та ін.

При інститутах народної освіти у Катеринославі (Дніпропетровську), Ніжині, Києві, Кам'янці-Подільському, Харкові працювали науково-дослідні кафедри, які досліджували проблеми історії, економіки, культури. Найбільш широку діяльність розгорнула харківська науково-дослідна кафедра, яка з 1926 р. дістала назву кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія. Філія цієї кафедри під керівництвом М. Є. Слабченка працювала в Одесі, в Києві була група, що вважалася частиною кафедри Д. Багалія (О. П. Оглоблін, Н. Д. Полонська-Василенко, В. О. Романовський). На кафедрі української культури інтенсивно працювали В. О. Барвінський, О. І. Білецький, Є. М. Іванов, В. І. Веретенников, О. В. Ветухов, М. А. Максимейко, О. С. Федоровський, С. А. Таранущенко та ін. Співробітники кафедри, керовані Д. Багалієм, склали окрему наукову школу в історіографії, досліджували широке коло різних проблем з історії України. З 1924 р. до початку 30-х років вони видали 10 томів наукових записок та збірників, ряд навчальних посібників та монографій.

Комуністична партія, ставши правлячою партією і проголосивши марксизм державною ідеологією, почала впроваджувати його і в історичну науку як її методологічну основу. У 20-х роках велася запекла боротьба істориків, які вважали себе марксистами, проти вчених, що не ставали на ґрунт марксизму, проти, як вони говорили, буржуазних учених, буржуазної, а в умовах України і проти буржуазно-націоналістичної, історіографії. В Україні для організації науково-дослідної роботи з проблем марксизму-ленінізму і підготовки істориків-марксистів у 1922 р. у Харкові було створено Український інститут марксизму та марксознавства, який у 1924 р., після смерті Леніна, дістав назву Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ). Історичний відділ тут очолював М. І. Яворський, в ньому дійсними членами були М. О. Скрипник, М. М. Попов, С. М. Покровський, В. Д. Коряк, М. І. Свідзинський, Г. О. Карпенко, М. А. Рубач та ін. У 1931 р. на базі економічного, філософсько-соціологічного та історичного відділів УІМЛ за рішенням ЦК КП(б)У було створено самостійні

інститути, які були об'єднані у Всеукраїнську асоціацію марксистськО'Ленінських інститутів (ВУАМЛІН). У ВУАМЛІНі був й інститут історії.

У 1921 р., за прикладом РРФСР, в Україні у Харкові було засновано Комісію по вивченню історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (більшовиків) України (Істпарт), а на місцях — губернські та окружні істпартвідділи. У 1929 р. на базі республіканського Істпарту було створено Інститут історії партії і Жовтневої революції при ЦК КП(б)У. З 1922 р. до 1933 р. Істпарт видавав журнал «Літопис революції». Істпарті провели чималу роботу по збиранню і опублікуванню документів і спогадів, по розробці історії більшовицьких організацій, перебігу революції і громадянської війни в Україні.

Отже, у 20-х роках діяли історичні установи і великий колектив істориків різних наукових шкіл і напрямів, які підготували й опублікували багато цінних праць з історії України. Але з другої половини 20-х років партійно-державна верхівка повела жорстку лінію на підпорядкування історичної науки своєму диктатові, на боротьбу з українським націоналізмом і на середину 30-х років розгромила і ліквідувала наукові історичні установи й наукові школи, закрила наукові видання. Багато істориків були репресовані й загинули в тюрмах і таборах.

Ліквідувавши історичні установи, які діяли в 20-ті роки, і винищивши багатьох істориків, партійно-державна верхівка на чолі з Сталіним розгорнула широкомасштабну деформацію історичної свідомості народу. За прямих директив згори поширювалась суб'єктивістська, завідомо неправильна оцінка історичних явищ і діяльності учасників подій, особливо тих, що були оголошені агентами імперіалізму і ворогами народу. Історики мали керуватися тільки офіційно встановленою схемою історичного процесу, в першу чергу положеннями сталінського короткого курсу історії ВКП(б), виданого в 1938 р.

У таких тяжких і складних умовах перебувала в другій половині 30-х років й історична наука в Україні. її центром став Інститут історії України Академії наук УРСР, створений в 1936 р. на базі Інституту історії ВУАМЛІНу, що був тоді ліквідований. Співробітники інституту в 1937—1941 рр. видали шість випусків із серії «Нариси з історії України», а також «Короткий нарис історії України» (автори С. М. Белоусов, К. Г. Гуслистий, Ф. Є. Лось, М. І. Супруненко, Ф. О. Ястребов) — першу узагальнюю-

чу радянську пращо з історії України з найдавніших часів до передодня Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

Після війни у Києві продовжили працювати Інститут історії України (з березня 1953 р.— Інститут історії) та Інститут археології АН УРСР, у Львові був створений Інститут суспільних наук АН УРСР. Відновили свою працю Інститут історії партії ЦК КП (б) У, історичні кафедри університетів та інститутів, архіви, музеї й бібліотеки.

Але в умовах тоталітарного режиму в повоєнний час Історики були закуті в рамки директив і постанов партійно-державного керівництва, від яких в оцінці історичних явищ не могли відійти ні на крок. Великої шкоди історичній науці в Україні завдала, зокрема, постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР» (29 серпня 1947 р.). Праці, видані Інститутом історії України за час його існування — «Короткий курс історії України», «Нариси з історії України», перший том «Історії України» — ЦК КП(б)У визнав порочними й антинауковими, складеними в антимарксистському дусі, такими, що містять у собі грубі політичні помилки і перекичення буржуазно-націоналістичного характеру.

Наступним офіційним документом, який зумовлював подальшу деформацію наукової схеми історії України, були «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», схвалені ЦК КПРС.

У цих умовах у радянській, передусім російській, історіографії остаточно сформувалась великодержавницька схема історії СРСР. Проповідувалась своєрідна «месіанська роль» Росії в долі всіх народів, що їх у свій час силою підкорив або іншим способом прилучив російський царизм. Радянський Союз фактично змальовувався як спадкоємець «єдиної і неділимної» Російської імперії. Відповідно виправдовувалася загарбницька політика царизму. Виходячи з цього, історики стали зображувати царську Росію як постійного піклувальника, визволителя й захисника України протягом усього історичного процесу, як «старшого брата». Український народ об'єктивно уявлявся якимось другосортним, неповноцінним, меншовартим. Історія України показувалась не як самостійний, самодостатній процес, а як постійне прагнення українського народу до «возз'єднання» з Росією, про перехід під владу московського царя. Отже, український історичний процес підгірнювався великодержавним інтересам Російської держави. Всякі прояви боротьби за незалежність України, за

створення української самостійної держави розглядалися як «сепаратизм», як «зрада». Як «зрадники» характеризувалися всі гетьмани, які прагнули до незалежності України, — І. Внговський, П. Дорошенко, І. Мазепа, П. Орлик та ін.

У відповідності до нормативних директив були написані перший том «Історії Української РСР», виданий у 1953 р., і більшість праць, опублікованих у 1953—1954 рр. у зв'язку з відзначенням 300-річчя возз'єднання України з Росією.

Засудження ХХ з'їздом КПРС (лютий 1956 р.) культу особи Сталіна позитивно позначилося на розвиткові історичної науки. І хоча період «відлиги» був короткочасним і вже наприкінці 60-х років почалися нові заборони й утиски, за більш ніж 30 років, що минули після ХХ з'їзду партії, більш різноманітною стала проблематика наукових праць з історії, відновлено добрі імена багатьох учасників історичних подій, розширилася видавнича діяльність, почали виходити «Український історичний журнал», ряд вузівських і республіканських міжвідомчих наукових збірників. Було видано чимало збірників історичних джерел, а також монографій і узагальнюючих праць з історії України. У 1977—1979 рр. колективами науковців інститутів історії і археології АН УРСР у співпраці з викладачами вузів видано багатотомну «Історію Української РСР» (у восьми томах* десяти книгах), яка охопила історію України з найдавніших часів до сучасності. У 1981—1985 рр. ця праця була перевидана в 10 томах російською мовою. У 1974 р. було завершено 26-томне видання «Історії міст і сіл Української РСР».

Вивчення історії України за межами УРСР

Після закінчення революції та громадянської війни 1917—1920 рр. серед емігрантів з України було багато інтелігентів, у тім числі вчених, зокрема істориків. За кордоном створився ряд наукових центрів і установ, співробітники яких займалися історичними дослідженнями. У Відні в 1919—1924 рр. активну роботу проводив заснований М. С. Грушевським Український соціологічний інститут. У Празі діяли Український вільний університет (УВУ), створений у січні 1921 р., у Відні — Українське історико-філологічне товариство і Музей визвольної боротьби України, у Берліні — Український науковий інститут, у Варшаві — Український науковий інститут і Українське

воєнно-історичне товариство, у Львові — наукове товариство імені Т. Г. Шевченка.

Історики-емігранти досліджували широке коло історичних проблем і створили чимало наукових і публіцистичних праць. Грушевський, перебуваючи з кінця 1919 р. до 1924 р. у Відні, разом з найближчими прихильниками продовжував розвивати свої погляди в річищі народницької історіографії. Одночасно з цим на початку 20-х років в українській історіографії склалася державницька школа, засновником якої був В. К. Липинський. У своїх працях «Україна на переломі. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» (Київ — Відень, 1920) і «Листи до братів-хліборобів» (Відень, 1926) Липинський розвивав свою концепцію розбудови самостійної української держави. На його думку, українська держава мала будуватися у формі спадкової монархії-гетьманату.

За довоєнний період 1920—1939 рр. за кордоном було опубліковано цінні праці багатьох істориків — І. Крип'якевича, Д. Дорошенка, С. Томашівського, І. Борщака, Б. Крупницького, А. Яковліва, В. Мякотіна та ін.

У час і одразу після другої світової війни українська діаспора поповнилася емігрантами з Радянської України і втікачами з Берліна, Праги, Варшави. У повоєнні роки значно розширилося коло інституцій, які за межами України займалися українознавчими студіями і, зокрема, історичними дослідженнями. У перші роки основні їх осередки перебували в Європі, передусім у Федеративній Республіці Німеччині. У 1945 р. у Мюнхені почав роботу Український вільний університет (УВУ), який перебрався туди з Праги. Тоді в Аусбургу була створена Українська вільна академія наук (УВАН). У 1946 р. у Мюнхені почало діяти Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка (НТШ). У 1949 р. НТШ переbazувалось до містечка Сарселя, поблизу Парижа.

Наприкінці 40-х — на початку 50-х років більшість українських учених і наукових осередків переїхали за океан у США, Канаду та інші країни. У 1947 р. у Нью-Йорку було відкрито відділення Наукового товариства ш. Т. Г. Шевченка. У 1950 р. у США, в Нью-Йорк, і до Канади, у Вінніпег (провінція Манітоба) з Аусбурга переїхала Українська вільна академія наук (УВАН). НТШ видавало «Записки НТШ», УВАН — журнал «Аннали», наукові збірники, бюлетені, монографії та інші праці. Українознавчі дослідження велися також в університетах США, Канади, Англії та інших країн. Інтенсивно працював

Український науковий інститут при Гарвардському університеті у США.

Історики української діаспори в роки війни і в повоєнний час займалися широким колом різноманітних проблем з історії України. Було підготовлено й видано ряд узагальнюючих праць, монографій і статей. Найважливіше значення мали енциклопедичні видання. У 1930—1935 рр. у Львові за редакцією І. Раковського було видано «Українську загальну енциклопедію». У 1949—1952 рр. у Мюнхені — Нью-Йорку вийшла тритомна статейна «Енциклопедія українознавства». Протягом 1955—1984 рр. в Парижі-Нью-Йорку видано 10-томну словникову «Енциклопедію українознавства». Над енциклопедіями найбільш плідно працювали члени НТШ, головним редактором був професор В. М. Кубійович. Узагальнюючі праці М. Андрусяка «Історія України» (Прага, 1941) й «Історія козаччини» (Мюнхен, 1946), М. Антоновича «Історія України», т. I—IV (Прага, 1940—1942), Н. Полонської-Василенко «Історія України» (Мюнхен, 1972—1976), Ореста Субтельного «Україна: Історія» (Торонто, 1988) та інших охоплювали великі періоди або й увесь курс історії України. Цікаві праці опублікували історики В. Щербаківський, М. Чубатий, О. Оглоблін, Л. Винар, О. Пріцак, П. Мірчук, Д. Соловей, П. Феденко, І. Майстренко, І. Нагаєвський, М. Стахів та ін.

Історичні праці, підготовлені й видані за межами УРСР, вносили в дослідження історії України багато нового матеріалу, нових наукових положень і висновків. В умовах розбудови незалежної Української держави вони мають стати складовою частиною української історичної науки. Проте слід мати на увазі, що ці праці мали неоднаково ґрунтовну джерельну базу й аргументацію, різну спрямованість і науковий рівень. Ряд праць хибували на недостатність історичних джерел, зокрема тих, які зберігалися в архівах Радянської України. Чимало авторів при оцінці історичних подій і фактів не могли позбутися впливу своїх політичних поглядів, зокрема негативного ставлення до сталінського тоталітарного режиму в УРСР, а деякі — й прямого тиску адміністративних структур, які фінансували наукові праці та їх видання. Ось чому тепер, у нових умовах, коли історики України та її діаспори можуть вільно спілкуватися й співпрацювати, слід об'єктивно вивчити й оцінити всі здобутки української історичної науки, зберегти все краще і відкинути наносне, що не витримало перевірки часом.

**Історична наука
в Україні наприкінці
80-х — на початку
90-х років**

. За більш ніж сім десятиліть Радянської влади українська історична наука пройшла складний і тернистий шлях. Хоча в її розвитку було немало й позитивних рис, на середину 80-х років, на початок «горбачовської» перебудови, вона в цілому ґрунтувалася на схемах, стереотипах і міфах, вироблених в умовах тоталітарного режиму. Практично вона була складовою частиною пропагандистського, ідеологічного апарату компартії, покликаного обґрунтовувати потреби поточного політичного моменту. У більшості офіційно видаваних праць історичний процес зображувався у деформованому вигляді, історія України значною мірою змальовувалася з погляду Москви, як така, що не мала самостійного характеру, а український народ начебто був неповноцінним, не здатним до створення самостійної держави. Київська Русь багато років в Україні досліджувалась слабо, історики повторювали твердження про «колиску трьох братніх народів». Подальша ж історія України показувалась як боротьба українського народу за «возз'єднання» з Росією, а всякі державницькі прагнення характеризувалися як антинародні, зрадницькі. Через це Українська козацька держава XVII — XVIII ст. лише згадувалася, національне відродження, що почалося наприкінці XVIII — на початку XIX ст., теж обходилося, національно-визвольний рух XIX ст., діяльність українських політичних партій початку XX ст. теж не знаходили належного висвітлення. Однобічно, необ'єктивно характеризувалися події революції 1917—1918 рр. і громадянської війни. У зовсім фальшивому світлі подавалися 20—30-ті роки — колективізація, репресії і т. д. А повоєнний період змальовувався як суцільне торжество «розвинутого соціалізму», епоха створення і розквіту «радянського народу як нової історичної спільності людей» і т. п.

Але говорячи про деформацію історичної науки за сталінських і брежневських часів, не можна, по-перше, дуже строго судити всіх істориків, бо серед них було багато чесних, сумлінних, висококомпетентних людей. Характер їх праць часто визначався не їх знаннями й бажанням, а волею обставин. То не їх вина, а їх біда, їх лихо. І, по-друге, і в ті часи була проведена значна потрібна, позитивна робота. Передусім був зібраний і оприлюднений великий фактичний матеріал, опубліковано багато збірників документів і матеріалів, зокрема архівних, спогадів та інших історичних джерел. Крім того, мають свою вартість немало

тодішніх наукових праць з конкретних питань, зокрема зі старих часів, періоду феодалізму. З цього погляду можна назвати наукові розвідки багатьох археологів та істориків М. Ю. Брайчевського, Я. Д. Ісаєвича, В. О. Голобуцького, І. Д. Бойка, І. П. Крип'якевича, Ф. П. Шевченка, А. І. Барановича, В. А. Маркіної, О. М. Апанович, В. А. Дядиченка та ін. Багато цінних праць було підготовлено і видано істориками української діаспори за межами УРСР, за кордоном.

Проголошення в 1985 р. перебудови і передусім демократизації суспільства у перші роки мало позначилося на розвитку історичної науки. Правда, уже в 1987—1988 рр. почали з'являтися статті з новими поглядами, являються дискусії, «круглі столи» та ін. Але фактично зміни в українській історичній науці стали з'являтися після проголошення суверенітету й незалежності України. Розбудова незалежної Української держави, поступовий демонтаж тоталітарної системи, ліквідація диктату й ідеологічного пресу КПРС та московського центру кардинально змінили умови розвитку історичної науки.

За цих умов для істориків з'явилися нові можливості і в історичній науці започаткувалися нові процеси. З них найголовніші:

1) для істориків і всіх громадян дедалі більше стають доступними праці раніше заборонених або призабутих українських істориків і політиків, а також істориків української діаспори;

2) розширюється доступ до раніше закритих архівних фондів, почалася публікація з них документів і матеріалів;

3) почався фронтальний, хоча й повільний, перегляд характеристик і оцінок історичних явищ, подій і діячів, а також схеми українського історичного процесу взагалі.

Приблизно за п'ять останніх років (1989—1993 рр.) було опубліковано ряд історичних праць, які тривалий час були недоступні багатьом історикам і масовому читачеві. Передусім уже видано ряд праць патріарха української історії М. С. Грушевського. Побачили світ його узагальнюючі праці «Очерк истории украинского народа», «Люстрована історія України», підручник для шкіл «Історія України», перші томи багатотомної «Історії України-Русі», збірники статей періоду революції і громадянської війни 1917—1920 рр. «Хто такі українці і чого вони хочуть», «На порозі Нової України» та ін. Велике значення мало кількаразове опублікування принципово важливої статті Грушевського «Звичайна схема «русской» історії

й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», в якій було закладено основи нової схеми українського історичного процесу.

За ці кілька років перевидані праці В. Б. Антоновича «Про козацькі часи на Україні», О. Я. Єфименко «Очерк истории украинского народа», М. М. Аркаса «Історія України-Русі», І. П. Крип'якевича «Історія України» і «Богдан Хмельницький», Д. І. Яворницького «Історія запорізьких козаків», Г. М. Хоткевича «Історія України (До кінця XVI століття)», Д. М. Бантиша-Каменського «История Малой России» та ін.

Одночасно розпочалася й публікація праць авторів української діаспори. Видані узагальнюючі праці «Нарис історії України» Д. І. Дорошенка, «Історія України» Н. Д. Полонської-Василенко, «Україна: Історія» О. Субтельного, «Українська культура» за редакцією Д. Антоновича, «Нарис історії України» А. Жуковського і О. Субтельного та ін. Опубліковано також ряд праць, присвячених окремим історичним проблемам, подіям і діячам — «Людина й історичний діяч» (про гетьмана Мазепу) І. Боршака, «Мазепа» А. Єнеєна, «Гетьман Пилип Орлик» Б. Д. Крупницького, «Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський» Л. Внвара, «Українська культура» й «Українська церква» І. І. Огінка, «Історія Української держави двадцятого століття» І. Нагаєвського та ін.

Розгорнулося видання історичних джерел, в тому числі й таких, які давно або зовсім не видавалися. Найважливіше значення в цій справі має діяльність Археографічної комісії, яка працювала при Інституті історії АН України, а з недавнього часу — новоствореного Інституту української археографії АН України. Активну участь у підготовці і публікації історичних джерел, зокрема літописів, беруть письменники та видавництва. В останні роки перекладено й видано «Літопис руський за Іпатським списком», «Опис України» Г. Боплана, «Хроніку з літописців стородавніх» Ф. Сафоновича, літописи Самійла Величка й Григорія Грабянки, описи Київського г Харківського намісництва кінця XVIII ст., «Історію русів» та ін. Видані збірники документів і матеріалів «Русалка Дністрова» та «Кирнло-Мефодіївське товариство». Дуже цікавою і потрібною є книга В. Ю. Січинського «Чужинці про Україну», в якій зібрані фрагменти з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть.

Опубліковані програмні документи українських політичних партій початку XX ст. і сучасних партій, які діють

тепер в Україні, маловідомі конституційні акти України 1917—1920 рр., документи й матеріали про Українську повстанську армію. Важливе значення має збірник документів і матеріалів «Колективізація і голод на Україні. 1929—1933». Видані однотомники історичних творів М. І. Костомарова і М. П. Драгоманова, «Спомини» М. С. Грушевського, «Відродження нації» В. К. Винниченка, спогади гетьмана Павла Скоропадського, вибрані статті, листи, документи С. В. Петлюри та ін.

Поряд із виданням праць раніше заборонених або забутих істориків і публікацією історичних джерел почався перегляд укорінених в науці й суспільній свідомості ненаукових концепцій, стереотипів і міфів. На жаль, у перші роки це велося здебільшого на публіцистичному рівні, без всебічного вивчення сукупності історичних джерел, належного наукового аналізу і виважених оцінок. Але, ясно, для цього потрібен певний час і велика копітка праця. Однак уже й за ці кілька років дещо зроблено. Так, вийшли праці колективу авторів Інституту археології АН України «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» (К., 1990) і академіка Я. Д. Ісаевича «Початки державності і ранні етапи формування східнослов'янських народів» (К., 1991), в яких аналізуються складні питання походження та давньої історії слов'ян і, зокрема, проблема формування східнослов'янської народності і першопочатків народності української. Оpubліковано науково-популярні праці про козацтво О. М. Апанович «Розповіді про запорізьких козаків» (К., 1991), Ю. А. Мицика, С. М. Плохія, І. С. Стороженка «Як козаки воювали» (Дніпропетровськ, 1991), В. І. Сергійчука «Іменем війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII століття» (К., 1991), Д. С. Наливайка «Християнська козацька республіка (Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках)» (К., 1992). У 1993 р. в Києві видано монографію В. А. Смолія і В. С. Степанкова «Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет», у якій автори на широкій документальній базі простежують життєвий шлях Богдана Хмельницького, змальовуючи його як гетьмана, політичного, державного діяча, полководця, дипломата, і висувають ряд оригінальних думок та поглядів.

Почалися перегляд і переоцінка перебігу і характеру революції 1917—1918 рр. в Україні. З'явилася монографія О. Л. Копиленка «Сто днів Центральної ради» (К., 1992) і брошура О. К. Романчука «Ультиматум: Хроніка

одного конфлікту між Радяркомом РРФСР і Центральною радою» (К., 1990). В Інституті історії АН України видано ряд невеликих репринтних брошур з окремих питань революції: про перший уряд демократичної України (Генеральний секретаріат Центральної ради) (О. І. Галенко, Д. Б. Яневський), про перший Всеукраїнський селянський з'їзд (І. В. Хміль), про перший Всеукраїнський робітничий з'їзд (А. П. Гриценко), про всеукраїнські військові з'їзди (О. Й. Шусь) та ін. В. Ф. Версток опублікував монографію «Махновщина» (К., 1992) про селянський повстанський рух в Україні у 1918—1921 рр.

Останніми роками порівняно широко і по-новому стала вивчатися й оцінюватися насильницька колективізація сільського господарства і відкрилася нова трагічна сторінка в історії України — голодомор 1932—1933 рр. У 1990 р. колектив авторів інституту політичних досліджень підготував і видав книгу «Голод 1932—1933 років: очима істориків, мовою документів». С. В. Кульчицький опублікував монографію «Ціна великого перелому» (К., 1991), у якій досліджуються суцільна колективізація і голодомор в Україні. 9—10 вересня 1993 р. у Києві була проведена міжнародна наукова конференція про причини та наслідки голодомору в Україні 1932—1933 рр. Тоді ж, 10—12 вересня 1993 р., в Україні відбулися Дні Скорботи за жертвами голодомору 1932—1933 рр.

Досить інтенсивно розгорнулося дослідження сталінського тоталітарного режиму в Україні, який склався у 20—30-х роках і завдав величезної шкоди та безліч лих українському народові. У 1991 р. у Києві вийшла монографія В. М. Даниленка, Г. В. Касьянова і С. В. Кульчицького «Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки», в якій досліджуються економічні підвалини й ідеологічні прояви сталінізму та проблема: сталінізм і культура. Цій же темі присвячені книжки Ю. І. Шаповала «У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні» (К., 1990) і «Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії» (К., 1993). З'явилося ряд праць, у яких викривається репресивна політика сталінської адміністративно-командної системи щодо української культури й інтелігенції. Це книги М. Г. Жулинського «Із забуття — в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини)» (К., 1990), колективу авторів Інституту історії АН України «Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки)» (К., 1991), Г. В. Касьянова та В. М. Даниленка «Сталінізм і українська інтелігенція (20—30-ті роки)» (К., 1991), О. С. Рубльова та Ю. А. Черненка «Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина» (К., 1990) та ін-

Видані останніми роками й окремі праці з проблем української історіографії, зокрема книги В. В. Кравченка про наукову й громадсько-політичну діяльність Д. І. Багалія, Ю. А. Гіянчука про М. І. Костомарова, В. А. Потульницького про концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці, Р. Я. Пирога про життя М. С. Грушевського в 1924—1934 рр., ряд вступних статей до творів М. С. Грушевського, В. Б. Антоновича, М. І. Костомарова, М. П. Драгоманова та ін.

Почалися також підготовка і видання навчальних посібників для учнів шкіл і студентів вузів, але ця справа виявилася дуже складною і робота в цьому напрямі триває.

Багато різних статей з проблем історії України опублікували «Український історичний журнал», журнали «Україна», «Дзвін», «Київ», «Сучасність», «Відродження» та ін.

Отже, в українській історичній науці, хоча й з великими труднощами, відбуваються перші позитивні зміни, намічається повернення до історичної правди. Але це нелегка справа, яка вимагає певних умов і великих зусиль усього колективу українських істориків, археологів, архівістів, археографів і всіх, хто причетний до історичної науки. Для відродження справжньої історії України необхідна розбудова української державності. Саме лише у незалежній Українській державі, при демократичному режимі і повній свободі наукового дослідження можлива правдива, невикривлена українська історія. Важливого значення набувають громадські організації науковців, зокрема діяльність Міжнародної й республіканської асоціацій українознавців та наукових товариств.

Історикам має бути повністю забезпечено вільний доступ до всіх історичних джерел, зокрема архівних: матеріалів, які слід зосередити в загальних державних архівах, а не в окремих відомствах. Доцільно збільшити мережу історичних установ і закладів, зокрема в областях, на місцях, посилити контакти між істориками Києва і периферії та істориками діаспори. Конче необхідно розширити підготовку істориків України в університетах і педінститутах, а також фахівців вищої кваліфікації — професіоналів в аспірантурі й докторантурі. Нарешті, неодмінною умовою успішного розвитку історичної науки є її матеріально-технічне забезпечення, передусім можливість для істориків видавати підготовлені історичні праці.

3. Основні джерела з історії України

Типи історичних джерел Вивчення історії України, як і інших країн, ґрунтується на історичних джерелах, дослідженням яких займається спеціальна наукова дисципліна — джерелознавство. Під історичними джерелами розуміються всі пам'ятки минулого, які свідчать про історію людського суспільства. Історичні джерела слід відрізнити від історичного дослідження, написаного на основі аналізу джерел. У науці розрізняють п'ять основних типів історичних джерел: 1) речові — пам'ятки матеріальної культури — археологічні знахідки (знаряддя виробництва, предмети побуту, монети тощо), архітектурні пам'ятники; 2) етнографічні — пам'ятки, в яких знаходимо дані про характер і особливості побуту, культури, звичаїв того чи іншого народу; 3) лінгвістичні джерела, тобто дані з історії розвитку мови; 4) усні джерела — народні пісні, історичні думи, перекази, легенди, народні прислів'я, приказки та ін.; 5) писемні джерела, які є основою історичних знань. Писемні джерела, в свою чергу, можна поділити на дві основні групи: 1) актові матеріали — джерела, що є наслідком діяльності різних установ, організацій і офіційних осіб: грамоти, договори, протоколи, циркуляри, накази, статистичні дані, стенограми і т. п.; 2) оповідні пам'ятки — літописи, спогади, щоденники, листи, записки, публіцистичні, економічні, літературні та інші твори.

Джерел, на базі яких вивчається історія України, надзвичайно багато.

Джерела з історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.

Для вивчення життя людей у найдавніші часи найбільше матеріалів дають археологічні розкопки, коли здобуваються матеріальні предмети — знаряддя праці, залишки жител та інших будівель, культові споруди та ін. На цій основі археологи й історики реконструюють господарство і життєвий уклад первісних людей. Про життя народів, які населяли територію України в давні, докиївські часи — кіммерійців, скіфів, сарматів, слов'ян та інших, розповідається в писемних джерелах — розповідях грецьких, римських, західноєвропейських, арабських авторів.

Найважливіші джерела г» історії Київської держави — це літописи, зокрема «ПОВІСТЬ временних літ», «Руська Правда», договори Русі з греками, найдавніші грамоти на

пергаменті і бересті (Новгород, Смоленськ, Вітебськ), князівські і церковні устави, а також літературні твори XI — XIII ст. — «Слово о полку Ігоревім», «Моління Даниїла Заточника», «Повчання Володимира Мономаха», «Слово про загибель Руської землі» (у зв'язку з поразкою на Калці в 1223 р.), «Киево-Печерський патерик» та ін.

Для періоду феодальної роздробленості як історичні джерела велике значення мають місцеві, обласні літописи, зокрема для Південно-Західної Русі — Київський літопис, що охоплює час від 1111 р. до 1200 р., і Галицько-Волинський літопис, в якому йдеться про події від 1201 р. до 1292 р.

У XIV ст. більшість українських земель потрапила під владу Литовського князівства, а Галичина — Польщі. За Люблінською унією 1569 р. майже всі українські землі були включені до складу шляхетської Польщі.

Оскільки більшість українських (як і білоруських) земель у XIV — першій половині XVI ст. входила до складу Литви, то й багато історичних джерел є спільними для України, Литви, Білорусі. Це насамперед Литовська метрика — книги державної канцелярії Великого князівства Литовського, де зосереджені різноманітні державні акти. Важливими джерелами є привілеї (жалувані грамоти) великого князя місцевим князям, шляхті і т. Д., щоденники сеймів і сеймиків, книги земських і магістратських судів, устави на волоки, інвентарі, Литовські статuti та ін. Серед літописів до XV — XVI ст. найбільше значення для історії України мають: так званий «Короткий Київський літопис» (закінчений у XVI ст.), що є частиною Супрасльського рукопису (знайдений у Супрасльському монастирі біля Білостоку) — в ньому охоплюються події за 862—1515 рр. і Густинський літопис (знайдений у Густинському монастирі біля Прилук на Полтавщині), який розповідь починає з давніх часів, але має й самостійну частину про події в Україні за 1300—1597 рр.

Як історичні джерела з історії України можуть бути використані твори письменників-полемістів кінця XVI — першої половини XVII ст. — «Апокрисис» («Отповідь») невідомого автора (псевдонім — Христофор Філалет (1597—1598)), «Пересторога» — анонімний трактат (1605—1606), «Палінодія» архімандрита Києво-Печерської лаври Захарії Копистенського (1621—1622), писання Івана Вишенського та ін., твори польських істориків — «Історія Польщі з стародавніх часів до 1480 р.» Яна Длugoша (XV ст.), «Хроніка польська, литовська, жмудська

і руська» Матвія Стрийковського (доведена до 1572 р.), «Хроніка всього світу» Мартина Бельського (1495—1575), «Про походження й історію поляков» Мартина Кромера (помер 1589 р.) та ін.

Багато цікавих матеріалів з історії України є в спогадах XVI — першої половини XVII ст. — Михайла Литвина (написані в середині XVI ст.), щоденнику дипломата австрійського імператора Рудольфа II Еріха Лясоти, який між 1588 і 1594 рр. бував в Україні, зокрема в Запорізькій Січі, у «Описі України» французького інженера Боплана, який 18 років (1630—1648) перебував на службі у польського короля і будував фортеці в Україні, та ін.

Серед джерел, в яких висвітлюються визвольна війна 1648—1654 рр., приєднання України до Росії та події другої половини XVII ст., найбільше значення мають козацько-старшинські літописи: літопис Самовидця, що найдокладніше описує період 1648—1672 рр., події доводить до 1702 р., а в деяких списках — до 1734 р.; літопис Самійла Величка, який починає опис подій з далеких часів, але докладніше з часів Сагайдачного і до 1700 р. Літопис Григорія Грабянки починається з стародавніх часів, але найбільше говориться про період козацтва, його походження, боротьбу, про визвольну війну, приєднання України до Росії і подальші події до виборів гетьмана Скоропадського в 1709 р. Є й інші козацько-старшинські літописи — Хмільницький (назва за м. Хмільник, звідти, мабуть, походив автор), у ньому описуються події 1636—1650 рр., Львівський літопис (знайдений у Львові) — охоплює час від 1498 р. до 1649 р. та ін.

До джерел історії України XVIII ст. належать акти державного управління — законодавчі акти царського уряду, гетьманські універсали; пам'ятки українського права, зокрема збірник «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743), матеріали Законодавчої Комісії 1767 р. і особливо накази українського шляхетства своїм депутатам; різноманітні документи центральних і місцевих адміністративних установ (Сенату, Малоросійського приказу, Кабінету Міністрів, Першої Малоросійської колегії (1722—1727), Другої Малоросійської колегії (1764—1786 рр.), Генеральної військової канцелярії та ін); ревізії та ревізькі реєстри (переписи оподаткованого населення козаків, посполитих, міщан); матеріали Генерального слідства про маєтності, проведеного в 1729—1730 рр. в усіх десятиох полках Лівобережної України. Велике значення мають матеріали т. зв. Румянцевського опису

Лівобережної України, проведеного за розпорядженням генерал-губернатора Малоросії графа Румянцева в 1765—1769 рр., а також матеріли описів намісництв — Новгород-Сіверського, Чернігівського (1780), топографічні описи намісництв — Чернігівського, Київського, Харківського (80-ті роки XVIII ст.), матеріали генерального межування земель у 80-х роках XVIII ст., картографічні матеріали. Значний інтерес являють мемуари козацьких старшин — «Щоденник» генерального підскарбія Я. М. Марковича (1690—1770), «Діаріуш» Миколи Ханенка (написано 1722 р.), «Щоденник» Петра Апостола, сина гетьмана Данила Апостола (охоплює час 1725—1727 рр.) та ін., а також історичні твори (П. Симоновського, О. Рігельмана, В. Рубана, С. Мишецького та ін.).

Джерела XIX — початку XX ст. На початок XIX ст. в Україні царський уряд повністю ліквідував автономний козацько-старшинський адміністративний устрій і утвердив у ній загальноімперське законодавство, загальноросійське судочинство і адміністративне управління. Внаслідок цього зникло багато українських установ — Генеральна військова канцелярія, полкові, сотенні канцелярії, козацькі суди, канцелярія Запорізької Січі і т. ін., відповідно, не стало документів, які в них творилися. Тепер законодавчі акти та інші офіційні документи виходили лише від царського уряду, центральних і місцевих державних установ. Вони повністю поширювались і на українські землі, і, цілком зрозуміло, служать джерелами для історії України. Поряд з ними важливими джерелами є статистичні дані, матеріали політичних партій і громадських організацій, періодична преса, мемуари, щоденники, приватне листування. Особливо цінними, хоч до них і треба ставитись дуже критично, є матеріали поліцейсько-жандармських каральних і судово-слідчих органів, де відклялися справи політичних процесів — декабристів, кирило-мефодіївців, народників, справи про селянський і робітничий рух, про діяльність політичних організацій і партій та окремих їх членів.

Джерела радянського періоду Широким є коло історичних (архівних і друкованих) джерел — з історії України радянського періоду. Це праці В. І. Леніна, документи комуністичної та інших політичних партій, місцевих партійних організацій, законодавчі акти і постанови вищих органів державної влади і управління, мате-

ріали місцевих Рад і органів державного управління, органів планування й керування народним господарством, органів суду і прокуратури, охорони здоров'я, праці, соціального забезпечення, освіти, науки, культури, громадських організацій. Поряд з цим джерелами служать статистичні матеріали, періодична преса, кінофотодокументи, спогади учасників революції 1917—1918 рр., громадянської і Вітчизняної воєн, мирного будівництва.

Працюючи над історичними документами й матеріалами, історик має брати їх не вибірково, а в усій сукупності і ставитися до них критично. Зокрема, треба зважати на те, що в радянські часи багато джерел були закриті для дослідників і ними вони не могли користуватися. Тепер для всебічного об'єктивного висвітлення історичного процесу слід залучати і ці, раніш не доступні джерела.

Студенти, як джерела для вивчення курсу історії України, мають змогу використовувати численні публікації історичних джерел, здійснені як у дореволюційний час, так і радянськими вченими.

ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО І ПЕРШІ ДЕРЖАВНІ
УТВОРЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Найдавніше населення на території України

Першою формою людського співжиття було первісне суспільство. Початок його сягає в далекі часи, десь близько 3 млн років тому, коли з'явилася людина.

Вирішальну роль у житті первісних людей відігравала праця, в першу чергу вироблення знарядь праці і застосування їх для добування засобів до життя. Величезне значення мало виникнення звукової, розбірливої мови, яка стала засобом спілкування людей у процесі праці.

Первісні люди жили за дуже суворих умов. При надзвичайно низькому рівні розвитку продуктивних сил кожна окрема людина не могла одна протистояти стихійним силам природи і здобувати собі засоби до існування. Через це люди діяли групами, колективно.

У первісному суспільстві не було приватної власності на засоби виробництва, експлуатації людини людиною, класів і держави, а спільний зв'язок, саме суспільство, дисципліна, розпорядок праці трималися за звичаями, традиціями.

Про життя первісних людей ми дізнаємося головним чином з археологічних розкопок.

Найдавнішим періодом в історії людства був стародавній кам'яний вік — палеоліт (від грецьких слів «палайос» — стародавній і «літос» — камінь), який тривав від 3 млн років до 11 тис. років тому. Палеоліт археологи поділяють на ранній і пізній.

У період раннього палеоліту (від 3 млн років до 35 тис. років тому) в міжльодовикові часи природні умови були сприятливими для людини — клімат субтропічний, теплий і вологий, росло багато різних рослин, водилися різноманітні тварини. Тоді жили найбільш ранні фізичні типи людини — «людина уміла», пітекантроп та ін. Ці

люди відрізнялися від тварин тим що вже вмiли воб_ ляти і застосовувати палицi, *амени як примiтивнi знаряд_ дя (ручнi рубила; вiдщепи) а такoж спiлкувалися мiж со_ бою за допомогою звуково! м^ви Вони збирали плоди ких рослин, ягоди, гриби, , ^ивнi корiння, полювали на тварин, велибродяче життjа, Ше маючи н_ постiйних жител (хоча часто и жили в печерах), „i одягу. Жили люди невеликими, по кiлька десяткiв кожний, родовими колективами - первiсними стадами, як:i в пошуках їжi часто пере_ ходили з мiсця на мiсце.

На сучаснiй територiї України стародавнi люди 3-яви_ лися в епоху раннього палеолiту _ близько 1 млн рокiв тому. Залишки тимчасових Поселень - найдавнiших стоянок первiсних людей - знадденi археологами в рiзних мiсцевостях, у тому ч,ислi в у iнi_ на Днiстрi бiля с. Лука-Врубловець* (Кам'янець-Подiльський р н Хмельницької обл.), в Донбасi поблизу с. Амвросiївка, на березi р. Кринки, недалеко, вiд Житомира та iн.

Найдавнiшою стоянкою, п^рвiсних людей На територiї України є поселення, розкап^е археологами на високому (100 м) лiвому березi рiки Ти^и бiля сiла Королеве Виноградiвського району на Закарпаттi. у десятиметровiй тов_ щi суглинкових вiдкладiв тут знайдено вiсiм культурних горизонтiв (шарiв), якi вiдн^сятьсjа рiзних часiв вiд 1 млн до 35 тис. рокiв до нащої ери. Всьo_го на Закарпат_ тi вiдкопано 20 палеолiтичних стоя_ок П^рвiсних людей.

Близько 150 тис. рокiв то_чу почалося чергове похоло_ дання. Величезнi льодовики, „зсувалися з пiвночi кон_ тиненту, поступово вкрили бшьшу частину европи i досягли Пiвнiчного Прикарпаття Сер^днього Поднiпров'jа i межирiччjа Дону та Волги. Побли Льодовикiв утворилися тундра i лiсотундра а на I,Щнi_ холоднi степи i лiси по рiчкових долинах Замiсть тв^рин> що iснували в умовах теплого клiмату, з явилися тв^рини якi ^ витримували холод,-мамонти, шерсти^ носороги, пiвнiчнi оленi, печернi ведмедi, пeсцi та ш.

У зв'язку з погiршенням iслiматичних умов i зменшен_ ням рослинної їжi, яку можна, зiб збiльшується роль полювання на великих тварин ^аи^тi знаряддя працi, насамперед мисливськi, стали бiльш рiзноманiтними i до_ сконалими: рубило, гострокон^чник (використовувався як наконечник списа та мисливський нiж) скребло (застосо_ вувалося для розбирання гуц^т ^обробш шкур, дере_ ва, кiсток). Поява знарядь пра_цi р^зних типiв свiдчила про виникнення природного розпо_дiлу працi.

Щоб урятуватися від холоду, люди поселялися в природних печерах, а також стали одягатися в шкури. Як і раніше, вони використовували вогонь, що виникав від блискавки. Але люди вже навчилися добувати його й штучно — тертям. Завдяки вмінню добувати вогонь і користуватися ним люди стали менш залежними від природних умов і розселилися на великих територіях Європи й Азії. Залишки тогочасних стоянок-поселень знайдені в багатьох місцевостях України — на Сіверському Дінці і дніпровському Надпоріжжі, на Волині і Наддністрянщині, в Криму і Приазов'ї. Найбільш характерними є стоянки, виявлені в печерах Криму, — у гроті Кіік-Коба (поблизу м. Сімферополя) і в с. Старосілли (в околицях Бахчисарая), в урочищі Круглик на Запоріжжі.

Поступово змінювався і зовнішній вигляд людини, який став наближатися до сучасного. Це була так звана неандертальська людина (назва походить від долини Неандерталь, недалеко від Дюссельдорфа, в Західній Німеччині, де вперше були знайдені черепні кістки людини цього типу). Залишки неандертальця знайдені під час розкопок у Криму, в печері Кіік-Коба, в 1924 р., у с. Старосілли в 1953 р. і біля м. Білогірська в 1972 р.

Пізній палеоліт.	Пізній палеоліт (35—11 тис. років тому) припадає на кінець льодовикової доби. У цей час удосконалюються старі кам'яні знаряддя праці і з'являються нові: різці, проколи, ножеподібні пластини, наконечники легких списів-дротиків та ін. Люди навчилися виробляти знаряддя праці також з кісток і рогу тварин — гарпуни, шила, голки, проколки тощо.
Виникнення родового ладу.	
Матріархат	

Внаслідок піднесення продуктивності мисливства й збиральництва люди могли створювати деякі запаси їжі і залишатися на тих самих місцях більш-менш тривалий час. Вони будували, переважно на берегах річок, житла — землянки і напівземлянки. З кількох таких жител утворювалось поселення (стоянка). Цих пізньопалеолітичних стоянок знайдено багато. В Україні найбільш ранньою серед них є Радомишльська стоянка на Житомирщині. А однією з найцікавіших за виявленими там знахідками є стоянка в с. Мезині на березі Десни, поблизу м. Новгород-Сіверського на Чернігівщині.

У часи пізнього палеоліту в суспільній організації людей на зміну первісному стаду прийшла матріархальна родова община. Основним осередком суспільства став

рід — група кровних родичів, що вела своє походження від спільних жіночих предків (матріархат), по материнській лінії, оскільки при груповому шлюбі спорідненість інакше визначити було неможливо. Члени роду спільно володіли знаряддями виробництва, спільно здобували все необхідне для життя і спільно споживали його. Провідна роль у роді належала жінці.

Родові общини об'єднувалися в племена, з утворенням яких оформився родоплемінний первіснообщинний лад, який ґрунтувався на спільній власності на засоби виробництва і зрівняльному розподілі наслідків праці.

Але людина була безсилою в боротьбі з невідомими і незрозумілими для неї силами навколишньої природи. Зароджуються релігійні вірування (тотемізм, магія, анімізм) та мистецтво.

У добу пізнього палеоліту склався сучасний антропологічний тип людини — «людина розумна» (*homo sapiens*). Від назви печери Кроманьйон у Франції, де були вперше знайдені рештки такої людини, її названо кроманьйонцем. Залишки людини такого типу знайдені в Україні в пізньопалеолітичних стоянках (їх досліджено близько 800).

Мезоліт Близько 11 тис. років археологи датують початок мезоліту — середнього кам'яного віку (від грецьких слів «мезос» — середній і «літос» — камінь), який закінчився приблизно 6 тис. років тому. У цей час почалося нове потепління, льодовики танули й відступали на північ. Природні умови змінювалися й поступово стали подібними до сучасних. Великі тварини або вимерли (мамонти й шерстисті носороги), або відійшли на північ. Замість них у лісах і степах люди стали полювати в основному на сучасні види тварин: благородного оленя, лося, бика, коня, ведмедя, кабана, вовка, лисицю, бобра, ховраха та ін. Для полювання на цих тварин і птахів люди почали застосовувати лук і стріли з крем'яними та кістяними наконечниками. Винайдення лука й стріл мало велике значення, бо завдяки їм дичина стала постійною їжею, а полювання — однією з звичайних галузей праці. Крім полювання, люди займалися рибальством і збиранням рослинної їжі.

Стоянки мезолітичної епохи, де родові общини жили в наметоподібних житлах і печерах недовгий час, після чого переходили в інше місце, виявлені в багатьох місцях Східної Європи. В Україні це Журавська стоянка на Чернігівщині, Гребениківська на Одещині, у навісі Фатьма-Коба поблизу Байдарської долини та скельному сховищі Мурзак-Коба на р. Чорній у Криму і багато інших.

Неоліт. Розквіт первіснообщинного ладу

Близько 6 тис. років тому закінчився мезоліт і почався неоліт — новий кам'яний вік (від грецьких слів «неос» — новий і «літос» — камінь), який на території України тривав приблизно до IV тисячоліття до н. е. Основною характерною рисою життя людей часів неоліту був перехід від присвоюючих (мисливство, збиральництво, рибальство) до відтворюючих форм господарської діяльності — скотарства і землеробства, що почався ще в кінці мезоліту. Скотарство виникло з приручення тварин — корів, овець, кіз, свиней, собак; землеробство — із збиральництва, коли люди, особливо жінки, спостерігаючи за виростанням зерна, що потрапляло в ґрунт, прийшли до думки самим сіяти його і потім збирати врожай. Люди також навчилися виготовляти знаряддя праці шляхом шліфування, свердління і розпилювання каменю (сокири, тесла, долота, мотики і т. д.). Виникло і примітивне ткацтво та вироблення ліпного глиняного посуду без гончарного круга.

Люди продовжували жити матріархальними родами, які входили до складу племен, що, в свою чергу, інколи об'єднувалися в союзи племен.

До археологічних культур періоду неоліту, що охоплюють значні території України, належать дніпро-донецька, буго-дністровська культури і культура ямково-гребінцевої кераміки. З окремих стоянок можна назвати Ізюмські в Харківській області, Сокильця Вінницької області, Віту-Литовську в Київській області.

Енеоліт. Трипільська культура

Перехідною епохою від кам'яного періоду до металічного був енеоліт — мідно-кам'яний вік, коли поряд з кам'яними почали виробляти знаряддя праці з міді (IV — початок II тисячоліття до н. е.).

Серед племен, що населяли простори сучасної Східної Європи, найвищого розвитку в енеоліті досягло осіле населення Правобережної України і Молдови (межиріччя Дніпра і Дністра).

Культура цих стародавніх землеробів, що датується IV — початком II тисячоліття до н. е., відома в науці під назвою трипільської (від с. Трипілья на Київщині, де вона вперше була досліджена в 90-х роках XIX ст.).

Головним заняттям трипільських племен було землеробство. Ґрунт вони обробляли кам'яними або кістяними мотиками. Разом з тим відбувався поступовий перехід від

мотичного до орного землеробства за допомогою дерев'яного рала. У невеликій кількості трипільці вже мали й мідні знаряддя. Сіяли пшеницю, ячмінь, просо. Урожай збирали дерев'яними серпами з крем'яними лезами (вкладками) або крем'яними серпами (довгими крем'яними пластинами). Зерно розмелювали за допомогою ручних кам'яних зернотерок.

Важливу роль у господарстві трипільців відігравали скотарство і рибальство. З домашніх тварин розводили рогату худобу, свиней, овець, кіз, коней. Знали прядіння і ткацтво, виліплювали руками і опалювали в печах (горнах) глиняний посуд.

Жили трипільці в селищах, які були поселеннями матріархальних родових общин. Найчастіше вони розташовувалися на берегових схилах річок, там, де був м'який ґрунт (чорнозем), що давав можливість успішно займатися землеробством. **Житла** були наземні, дещо заглиблені, будувалися з дерева та глини, підлога була глиняною.

Крім племен трипільської землеробської культури, в епоху енеоліту на території України існували й інші племена, у господарстві яких поступово велику роль починало відігравати скотарство (ямна, середньостогівська культури).

2. Розклад первісного суспільства. Скіфи і сармати. Античні міста-держави в Північному Причорномор'ї і Криму

Бронзовий вік.

Патріархат

. У II тисячолітті до н. е. були поширені бронзові знаряддя (бронза — сплав міді з оловом та іншими домішками). Цей час відноситься до бронзового віку, найбільш характерними археологічними культурами якого в Україні є катакомбна і зрубна культури, а в західних областях — східнотшинецька і комарівська. Для цього віку, крім розвитку металургійного виробництва і виготовлення бронзових предметів, важливим є завершення відокремлення скотарства від землеробства, поява кочового скотарства і дальший розвиток орного землеробства з використанням биків як тягової сили. Це був перший великий суспільний поділ праці: пастуші, скотарські племена виділялися із загального складу стародавніх племен.

У цей час скотарство стало основним заняттям чоловіків, які почали відігравати головну роль у господарському житті. Чоловік став займати провідну роль і в землеробстві, металургії, обміні, в суспільному житті.

На цій основі відбувся перехід від матріархату до патріархату — батьківського роду, де рід уже складався з ряду сімей, які вели своє походження по батьківській лінії. У цьому роді вирішальною стала влада чоловіка.

Розширення скотарства та землеробства і підвищення їх продуктивності, винайдення ткацького верстата, плавки металічних руд (міді та олова і виготовлення з них бронзи), тобто збільшення виробництва в усіх галузях, зробило робочу силу людини здатною виробляти більшу кількість продуктів, ніж то було необхідно для підтримання її. Разом з цим з розвитком виробництва зростала потреба в нових робочих руках. Їх постачали війни, що дедалі більше велися не лише заради помсти за напади або розширення території, а й з метою грабежу. Вони стають постійним і вигідним промыслом. Захоплених під час воєн полонених стали обертати на рабів. Рабство в бронзовий вік було патріархальним. За патріархального рабства раби — переважно військовополонені — входили до складу патріархальної сім'ї і працювали разом з її членами, виконуючи здебільшого найтяжчі роботи.

Первісне суспільство вступило у період розкладу, зміцнювалась патріархальна сім'я, поглиблювалась майнова нерівність общинників, з'являлись багаті і бідні, виникала приватна власність, а з нею почали зароджуватися класи. У деяких країнах уже в період енеоліту — бронзового віку — виникають найдавніші рабовласницькі держави, але на більшості територій зберігався ще первіснообщинний лад, хоча він уже й розкладався.

Залізний вік

У кінці II — на початку I тисячоліття до н. е. на території Східної Європи люди навчилися виплавляти залізо з руди і виробляти з нього знаряддя праці, зброю й господарські та побутові речі (мечі, сокири, серпи, наральники і т. ін.). У VIII—VII ст. до н. е. видобування заліза й виготовлення з нього різних предметів було добре освоєно, залізо стало широко використовуватися в господарстві. Почався залізний вік. Застосування заліза підвищило продуктивність усіх галузей господарства, зокрема землеробства і ремесла.

З підвищенням продуктивності господарства зростало багатство окремих сімей. Дедалі більшою ставала різниця між багатими і бідними, вільними і рабами. Поступово майнові відмінності між окремими главами сімей руйнували первісну комуністичну домашню общину; спільне володіння землею і спільний обробіток її поступово зникали.

Орна земля почала передаватися в користування окремим сім'ям і з часом перетворюватися на їхню приватну власність. Окрема сім'я ставала господарською одиницею суспільства. Нерідко окремі сім'ї переселялися в інші місця, змішувалися з іншими, кровно не спорідненими. Родова община кровних родичів з часом перетворюється на сусідську, територіальну общину. Окремі племена об'єднувалися в союзи споріднених племен, а з часом території окремих племен зливалися в одну спільну територію всього народу.

Кіммерійці

Серед народів, які населяли територію Північного Причорномор'я, Криму і Кавказу, першими в писемних джерелах (ассірійських, грецьких та ін.), називаються кіммерійці (приблизно з X до першої половини VII ст. до н.е.). Вони займалися скотарством і землеробством. Про них згадує Гомер в «Одіссей» і, можливо, в «Іліаді», де він говорить про «уславлених кобилодойців, молокоїдів убогих^ над усіх на землі справедливих». Кіммерійці виробляли і застосовували мідні й бронзові знаряддя праці та речі, мали добре кінне військо, здійснювали походи в Малу Азію. У них з'являються й залізні вироби — мечі, кинджали та ін.

У VII ст. до н.е. кіммерійців витіснили з Причорномор'я й частково асимілювали скіфські племена. їхнє державне утворення — Кіммерія (IX — VII ст. до н.е.) — розпалося й зійшло з історичної арени.

Таври

У IX — I ст. до н.е. в гірських районах Криму і по узбережжю Чорного моря, у місцевостях, що їх давні автори, зокрема Геродот, називали Таврікою, жили племена таврів (від грецького «таброс» — тур). Таври займалися землеробством, скотарством, рибальством, полюванням. Дили вони замкнутими общинами, для житла використовували печери. У II ст. до н.е. Тавріку завоював понтійський цар Мітрідат VI Євпатор, у другій половині I ст. до н.е. її захопили римські війська.

Скіфи

У VII — III ст. до н.е. у степових районах Північного Причорномор'я, на території сучасної Південної і Південно-Східної України, а частково також у Криму панували скіфські племена, що прийшли зі Сходу. Ім'я скіфів стало збірною назвою для різних племен, а всю територію півдня між Доном і Дунаєм стали називати Скіфією.

Розкопки скіфських поселень і поховань у курганах та описи старогрецьких та римських учених і письменників (Геродот, Гіппократ, Страбон та ін.) дають змогу відтворити характер занять і життя скіфів та сусідніх їм племен.

Геродот, що начебто в середині V ст. до н. е. подорожував по скіфських землях і, зокрема, відвідав Ольвію, перелічує ряд племен, які можна поділити на дві великі групи: 1) кочівників, що жили в основному в степах між Дніпром і Доном; серед скіфів-кочівників були «царські» скіфи, які панували над іншими племенами, збираючи з них данину, і 2) землеробів — калліпідів і алазонів, що жили в степовій частині поблизу Ольвії, і скіфів-землеробів, які разом з нескіфськими племенами — неврами, будинами, гелонами, меланхленами — жили в лісостеповій смузі на захід і схід від Дніпра.

Лісостепові землеробські племена, які з давніх часів жили на великій території між Дністром і Доном, займалися в основному перелоговим землеробством. Земля залишалася власністю общин і щороку перерозподілялася між окремими родинами, обробляли її дерев'яним ралом. Сіяли пшеницю, просо, ячмінь, жито, сочевицю, горох, садили цибулю, часник та ін. Геродот твердить, що скіфи-землероби сіяли хліб не тільки для власних потреб, а й на продаж. Займалися також скотарством, особливо розведенням великої рогатої худоби.

Жили у великих поселеннях — городищах, оточених валами й ровами. Серед цих лісостепових городищ найбільшими є Немирівське на Вінниччині, Трахтемирівське на Київщині та Більське на Полтавщині.

Скіфи-скотарі були кочівниками. Основне їх заняття — випасання худоби, особливо коней. «...Звуться вони,— писав про них невідомий давньогрецький автор V ст. (Псевдо-Гіппократ),— кочівниками, бо в них немає хат, а живуть вони в кибитках... В таких кибитках перебувають жінки, а чоловіки їздять верхи на конях; за ними йдуть їхні стада овець і корів і табуни коней».

Скіфи жили спочатку патріархально-родовим ладом, який розкладався. Поступово відбувалося майнове розшарування, збагачення родоплемінної знаті, вождів, влада яких перетворювалася на спадкову, існувало рабство, зароджувалися класи. Про це, зокрема, свідчать археологічні знахідки предметів розкоші; золотих речей — браслетів, чаш, ваз, золотих блях тощо у так званих царських курганах. Серед них найцікавіші кургани Чортотлицький і Солоха (IV ст. до н. е.), розкопані біля Нікополя в Дні-

пропетровській області, Куль-Оба недалеко від Керчі в Криму, а також Гайманова могила і Товста могила (IV ст. до н. е.) в Запорізькій області.

Із зародженням класів у скіфських племен з'являються елементи державності. У IV ст. до н. е. створилася примітивна ранньокласова держава, яка інколи називається царством Атея, що об'єднувала племена Криму, Придніпров'я й Побужжя. Його центром у IV ст. до н. е. було Кам'янське городище на Дніпрі (навпроти Нікополя). Центром же пізньоскіфського царства в Криму, яке існувало до III ст. н.е., був Неаполь (поблизу сучасного м. Сімферополя).

**Античні
міста-держави
в Північному
Причорномор'ї
і Криму**

У VII—V ст. до н.е., коли причорноморські степи займали скіфи та інші племена, вихідці з Греції заснували на узбережжі Чорного і Азовського морів свої поселення, що стали рабовласницькими містами-державами (полісами). По-

літична влада в них належала рабовласникам — власникам землі, ремісничих майстерень, купцям, лихварям, які жорстоко експлуатували рабів і найбільшу частину населення.

Серед грецьких міст-держав найбільш відомі: Ольвія — в гирлі Дніпровсько-Бузького лиману (залишки її знаходяться біля нинішнього с. Парутино на південь від м. Миколаєва), Херсонес — на околиці сучасного Севастополя, Пантікапей — на місці сучасної Керчі, Тіра — на місці нинішнього Білгорода-Дністровського на березі Дністровського лиману, Феодосія — в Криму, Фанагорія — на Таманському півострові, Танаїс — у гирлі Дону, Керкінітіда — на місці сучасної Євпаторії. Найбільшою з цих рабовласницьких держав було Боспорське царство з центром у Пантікапей, яке виникло в V ст. до н. е. і включало територію Керченського і Таманського півостровів та пониззя Кубані.

Населення грецьких міст займалося землеробством, виноградарством, виноробством, рибальством і переробкою риби, ремеслами, вело жваву мінову торгівлю як з місцевими скіфськими племенами, так і з Грецією. У Грецію вивозили рабів, хліб, особливо пшеницю, худобу, рибу, шкіри, хутра, ліс, а з метрополії довозили вина, маслинову олію, посуд, тканини, ароматичні речовини, різні ремісничі вироби та предмети розкоші, зокрема дорогоцінні прикраси та ін.

У рабовласницьких державах точилася класова боротьба. Одним із перших відомих повстань лригнобленого населення проти своїх гнобителів було повстання скіфів і рабів у 107 р. до н. е. під проводом Савмака в м. Пантікапеї на Боспорі. Повсталі захопили владу і проголосили Савмака царем. Але за допомогою Мітрі'дата, царя Понту (держави в Малій Азії), повстання було придушено.

У 1 ст. н. е. грецькі міста-держави здебільшого потрапили в залежність до Римської імперії. Проіснували вони до IV—V ст. н. е., коли внаслідок загального занепаду рабовласницької системи і під ударами сусідніх племен дедалі більше втрачали своє значення і врешті занепадали.

Сармати

У III ст. до н. е. із сходу, з-за Дону, в Приазов'я і Північне Причорномор'я прийшли нові кочові скотарські племена, яких греки і римляни називали сарматами (алани, роксолани, язиги). Частину місцевого населення, у тому числі й скіфів, вони відтіснили на південь і захід — у Крим і на Дунай, іншу — підкорили своїй владі, зайнявши в II ст. до н. е. панівне становище в степах Північного Причорномор'я. З часом частина сарматського населення була асимільована місцевими слов'янськими племенами.

3. Давні слов'яни

Найдавніші відомості про давніх слов'ян Слов'янські племена, які належали до індоєвропейської групи народів, з найдавніших часів жили на території Європи і були місцевим автохтонним (корінним) населенням. Територія, яку займали давні слов'яни, досі визначається різними вченими неоднаково.

Найбільш поширена думка, підкріплена археологічними і лінгвістичними даними, зводиться до того, що праслов'яни займали територію між Дніпром і Дністром, Прикарпаттям і аж до Повіслення. Їх історію можна починати з II тис. до н. е. З праслов'янами пов'язуються вченими ряд археологічних культур I тис. до н. е. — чорноліська, висоцька, підгірцівсько-милоградська та ін., виявлені в басейнах Дніпра, Дністра й Західного Бугу.

У писемних джерелах давньослов'янські племена вперше згадуються під іменем венедів у I—II ст. н. е. Про них говорять римські вчені Пліній Старший (23—79 рр. н. е.), Тацит (близько 55—120 рр. н. е.) і Птолемей (II ст. н. е.).

Тацит, зокрема, зазначав, що венеди численні і займають величезну територію. Про слов'ян подають відомості візантійські автори VI—VI} ст.— Прокопій Кесарійський, Псевдо-Маврикій та ін. Вони говорять про склавинів — західних слов'ян і антів — східних слов'ян, які займали територію між Дністром на заході і верхів'ями Дону на сході.

Анти

Готський історик Йордан у книзі «Про походження і діяння готів» (551 р.) писав, що «анти — найхоробріші між ними [слов'янами], живуть над луком Чорного моря, від Дністра до Дніпра, а ці ріки віддалені одна від одної на багато днів ходу».

Візантійські автори відзначали, що слов'янські, зокрема антські, племена жили прі ладі демократії. «Ці племена,— писав у своїй праці «Історія» візантійський історик Прокопій Кесарійський (VI ст.),— не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії, тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно... Живуть вони в убогих хатинах... Усі ці люди високі на зріст і надзвичайно сильні... Більша частина земель за Істром (Дунаєм) належить їм».

Про демократичний устрій і вільнолюбність склавинів і антів писав у своїй книзі «Стратегикон» і візантійський імператор Маврикій Стратег (582—602). «Племена склавинів і антів,— писав він,— живуть спільно, і життя їх однакове: вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити...»

М. С. Грушевський у своїй багатотомній «Історії України-Руси» та інших працях висунув думку, що «порогом історичних часів для українського народу можемо прийняти IV вік по Христі, коли починаємо вже дещо знати спеціально про нього. Перед тим про наш народ можемо говорити тільки як про частину слов'янської групи...» При цьому найдавнішими предками українського народу Грушевський вважав антські племена IV—VI ст. Думку Грушевського поділяв ряд істориків — І. П. Крип'якевич, Н. Д. Полонська-Василенко та ін.

Але навряд чи можна конкретно вважати давніми предками першого-ліпшого народу, в тому числі й українського, лише якесь одне об'єднання племен — антів чи якесь інше. Очевидно, більш обгрунтовано вважати, що, як і інші, український етнос формувався протягом багатьох віків шляхом інтеграції місцевого, слов'янського населення і прийдлих племен.

Відомості, що їх містять твори римських, візантійських та інших давніх авторів, і матеріали археологічних розкопок дають можливість охарактеризувати господарство й заняття слов'янських племен. Зокрема велике значення мають зарубинецька й черняхівська археологічні культури, які вперше відкрив у 1899 р. український археолог В. В. Хвойка. Зарубинецька культура свою назву дістала від с. Зарубинців (тепер Канівського району Черкаської області), де в 1899 р. Хвойка вперше дослідив могильник. Пам'ятки зарубинецької культури виявлено в понад 100 поселеннях по середньому і верхньому Дніпру та верхній Десні. Відносяться вони до часів з середини III ст. до н. е. до I—II ст. н. е. Черняхівська культура названа за назвою с. Черняхова (тепер Кагарлицького району Київської області), поблизу якого в 1899 р. розкопав могильник Хвойка. Вона поширена на великій території Придніпров'я, Верхнього Побужжя й Придністров'я. Пам'ятки черняхівської культури досліджені більш ніж у 2 тисячах поселень. Відносяться вони до II—VII ст. н. е.

Господарство слов'ян.

Розклад первісного суспільства

Головним заняттям давніх слов'ян було землеробство. До V—VI ст. застосовували рала із залізним наконечником (наральником), яким розпушували ґрунт, але не перевертали його. Вирощували слов'яни пшеницю, ячмінь, жито, просо, коноплі, гречку, горох, вику. Займалися вони і скотарством, мисливством, рибальством.

Розвивалися також ремесла, особливо виплавка з болотної руди заліза, виробництво різноманітних металічних знарядь і речей, виготовлення ліпного глиняного посуду, ювелірне виробництво. Посилювався обмін і виникала постійна внутрішня торгівля. Розвивалася також зовнішня торгівля, зокрема з римськими провінціями. Слов'яни ввозили хліб, худобу, лісові вироби, а також рабів. Довозили олію, вина, посуд, художню кераміку та ін.

У IV—VI ст. у слов'ян первіснообщинний, патріархально-родовий лад швидко розкладався. З удосконаленням знарядь і піднесенням продуктивності праці з'являлася можливість обробляти землю силами окремих родин. На місці патріархально-родової общини виростає нова територіальна, сусідська община, яка ґрунтується не на кровній спорідненості, а на спільному володінні землею, на господарському і сусідському інтересах. У територіальну общину входили не тільки кровні родичі, а всі, хто жив на території даного селища. У цій общині землі — поля, ліси,

луки, випаси — були власністю всієї общини, але орні землі виділялися в індивідуальне користування окремих сімей, присадибні земельні ділянки ставали їх власністю. Поступово зростала майнова, соціальна нерівність, з'являлися багаті і бідні, причому багатими були насамперед родини вождів, їхніх дружинників та іншої родоплемінної знаті. Обмін, торгівля, часті війни також сприяли збагаченню окремих знатних родин, які забирали більшу частину воєнної здобичі, а невільників перетворювали на рабів. Але рабство у слов'ян мало патріархальний характер.

З розкладом первіснообщинного ладу і появою класів у слов'ян формувався феодальний лад.

Оскільки в середині I тис. н. е. у східних слов'ян відбувався швидкий розклад первіснообщинного ладу і виникали класи, у них з'являються елементи державності. Так, у писемних джерелах є згадки про виникнення племінних, політичних об'єднань уже в антів. Готський історик Йордан говорить про велике об'єднання антів у IV ст. (східна частина слов'ян-венедів), на чолі якого стояв «цар» Бож (Бус). Спочатку він успішно воював з готами, але в 386 р. разом із синами і сімдесятьма «старшими вельможами» потрапив у полон до готського царя Вінітара, який і Божа, і всіх його наближених стратив. У кінці VI ст. склалося інше військово-політичне об'єднання слов'ян у Прикарпатті, на чолі якого стояло плем'я волинян (дулібів). «Царем» у них був Маджак. Про це пише арабський мандрівник X ст. Аль-Масуді.

Боротьба слов'ян проти готів, гуннів, аварів

У перші століття нашої ери слов'яни мусили протистояти різним народам і племенам, що зазіхали на їхні землі. У II ст. н. е. у Причорномор'ї з'явилися готи — східногерманські племена, які прийшли з пониззя Вісли. Разом з антами та іншими племенами готи в III ст. воювали проти рабовласницької Римської імперії. Відбувалися також війни між готами й слов'янами.

Готи не залишили скільки-небудь істотних слідів у культурі місцевих племен, бо вони були нечисленними, становили невелику частку в морі тодішніх племен та народів поряд із слов'янами, сарматами та ін., стояли на більш низькому рівні суспільного розвитку, ніж слов'яни. Немає підстав говорити й про якесь панування готів над слов'янськими племенами.

У кінці IV ст. н. е. готи були розгромлені гуннами і їхнє політичне об'єднання розпалося. Вони були відтиснуті

на захід — у Нижнє Подунав'я і Крим. Кочові гуннські орди тюркського походження вторглися в Причорноморські степи із Східної Азії. Перейшовши в 375 р. Дон, гунни диким смерчем пронеслися через Подніпров'я, рушили на захід, зайняли Середньодунайську рівнину.

Після смерті царя Аттіли в 453 р. гуннська держава поступово занепала. Частина гуннських племен пішла на захід і там зазнала поразки, інші осіли й злилися з місцевим населенням.

У VI ст. слов'янам довелося вести запеклі війни проти аварів (обрів), які прийшли з Азії і заснували на Середньому Дунаї свою державу — Аварський каганат. Війни слов'ян з аварами тривали до першої половини VII ст.

З кінця Уст. слов'янські племена почали численні і тривалі, так звані **Війни з Візантією** балканські, війни проти Візантійської імперії. Війни супроводжувалися переселенням частини слов'ян на Балкани. Внаслідок цього північна частина Балканського півострова стала слов'янською, виникли південнослов'янські держави Болгарія, Сербія, Хорватія. Крім того, общинний лад слов'ян справив великий вплив на прискорення занепаду рабовласницької системи у Візантійській імперії і розвиток там феодалізму.

Розділ 2
СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ. КИЇВСЬКА РУСЬ
(VI — ПОЧАТОК XII СТ.)

**1. Розклад первісного суспільства і утворення держави
у східних слов'ян (VI — IX ст.)**

Розселення східних слов'ян у VI—IX ст.	З III ст. н. е. почалося пересування й розселення слов'янських племен, Поступово, до VI—VII ст., утворилися три великі групи — східні, західні й південні слов'яни."
---	--

ССхідні слов'яни у VI — IX ст. займали величезну територію Східної Європи — від Карпат до Оки і від Ладоги до Чорного моря. Про територію розселення їх напередодні утворення Давньоруської держави у VIII — IX ст. розповідається у відомому літописі «Повість временних літ».

Названі в літописі союзи східнослов'янських племен можна об'єднати в три групи: південно-західну (українську), західну (білоруську) і північно-східну (російську), з яких поступово й склалися східнослов'янські народності.

Що південно-західної — української — групи союзів східнослов'янських племен, на основі яких формувалася українська народність, можна віднести полян, древлян, сіверян, волинян, або бужан (дулібів), тиверців, уличів, білих хорватів. і Поляни жили в середній течії Дніпра, в основному на його правому березі — між ріками Россю і Ірпенем. Древляни проживали південніше Прип'яті і в басейні Тетерева, сіверяни — на сході від Дніпра, по Десні, Сеймі і Сулі. Волиняни (бужани), або дуліби, які на сході межували з полянами, займали територію по верхній течії Західного Бугу і по правих притоках верхньої течії Прип'яті, а білі хорвати — басейн верхнього Дністра і Сяну. Між Південним Бугом, Дністром і Прутом до гирла Дунаю і Чорного моря жили тиверці і уличі.

До західної — білоруської — групи східнослов'янських племен входили полочани і дреговичі. Полочани жили по р. Полоті, притоці Західної Двіни, дреговичі — між Прип'яттю і Західною Двіною на території Полісся.

Північно-східну — російську — групу союзів східнослов'янських племен складала словени, кривичі, радимичі і в'ятичі. Словени, або слов'яни ільменські, жили на півночі в басейні озера Ільмень і ріки Волхов, кривичі — у верхів'ях Дніпра, Західної Двіни і Волги, радимичі — між верхів'ями Дніпра і Сожу, в'ятичі — по верхній і середній течії Оки та Клязьми.

Економіка і соціальні відносини У VII—IX ст. східні слов'яни досягли значних успіхів у своєму екологічному розвитку. Як і раніше, головною галуззю господарства становило землеробство, техніка якого піднялася на вищий рівень. На значній території, зайнятій східними слов'янами, переважало орне, польове землеробство.

Одночасно з землеробством східні слов'яни займалися скотарством, мисливством, бортництвом, рибальством, а також різними ремеслами — ливарним, ковальським, гончарним та ін.

Розвивалася внутрішня й зовнішня торгівля. Особливо жваві були торговельні зв'язки східних слов'ян з Візантією ільменсько-дніпровським шляхом — «з варяг у греки» і зі Сходом, з арабами по волзькому водному шляху — «з варяг в араби»[^]. Вивозили хутра, віск, мед, а також рабів (військовополонених), довозили здебільшого предмети розкоші — дорогі тканини, різні прикраси, вина, прянощі тощо. Розширення торгівлі сприяло збагаченню слов'янської родоплемінної знаті, яка перетворювалася в той час на феодалів.

Розвиток продуктивних сил викликав зміни і в суспільному ладі східних слов'ян/3 удосконаленням землеробських знарядь, підвищенням продуктивності праці, стала зникати необхідність у спільному обробітку землі. Земля, в першу чергу орні ділянки, і результати праці на ній почали переходити у власність окремих сімей, які ставали господарськими одиницями суспільства. Окремі сім'ї, що вели господарство індивідуально і жили на одній території, об'єднувалися в сусідську територіальну общину, яка у східних слов'ян на півдні мала назву «верв», а на півночі — «мир».

Доміж членів цієї общини посилювалося майнове розшарування. Родоплемінна знать, старійшини, воєначальники різними способами зосереджували в своїх руках гроші, цінності, багатства, і передусім ділянки орної землі, засновували свої господарства — двори, в яких використовували працю рабів, а також збіднілих общинників — смердів. Поступово землевласники ставали феодалами, а вільні общинники перетворювалися на феодально-залежне населення різних категорій. На зміну первісно-общинному ладові, розклад якого завершився у VIII—IX ст., прийшов феодалізм, виникали класи — клас феодалів і клас експлуатованих селян.

Утворення середньовічної держави на Русі

З розкладом родоплемінного ладу і появою класів замість племінних союзів, що ґрунтувалися на патріархально-племінних зв'язках, у VIII—IX ст. поступово формувалися нові територіальні об'єднання — князівства («землі»), центрами яких ставали великі міста: у полян — Київ, в ільменських слов'ян — Новгород, у сіверян — Чернігів, у кривичів — Смоленськ і т. ін.

На чолі князівств стояли князі, які для утримання влади, захисту своїх земель від нападів і завоювання нових територій створювали дружини,

Окремі князівства з часом об'єднувалися в більш державні утворення. Уже в VIII—IX ст. існували три великі східнослов'янські державні утворення, які арабські автори називали Куявією (земля полян з Києвом), Славією (Новгородська земля) і Артанією (можливо, що це Причорноморська і Приазовська Русь).

Найбільшим було державне об'єднання, яке літописець називає Руською землею. До нього входили поляни, древліани й сіверяни. Центром Руської землі був Київ. Можливо, що саме Руську землю арабські автори й називали Куявією.

Літописець подає легенду про заснування Києва трьома братами Кием, Щеком і Хоривом та їх сестрою Либіддю. Кий княжив і ходив до Царгорода.

На думку археологів та істориків, виникнення Києва відноситься до другої половини V ст. На цій підставі у 1982 р. відзначалося його 1500-річчя.

Отже, у східних слов'ян державність складалася протягом тривалого часу. Цей процес почався ще задовго до утворення Давньоруської держави.

У IX ст. найбільшими і найважливішими центрами східного слов'янства були Київ і Новгород. Об'єднання їх у другій половині IX ст. і поклато початок єдиній середньовічній державі на Русь]Літописець розповідає, що у 882 р. новгородський князь Олег, взявши з собою «воя многи», спустився Дніпром, узяв Смоленськ, Любеч, а потім, підійшовши до гір київських, хитрістю захопив Київ, убив київського князя Аскольда й зробив Київ столицею своєї держави, сказавши, що «се буди мати градомъ русьскимъ».

Сучасники — арабські і візантійські автори першу велику східнослов'янську державу називали Руссю, «Руською землею», а її народ — русами. Історики за назвою столиці цієї держави називали її Київською Руссю.

Нестача і суперечливість історичних джерел не дають можливості напевне і однозначно з'ясувати походження етноніму «русь». Щодо цього істориками висловлені різні думки. Одні дотримувалися північної, варязької теорії, вважаючи, що «руссю» фінни називали одне з племен норматив — шведів, а потім Швецію в цілому (КШЙБІ)) Але більшість російських і українських істориків — М. М. Тихомиров, Б. О-Рибаків, В. В. Мавродін, М. С-Грушевський, Д. І. Дорошенко та ін.— на основі всебічного вивчення різноманітних джерел, зокрема літописів, творів арабських і візантійських авторів, дійшли обґрунтованого висновку про місцеве, південне походження терміну «Русь».

Давньоруські літописці, особливо в ХП.—ХІІІ ст., в термін «Русь», «Руська земля» вкладали в різних випадках неоднакові поняття. У вузькому розумінні у їхніх творах термін «Русь» означає Середнє Подніпров'я — приблизно території Київщини, Чернігівщини і Переяславщини — землі полян, сіверян і древлян, тобто племен¹які започаткували ранньодержавне утворення «Русь». Центральне місце там займали поляни, про яких літописець писав — «поляне, яко ныне зовомаю Русь». Саме на Подніпров'ї залишилося найбільше гідронімів і топонімів від назви «Русь* — річки Рось, Росава, Роставиця, Роска та ін. Ч % *

У широкому розумінні терми¹, «Русь», «Руська земля» літописці відносили дочвсієї території Київської Русі, до всіх східних слов'ян. «Ауловеньскій: язык и руский олнги есть», — писав літописець¹-

2. Київська Русь у X — на початку XII ст.

Розширення і зміцнення Київської держави налікині IX—X ст.

Наприкінці IX — X ст. відбувався процес об'єднання східнослов'янських племен навколо Києва і зміцнення ранньофеодальної держави на Русі, або, як її часто іменують за назвою столиці, — Київської Русі.

Уже перший князь об'єднаної Русі Олег (882—912) за кілька років підкорив своїй владі придніпровські племена — полян, древлян, сіверян, радимичів.] У 907 р. Олег здійснив успішний похід на Візантію. Як повідомляє літописець, Олег на знак перемоги прибав свій щит над міськими воротами Царграда. Візантійський уряд змушений був укласти з Олегом не вигідний для себе торговельний договір.

Наступник Олега князь Ігор (912—945) приборкав повсталі племена, зокрема древлян, приєднав територію уличів і тиверців (між Дністром і Дунаєм), здійснив два походи на Візантію (941 і 944 рр.). За Ігоря у 915 р. вперше на Русь напали печеніги. З ними Ігор уклав мир.]

Ігор загинув у 945 р. під час спроби вдруге зібрати данину з древлян. У літопису розповідається, як древляни, заявивши, що коли внадився вовк до овець, то винесе все стадо, пригнули два дерева, прив'язали до їхніх верхівок Ігоря, а потім дерева відпустили.

Оскільки син Ігоря Святослав був, малолітнім, Київською Руссю стала правити його мати'Ольга (945—957). Вона розправилася з древлянами, спалила їх головне місто Іскоростень (сучасне м. Коростень Житомирської обл.). Частина жителів його була вбита, інших перетворено на рабів. Проте Ольга врегулювала збирання данини, визначивши її розміри, і встановила місця для збирання данини — погости.

Значно розширилися межі і зросла могутність та міжнародна вага Київської держави за часів князювання сина Ігоря і Ольги Святослава (957—972), якого літописець змальовує як хороброго, звитязного і справедливого воїна й князя. Святослав ус життя провів у воєнних походах і боях. Він підкорив в'ятичів на Оці і Волзі, розгромив Хозарський каганат в пониззі Волги, включив у свої володіння землі ясів (осетинів) і касогів (черкесів) на Північному Кавказі. Внаслідок цього пониззя Дону, Північний Кавказ, Тамань і Східний Крим, де утворилося руське

Тмутараканське князівство, ввійшли до складу Київської Русі. Святослав здійснив ряд походів проти Візантії і болгар, намагаючись оволодіти землями по Дунаю.

**Розквіт
Київської Русі
наприкінці X— пер-
шій половині XI ст.
Запровадження
християнства**

Найвищої могутності і розквіту Київська держава досягла за князювання Володимира Святославича (978—1015).

Продовжуючи політику свого батька і спираючись на дружини і феодалну знать, Володимир зміцнював свою владу і розширював межі держави. Він остаточно підкорив собі непокірні племена в'ятичів і радимичів, відвоював у польських королів і приєднав до Київської Русі давньоруські червенські міста (Нервен, Володимир, Белз та ін.) у верхів'ях Західного Бугу на Волині, оволодів частиною землі литовського племені ятвягів, де було збудовано м. Берестя (Брест), вів успішну боротьбу проти печенігів, захопив м. Корсунь (Херсонес), що перебувало в руках візантійських імператорів. До складу Давньоруської держави в X—XI ст. входили і закарпатські руські землі.

Отже, на кінець X ст. в межах Київської Русі було об'єднано всі східнослов'янські і багато неслов'янських племен, її територія сягала від Ладоги до Таманського півострова і від Закарпаття до приокських земель і Поволжя.

Для зміцнення молодого держави потрібний був новий світогляд з його єдиним джерелом ідеології, з проповіддю єдиної віри, єдиної релігії. Територія Київської Русі наприкінці Хет. складалася з багатьох земель, заселених східнослов'янськими і неслов'янськими племенами. У кожного з них були місцеві несформовані язичницькі культури, що відповідали попередній епосі-первіснообщинного, родоплемінного ладу і не відповідали ідеї єдиної держави. Авторитет великого князя повинен був бути освячений єдиною вірою. Потрібно було подбати і про міжнародний авторитет нової держави. Спроба Володимира зміцнити ідеологічну базу своєї влади шляхом реформування старої язичницької (поганської) релігії не вдалася. Вона зжила себе і більше не відповідала рівневі розвитку Київської Русі. В той же час сусідні держави ввели в себе християнство або інші конфесії (іслам, іудаїзм), де проводилася ідея єдиного бога в єдиній державі на чолі з єдиним правителем. Поступово Володимир дійшов думки, що необхідно

і на Русі ввести одну з цих релігій. Вибір впав на християнство в його східному варіанті — православ'ї, що було державною релігією у Візантії — в ті часи найсильнішої сусідки Русі, з розвиненими формами культури, стрункою церковною організацією та ієрархією, могутнім апаратом і пишними формами богослужіння.

Православ'я, що у Візантії давно потрапили під жорсткий контроль світської влади, особливо активно проповідувало тезу, що будь-яка влада від бога, що імператор — помазанник божий. Це і було те, що шукав Володимир. За його вибором простежувалися чіткі практичні інтереси — політичні, культурні та економічні чинники. Запровадження християнства Володимиром полегшувалося тим, що воно вже давно пустило глибоке коріння на Русі. Серед дружинників Олега і Ігоря, як це свідчать їх угоди з Візантією, були християни. У Києві існувала міцна християнська громада. Ольга була християнкою. Є припущення, що і Аскольд бур охрещеним, оскільки на його могилі була збудована церква. Християнські місіонери, починаючи від Андрія Первозваного, активно проповідували слово Боже на теренах Київської Русі. Ці обставини теж впливали на вибір Володимира. Володимир хрестився у Корсуні (Крим) і ввів християнство як загальнодержавну релігію за православним (візантійським) обрядом в 988—989 рр.

Що для Володимира християнство мало політичне значення, видно з того, що він з'єднав цю подію з одруженням із сестрою візантійських імператорів Анною. Візантійський двір дуже неохоче давав згоду на шлюби членів імператорської династії з «варварськими» правителями, оскільки, за уявленнями того часу, це був нерівний шлюб. Побравшись з Анною, Володимир помітно підніс авторитет Київської Русі серед своїх сусідів — Польщі, Чехії, інших європейських держав. Християнізація широко відкрила для Русі двері до давньої візантійської (грецької) культури в усіх ділянках життя: у сфері понять про державні і суспільні відносини, у ділянці права, в шкільній освіті, у будівництві, малярстві, книжній справі, словесності тощо. Християнство помітно вплинуло на мораль ранньофеодального суспільства Давньоруської держави. Церква активно і настійливо добивалася пом'якшення стосунків між людьми, засуджувала звичаї родової помсти, рабство, сороміцькі слова, багатожонство тощо. Разом з тим монастирі виступали як великі феодала і церква освячувала існуючий суспільно-політичний лад на Русі.

Після смерті Володимира в 1015 р. протягом чотирьох років тривали міжусобиці між його синами, поки нарешті в 1019 р. не утвердився на київському великокнязівському столі Ярослав, прозваний Мудрим. Літописець говорить, що хоч Ярослав був кривий, але хоробрий на раті і доброго розуму.

Роки князювання Ярослава Мудрого (1019—1054) були часом, коли Київська Русь перебувала в zenіті могутності. Ярослав насамперед розширив межі своєї держави. У 1030 р. він підпорядкував своїй владі західний берег Чудського озера, де було засновано місто Юр'єв (тепер Тарту). У 1031 р. були відвойовані червенські міста, захоплені польськими феодалами в 1018 р. У 1036 р. війська Ярослава під Києвом остаточно розгромили печенігів, після чого вони більше не загрожували руським землям. Дбав Ярослав і про зміцнення міжнародного авторитету своєї держави. Всі європейські держави прагнули до налагодження дружніх відносин з Київською Руссю.

За часів Ярослава на Русі остаточно утвердилося християнство, розвивалася культура, будувалися фортеці, міста, собори і монастирі. Було розбудовано і прикрашено Київ. Зведено Золоті ворота, на честь перемоги над печенігами побудовано Софійський собор, а в ньому створено першу на Русі бібліотеку і школу, виник Києво-Печерський монастир. У Києві в 1039 р. заснована митрополія, що залежала від константинопольського патріарха. Митрополитом став духовник Ярослава, відомий письменник Іларіон. За князювання Ярослава на Русі складено перший писаний збірник законів «Руська правда», який забезпечував недоторканість феодальної власності, відбивав правові норми ранньофеодальної епохи.

Київська Русь являла собою велику ранньосередньовічну державу в формі монархії. Ця держава була передусім об'єднуючою силою, яка забезпечувала, хоча й відносну, єдність східнослов'янських земель, порядок і спокій для людності, а також захист країни від посягань зовнішніх ворогів. Разом з тим держава в руках феодалів була знаряддям їх панування над залежним від них населенням.

На чолі держави стояв великий князь київський, верховний власник усіх давньоруських земель, який зосереджував у своїх руках усю повноту законодавчої, виконавчої, адміністративно-судової та військової влади. Влада київського князя була спадковою.

Окремими частинами держави управляли князі і великі бояри. Спочатку це були місцеві племінні князівські династії, а наприкінці X ст. внаслідок проведеної Володимиром реформи місцевого управління на місця стали призначатися великим князем київським представники великокнязівського роду або намісники і тисяцькі. Князі та великі бояри за свою службу користувалися частиною данини, яка збиралася з підвладних їм територій, що можна розглядати як васальну залежність без ленів або лени, які полягали тільки у виплаті данини. Проте з часом бояри й князі почали одержувати землі і перетворювалися на землевласників-феодалів — васалів свого сюзерена — великого князя київського. З установленням влади феодалів народні збори (віче), що існували при родоплемінному ладі, перестали збиратися. При великому князі з'явилася рада найближчих князів і бояр.

Опорою влади князів і бояр виступали дружини, засновані на принципі васалітету. До старшої дружини входили бояри та інші великі феодалі, що мали свої власні дружини, з якими й несли службу великому князеві. Основну частину князівських військ становила молодша дружина («отроки», «діти боярські», «пасинки»). У разі загальної небезпеки збиралося народне ополчення — «вої», куди входили смерди і городяни.

Весь політичний лад Київської Русі забезпечував інтереси класу феодалів. Відповідним було й право, що знайшло своє відображення в «Руській правді».

В часи Давньоруської держави були поширені символічні знаки, окремі з яких, мабуть, були започатковані ще за первіснообщинного ладу. Одним з найдавніших був так званий тризуб (так цей знак назвав російський історик М. М. Карамзін). Тризуб, очевидно, у давні часи був символом племені або ж символом влади. З часів Київської Русі зображення тризуба трапляються на золотих і срібних монетах князів Володимира Святославича, Святополка, Ярослава Мудрого, на цеглі, знайденої при розкопках Десятинної церкви та інших споруд, на зброї, посуді. Щодо значення тризуба (інколи двозуба) вчені висловлюють різні думки. Одні вважають його зображенням церковного світильника або панікадила, другі — рибальського знаряддя, інші — горішньою частиною скіпетра, символічним зображенням польоту сокола і т. ін. Одне ясно, що тризуб у Київській Русі був знаком князівської влади, родовим знаком князів з династії Рюриковичів. З часів Ярослава Мудрого, який при хрещенні дігтав ім'я Георгія,

Георгій Побідоносець став вважатися покровителем усієї Русі. Покровитель воїнів і символ перемоги над язичництвом архангел або архістратиг Михаїл зображався на гербі Київської землі як її покровитель. Образ архангела Михаїла ми знаходимо потім на головній козацькій корогві Богдана Хмельницького.

**Проблема
формування
східнослов'янських
народностей**

Київська Русь стала великою середньовічною поліетнічною державою, в якій навколо Києва об'єдналися всі східнослов'янські союзи племен — княжіння і більше двадцяти неслов'янських народно-

стей. Літописець у «Повісті временних літ» вказує на залежне від Русі становище неслов'янських племен: «А се — інші народи, які данину дають Русі: чудь, весь, меря, мурома, черемеси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимигола, корсь, нарова, ліб. Ці мають свою мову...»

Отже, Київська Русь була своєрідною федерацією, а може, й конфедерацією, в якій під владою, часто лише номінальною, київських князів були об'єднані східнослов'янські княжіння й сусідні неслов'янські народності.

Через це одним з найскладніших питань, з якого істориками були висловлені неоднозначні погляди, є питання про етнічну структуру Київської Русі. Російські історики (М. М. Карамзін, С. М. Соловйов, В. Й. Ключевський та ін.), ідучи за старомосковськими книжками, вважали Київську Русь першим періодом держави Російської, український і білоруський народи не визнавали окремими народами, а лише гілками, «ветвями» єдиного російського народу.

Українські історики і передусім М. С. Грушевський вважали Київську Русь державою українською.

У радянський час, особливо напередодні і в перші роки після Вітчизняної війни 1941—1945 рр., російські історики Б. Д. Греков, В. В. Мавродін, Б. О. Рибаків, А. М. Насонов, Л. В. Черепній та інші висунули теорію про те, що в IX—X ст. на основі східнослов'янських племен склалася єдина давньоруська народність, яка стала спільним предком російського, українського і білоруського народів. Утвердився погляд, що давньоруська народність мала спільну мову з місцевими діалектами, спільність території, що збігалася з політичною спільністю в формі Давньоруської держави, яка об'єднала весь східнослов'янський світ. Визнавались також певна економічна спільність, єдність матеріальної і духовної культури, релігії. Однакові

традиції, звичаї, звичаєве право, закон і суд, військовий устрій, спільність інтересів у боротьбі за незалежність Русі сприяли консолідації східних слов'ян у давньоруську народність. Великого значення надавалось також національному усвідомленню єдності Русі.

Теорію про давньоруську народність було адміністративно узаконено в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», схвалених ЦК КПРС. «Російський, український і білоруський народи,— говорилося в Тезах,— походять від єдиного кореня — древньоруської народності, яка створила древньоруську державу — Київську Русь». Цілком зрозуміло, що й історики України у своїх працях змушені були дотримуватися цієї теорії.

Але уже в 1968 р. український історик М. Ю. Брайчевський у книзі «Походження Русі» відзначив, що формула «давньоруська народність — спільний предок трьох народів — російського, українського і білоруського» є невдалою (с. 189). На його думку, Русь у плані етнічному складала єдність не абсолютну, а відносну. Кожне з конкретних літописних «племен» мало в основі своїй особливий етнічний субстрат: поляни — племена черняхівської культури; древліани — мілоградську групу племен; сіверяни — юхнівську групу племен; дреговичі — племена городищ штрихованої кераміки, кривичі — племена городищ смоленського типу; в'ятичі — племена мошинської культури; ільменські словени — певну групу племен текстильної кераміки. При цьому етнографічні і мовні особливості племен не були перемелені в процесі формування Русі. Процес історичного розвитку усіх цих «племен» однією з своїх сторін мав просторову консолідацію, але, розпочавшись в масштабах усієї східної слов'янщини, він разом з тим розвивався навколо трьох епіцентрів — південного, північно-східного та північно-західного. «Поза сумнівом,— вважає Брайчевський,— головним ядром у формуванні української народності був полянський лісостеп; російської — верхів'я Дніпра, Оки і Волги, білоруської — область дреговичів та полочан» (с. 189).

Епоха Русі відбивала таку стадію в процесі етнічної консолідації східнослов'янського населення, коли попередній «племінний» поділ був уже в основному подоланий, а нова структура, що визначалася роздільним існуванням трьох східнослов'янських народів — російського, українського і білоруського, ще не набула завершеного характеру (с. 184).

Не сприйняли формули радянських учених про давньо* руську народність також історики української діаспори.

Останніми роками, зокрема після проголошення Декларації про державний суверенітет і Акту про незалежність України, дискусії про етнічну структуру Київської Русі і формування східнослов'янських народностей загострилися, хоча ведуться вони переважно в публіцистичному плані. По-науковому ці проблеми розглянуті в статті Я. Д. Ісаєвича «Прчатки державності і ранні етапи формування східнослов'янських народів» // Етнічна самосвідомість: національна культура (К-, 1991).

Очевидно, нема підстав заперечувати, що в часи Київської Русі в умовах політичної єдності, при дії централізованого державного апарату, з поширенням єдиної релігії і старослов'янської мови, при посиленні ідеї єдності земель відбувалися в певній мірі процеси етнічної інтеграції, етнічної консолідації населення давньої Русі. Але ці процеси були історично надто короткочасними, бо уже принаймні з кінця XI ст., з Любецького з'їзду князів Київська Русь фактично перетворюється на своерідну федерацію, роздроблюється на окремі князівства-держави. У межах певних територій цієї федерації відбувалося, пише Я. Д. Ісаєвич, «дальше зближення споріднених груп племен, зумовлене географічним положенням, економічними, політичними і культурними зв'язками» (с. 81). А в межах цих територій відбувалися етнічні консолідаційні процеси. Населення колишніх південно-західних племенних союзів — полян, древлян, сіверян, тиверців, уличів, волинян, дулібів, білих хорватів — стало основою, на якій формувалася українська народність. У її формуванні брали участь й іранські елементи. Північно-східні слов'янські племена, асимілюючи угро-фінські племена (чудь, меря, муром та ін.), стали ядром формування російської народності, а східнослов'янські племена західної групи поклали початки білоруської народності.

ІМ. Брайчевський, і Я. Ісаєвич дотримуються погляду, що й застосування давньоруської, а фактично церковнослов'янської, мови не може свідчити про завершення формування єдиної етнічної спільності — давньоруської народності, як не є поширення латини у католицьких країнах середньовічної Європи достатнім доказом появи там стійкої етнічної спільності. До того ж живої, народної мови IX—XIII ст. ми не знаємо.

Виходячи з сказаного, можна погодитися з думкою Я. Ісаєвича, що український народ і його культура

розвивалися всупереч політичній роз'єднаності, а не завдяки їй, бо утворення української народності було продовженням консолідаційних процесів, які були досить інтенсивними ще протягом попереднього періоду, тобто до монгодо-татарської навали. Так само й основою формування білоруської та російської народностей був не розпад монолітної давньоруської народності, а згадуване уже згуртування споріднених груп племен.

Отже, можна вважати достатньо обгрунтованим висновок Я- Ісаєвича, що сьогодні ще «нема достатніх даних, щоб твердити про завершення формування спільної східнослов'янської народності, ні тим більше, про її монолітність».

Українська, російська й білоруська народності почали формуватися задовго до утворення єдиної Давньоруської держави на основі трьох груп східнослов'янських племен — південно-західної, північно-східної і західної при взаємодії з іншими, неслов'янськими народностями. Цей процес продовжувався і в рамках єдиної Київської держави.

Економіка

У господарстві східних слов'ян періоду Київської Русі X — початку XII ст. провідною галуззю залишалося, як і раніше, землеробство, яке повсюдно стало орним, польовим. У різних місцевостях переважали неоднакові системи землеробства: у лісових районах — підсічна, вирубна, на багатоземельних, малонаселених степових просторах — перелогова, у густонаселених місцях, зокрема на Середньому Подніпров'ї, парова система з двопільною або трипільною сівозміною, причому поступово дедалі більше поширювалося трипільля.

Головними знаряддями обробітку землі були: на півночі — тризуба соха, яка еволюціонувала в однозубу, причому зуб став нагадувати леміш, на півдні — плуг і рало, якими обробляли землю. Косили хліб залізними косами й серпами. Сіяли пшеницю, жито, ячмінь, овес, просо, гречку, сочевицю, льон та інші культури. На городах і в садах вирощували цибулю, часник, капусту, горох, яблука, вишні, виноград.

Важливу галузь господарства на Русі становило скотарство. Розводили коней, велику рогату худобу, овець, кіз, свиней, курей, гусей, качок, голубів. Основною робочою худобою були коні й бики.

Східні слов'яни займалися також мисливством, рибальством і бортництвом. У лісах водилося багато різних звірів і диких птахів — білки, бобри, куниці, лисиці, соболі,

тури, зубри, лосі, олені, ведмеді, кози, кабани, зайці, лебеді, журавлі, качки, гуси, перепели та ін. Хутро, мед, віск у великих кількостях вивозилися на зовнішні ринки. Ними часто платили данину.

В часи Київської Русі інтенсивно розвивалось ремесло, що в основному зосереджувалося в містах і при дворах князів та бояр. На Русі налічувалося близько 60 різних ремісничих фахів.

З руди сиродутним способом виплавляли залізо. З металу ковалі виробляли різноманітні господарські знаряддя, зброю, предмети побуту — лемеші, плуги, серпи, сокири, мечі, стріли, щити, шоломи, кольчуги, панцирі, замки, ключі та ін. Ювеліри, які володіли технікою фігурного литва, емалі, залишили високохудожні вироби з срібла й золота: браслети, персні, поясні бляшки, застібки, підвіски та ін.

Поширеними видами ремесла були гончарство, теслярство, різьбярство, ткацтво і кравецтво, обробка шкіри, льону, вовни і виготовлення тканин, виробництво скла, обробка кістки і каменю. Високого рівня розвитку досягла будівельна справа. Для будівництва виробляли цеглу (плінфу), декоративні полив'яні плити, а також використовували дерево, граніт, мармур, шифер. Ремісники задовольняли потреби феодалів у відповідних знаряддях: і предметах, а також виробляли різні речі на замовлення, працювали й на ринок.

У цілому господарство Київської Русі мало натуральний характер. Однак розвиток ремесла, посилення суспільного поділу праці сприяли розширенню обміну, торгівлі. Внутрішня торгівля переважно зосереджувалась на місцевих ринках, які зв'язували економічно окремі райони. Такий характер господарських зв'язків був притаманний взагалі епосі феодалізму.

Проте, хоча основну роль у внутрішній торгівлі відігравали місцеві ринки, існували торговельні зв'язки й між окремими віддаленими районами Київсько-^ Русі.

Широко розвивалася на Русі зовнішня торгівля — із східними країнами по Волзі і Каспійському морю, з Візантією, Скандинавією, з країнами Центральної Європи — Чехією, Польщею, Моравією, Південною Німеччиною.

Вивозили на міжнародні ринки хутра, мед, віск, льон, льняні тканини, вироби із срібла й заліза та ін. Довозили — головним чином для задоволення потреб феодалів — предмети розкоші (шовкові тканини, парчу, сукно, оксамит, прянощі та ін.), зброю, мідь, ювелірні вироби тощо.

Розвиток торгівлі потребував удосконалення грошової системи, яка на Русі виникла ще задовго до утворення Давньоруської держави. Спочатку роль грошей виконувала худоба, потім «куна» (хутро куниці). В обігу були й іноземні монети — візантійські, східні (з VIII ст.), а з X ст. і західноєвропейські — датські, англійські, чеські, німецькі та ін.

За часів Володимира (978—1015) почали карбуватися руські монети з срібла і золота. Уже з XI ст. ми маємо гривні (зливки срібла).

Відокремлення ремесла від землеробства, розвиток обміну і торгівлі сприяли виникненню і розширенню міст. Міста стають торгово-ремісничими і адміністративними центрами, центрами культурного життя, а в окраїнних місцевостях — і фортецями. За даними літописів, у IX — X ст. на Русі існувало понад 20 міст — Білгород (біля Києва), Іскоростень, Київ, Перемишль, Переяслав, Смоленськ, Новгород та ін. В XI ст. літописці згадують ще 32 міста. Фактично ж їх було значно більше, що засвідчують археологічні дослідження.

**Зростання
великого
землеволодіння.
Народні повстання**

Панівним класом у Київській Русі був клас феодалів. Найголовнішим феодалом був великий князь київський. У початковий період — IX ст. — більшість безпосередніх виробників залишалися вільними селянами-общинниками — смердами. Оскільки смерди жили на землі київського князя, вони мусили сплачувати йому натурою: хутром (білками й куницями), медом, воском та іншими продуктами — данину, що накладалася на «дим», «рало», «плуг», тобто на господарство. Походи князів, що їх вони здійснювали щоосені для збирання данини, називалися полюддям. Крім данини, селяни-общинники мали виконувати на князя шляхову й військову повинності, будувати й ремонтувати замки, укріплення та ін.

Уже з X ст. і особливо в XI — XII ст. поступово зростає і розвивається велике землеволодіння — князівське, боярське і церковне.

Оскільки для утримання дружини і задоволення інших потреб князя та його двору данини не вистачало, князі починають влаштовувати свої власні господарства в селах або невеликих містах чи поблизу від них. Джерела, зокрема літописи, засвідчують наявність князівських сіл і міст уже в X ст.: Ольга мала свої власні села Ольжичі, Будутине і свій замок, «град» Вишгород, Володимир — село

Берестове і місто Білгород і т. ін. Спираючись на ці міста й села, князі поступово захоплювали й навколишні місцевості, перетворюючи їх на приватні, вотчинні володіння, а населення, що там жило, ставили в залежність від себе.

Поряд з князівським зростало й землеволодіння бояр. Боярами насамперед ставали князівські дружиники, які з часом замість платні натурою з данини за свою службу почали одержувати землі і осідати на них, у власних селах і містах, відриваючись таким чином від князівського двору. Встановлювалася ленна залежність. До бояр тепер належали й місцеві землевласники, які визнали зверхність князя і стали його васалами. Велике землеволодіння утворювалося різними шляхами: захопленням феодалами общинних земель, закабаленням общинників і відбиранням у них землі, освоєнням нових земель руками залежних **Людей**. Уже з кінця XI ст. в джерелах згадується про боярські села.

З прийняттям християнства на Русі з'явилося православне духівництво. Церкви і особливо монастирі швидко стали великими землевласниками. Вони захоплювали общинні землі й пустища, купували їх, діставали внаслідок дарувань князів і бояр. Вони одержували десятину, судове мито, прибутки від лихварства, мито з мір і вагів та 'ін. Як і в князівське, в церковне землеволодіння входили села, волості і міста.

З дедалі ширшим розвитком великого землеволодіння зростав чисельно й зміцнювався клас феодалів, який складався з князів, бояр та церковної верхівки.

Феодалльне землеволодіння ґрунтувалося на експлуатації залежного класу селян. Дедалі більша кількість вільних общинників потрапляла в залежність від феодалів, постійно поповнюючи різні категорії експлуатованого класу: залежні смерди, рядовичі, закупи, ізгої, холопи та ін. Влада феодалів над залежними людьми невпинно посилювалася.

Основною формою експлуатації залежних людей в період Давньоруської держави, особливо в XI — XII ст., була натуральна або продуктова рента. Крім того, багато залежного населення мусило працювати й на полі феодала, тобто була поширеною й відробіткова рента.

Посилення гноблення викликало протест з боку сільського і міського експлуатованого населення. Антифеодална боротьба виливалася в різні форми: втечі від феодалів, руйнування їхніх маєтків, убивства окремих феодалів

і представників **адміністрації, а також масові народні** повстання в Києві в 1068 р. і 1113 р., а також в Ростово-Суздальській і Новгородській землях в 1071 р.

**Зміцнення
окремих князівств
і початок
роздроблення
Київської Русі**

Створення феодальних вотчин, посилення міст, економічне і політичне зміцнення окремих земельно-князівств, збагачення місцевих землевласників при пануванні натурального господарства спричинялися до роздроблення єдиної

Давньоруської держави.

Якщо при Володимирі (978—1015) Давньоруська держава досягла свого найвищого розквіту, за Ярослава Мудрого (1019—1054) ще зберігала свою могутність, то вже після нього вона поступово ослаблюється і роздроблюється на мало або зовсім не пов'язані між собою князівства. Ознаки політичного роздроблення Київської Русі були помітні вже відразу після смерті Ярослава в 1054 р. Ще за життя він поділив свою державу між своїми синами. Старший, Ізяслав, дістав Київ, Новгород, Туров; Святослав — Чернігів, Рязань, Муром; Всеволод — Переяслав, Ростов, Суздаль, Білоозеро; Ігор — Володимир-Волинський і Вячеслав — Смоленськ. Спочатку старші Ярославичі — Ізяслав, Святослав і Всеволод — жили в злагоді, але незабаром почалися чвари й міжусобиці. Це використовували нові страшні вороги Русі — кочівники-половці, які в 1068 р. здійснили перший великий напад на руські землі, а також польський і угорський королі. В 30-х роках XI ст. угорські феодалі захопили південну частину Закарпатської Русі, а в XII ст. — всю її територію.

Перед загрозою з боку половців князі роблять спроби якось залагодити справу миром і припинити усобиці, для чого скликають князівські з'їзди. Першим із таких з'їздів був з'їзд 1097 р. у Любечі. Там було визнано принцип, за яким кожний князь мусить володіти своєю вотчиною, тобто землею, виділеною йому батьком, і не посягати на землі інших князів («кождо да держить отчину свою»). Це узаконювало роздроблення Давньоруської держави на окремі спадкові князівства.

Володимир Мономах (1113—1125) і його син Мстислав (1125—1132) на якийсь час поновили і зміцнили великокнязівську владу, але спинити роздроблення Київської Русі не змогли. На початку другої половини XII ст. могутня Давньоруська держава, внаслідок розвитку феодальних відносин і зміцнення місцевих феодальних центрів,

остаточно розпалася на окремі князівства. Однак політичне роздроблення не означало повної економічної самоізоляції князівств і занепаду економіки. І в період політичної роздробленості продовжували розвиватися ремесла, жваво велася внутрішня і зовнішня торгівля, зростали міста.

3. Культура Давньої Русі

Народ — творець культури — Високого рівня розвитку за часів Київської Русі досягла самобутня культура, яка склалась на місцевій східнослов'янській основі. Культура Давньої Русі розвивалася в епоху ранньофеодального суспільства, панівним класом тут були землевласники-феодалі. Проте справжнім творцем матеріальних і духовних цінностей був народ. Саме широкі народні маси, і передусім селяни й ремісники, виробляли знаряддя праці, обробляли землі й будували замки та палаци, собори й церкви, створювали шедеври давньоруського мистецтва, яке хвилює і сучасну людину.

Усна народна творчість — Животворним джерелом і основою духовної культури була усна народна творчість, яка зародилася ще в давні віки. У глибоко поетичних творах — історичних і обрядових піснях (весільних, похвальних та ін.), казках, заклинаннях, загадках, приказках, билинах і т. ін. — народ оспівував свою працю, боротьбу проти зовнішніх ворогів і феодалів, виливав свою радість і тугу. Найцікавішими пам'ятками народної творчості Давньої Русі є билини й історичні пісні, в яких звеличується народ, оспівуються любов до рідної землі, народні богатирі, їхні подвиги, селянська праця, непримиренність до соціальної нерівності і неправди. Найбільш популярними героями билин були воїни-богатирі Ілля Муромець, Добриня Нікітич та Альоша Попович і селянин-орач Микула Селянинович.

Писемність і освіта — Неоцінене значення для розвитку давньоруської культури мала поява писемності, яка виникла на Русі не пізніше ніж у IX ст., тобто ще до запровадження християнства. Про це свідчать такі факти. Уже в першій половині X ст. уклалися письмові договори з Візантією (911, 944 рр.) При розкопках курганів у Гнездові під Смоленськом знайдено глиняний посуд з найдавнішим руським написом, який датується першою чвертю X ст. і зроблений кирилицею, що лежить в основі сучасних російського

і українського алфавітів. У Новгороді та інших місцях археологами знайдені берестяні грамоти з написами, які продряпувалися в корі загостреними кістяними і залізними писалами. Найраніші з них відносяться до XI ст.

Поява і розвиток писемності сприяли поширенню освіти на Русі. Уже за часів Володимира Святославича і Ярослава Мудрого заснуються школи для навчання князівських і боярських дітей, а також дітей старост і священників. Існували й бібліотеки. Першою з них була бібліотека при Софійському соборі, заснована в 1037 р. На Русі було чимало освічених людей, зокрема серед князів. Так, високоосвіченими були Ярослав Мудрий і Володимир Мономах. Князь Всеволод Ярославич, батько В^оД^оИМИР^а Мономаха, знав п'ять іноземних мов.

Література

У період Київської Русі розвивалася оригінальна література. Одним з найвидатніших письменників XI ст. був митрополит Іларіон. У своєму творі «Слово про закон і благодать», написаному між 1037 і 1050 рр., Іларіон вихваляє діяльність князя Володимира за те, що зробив Русь відомою в усіх кінцях землі, прославляє Давньоруську державу, виступає проти зазіхань на зверхність з боку Візантії. Серед церковної літератури поширення набули «життя святих» і «повчання». Зокрема, ряд «повчань» та інших творів написав Феодосій Печерський, один із засновників Києво-Печерського монастиря.

Серед письменників видатне місце належить Володимир Мономаху. У «Повчанні дітям», яке вміщено в Лаврентіївському літописі під 1096 р., Володимир Мономах навчає дітей правил моралі, змальовує ідеальний образ князя-правителя, виступає проти усобних війн між князями, захищає ідею єдності Руської землі, ідею міцної великокнязівської влади.

Ці ж ідеї єдності й централізації Київської Русі червоною ниткою проходять у давньоруських літописах, які є визначними пам'ятками оригінальної давньоруської літератури. Літописання виникло в Києві в X — XI ст. Найвидатнішим є початковий літопис, або «Повість временних літ», яка в її першій редакції була складена в Києво-Печерському монастирі у 1113 р. ченцем Нестором (1056—1114) і в якій виклад доводився до 1110 р.

Крім оригінальної, на Русі розповсюджувалася і перекладна (переважно з грецької мови) література, особливо візантійська: канонічні богослужбні книги («Євангеліє», «Псалтир»), «Життя святих», проповіді, повчання, історичні

хроніки (Іоанна Малали, Георгія Амартоли та ін.), романи й повісті («Александрія» — роман про діяльність Александра Македонського та ін.) тощо.

Архітектура
і мистецтво

Зусиллями і працею народних мас високого розвитку і досконалості в часи Давньоруської держави досягли архітектура і різні галузі мистецтва. В той час у Русі будували красиві дерев'яні й кам'яні будівлі. З прийняттям християнства широкого розмаху набула кам'яна церковна, цивільна і фортифікаційна архітектура. Розвивається живопис: фрески — малюнки водяними, мінеральними фарбами по сирій вапняній штукатурці; мозаїка — викладання зображення з шматочків різнокольорового скла або смальти, що являла собою сплав свинцю і скла, ці шматочки прикріплювали до стіни спеціальним розчином (вапняний цемент); малювання ікон. Одночасно з цим набули поширення книжкові мініатюри — заставки та заглавні літери рукописних книг. Високохудожні мініатюри знаходимо в найдавніших руських книгах, що дійшли до нас, — «Євангелії», переписаному в 1056—1057 рр. у Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира («Остромирове євангеліє»), та Ізборнику київського князя Святослава Ярославовича, що датується 1073 р.

До найдавніших пам'яток кам'яної архітектури належить Десятинна церква у Києві. Побудована вона за князя Володимира Святославича у 989—996 рр. Свою назву церква дістала від того, що будувалася і утримувалася вона за рахунок десятої частини прибутків Володимира, виділеної ним на утримання руської єпископії. Церква мала площу 1542,5 кв. м і була прикрашена фресками, мозаїкою, різьбленими мармуровими і шиферними архітектурними деталями. Зруйнована Десятинна церква в 1240 р. під час взяття Києва монголо-татарами. Навколо Десятинної церкви розташовувались князівські палаци. Дитинець за Володимира обнесли лінією укріплень.

У 1036 р. було збудовано Спасо-Преображенський собор у Чернігові, — що відбудований і реставрований після Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

За Ярослава Мудрого у Києві збудовано Софійський собор (закладений у 1037 р.) і неподалік від нього — церкви Ірини та Георгія, а також князівські палаци; 1051 р. засновано Києво-Печерський монастир. За Ярослава верхня частина Києва була обнесена високим валом з трьома брамами, головна з них дістала назву Золотих воріт.

Крім Софійського собору в Києві, такі ж собори, тільки менші за розміром, були побудовані в Полоцьку (1044—1066) і в Новгороді (1045—1052).

Пізніше, в 1108—1113 рр., у Києві князь Святополк (Михайло) Ізяславич побудував церкву, що дістала назву Золотоверхого Михайлівського собору (її куполи були позолочені).

Одночасно з церковними зводилися й світські будівлі — розкішні дерев'яні і кам'яні хорони, палати, «золотоверхі тереми», де жили князі і бояри. Водночас прості люди жили в дерев'яних напівхатах-напівземлянках. Останні археологічні знахідки (Київ, Поділ) показали, що поряд з напівземлянками будувалися великі (1—3-поверхові) зрубні будинки.

Багато високохудожніх предметів із золота і срібла знаходять археологи — намисто, діадеми, персні, сережки-колти, браслети, буси та ін., які свідчать про високий рівень розвитку прикладного мистецтва, про здібності й майстерність староруських майстрів.

Любили східні слов'яни музику, пісні, танці, які розвивалися на народній основі.

4. Історичне значення Київської Русі

Місце й роль Київської Русі в історії східно-слов'янських народів (Київська Русь була могутньою державою середньовічної Європи, яка відіграла велику роль як в історії східнослов'янських народів, так і в світовій історії,)

^Утворення великої Давньоруської держави сприяло більш швидкому економічному, політичному й культурному розвитку східних слов'ян і, в той же час, дало їм можливість відстояти свої землі від нападів багатьох ворогів — на сході й півдні — степових кочівників-печенігів, половців та ін., на півночі — від норманнів, на заході — від польських і угорських королів та феодалів, на півдні — від зазіхань імператорів Візантії,^}

, Говорячи про величезне значення Київської держави в історії східних слов'ян, слід зупинитися й на їх ролі в утворенні й розвитку цієї держави. Як відомо, на основі літописного переказу про закликання північними слов'янами трьох варязьких князів — Рюрика, Синеуса і Трувора, які й заснували князівську династію на Русі, німецькі вчені Г. С. Байер, Г. Ф. Міллер і А. Л. Шлецер, що у ХУШ ст. працювали в Академії наук у Петербурзі,

висунули так звану норманнську теорію, за якою Давньоруську державу утворили варяги — норманни, вихідці з Скандинавії. Початок антинорманізму поклав М. В. Ломоносов. Зусиллями багатьох істориків і археологів доведено неспроможність норманської теорії. Обґрунтовано, що Давньоруська держава виникла внаслідок тривалого внутрішнього соціально-економічного і політичного розвитку східнослов'янського суспільства, в якому ще задовго до літописного «прикликання варягів» були зародки державності у вигляді політичних Об'єднань племен (напр., об'єднання волинян у VI ст.). Отже, творцями Київської держави були самі східні слов'яни, хоча й не виключено, що місцева східнослов'янська знать могла укласти договір з яким-небудь одним (або кількома) ватажком варягів, який і став Новгородським князем і поклав початок правлячій князівській династії на Русі. 3

Постає питання: яке місце займає Київська Русь в історії східнослов'янських народів?

Як уже говорилося, в російській історичній науці, особливо в другій половині XIX ст., утвердився погляд на Київську Русь як на державу російського народу, оскільки існування українського й білоруського народів як окремих, самостійних народів не визнавалося.

Українські вчені, передусім М. С. Грушевський, висловили інші погляди. У перших томах «Історії України-Руси» і в спеціальній статті «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (Статті по славяноведенію. Вып. 1. Спб., 1904. С. 298—304; Вивід прав України. Львів, 1991) Грушевський визнав звичайну, загальноприйнятую в ті часи схему «русскої» історії нераціональною. Він вважав, що «Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-русської; Володимиро-Московська — другої, великоруської... Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV — XVI в. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені».

Порогом історичних часів для українського народу Грушевський вважав IV ст. н. е. (від антив), тобто від часу, коли, — пише він, — «починаємо вже дещо знати спеціально про нього. Перед тим про наш народ можемо говорити тільки як про частину слов'янської групи...» (Історія України-Руси. Т. 1. К., 1991. С. 18).

Погляди Грушевського були сприйняті в українській історіографії й розроблялися багатьма істориками, зокрема з проблем докиївських і київських часів В. Щербаківським, який у праці «Формація української нації» (Прага, 1941) висунув ідею походження українців від трипільської людності, М. Чубатим у книзі «Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй» (Нью-Йорк — Париж, 1964) та ін.

Щоб підкреслити спадковість України від Київської Русі, у ряді випадків українські історики вживають термін «Україна-Русь» (див. праці М. С. Грушевського «Історія України-Руси», М. М. Аркаса «Історія України-Русі» та ін.).

У радянській історіографії, як уже говорилось, утвердився погляд, що в Київській Русі сформувалась єдина давньоруська народність, з якої після татаро-монгольської навали та роздроблення Русі й сформувались у XIV — XV ст. три східнослов'янські народності — українська, великоруська й білоруська.

Тимчасом, як вказувалося вище, немає достатніх підстав вважати, що за історично короткий час — одно-два століття — могла вповні сформуватися давньоруська народність і за такий же приблизно час — розпастися. Можна погодитися, що складання трьох народностей — української, російської й білоруської — на основі південно-західної, північно-східної й північно-західної груп східнослов'янських племен почалося ще до утворення Давньоруської держави і в час її існування продовжувалося далі. Роздроблення Русі й татаро-монгольська навала лише посилили цей процес, який тривав уже кілька віків. Про це, зокрема, свідчить те, що вже в ті часи формувалися окремі мови. Так, видатний російський учений **О. О. Шахматов** у книзі «Очерки древнейшего периода истории русского языка» писав, що розпад східнослов'янських племен та їх мови припадає ще на VII — VIII віки. А в IX в. напевно вже стався як завершення попереднього процесу розпад єдиного руського племені на три групи: південну, північну й східну. На думку **О. О. Потебні**, в часи Київської Русі українська мова вже існувала. Він писав, що поділ руської (тобто давньоруської. — / . P.) мови старовинніший XI століття, бо «вже на початку руської писемності мова наша є лише сукупністю наріч». З цією думкою погоджувався і **А. Ю. Кримський**. Він писав, що «усією сукупністю своїх познач жива мова півдня XI віку стоїть посеред східного слов'янства цілком відокремлена. Мова Наддніпрянщини

та Червоної Русі (Галичина) XI віку — це цілком рельєфна, певно означена, яскравоіндивідуальна лінгвістична одиниця. І в ній аж надто легко й виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної української мови, бо ж вона має вже в собі величезну частину сьогочасних українських особливостей». Ю. В. Шевельов навіть вважає, що виразні елементи української мови постають у говірках південно-західної групи східнослов'янських племен (древлян, полян таґін.) з VII ст.

(Київська держава мала своїм головним осередком території, які включали всі нинішні етнічні українські землі. Саме на цих землях витворилися й діяли державні органи влади й управління з центром у Києві, Київські князі поширювали й **Зміцнювали** свою державу, спираючись передусім на сили подніпровського населення. Та й назва «Русь» відносилася насамперед до Середнього Подніпров'я, а в термін «Руська земля» вкладався швидше державний, ніж етнічний зміст. Найвидатніші пам'ятки культури — літописи, архітектурні споруди та інші — теж створювалися в Києві та інших подніпровських, пізніше українських землях. Тому є всі підстави відносити Київську Русь передусім до історії України. Україна — безумовна спадкоємниця Київської Русі. Через це спадщину Київської Русі не можна ототожнювати з Росією, Велико-росією, як це робили і роблять російські шовіністичні елементи.

Але не можна погодитися з деякими гарячими головами, переважно з числа публіцистів і письменників, які повністю заперечують будь-яке відношення росіян до спадщини Київської Русі. Хіба можна заперечувати, що російська народність сформувалася на основі північно-східної групи східнослов'янських племен, а ці племена брали участь у творенні історії й культури Київської Русі? Крім того, здобутки культури Київської Русі ввійшли в російську літературу, суспільну думку, духовне життя і стали для росіян їхніми, рідними. Так само рідною і **дорогою** спадщина Київської Русі є й для білорусів, які сформувалися на основі західної групи східнослов'янських племен.

Міжнародне значення Київської Русі	Великою була роль Давньоруської держави в міжнародному житті, Успішно відбиваючи напади степових кочівників — печенігів, торків, половців, які вторгалися зі сходу
--	---

в приазовські і причорноморські **степи** і мали намір рухатися далі на **захід**, цим самим рятувала й захищала Візантію і західноєвропейські країни.

Широко розвивалися зовнішньоторговельні зв'язки Русі з багатьма країнами Заходу і Сходу. В центрі торгівлі між Заходом і Сходом був Київ.

Різноманітні торговельні, політичні, культурні відносини мала Русь з слов'янськими країнами — Болгарією, Чехією, Польщею, а також з Угорщиною, Візантією, Німеччиною, Норвегією, Швецією, Францією, Англією. Підтримувалися зв'язки з країнами Кавказу і Закавказзя, особливо з Грузією і Вірменією, а також з арабським Сходом.

З міжнародним становищем Київської Русі пов'язані й широкі династичні зв'язки руських князів з візантійським та європейськими дворами, які прагнули поріднитися з великими князями могутньої Русі. Дочка Ярослава Мудрого — Анна — стала дружиною французького короля Генріха I, а після його смерті як регентша управляла Францією до повноліття свого сина, короля Філіппа. Друга дочка Ярослава була одружена з норвезьким королем Гаральдом Сміливим, а третя — з королем угорським Андрієм.

Стародавня Русь як одна з найбільших і наймогутніших держав ранньосередньовічної Європи мала великий авторитет і вплив на міжнародній арені. Як говорив у своєму «Слові» Іларіон, вона «ведома и слышима всеми концами земли».

Розділ 3

ПОЛІТИЧНЕ РОЗДРОБЛЕННЯ РУСІ

(XII — ПЕРША ПОЛОВИНА XIV ст.).

БОРОТЬБА ПРОТИ ІНОЗЕМНИХ ЗАГАРБНИКІВ

1. Роздроблення Київської держави на самостійні князівства та їхнє становище у XII — першій половині XIII ст. Формування української народності

Причини роздроблення Русі.

Політичний лад князівств

У XII ст. могутня ранньофеодальна Давньоруська держава роздробилася на окремі самостійні князівства і землі: Новгородську і Псковську землі, князівства Ростово-

Суздальське, Муромське, Смоленське, Турово-Пінське, Полоцько-Мінське, Тмутараканське, Київське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Галицьке і Волинське.

Основними причинами роздроблення Київської Русі були дальший розвиток феодальних відносин, піднесення продуктивних сил, особливо зростання міського ремесла, феодального землеволодіння, а на цій основі — зміцнення місцевої землевласницької знаті, посилення і відособлення окремих князівств, економічна самостійність і політична відокремленість яких ґрунтувалися на натуральному господарстві. Державна влада в князівствах, що відірвалися від Києва, була зосереджена в руках феодалів, які користувалися правом власності на землі, правом одержувати додатковий продукт від залежних селян, тобто експлуатувати їх, стежити за виконанням ними державних повинностей і навіть судити їх. Увесь апарат влади й управління будувався за принципом феодального васалітету. На чолі кожного князівства стояв старший князь, що називався великим і був носієм верховної влади. Кожне князівство мало свій політичний центр — найбільше місто. Велике князівство або земля поділялося на менші князівства або князівські волості, які склалися з сільських волостей, або погостів, що об'єднували по кілька сіл. Сюди для управління великий князь призначав (з менших князів,

бояр, дружинників) посадників, тисяцьких, вірників, тіунів, що перебували у васальній залежності від старшого князя.

Великий князь і вся феодальна знать, які жили за рахунок експлуатації залежного від них населення, розширювали і зміцнювали державний апарат, адміністрацію, яка тримала в покорі пригноблені народні маси.

Відособлення окремих земель і роздроблення Русі, хоч і мало свої негативні сторони, зумовлюючи, зокрема, часті усобиці і ослабляючи країну в боротьбі з іноземними нападниками, загалом були закономірним етапом у поступальному розвитку феодального способу виробництва.

Для періоду роздробленості, що був початковим етапом розвинутого феодалізму, характерний значний розвиток продуктивних сил. У сільському господарстві дедалі ширше почали переходити від перелогу й підсіки до трипільля, застосовувати як добриво гній, освоювали для посівів дедалі більше нових земель. Удосконалювалися знаряддя сільськогосподарської праці, зокрема щодалі більше почали використовувати плуг з лемешем і відвальною полицею, що відвертав скиби землі, завдяки чому вона краще оброблялась. Посівна площа розширювалася, зростали врожайність, продуктивність господарства.

Одночасно з цим феодали посилювали наступ на сільську общину, за рахунок якої вони збільшували свої земельні володіння. Значного поширення набули вотчини — спадкові володіння — і володіння, які князь давав своїм вільним слугам — боярам і дружинникам — в нагороду за службу.

У період роздробленості основною формою експлуатації залежного населення була рента продуктами, що передбачала більш високу культуру безпосереднього виробника і, отже, більш високий ступінь розвитку його праці і суспільства взагалі. Це сприяло піднесенню міст, посиленню товарного виробництва. Поряд з цим дедалі більшого поширення набувала відробіткова рента.

Розвивалося ремесло, поглиблювалася його диференціація, розширювалися місцеві ринки. Кількість міст на Русі, за даними літописів, на XIII ст. зростає до 300. У містах склалася міська верхівка — «мужі градські» — купці і заможні городяни, які експлуатували міську бідноту.

Загострювалася класова боротьба селян і міської бідноти проти феодалів. Ця боротьба виливалася в різні форми: втечі, псування панського інвентаря, підпали й пограбування дворів феодалів, убивства експлуататорів, відкриті повстання.

Феодална роздробленість призвела до послаблення зв'язків між окремими частинами Русі. Але в народі жила ідея єдності всієї Руської землі, що яскраво відображено в літературі того часу, зокрема в «Слові о полку Ігоревім». Із зростанням у надрах натурального господарства товарно-грошових відносин, посиленням у ра*мках окремих князівств і територій економічних, політичних і культурних зв'язків зародилася і почала міцніти, на противагу роздробленості, тенденція до політичної централізації і об'єднання земель. Найактивніше проти роздробленості за міцну князівську владу виступали дрібні і середні феодало-дружинники, торговельно-реміснича верхівка міст.

Формування української народності

в XII — XIII ст.

Етнізм «Україна»

У XII — XIII ст., у час роздроблення Русі на окремі самостійні князівства, продовжувався процес формування української народності.

Територією формування української народності були землі Південно-Західної Русі — Київщина, Переяславщина, Чернігово-Сіверщина, Волинь, Поділля, Східна Галичина, Закарпаття і Північна Буковина. Провідну роль у складанні української народності, як і в усьому її житті, відіграла Середня Наддніпрянщина (Київщина, Переяславщина і Чернігово-Сіверщина), головним центром якої залишався Київ.

На цих територіях продовжували існувати землі-князівства, в яких розвивалася економіка і культура та між якими розвивалися економічні й культурні зв'язки. А на західному терені Південно-Західної Русі кілька століть існувала велика етнічно українська держава — Галицько-Волинське князівство.

У цей же час на основі взаємодії південно-західних східнослов'янських племен формувалася далі українська мова. У фольклорних і писемних пам'ятках XII — XIII ст., зокрема в «Слові о полку Ігоревім», Київському і Галицько-Волинському літописах та інших, філологи знаходять фонетичні, граматичні й лексичні риси, які з часом стануть притаманними українській мові.

Територія, на якій формувалася українська народність, продовжувала мати назву Русь. Народ називав себе руссю, людьми руськими, русинами, а свою мову — руською. Разом з тим у XII ст. з'явився термін Україна, який стане етнонімом наших земель. У писемних джерелах вперше назва «Україна» зустрічається під 1187 роком у Київському літописі, очевидно, в розумінні край, країна, Південна Русь. Літописець пише, що в зв'язку із загибеллю князя Володимира Глібовича у битві з половцями на півдні Переяславщини «плакашася по нем вси переяславцы... о нем же Украина много постана». Під 1189 р. той же Київський літопис називає Україною Галицьку землю. Літописець пише, що князь Ростислав приїхав «ко Украине Галичской». Галицько-волинський літописець сповіщає, що в 1213 р. князь Данило Галицький з братом Васильком відібрав у польських і угорських загарбників «Берести», Угровеск, Верещин, и Столпе, и Комов, и всю Украину», тобто північно-західні землі Галичини й Волині.

Отже, уже наприкінці XII — на початку XIII ст. Україною літописці називали різні території Південно-Західної Русі. З часом назва «Україна» пошириться на всі етнічні українські землі.

Князівства Середнього Подніпров'я

Серед князівств важливе місце належало Ростово-Суздальському, бо саме тут, на північному сході, утворився пізніше центр майбутнього об'єднання Русі. За князювання Юрія Долгорукого під 1147 р. вперше в літописах згадується Москва, якій судилося в майбутньому стати центром Російської держави. На півночі наймогутнішою була Новгородська земля, яка стала феодальною республікою. Велику роль в її управлінні відігравало віче, яким керували бояри.

Князівства Середнього Подніпров'я — Київське, Чернігово-Сіверське і Переяславське — наприкінці XII — у першій половині XIII ст. внаслідок численних князівських усобиць, нападів кочівників, посилення перешкод у зовнішній торгівлі, зокрема шляхом «з варяг у греки», часткового відпливу населення на захід і північ значною мірою послаблюються політично. Проте у районах Подніпров'я, особливо у тих, які менше зазнавали нападів половців, продовжували розвиватися землеробство, скотарство, мисливство, рибальство, бджільництво й різні ремесла. Головними формами експлуатації селян були відробіткова рента і рента продуктами.

Найважливішою серед подніпровських князівств була Київська земля, основна частина якої лежала на Правобережжі, сягаючи на півдні до р. Рось, за якою далі на південь у степах жили кочівники. Київський великокнязівський стіл мав притягальну силу, бо, хто володів Києвом, той вважався старшим князем. За Київ вели боротьбу багато князів, внаслідок чого він зазнавав руйнувань. Частинами були напади на-Київщину половців.

Проте перед монголо-татарською навалою в 1240 р. політичне значення Києва настільки підупало, що він не мав навіть своїх князів. Києвом правив воєвода галицького князя Данила Дмитро.

Чернігово-Сіверське князівство було розташоване на лівому березі Дніпра, головні міста — Чернігів, Новгород-Сіверський, Курськ, Любеч та ін. Уже наприкінці XI ст. Чернігово-Сіверська земля відособилася від Києва. Тут закріпилася князівська династія Святослава Ярославича, від якої в другій половині XII ст. залишилося лише потомство Олега Святославича — Ольговичі. Чернігово-сіверські князі у першій половині XIII ст. вели боротьбу не тільки за Київ, а навіть і за Галич.

Переяславське князівство займало територію на лівому березі Дніпра по ріках Трубіж, Супій, Сула, Псьол і на схід до Ворскли і верхів'я Дінця. Головним було місто Переяслав. Як окраїнне, найбільш висунуте у степ. Переяславське князівство найчастіше зазнавало нападів і особливо великих руйнувань від кочівників.

Найсильнішими серед південно-західних князівств були князівства Галицьке і Волинське

Галицьке й Волинське.

Галицьке князівство своєю центральною частиною займало північно-східні схили Карпатських гір. На північному заході воно межувало з Польщею, на південному заході (в Карпатах) — з Угорщиною, на півдні по Дністру, Пруту и Серету межі Галицької землі доходили до Чорного моря і Дунаю. На північному сході і сході Галицька земля межувала з Волинню й Київщиною. Західна частина Галицького князівства, між головним хребтом Карпат і ріками Сяном та Дністром, була гористою — Погорина, а східна низовинна в основному по лівому березі середньої течії Дністра — Пониззя (з XIV ст. Поділля.).

Центром Галицького князівства до середини XII ст. вважалось м. Перемишль. Великими містами стали на той час також Галич, Звенигород, Теревовль, а на півдні — Берладь, Текуч, Малий Галич (Галац) (біля гирла-

Серету й на Нижньому Дунаї) і Білгород (біля гирла Дністра).

[Далеко висунуте на захід, Галицьке князівство майже; не зазнавало нападів кочівників. Незначними тут були й князівські усобиці. Цим пояснюється міграція в ці райони населення з більш небезпечних місць, зокрема з Подніпров'я. Галицька земля мала широкі торговельні зв'язки із Західною Європою і наддунайськими країнами. Сприятливими були й природні умови — родючі землі, густі ліси, судноплавні ріки, багатий рослинний і тваринний світ, поклади солі тощо. Все це сприяло економічному піднесенню Галицького князівства. "П

(У ІХ — ХІ ст. галицькі землі (Червона Русь) входили до складу Київської Русі, і київським князям доводилося вести боротьбу проти зазіхань на ці землі польських королів.

Від Києва Галицьке князівство відокремилось раніше, ніж інші землі, — наприкінці ХІ ст., після Любецького з'їзду князів 1097 рТуГоді в Галицькій землі укріпилися правнуки Ярослава Мудрого, князі Ростиславичі — Василько, Володар і Рюрик. Після їхньої смерті через деякий час син Володаря Володимирко об'єднав усі галицькі землі в єдине князівство. Своєю столицею він зробив м. Галич.

£1.3а князювання Володимирка (1145—1152), розумного, енергійного і завбачливого політика та Дипломата, Галицька земля зміцнила свою могутність. Вміло маневруючи у відносинах з іншими країнами й руськими князями, Володимирко зумів-успішно протистояти спробам Польщі й Угорщини захопити галицькі землі і навіть розширив межі свого князівства до Дністру, Пруту й Серету.

і Найвищого розквіту як самостійне князівство Галицька земля досягла за князювання сина Володимирка Ярос* лава Осмомисла (1152—1187). Літописець високо оцінює особу Ярослава Осмомисла. Він пише, що князь був мудрий і красномовний, чесний, шанований в усіх землях, славний полками і тим, що він «ростроил землю свою^». Автор «Слова о полку Ігоревім», ставлячи Ярослава'С»смомисла в один ряд з Всеволодом Юрійовичем владимирорсуздальським, одним із найвидатніших руських князів, підкреслює могутність Ярослава, його силу в боротьбі з іноземними нападниками, зокрема з угорським королем.

Галицький Осмомисле Ярославе! Через хмари каміння кидуючи,

Високо сидиш ти

На своїм золотокованім престолі,

Підперши гори угорські

Своїми залізними військами,

Заступивши королеві дорогу,

Зачинивши ворота на Дуцаї,

Суд по Дунай рядячи.

Грози твої по землях течуть.

Одчияєш ти браму Києву,

Стріляєш із отчого столу

золотого

На султанів у далеких землях.

(Переклад М. Рильського)

За часів Ярослава Галицьке князівство досягло найбільшої могутності. Але вже в цей час накреслюється тенденція, що з часом спричинилася до політичного ослаблення Галицької землі,— швидке зростання й зміцнення великих бояр. Зосередивши в своїх руках багато земель, маючи власні міста, замки, дружини, своїх васалів і займаючи вищі адміністративні посади, бояри намагалися повністю підпорядкувати своїй волі владу галицького князя або й зовсім позбутися князівського єдиновладдя. При Ярославі Осмомислі вони відкрито виступили проти князівської влади і навіть почали втручатися у родинні справи князя.

І Проте галицькі князі, хоча й вели боротьбу із великими боярами, що виступали проти міцної великокнязівської влади, свою політику спрямовували і на посилення влади феодалів і гноблення народних мас. У відповідь вибухали народні повстання. Так, у 1145 р. виступило міське населення Галича. Народне повстання у 1159 р. було придушене князем Ярославом Осмомислом.

Сусіднім із Галицькою землею міцним південно-західним руським князівством було князівство Волинське. Воно займало верхів'я Прип'яті і верхів'я та середні течії Західного Бугу, Стиру й Горині. На заході волинські землі межували з Польщею, на півночі — з литовським племенем ятвягів, на сході — з Чорною Руссю, Турово-Пінським і Київським князівствами, а на півдні — з Галичиною. Найбільшими були міста: Володимир, Берестя (Брест), Дорогичин (Дрогичин), Белз, Луцьк.

Волинська земля відокремилася від Києва в середині XII ст., коли волинським князем був правнук Володимира Мономаха Мстислав Ізяславич. Після його смерті в 1170 р. князувати став його син Роман, який перед тим був князем у Новгороді.

Утворення Галицько- Волинського князівства

**та його розвиток
у 1199—1240 рр.**

Між Галицьким і Волинським князівствами розвивалися жваві економічні зв'язки. Спільним у них було і завдання боротьби проти нападів польських і угорських феодалів, які намагалися захопити галицькі й волинські землі. Все це створювало об'єктивні передумови

до об'єднання цих земель у єдине князівство.

У 1199 р. після смерті Володимира, останнього представника галицької династії Ростиславичів, волинський князь Роман Мстиславич, спираючись на підтримку дружинників, частини середніх і дрібних бояр та міщан, які

були незадоволені могутністю великих бояр, роздмухуванням ними феодалських усобиць і тяжіли до міцної князівської влади, до централізації країни, зайняв Галич. Створилося єдине Галицько-Волинське князівство. Для зміцнення своєї влади князь Роман вів боротьбу проти бояр. Частина знатних бояр Роман винищив, інших змусив до втечі, «загнав» їх у чорноморське Пониззя й Угорщину.

^ГЗа часів Романа Галицько-Волинське князівство успішно воювало з половцями. Активну політику проводив Роман на заході. Він відбивав також напади литовських племен, зокрема ятвягів, і навіть вторгався в їхні землі. З Угорщиною Роман уклав договір про мир, а з Візантією підтримував дружні відносини. В Польщі втручався у феодалні усобиці.

Могутність князівства за часів Романа була настільки великою, що навіть папа римський Інокентій III, ініціатор четвертого хрестового походу (1204), намагався використати його для поширення впливу римсько-католицької церкви на Південно-Західну Русь.

Літописи, хроніки, легенди, пісні високо оцінюють діяльність Романа. Вони малюють його розумним, хоробрим, енергійним. Літописець називає його «самодержцем усієї Русі». Він особливо підкреслює заслуги Романа в боротьбі з «поганими» (язичниками), в першу чергу половцями. Літописець пише, що Роман «устремилбояся бяше на поганья яко и лев, сердит же бысть яко рысь, и губяше яко и коркодил, и прехожаще землю их яко и орел, храбор бо бе яко и тур. Ревноваше бо деду своему Мономаху, погубившему поганья измалтяны, рекомья половцы».

'Після загибелі князя Романа у 1205 р. у битві під Завихостом на Віслі під час походу на Польщу (його сини тоді були малолітками: Данилові було 3 роки, а Василькові — один рік) почалися численні усобиці й феодалні війни, що тривали понад 30 років.[Галицькі бояри намагалися не допустити зміцнення великокнязівської влади.^В усобиці втручалися також інші руські князі, зокрема чернігово-сіверські, угорський король і польські феодали, які прагнули підкорити галицько-волинські землі своїй владі. На допомогу галицькому населенню приходив новгородський князь Мстислав Мстиславич Удалий^рНалицька земля не раз переходила з рук у руки.\Галицько-волинський літопис про цей час пише: «Начнемъ"же сказати бесчисленный рати и великия труды, и частый войны, и многий крамолы, и частая востания, и многий мятежи...»

Спираючись на підтримку середніх та дрібних феодалів і городян, Данило Романович зумів припинити усобиці і поновити єдність Галицько-Волинського князівства. У 1238 р. він зайняв Галич, змістивши з галицького стола князя Ростислава (сина чернігівського князя Михайла), якого підтримували угорські та польські феодали.

У 1240 р. Данило зайняв Київ і поставив там свою «за-саду» на чолі з воєводою Дмитром.

\Водночас наприкінці 1230 р., коли Данило добився об'єднання галицько-волинських земель, з півночі їм, як і іншим руським землям, почали загрожувати хрестоносці. У 1237 р. вони оволоділи північно-волинським містом Дорогичином. Проте руські війська під проводом Данила у 1238 р. розгромили рицарів і навіть полонили їхнього магістра Бруна. За словами галицько-волинського літописця, «Данило сказав: «Не гаразд, щоб нашою батьківщиною володіли хрестоносці...» — і пішов на них з великими силами. У березні взяв він місто, захопив старшину Бруна і багато воїнів і повернувся до Володимира».

Отже, у першій половині XIII ст. Галицько-Волинське князівство успішно відбило напади Угорщини, Польщі, німецьких рицарів. Але далі його зміцнення було перерване навалюю Батия.

Наприкінці XII — в першій половині XIII ст. у галицько-волинських землях продовжували розвиватися продуктивні сили, зміцнювалися феодальні відносини. Населення займалося землеробством, переважно орним, скотарством, бджільництвом, рибальством. У містах досягли високого рівня розвитку різні ремесла: залізоробне, ковальське, ювелірне, гончарне, деревообробне, обробка каменю (каменерізне) та ін. Біля Коломиї існували багаті соляні поклади, де добування солі набрало значних розмірів.

Яскравим показником економічного піднесення галицько-волинських земель був порівняно широкий розвиток внутрішньої й зовнішньої торгівлі. Внутрішня торгівля зосереджувалася переважно в містах, на міських ринках. Розвивалися торговельні зв'язки і з іншими руськими землями й іноземними країнами — Візантією, Болгарією, Угорщиною, Чехією, Німеччиною, Польщею. Вивозили переважно хліб, хутра, сіль, мед, віск, рибу, рогату худобу, ремісничі вироби, ввозили фландрські і французькі сукна, зброю («шеломы латинские»), скло, мармур, золоті й срібні речі, угорських скакунів, вина, шовк, прянощі та ін. Галицько-Волинське князівство було однією з важливих ланок загальноєвропейської торговельної системи. Через великі галицько-волинські міста Галич, Володимир, Берестя,

Дорогичин та інші проходила значна частина шляху «з варяг у греки»: Балтійське море — Вісла — Західний Буг — Дністер — Чорне море.

У Галицькій і Волинській землях у ті часи існувало багато міст) На кінець XIII ст., за даними літопису, їх налічувалося тьонад 80. Це — міста Володимир, Холм, Галич, Луцьк, Львів, Перемишль, Бакота, Дорогичин, Ярослав, Кучельмин, Ушиця та ін.

Панівну роль у Галицько-Волинському князівстві відігравав клас феодалів — князі, бояри, дрібні землевласники і духівництво. Усю повноту державної влади зосереджував у своїх руках великий князь, який правив князівством через державний апарат, спираючись на військову силу. Бояри намагалися підкорити своїй волі князя, для чого використовували раду бояр. У великих містах правила призначені князем тисяцькі або посадники, в менших — воєводи. Усіма справами, що стосувалися князівського двору, відав дворецький. Були й інші двірцеві посади: отроки, дітські, сидельники, стольники та ін. Хранитель печатки називався печатником. Волостями управляли волостелі, в селах — старости, яких обирали. З заснування міста Львова і створенням та зміцненням Галицько-Волинського князівства наприкінці XII — у XIII ст. засновується місцевий герб — зображення золотого лева на синьому (блакитному) полі.

Князі й бояри дедалі більше захоплювали общинні землі. Літописи свідчать, що бояри «грабували» землю. Великий князь був верховним власником усієї землі, але разом з тим він мав і свої особисті володіння — князівський домен, що зростав і складався з міст, сіл, вотчин. Бояри, дружинники також мали свої вотчини і, крім того, діставали за службу від князя землю і були його васалами. У свою чергу, великі феодали мали своїх васалів.

Весь клас феодалів жив за рахунок експлуатації феодално залежних селян, які здебільшого давали своїм панам ренту продуктами.

Експлуатовані селяни й міська біднота повставали проти князівського й боярського гноблення/ Як повідомляє літописець, велике селянське повстання проти бояр спалахнуло на Пониззі (по Дністру) й у Перемишльському Підгір'ї у 1241 р. Галицько-волинський князь Данило Романович послав туди з дружиною свого придворного боярина — «печатника» Кирила, який, прийшовши в центр повстання — місто Бакоту, жорстоко придушив цей антифеодальний виступ.

2. Боротьба Русі з монголо-татарською навалою. Південно-західні руські князівства під ігом Золотої Орди

Перші завойовницькі походи монголо-татар. Битва на р. Калці У монгольських племен, які жили в Центральній Азії наприкінці XII— на початку XIII ст., завершувався розклад первісного, родового ладу і на базі великого скотарського господарства і власності на пасовища розвивався ранній феодализм. Хан Темучин, який у 1206 р. став чингісханом (великим ханом), розгорнув широку завойовницьку політику і підпорядкував своїй владі Північний Китай, Південний Сибір і Середню Азію. Незважаючи на відчайдушний опір народів Середньої Азії, монголо-татарські орди розгромили Хорезмську державу, підкорили Північний Іран і, обійшовши з півдня Каспійське море, через Закавказзя вторглися на Північний Кавказ.

У причорноморських степах монголо-татари зіткнулися з половцями й розбили їх. На заклик половецького хана Котяна руські князі Мстислав Удалий, який тоді княжив у Галичині, Данило Романович, що князував на Волині, князі київські, чернігівські, смоленські зі своїми військами спільно з половцями виступили проти татар. 31 травня 1223 р. на р. Калці, яка впадає в Азовське море, відбулася вирішальна битва. Руські війська не мали єдиного командування, князі діяли неузгоджено, половці не витримали натиску і почали тікати. Хоча руські воїни билися хоробро, внаслідок усього цього вони зазнали поразки. Лише частини руського війська й князів удалося відступити, інших татари перебили або взяли в полон. Полонених князів татари підклали під дошки і сіли на них зверху обідати, і так скінчили князі своє життя.

Навала Батия та завоювання монголо-татарами руських земель. Героїчний опір Русі Після цього татарські хани поставили собі за мету завоювання Східної Європи. У 1236 р. з верхів'їв Іртиша і західного Алтаю в похід вирушило півторасоттисячне військо під командуванням онука Чингісхана Батия. Того ж року монголо-татари захопили Камську Болгарію, а протягом 1237—1238 рр. спустошили Північно-Східну Русь. Незважаючи на хоробрість і героїзм населення, розрізнені війська князів не могли спинити просування монголо-татар. Вщент були зруйновані Рязань, Коломна, Москва, Владимир, Суздаль, Ярославль, Твер, Торжок.

Весною 1238 р. монголо-татарські полчища рушили на Новгород, але, ослаблені попередніми боями, а також через бездоріжжя, весняну повінь, повернули на південь. У Чернігівському князівстві сім тижнів витримували облогу монголо-татар жителі невеликого м. Козельська, за що татари прозвали його «злим містом». Вийшовши в південні степи, військо Батия рушило за Волгу. У 1239 р. монголо-татарські орди, розгромивши половців, почали завоювання Південної і Південно-Західної Русі. Одна частина військ оволоділа «копьем» і «избила» Переяслав, інша обложила в «силе тяжце» Чернігів. Військо на чолі з князем Мстиславом Глібовичем монголо-татари розбили, захопили й спалили місто.

Восени 1240 р. величезне військо Батия підійшло до Києва і оточило його. Як пише літописець, облягла Київ «сила татарська, і неможливо було нікому з міста вийти, ні в місто ввійти. І не можна було чути в місті один одного від скрипіння возів, ревіння верблюдів, від звуків труб і органів, від іржання стад кінських і від крику та галасу незчисленної кількості людей». Батий приставив до міських стін багато пороків (таранів), які били безперестанно в стіни вдень і вночі, а городяни мужньо боролися, і багато було мертвих, і лилася кров, як вода. Пороки пробили стіни, і татари увірвалися в місто, але кияни кинулися їм назустріч, і почалася страшена січа, коли від безлічі стріл не було видно неба. На вечір городяни, якими керував воевода Дмитро, були переможені, але за ніч вони побудували навколо Десятинної церкви другий город. Наступного дня був лютий бій, від ваги людей завалилися хори й стіни церковні. 7 грудня 1240 р. татари взяли Київ і зруйнували його.

Після взяття Києва монголо-татари рушили на Волинь і в Галичину. Вони обманом захопили і зруйнували м. Колодяжин, взяли Кам'янець (на р. Случ), Ізяслав (на р. Горинь), але Кременець і Данилів взяти не змогли і обійшли їх. Потім «взя и копьем и избии не щадя» Володимир, а також Галич, и «ини грады многы, им же несть числа».

Завдавши руйнувань галицьким і волинським землям, монголо-татари рушили далі на захід і вдерлися в Польщу, Закарпатську Русь, Чехію, Угорщину. Але героїчний опір руського народу послабив сили Батия. Великих втрат зазнавали монголо-татари і внаслідок опору народних мас у польських, чеських, угорських, словацьких землях. Дуже ослаблені, війська Батия в 1242 р. повернули на схід. У пониззі Волги Батий заснував свою державу Золоту Орду із столицею в м. Сараї.

Отже, західноєвропейські народи, вся західноєвропейська цивілізація були врятовані від монголо-татарського гноблення передусім завдяки героїчній боротьбі народів Руської землі, а також інших слов'янських народів.

Мужній опір Русі монголо-татарській навалі мав також велике загальноєвропейське, міжнародне значення.

Золотоординське іго. Завоювавши руські землі, ординці зруйнували тисячі міст і сіл, взяли в полон і вивезли велику кількість населення, особливо ремісників, підірвали продуктивні сили Русі.

Підніпров'я під владою монголо-татар Як писав сучасник, архімандрит Києво-Печерського монастиря Серапіон, що з 1274 р. став єпископом владимирським, внаслідок навали Батия були зруйновані божі церкви, осквернений церковний посуд, потоптане було все святе, святителі стали поживою для мечів, тіла преподобних монахів кинуті були на харч птицям; кров батьків і братії нашої, як вода велика, землю напоїла; князів наших, воевод зникла могутність, дуже багато братів і дітей наших у полон забрано було; села наші деревом позаростали, і велич наша покорилася, краса наша загинула, багатство наше іншим на користь пішло, плоди праці нашої язичники успадкували, земля наша перейшла у володіння іноплеменників.

Руські землі потрапили у васальну залежність від золотоординських ханів. Князі мусили їхати до хана на поклон і одержували від нього ярлики (грамоти) на князювання. За це вони мали сплачувати данину, підносити ханові багаті дари і за його наказом виступати у похід із своїми військами. На руське населення накладалися данина («вихід», «данина неминуча»), різні платежі й повинності.

Особливо тяжким золотоординське іго було для простих людей—селян і міської бідноти, які зазнавали подвійного гніту й експлуатації: своїх, руських феодалів, князів та бояр і татарських ханів.

Головним засобом, за допомогою якого монголо-татарські хани намагалися утримати руський народ у покорі, були масові вбивства і грабування. Однак руський народ вів боротьбу за своє визволення. У 1259 р. спалахнуло повстання в Новгороді. У 1262 р. повстало населення Ростова, Владимира, Суздаля, Ярославля та інших міст Північно-Східної Русі.

Князівства Середнього Подніпров'я — Київське, Чернігівське і Переяславське — під час навали Батия зазнали величезних втрат. Міста були зруйновані і пограбовані,

частина населення перебита чи виведена в полон, а частина втекла в безпечніші місця — на північ чи в Галичину. Люди, що залишилися, зазнавали нестерпного гніту й принижень. З середини XIII ст. Києвом правили або татарські баскаки, або князі — безпосередні ставленики золотоординських ханів. Київ втратив \ значення релігійного центру Русі. Митрополит з Києва переїхав до Владимира на Клязьмі, а потім до Москви.

Чернігово-Сіверським князівством продовжували управляти за «ярликами» ординських ханів місцеві князі. Воно дробилося на дедалі більшу кількість князівств. Через великі спустошення, заподіяні ординцями, Чернігів втратив значення головного міста Чернігово-Сіверщини. Політичним центром стає Брянськ, розташований на північний схід від Чернігова. Розташоване найдалі на півдні князівство Середнього Подніпров'я — Переяславське — після навали Батия зовсім не згадується в історичних джерелах.

Галицько-Волинське князівство внаслідок навали Батия зазнало руйнувань, але воно залишалося найміцнішим серед усіх південно-західних князівств. Князь Данило кілька років не визнавав влади татарського хана. Однак його влада похитнулася. Цим спробували скористатися син чернігівського князя Михайла Ростислав, який став зятем угорського короля Бели IV, сам угорський король і польські феодалі.

Угорські рицарські війська, очолювані Ростиславом і угорським воєначальником (баном) Фільнієм, польські загопи, що їх послав один з польських князів, а також дружини галицьких бояр виступили проти Данила. Вони зайняли Перемишль і підійшли до м. Ярослава на р. Сяні. Вирішальний бій під Ярославом відбувся 17 серпня 1245 р. Це був запеклий бій. Війська Данила розгромили ворогів. Сам угорський бан Фільній («гордий Філя», як його називає літописець) потрапив у полон до Данила, де його було страчено. Ростислав утік на захід.

Однак у той час як на заході Галицько-Волинське князівство відбивало напади угорських і польських феодалів, на сході йому загрожували ординці. Оскільки міста ще не були укріплені і достатніх сил для відкритої боротьби з ординцями бракувало, Данило на початку 1246 р. поїхав до Золотої Орди на поклін до Батия і дістав від нього ярлик

на князювання, визнавши, отже, залежність від золотоординського хана. Проте це не означало відмови Данила від боротьби з Ордою.

Данило збирав сили. Передусім він будував нові міста і розширював та укріплював старі. Було побудовано в 1250-х рр. місто, назване на честь сина Данила Льва Львовом, зміцнено Холм. Як зазначав літописець, Данило «созда города многи». Збільшилася в Галичині й на Волині кількість населення, зокрема за рахунок утікачів з Подніпров'я, розвивалися землеробство, ремесло, торгівля.[^]

Наприкінці 1240 — на початку 1250-х рр. Данило здійснив кілька походів у землі литовського племені ятвягів, що нападало на Північну Волинь, і частину їх, що жила по Західному Бугу, підкорив своїй владі. Разом з Північною Волиню (Берестя, Дорогичин) ця частина земель дістала назву Підляшшя. Тут виникли західноруські міста Бельськ, Кам'янець на Лосні, Кобрин, Мельник. Водночас Данило поширив свій вплив і на західноруське Турово-Пінське князівство.

Зміцнюючи своє князівство і готуючись до боротьби проти Золотої Орди, Данило шукав собі союзників. Він дійшов згоди з угорським королем Белою IV (син Данила Лев був одружений з дочкою Бели Констанцією) і з першим об'єднувачем Литви князем Міндовгом, а також з Польщею. Римський папа Інокентій IV також пообіцяв Данилові допомогу і королівський вінець з умовою, що буде укладена унія руської православної церкви з католицькою під егідою папи. Щоб дістати допомогу для виступу проти Орди, Данило дав згоду на унію, і в 1253 р. в Дорогичині був коронований як галицько-волинський король. Та коли незабаром з'ясувалося, що папа ніякої допомоги проти ординців подати не може, Данило розірвав з ним угоду. Не дістав він реальної допомоги і від інших своїх союзників.

Незважаючи на це, Данило, скориставшись усобицями в Золотій Орді і уклавши союз з владимирським князем Андрієм Ярославичем та деякими іншими руськими князями, в 1254—1255 рр. виступив із своїми військами проти ординського воєводи Куремси, що кочував зі своєю ордою на правому березі Дніпра, і, як пише літописець, «держаше рать с Куремьсою, и николи же не бояся Куремьсе». Були відвойовані в ординців землі по Південному Бугу, Случі й Тетереву, а потім взято й місто Возвзягль (Новоград-Волинський).

Однак через деякий час хан Золотої Орди Менгу послав замість Куремси воєводу Бурондая з великим війсь-

ком, якому сили Галицько-Волинського князівства протистояти не могли. На вимогу Бурондая, «окаянного и проклятого», як його називає літописець, брат Данила Василько і син Лев змушені були знищити укріплення міст Стожка, Львова, Кременця, Луцька, Володимира. Тільки населення Холма відстояло своє місто від ординців.

Хоч Галицько-Волинське князівство і визнало владу золотоординських ханів, проте його залежність від них була меншою, ніж інших руських земель, зокрема Наддніпрянщини. Воно не мало постійних баскаків, збирачів данини, не було фіскальних переписів населення.

У 1264 р. помер галицько-волинський князь Данило Романович. Літописець пише, що Данило був добрим князем, хоробрим і мудрим, побудував багато міст, церков і прикрасив їх. Хоробрим був батько Данила, говорить літописець, а сам Данило був «дерзь и храборь, от главъ и до ногу его не бе на нем порока».

Галицько-Волинське князівство
наприкінці XIII —
ка початку XIV ст.

Наприкінці XIII—на початку XIV ст. внаслідок посилення феодальних усобиць і через татарські напади єдність і могутність Галицько-Волинського князівства поступово послаблюється. Водночас на галицько-волинські і на інші південно-західні і західні руські землі все більше починають зазіхати польські, литовські й угорські феодалі.

Останнім галицько-волинським князем був Юрій-Болеслав (1325—1340)—син польського (мазовецького) князя Тройдена, родич галицько-волинських князів по матері. Після смерті Юрія-Болеслава самостійне Галицько-Волинське князівство перестає існувати.

3. Розвиток культури в період роздроблення Русі

Загальна характеристика розвитку культури

Період феодальної роздробленості як закономірний етап в історії Русі був періодом дальшого культурного розвитку руських князівств. Поряд із старими центрами культури — Києвом, Новгородом, Черніговом — виростають і нові — Владимир на Клязьмі, Володимир-Волинський, Галич, Полоцьк, Смоленськ, Туров та ін. В основі розвитку культури лежала праця селян і ремісників, творчість народних мас, що визначало самобутній характер руської культури. Культура

окремих князівств ґрунтувалася на спільній, загально-руській основі. Ідея єдності Русі, необхідності об'єднання всіх руських земель перед лицем іноземних загарбників, що посягали на незалежність країни, продовжувала жити в свідомості народних мас та передової частини класу феодалів і яскраво відбивалася в пам'ятках культури тих часів.

Політичне роздроблення руських земель, яке ще більше посилювалося в умовах монголо-татарської навали, вело до посилення місцевих особливостей, своєрідних рис у культурі окремих територій. Водночас між окремими південно-західними землями поступово зміцнювалися економічні, політичні й культурні зв'язки, утворювалися характерні риси й особливості, які стали притаманними українській мові, культурі, українській народності в цілому.

Найвизначнішим твором художньої літератури другої половини XII ст. є «Слово о полку Ігоревім», написане невідомим автором. Сюжетною основою «Слова» стала розповідь про невдалий похід кількох руських князів на чолі з новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем у 1185 р. проти половців.

Автор «Слова» — патріот, передова людина своєї епохи. З величезною любов'ю і поетичним натхненням змальовує автор образ Руської землі, якій важко протистояти численним нападам ворогів через її роздробленість і роз'єднаність. Вся розповідь у «Слові» підпорядкована основній ідеї — ідеї служіння Вітчизні, ідеї єдності Руської землі.

Своєрідним твором давньоруської літератури, що належить до першої чверті XIII ст., є «Моління Даниїла Заточника», в якому автор проводить ідею єдності Руської землі, гостро виступає проти бояр і монастирів. Цей твір відбиває ідеологію дрібних служилих феодалів (дворян), зацікавлених у міцній великокнязівській владі.

Серед пам'яток церковної, житійної літератури найбільш значним є «Киево-Печерський патерик», основна частина якого створена в 20-х роках XIII ст.

У період роздробленості продовжувало розвиватися літописання, найважливішими центрами якого в XII — XIII ст. були Владимиро-Суздальська земля, Новгород і південно-західні руські землі.

Видатними пам'ятками південно-західного руського літописання є Київський і Галицько-Волинський літописи.

Київський літопис, що охоплює час від 1111 до 1200 р., вміщений в Іпатіївському загальноруському зводі початку XV ст. Упорядкований у Видубицькому монастирі, він містить опис багатьох подій, що відбулися в основному в Київському князівстві, хоча дає багато відомостей і про інші землі. Як виразник ідеології феодалів, літописець головну увагу приділяє розповідям про життя й діяльність князів, зокрема Володимира Мономаха, його синів, описує князівські усобиці, походи проти половців, закликає до єдності Русі в боротьбі проти них.

Галицько-Волинський літопис присвячений подіям у Галицькій і Волинській землях з 1201 по 1292 р. Особливістю цього літопису є те, що в ньому дуже мало церковних елементів, він має світський характер. Автор поетично, образно розповідає про князювання Романа і Данила, про життя князів і бояр, про воєнні походи, боротьбу проти татар, угорських, польських та інших завойовників. Відображаючи ідеологію феодалів і насамперед князів, автор і приділяє їм основну увагу. Він звертається з полум'яним закликком до єднання руських земель, проводить ідею міцної великокнязівської влади, яка б могла забезпечити захист від іноземних поневолювачів.

У XII — першій половині XIII ст. в руських землях на давньоруській основі продовжували розвиватися архітектура, живопис, ювелірна справа, музично-пісенна творчість та інші види мистецтва.

Руками народних умільців було збудовано ряд чудових споруд. Житла рідко мали монументальний характер, народні хати-мазанки були дерев'яними, з камню й цегли будувалися переважно культові, церковні споруди.

У Києві між 1140 і 1171 р. було збудовано церкву Кирилівського монастиря, у Чернігові в другій половині XII ст. споруджено Єлецький собор, а також церкву П'ятниці на честь «покровительки торгівлі» святої Параскеви П'ятниці.

У Галицькій і Волинській землях з розширенням міст будувалися міські укріплення, різні цивільні й культові споруди — князівські і боярські палаци, церкви та ін. У Галичі археологи виявили залишки близько 30 кам'яних будівель кінця XII—XIII ст.

Цікавими архітектурними пам'ятками Галицької землі є князівський палац і церква Пантелеймона в Галичі.

Одночасно з архітектурою в Південно-Західній Русі розвивалися також живопис, зокрема настінний, іконописання, різьблення по каменю і дереву (декоративне мистецтво), ювелірна справа, особливо виготовлення для князів і бояр різних прикрас із золота і срібла. Розвивалося також музично-пісенне мистецтво. У Галицько-Волинському літописі, зокрема, згадується «словутьный певец» Митуса.

Отже, незважаючи на несприятливі умови — часті князівські усобиці, напади половців, татарську навалу, — культура в період феодальної роздробленості продовжувала розвиватися.

Розділ 4
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV —
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

1. Українська народність
у XIV— першій половині XVII ст.

Дальше
формування
української
народності

Почавшися в глибині віків, формування української народності інтенсивно розгорталося в період Київської Русі і в часи її роздроблення на окремі самостійні князівства. Продовжувалося воно і в подальші часи — в XIV—XVI — першій половині XVII ст. Але умови цього формування були надто складними, оскільки українські землі були захоплені різними державами і на них не існувало єдиної української держави. Однак і в цих умовах між окремими частинами Південно-Західної Русі розвивалися економічні, політичні та культурні зв'язки. Зміцнення цих зв'язків, переборення і стирання особливостей населення окремих місцевостей визначалися насамперед розвитком економіки, продуктивних сил — дальшим поступом сільського господарства, зростанням ремесла, торгівлі, міст і розширенням товарно-грошових відносин.

Формування української народності продовжувалось на землях Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Волинського і Галицького князівств, Буковини і Закарпаття. У XV—XVI ст. територія розселення українців просувається на південний схід, на Нижнє Подніпров'я і Побужжя, де сформується українське козацтво й утворюється Запорізька Січ, а також на схід — на лівому березі Дніпра, де в XVI — XVII ст. українські переселенці, разом з російськими служилими людьми, заснують слободи, і виникає Слобідська Україна.

Однією з найважливіших ознак народності, а потім і нації є мова. У XIV — першій половині XVII ст. на основі місцевих південних і частково західних східнослов'янських

діалектів і внаслідок спілкування з мовами сусідніх народностей (російської, білоруської, польської, литовської, молдавської, татарської та ін.) склалася українська мова з характерними для неї граматичними правилами і лексичним складом.

Так, у літературних пам'ятках XIV — XV ст. мовознавці (Л. Булановський, В. Виноградов та ін.) знаходять яскраво виражені риси української мови, напр., такі, як закінчення першої особи множини на *-мо*: єсьмо, приводимо, чинимо, або вимова / замість старих *о, е* — кінь, твій, шість, як було це в давні часи.

Спільна територія, єдина мова, розширення економічних і політичних зв'язків між окремими українськими землями, потреба відстоювати свою національну окремішність перед численними іноземними загарбниками зумовили складання самобутньої української культури. Оригінальність української культури виявилася насамперед в усній народній творчості, особливо в створенні ліро-епічних пісень — дум, у літературі, живопису, архітектурі та ін.

У самобутній українській культурі проявлявся психічний склад української народності. У той же час вироблялися спільні ознаки побуту, житла, характерні риси українського народу, такі, як любов до рідної природи, землі, до вітчизни, ненависть до всяких гнобителів, волелюбність, відвага і мужність, працьовитість, поетичність, музикальність, гострий гумор, терплячість, відчуття власної гідності, небажання підпорядковуватися авторитетам, співчутливість до чужого горя.

Поширення назви «Україна»

Одночасно з утворенням трьох народностей території кожної з них і самі народності поряд з давнім спільним іменем Русь дістали окремі самостійні назви: Велика Русь, Україна (Мала Русь), Біла Русь. Як уже вказувалось, у писемних джерелах вперше назва «Україна» подається від 1187 р. в Київському літописі. З часом, із подальшим формуванням і розвитком української народності, ім'я «Україна» спочатку закріпилося за Середнім Подніпров'ям, а потім стало етнічним, національним іменем. Уже в ХУ--ХУІ • — ХУІІІ ст. назва «Україна» фігурує в багатьох офіційних документах, у мемуарах, художніх творах і народних думках та піснях. У народній пісні ХУІ ст. назва «Україна» прикладається до українських земель взагалі: «Зажурилась Україна.-.» У думі про Івася Удовиченка-Коновченка йдеться про «славну Україну». А у відомій пісні про славного козака Байду співається:

**Ой, ти, Байдо та славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький,
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку.**

У постанові польського сейму 1580 р. говорилося про покарання «свавільників» «на Україні Руській [тобто в Галичині], київській, волинській, подільській, брацлавській», які будуть порушувати уговори Польщі з Туреччиною. Як видно, тут польські урядовці до «України» відносили майже всі території, населені українцями і, передусім, козаками. Французький інженер Г. Боплан, який багато років жив і працював на службі в польського уряду в Україні, свою книгу назвав «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від Московії до границь Трансільванії...». Французький офіцер і дипломат П'єр Шевальє у своїй праці «Історія війни козаків проти Польщі» (1663) пише, що «країна, де мешкають козаки, зветься Україною...»

З XIV ст. з'являється й третє ім'я — Мала Русь. Вперше з ним стикаємося в грамотах останнього галицько-волинського князя Юрія Болеслава (1325—1340), що титулував себе «rex totius Russiae Minoris» — «король всієї Малої Русі». Пізніше назва «Мала Русь» здебільшого вживалася в офіційних документах. Народні маси називали свої землі українськими, свою країну — Україною, а себе — українцями.

2. Політичне становище українських земель і боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів у другій половині XIV — першій половині XVI ст.

**Утворення
централізованих
держав у Європі**

У XIV — XV ст. країни" Європи переживали період розвинутого феодалізму. Панівним класом скрізь був клас феодалів. Разом з тим у надрах феодальної системи зароджувалися капіталістичні відносини. Дальший економічний і політичний розвиток вимагав ліквідації феодальної роздробленості і об'єднання окремих земель в єдине ціле. На цій основі і на заході, і на сході Європи починають складатися централізовані держави у формі феодальних монархій.

На Русі економічний розвиток і необхідність захисту країни від іноземних нападників зумовили об'єднання навколо Москви російських земель і створення в другій половині XV ст. Російської централізованої держави.

Центром об'єднання Русі стала Москва. Велику роль у її зміцненні відіграла перемога руських військ на чолі з московським князем Дмитром Івановичем (Донським) над ордами хана Мамає 8 вересня 1380 р. у битві на Куликовому полі на Дону. За часів великого князя московського Івана III (1462—1505) Москва виросла в столицю великої держави, до складу якої входила більшість російських земель. У 1480 р. російські землі назавжди визволилися від золотоординського іга.

Українська народність тоді через складні і важкі історичні умови не створила окремої держави. У боротьбі проти численних іноземних нападників за збереження своєї самобутності вона виявила високі зразки стійкості, мужності, наполегливості, витривалості, піднесла на високий рівень свою національну самосвідомість, героїчно відстоювала свою незалежність. У той час південно-західні руські землі, на яких тоді формувалася українська народність, стали об'єктом активних зовнішньополітичних інтересів феодальних держав — Литви, Польщі, Угорщини.

**Приєднання
українських земель
до складу Великого
Литовського
князівства.
Боротьба
за галицько-
волинські землі**

У литовських племен, що жили між Віслою, Німаном і Західною Двіною, внаслідок розкладу первіснообщинного ладу і зародження класового, феодального суспільства у середині XIII ст. створилася ранньофеодальна Литовська держава, яка стала називатися Великим князівством Литовським. Виникнення Литовської

держави було прискорене необхідністю захисту від зовнішніх ворогів, особливо німецьких рицарів. Першим великим князем литовським став Міндовг (1230—1263). Один з наступників Міндовга великий князь Гедимін (1316—1341) завершив приєднання західноруських (білоруських) земель, розпочате його попередниками, і приступив до приєднання південно-західних руських (українських) земель.

Наступник Гедиміна великий князь Ольгерд (1345—1377), щоб зміцнити свою державу, поставив за мету приєднати до неї «всю Русь». У 1355—1356 рр. литовські

війська зайняли спочатку Брянськ, а потім усю Чернігово-Сіверщину. У 1362 р. Ольгерд здійснив похід своїх військ на Подніпров'я і, зайнявши Київ та вигнавши ординців, підкорив Київщину й Переяславщину, віддавши їх у володіння своєму синові Володимирі. Влітку того самого 1362 р. литовські війська повели наступ проти Орди і дали на південь. На берегах р. Синюхи, лівої притоки Південного Бугу, вони розгромили ординців. Поділля, яке раніше входило до складу Галицько-Волинського князівства і називалося Пониззям, тепер також було включено до складу Литовської держави.

У Галицько-Волинському князівстві після смерті в 1340 р. галицько-волинського князя Юрія-Болеслава великий князь литовський Гедимін примусив великих бояр проголосити князем його сина Любарта, поширивши таким чином вплив і на галицько-волинські землі. У тому ж 1340 р. Польща й Угорщина почали війну проти Литви за Галичину, яка тривала з перервами багато років. За угодами 1350 р., а потім 1352 р. між Польщею і Литвою Галичина була залишена за Польщею, а Волинь — за Литвою. У 1370 р. за угодою між Польщею й Угорщиною Галичина підпала під владу Угорщини, провінцією якої вона була до 1387 р., після чого її знову загарбала шляхетська Польща. У 1377 р. польські феодали захопили Західну Волинь (Холм і Белз).

Отже, на початок 60-х років XIV ст. під владою Литви опинилася велика частина території України — Чернігово-Сіверщина, Київщина, Переяславщина, Поділля, більша частина Волині. За Галичину і частково за Волинь ще велася боротьба.

Приєднавши більшість українських, білоруських та частину російських земель, Литовське князівство стало великою феодальною державою. Українські, білоруські і російські землі за територією й кількістю населення були в п'ять разів більшими, ніж власне Литва. Вони стояли й вище щодо культурного розвитку. Ось чому руські землі мали великий вплив на все політичне і суспільне життя Литовського князівства. Руська мова тут стала мовою державною, нею писалися офіційні документи. Чимало норм руського права, руські назви посад, станів, система адміністрації та інше було сприйнято в Литві. Тому держава часто називалася Литовсько-Руським князівством. Частина литовських князів і бояр розмовляли руською мовою, перейняли руські звичаї й православ'я.

**Включення Буковини
до складу
Молдовського
князівства.
Закарпаття
під владою
Угорщини**

У той час як більша частина українських земель була захоплена Литвою, в середині XIV ст. на землях між Дністром і Дунаєм, що входили до складу Київської Русі, а потім Галицько-Волинського князівства було створено після вигнання угорських загарбників самостійне Молдовське князівство з столицею в м. Сучаві (1359). До його складу входила й Буковина, де більшість населення становили українці. Молдовське князівство, а в його складі й Буковину, захоплювали то угорські, то польські королі, а з початку XVI ст. воно потрапило в залежність від турецького султана. Закарпаття залишалося в складі Угорщини.

**Кревська унія.
Загарбання
шляхетською
Польщею
Галичини**

" Після смерті у 1377 р. Ольгерда великим князем литовським став один з його синів Ягайло. Проти нього виступили його брати й інші родичі. Велику загрозу для Литви, як і для Польщі, становив Тевтонський орден. Щоб зміцнити свою владу і сили країни в боротьбі з німецькими рицарями, Ягайло погодився на пропозицію польських феодалів про укладення унії між Литвою і Польщею, якою вони намагалися відкрити собі шлях до загарбання українських і білоруських земель, що входили до Литовського князівства.

14 серпня 1385 р. недалеко від Вільна у замку Крево Ягайло й польські послі підписали акт про унію, за якою Ягайло одержував польську корону і руку польської королеви Ядвіги. За це він мав приєднати до Польщі навіки-віків литовські й руські землі, прийняти католицизм і охрестити все литовське населення «від мала і до велика».

Польські магнати скористалися унією насамперед для оволодіння Галичиною. У 1387 р. Польща при вирішальній участі литовсько-руських військ на чолі з князем Вітовтом відвоювала в Угорщини галицькі землі й закріпила їх за собою.

Островська угода Після загарбання Галичини польські пани намагалися повністю ліквідувати Литовське князівство як окрему державу і перетворити всі його землі на провінції Польщі. Проте внаслідок опору литовських феодалів, підтримуваних населенням, Ягайло змушений був у 1392 р. підписати з Вітовтом у м. Острові угоду, за якою Литовське князівство зберігалося і його довічним правите-

лем (намісником) на основі васальної залежності від польського короля був визнаний Вітовт (1392—1430), двоюрідний брат Ягайла. Через деякий час Вітовт почав титулувати себе великим князем, а за Городельською угодою 1413 р. польський король визнав, що й після смерті Вітовта Литовське князівство залишиться окремою державою на чолі з великим князем, хоча й збережеться його васальна залежність від польського короля.

**Посилення влади
литовських феодалів
в Україні
(90-ті рр. XIV ст.—
1430 р.)**

Утвердившись на великокнязівському столі, Вітовт протягом 1392—1394 рр. за допомогою зброї змістив як у Білорусі, так і в Україні князів, що перестали йому коритися. В Україні Новгород-Сіверське, Володимирське (Волинь), Подільське (Східне Поділля — Брацлавщина), Київське удільні, майже незалежні від центральної влади князівства були ліквідовані і перетворені на провінції Литви, якими стали правити не вічно бунтівні удільні князі, а великокнязівські намісники, переважно з бояр, що беззаперечно здійснювали волю великого князя. Тим часом Західне Поділля з центром у Кам'янці в 1396 р. Вітовт змушений був передати Польщі (хоча воно ще було повернено до складу Литви в 1411 р. і боротьба за нього між Литвою і Польщею тривала до 1432 р.).

Отже, за часів князювання Вітовта влада литовських князів в Україні зміцнилася, посилювався гніт литовських феодалів, що викликало незадоволення й опір українського населення. За словами сучасника, Вітовт тримав захоплені руські землі в «залізних кайданах». У 1399 р. на р. Ворсклі, при впадінні її в Дніпро, литовські війська зазнали поразки від орд хана Тимур-Кутлука та його мурзи Едигея. Проте Вітовт, спираючись на підтримку місцевого українського населення, що не мирилося з набігами ординців, у третьому десятиріччі XV ст. зумів поширити свій вплив на південь до берегів Чорного моря від Дніпра і Криму до Дністра.

**Розгром
німецьких
хрестоносців
під Грюнвальдом**

У цей час із заходу й півночі, Польщі, Литві, руським і всім слов'янським землям загрожували німецькі рицарі, що намагалися розширити межі своїх володінь за рахунок загарбання чужих земель. Вирішальна битва відбулася 15 липня 1410 р. в лісисто-болотистій місцевості поблизу сіл Грюнвальд і Танненберг

у Пруссії. Вітовт привів сюди свої війська з Литви, українських, білоруських і російських земель. Тут були полки з Смоленська, Брянська, Стародуба, Києва, Луцька, Володимира, Вітебська та інших міст. Прибули також війська на чолі з Ягайлом із Польщі, Галичини, Поділля. У складі польських військ були наймані загони з Чехії під командуванням майбутнього вождя таборитів Яна Жижки, з Моравії і Сілезії. Польсько-литовсько-руська армія налічувала 100 тис. чол. і кількісно перевищувала армію рицарів (80 тис. чол.), але рицарі мали перевагу у военній підготовці й озброєнні. Литовсько-українсько-білоруські війська Вітовта займали правий фланг, на лівому фланзі розташувалися польські війська Ягайла, а в центрі — три смоленські полки, якими командував мстиславський князь Юрій.

Битва розпочалася зранку і мала запеклий характер. Під натиском хрестоносців війська Вітовта та Ягайла прийшли в замішання. Але становище врятували смоленські полки, які витримали головний удар рицарської кінноти і скували ударні сили хрестоносців. Завдяки цьому польські й литовські війська змогли перегрупуватися й перейти в рішучий наступ. На вечір рицарська армія, втрапивши 18 тис. убитими, була вщент розгромлена.

Грюнвальдська битва мала велике значення у боротьбі народів Східної Європи проти німецько-католицької феодальної агресії за свою незалежність. Російському, українському і білоруському війську належить важлива роль у розгромі хрестоносців, який припинив даліше їхнє просування на схід і південь, у слов'янські і литовські землі.

У 1430 р. після смерті Вітовта російські, українські і білоруські феодалі, яких змушені були підтримати і феодалі литовські, на сеймі у Вільні обрали великим князем литовським молодшого брата Ягайла Свидригайла Ольгердовича, що був близьким до руських феодалів і виступав проти польсько-литовської унії.

Того ж року польсько-шляхетські війська, розбивши сили литовських намісників, зайняли Західне Поділля і оволоділи західноподільськими замками — Кам'янцем, Червоногородом, Скалою, Смотричем, Улітку 1431 р. польські війська на чолі з Ягайлом вдерлися на Волинь, захопили Володимир і підступили до Луцька;

**Боротьба
проти литовських
і польських
поневолювачів
(30-ті рр. XV ст.)
Загарбання
шляхетською
Польщею
Західного Поділля**

Місто під керівництвом одного з воєвод Свидригайла Юрші успішно захищалося, відбиваючи неодноразові штурми польських військ.

Незабаром за участю польських панів у Литві виникла змова великих литовських феодалів проти Свидригайла на чолі з молодшим братом Вітовта Сигізмундом Кейстутовичем. Унаслідок виступу змовників у 1432 р. Свидригайло змушений був утекти до Полоцька, а Сигізмунд за відновленою у 1432 р. польсько-литовською унією став довічним князем Литви. Західне Поділля закріплювалося за Польщею, а Волинь — за Литвою. Однак спочатку майже всі російські, українські і білоруські землі — Полоцька, Вітебська, Смоленська, Новгород-Сіверська, Київська, Волинь, Брацлавщина — не визнали влади Сигізмунда і підтримали Свидригайла.

Почалася шестирічна війна, в якій населення російських, українських і білоруських земель під проводом Свидригайла вело боротьбу проти влади Литви. 1 вересня 1432 р. на північний захід від Вільни на р. Свенті у запеклому бою Сигізмунд розгромив війська Свидригайла. Але українське населення, особливо на Київщині, ще деякий час чинило опір литовським військам. Лише в 1438 р. Сигізмундові вдалося знову підкорити захоплені раніше російські, українські і білоруські землі.

Остаточна
ліквідація
удільних князівств
на Україні

Коли у 1440 р. змовники з числа великих феодалів-князів і панів, серед яких були й князі Чарторийські, вбили Сигізмунда, литовські пани, всупереч волі польських магнатів, знову обрали окремого князя литовського, яким став тринадцятилітній син Ягайла Казимир (1440—1492), при якому справами фактично керував один із литовських панів дядько Казимира Ян Гаштовт — віленський воєвода. Польсько-литовську унію було розірвано. Але після того як у 1444 р. у битві з турками під Варною загинув польський король Владислав III, польські пани у 1445 р. обрали новим королем Казимира, який залишався і великим князем литовським. Отже, відносини між Польщею й Литвою встановилися на основі персональної унії. Такі відносини в основному зберігалися до середини XVI ст.

У перші роки князювання Казимира становище його виявилось німецьким. На початку 40-х рр. XV ст. повстало проти влади Литви населення Смоленська, відокремилися Волинь, Київщина та інші землі. Це змусило Казимира

пійти на деякі поступки. Були поновлені удільні князівства: Київське, до якого ввійшла й Переяславщина, де удільним князем став син зміщеного Вітовтом київського князя Володимира Ольгердовича Олелько (Олександр) (близько 1441—1454), а після смерті Олелька його син Семен Олелькович (1455—1471), і князівство Волинське (разом із Східним Поділлям), у якому князем став Свидригайло, що перейшов на бік Казимира (1445—1452).

Щоб заручитися підтримкою феодалів Литви, російських, українських та білоруських земель, Казимир видав у 1447 р. загальноземський привілей, яким розширював права всіх феодалів — гарантував шляхті особисту недоторканість, звільняв феодалів та інших підданих від ряду державних повинностей, зокрема виплати постійного грошового податку — сребщини, надавав феодалам право вотчинного суду, заборонив селянам перехід з маєтків феодалів на великокнязівські землі, і навпаки, з великокнязівських дворів у шляхетські. Ці поступки послабили незадоволення російських, українських і білоруських феодалів пануванням Литви.

Одночасно з розширенням прав феодалів Казимир зміцнював позиції литовських феодалів в Україні. У 1452 р., коли помер Свидригайло, було остаточно ліквідоване і перетворене на звичайну провінцію Литви Волинське князівство, яким управляв намісник литовського князя. Східне Поділля (Брацлавщина) було приєднане до Київського князівства, а в 1471 р., після смерті київського князя Семена Олельковича, Київське князівство також було ліквідоване.

Отже, на кінець XV ст. в українських землях, що входили до складу Литви, було повністю ліквідовано удільно-князівський лад, і вони стали звичайними провінціями Литви. Адміністративно вони поділялися на землі-воєводства, які склалися з повітів, а повіти — з волостей. У 1458 р. православна церква України й Білорусі виділилася в київську митрополію, незалежну від митрополії московської.

Проте населення російських, українських і білоруських земель, включене до складу як Литовської, так і інших держав, не бажало окатоличуватися і продовжувало дотримуватися православної віри. Воно вело боротьбу проти іноземного гноблення і намагалося забезпечити свою національно-релігійну незалежність.

Польсько-литовські феодали, захопивши українські землі, експлуатуючи трудящі маси, водночас не змогли за-

безпечити захист України від нападів на українські міста й села турків і кримських татар, які утвердилися в Криму і поширювали свій вплив на Північне Причорномор'я.

Крим і Північне
Причорномор'я

Кримський півострів під назвою Таврія (очевидно, від назви одного з народів — таврів, що мешкали тут у давні часи) відомий

в історії ще за кілька століть до нашої ери. Назва ж Крим з'явилася лише в XIII ст., коли на півострові осіли татари і назвали Кримом м. Солхат (тепер Старий Крим). Протягом XIV—XV ст. ця назва закріпилася за всім півостровом.

В XI ст. Тмутараканське князівство, до якого входила й східна частина Кримського півострова, перебувало у складі Давньоруської держави. У XII — на початку XIII ст. на Крим і Північне Причорномор'я поширилась влада половців. У середині XIII ст., як і інші землі Русі, в тому числі й Північне Причорномор'я, Крим був завойований монголо-татарами. Було створено улус з центром у м. Солхаті, який підлягав ханам Золотої Орди. У Криму тоді жили представники різних народів — руські, греки, алани, половці та ін. У XIII ст. до кримських міст у значній кількості — стали переселятися вірмени й італійці. Італійці, зокрема генуезькі купці, почали засновувати на кримському узбережжі свої факторії — торговельні й військово-адміністративні пункти, що стали головними посередниками в торгівлі між Сходом і Заходом. Найбільшою генуезькою факторією в Криму, заснованою в другій половині XIII ст. на місці давньої Феодосії, була Кафа, яка незабаром перетворилася на великий центр міжнародної торгівлі. Особливо недобру пам'ять Кафа залишила як невільницький ринок, де татари й турки збували захоплених під час набігів на сусідні землі бранців, яких потім генуезькі купці вивозили до Генуї та Олександрії, де продавали в рабство.

Крім Кафи, генуезькими факторіями стали Чембало (Балаклава), Солдайя (Сурож, тепер Судак), Боспоро (на місці нинішньої Керчі), Тана в гирлі Дону та ін.

Унаслідок феодальної роздробленості Золотої Орди в 1449 р. від неї відокремилися кримські татари і було створено Кримське ханство. Кримським ханом став Хаджі-Гірей. Свою резиденцію він переніс з Солхата до Бахчисарая. Однак самостійним Кримське ханство було недовго. Незабаром воно потрапило в залежність до турецького султана.

Туреччина ще з кінця XII ст., з часів султана Османа (1288—1326), почала швидко розширюватися і перетворюватися на могутню державу. Турецькі завойовники захопили візантійські володіння в Малій Азії, слов'янські землі на Балканах наприкінці XIV ст., а в 1453 р. оволоділи Константинополем, перейменували його на Стамбул і перетворили на столицю Османської (Оттоманської) імперії (Порти). У 1475 р. вони вдерлися в Крим, у 1487 р. хан Менглі-Гірей визнав себе васалом турецького султана. На початку XVI ст. васалом Туреччини стало й Молдовське князівство, до складу якого входила й Буковина.

В основу своєї політики турецькі й кримські феодалі поклали загарбницькі, агресивні війни. Вони захоплювали чужі землі, грабували підкорені народи, брали в полон і продавали в рабство мирних жителів, збирали данину й інші податки, по-звірячому знущалися з невільників. За турецької навали XV і XVI ст., як і під час монгольського нашествия, небезпека знову загрожувала всьому європейському розвитку.

Особливо багато горя від турецьких і татарських нападів зазнавали український і російський народи. У 1482 р. кримський хан Менглі-Гірей (1478—1515) напав на Київ, пограбував і підпалив його. Никонівський літопис сповіщає, що Менглі-Гірей «град Киев взя... и огнем сожже... Полону безчисленно взя; и землю Киевскую учиниша пуста». З тих часів українські землі майже не знали спокою. З 1450 по 1556 р. орди кримських татар вчинили 86 великих грабівницьких нападів на українські землі.

Українська народна пісня так розповідає про лихо, що його несли татари:

За річкою вогні горять.
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство розграбили.
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,

Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється
І на ногах ланцюг б'ється.
А я, бідний, з діточками
Піду лісом стежечками,—
Нехай йому із водою...
Ось-ось чайка надо мною.

Литва і Польща мало дбали про організацію оборони краю. Через це південно-східні українські землі — Подніпров'я і Побужжя аж до Полісся й Західного Поділля — систематично спустошувалися.

Російська держава і українські землі

Російська держава, яка утворилася внаслідок об'єднання північно-східних руських земель навколо

Москви, уже наприкінці XV—на початку XVI ст. стала однією з могутніх і впливових держав Європи. Вона стала силою, яка змогла протистояти зазіханням на її землі з боку Золотої Орди, Литви, Польщі, Туреччини та Кримсько*го ханства і відстояти свою незалежність. Разом з тим московські великі князі, а потім царі стали претендувати на приєднання до своєї держави всіх східнослов'янських — українських і білоруських — земель, які в давні часи входили до складу Київської Русі.

Уже великий князь московський Іван III, об'єднуючи навколо Москви російські землі, ставив своєю метою возз'єднати в межах Російської держави всі землі, які входили колись до складу Давньоруської держави, вважаючи українські і білоруські землі, захоплені Литвою і Польщею, своєю «отчиною», а себе — «государем всея Руси». У 1489 р. Іван III вперше заявив великому князеві литовському! королеві польському Казимиру: «Наши города, и волости, и земли, и воды король за собою держит».

Цілком зрозуміло, що уряд Російської держави підтримував як переселення простих людей, так і перехід від Литви з землями під владу Москви руських князів з прикордонних, зокрема чернігово-сіверських, земель, їх прагнення відірватися від Литви і приєднатися до держави Російської. Часто це мотивувалося захистом православної віри, що зазнавала в Литві утисків.

У 1481 р. князі Михайло Олелькович, брат останнього київського князя Семена Олельковича, Федір Бельський та Іван Гольшанський влаштували змову. Вони задумали запросити Казимира на весілля до Бельського, схопити і вбити його, а великим князем проголосити Михайла Олельковича. Якщо ж це не вдасться, вони мали намір «відсісти від Литви з усіма землями до р. Березини і приєднатись до Московської держави». Але змова випадково була викрита раніш, Бельський прямо з весілля, напіводягнений, залишивши молоду дружину, втік до Москви, а Михайло Олелькович і Іван Гольшанський були страчені в Києві.

Проте ряд чернігово-сіверських князів із своїми володіннями—Новосильські, Одоєвські, Воротинські, Белевські, Семен Можайський (з Черніговом і Стародубом), Василь Шемячич (з Новгород-Сіверським і Рильськом) та інші — перейшли під владу Москви.

З 1492—1494 рр. з перервами до 1503 р. тривала війна Російської держави з Литвою. У 1503 р. за шестилітнім перемир'ям, після поразки литовського війська, вся Чернігово-Сіверщина з 319 містами і 70 волостями була закріплена за Російською державою.

У 1508 р. група українських і білоруських феодалів зробила ще одну спробу визволити українські, білоруські і російські землі з-під влади Литви і включити їх до складу Російської держави. Очолив цей виступ один із найбагатших князів Махайло Львович Глинський. Він походив із татарського роду, що переселився в Україну ще при Вітовті, володів широкими просторами на Полтавщині (прізвище походить від м. Глинська на Ворсклі), учився і багато років жив за кордоном, служив у німецького імператора Максиміліана, у курфюрста Саксонського Альбрехта, в Іспанії та Італії і скрізь здобув репутацію талановитого військового і державного діяча. Повернувшись у Литву, він швидко висунувся при дворі великого князя литовського Олександра Казимировича (1492—1506) і дістав звання двірського маршалка. Коли ж Олександр помер і став новий великий князь Сигізмунд I Старий, під впливом литовських вельмож Глинський був усунений з високих посад.

У 1508 р. Глинський і його прихильники підняли повстання в Білорусі й на Київщині, але українське й білоруське православне шляхетство їх не підтримало, союзник кримський хан допомоги не подав, допомога російських військ була недостатньою, і повстанці зазнали поразки. Михайло Глинський утік до Москви.

Великі князі московські продовжували політику об'єднання російських земель. У 1514 р. було відвойовано у Литви Смоленськ, населення якого відкрило ворота російським військам.

Одночасно з цим Російська держава з кінця XV ст. стала приділяти багато уваги захистові своїх південних земель від спустошливих набігів турків і кримських татар. Розгорнулося будівництво оборонних ліній, так званих «засечних черт», що склалися з системи міст, острогів, острожків і сторожових башт, а також із завалів з дерев (засіка).

На оборонних рубежах несли службу служилі люди, які разом з місцевим населенням, зокрема за участю українських козаків, відбивали напади кримських татар і турків. Найпівденніше була розташована оборонна лінія, яка йшла від Алатиря до Новгород-Сіверського і Путивля.

Разом з тим уже в 50-х рр. XVI ст., за часів Івана IV, російські війська зробили кілька походів на Крим. У 1556 р. загони російських військ під начальством дяка Ржевського прийшли на р. Псьол, а потім разом з кількома сотнями черкаських і канівських козаків, на чолі яких стояли отамани Млинський і Єськович, спустилися вниз по Дніпру. У 1558 р. російські війська під командуванням українського князя Дмитра Вишневецького, що кілька років перебував на службі у російського уряду, здійснили успішний похід проти татар на Крим, під Перекоп. Наступного року загони російських військ під начальством окольничого Данила Адашева спустилися на човнах в гирло Дніпра, висадились у Криму, оволоділи кількома татарськими містами і звільнили багатьох невільників.

У 1558 р. почалася тривала і виснажлива війна Російської держави з Лівонією за вихід до Балтійського моря, до якої включилися і Литва, Данія, Швеція, Польща. Через це російський уряд змушений був послабити наступ своїх військ проти татар і турків на півдні.

У Лівонській війні в складі російських військ билися й українці. Так, відомо, що українець Микола Черкаський на чолі загону козаків брав участь в обороні Пскова від польських військ у 1581 р. і там загинув у бою.

3. Соціально-економічний розвиток України в другій половині XIV — першій половині XVI ст.

Умови розвитку економіки.

Населення

Складні зовнішньополітичні і внутрішні умови негативно впливали на економічний і культурний розвиток українських земель, але зовсім спинити його не могли. Зусиллями народних мас розвивалася економіка, передусім землеробство і ремесла, виростали міста, розширювалися товарно-грошові відносини. Незважаючи на тяжку експлуатацію і на те, що татарські й турецькі завойовники тисячами виводили невільників з України на рабські ринки, кількість населення, що жило на українських землях, збільшувалася. Якщо, за приблизними підрахунками, на початку XV ст. в Україні налічувалося близько 3,3 млн чол. населення, то наприкінці першої чверті XVI ст.— 3,8, а наприкінці першої чверті XVII ст. 5—6 млн чоловік.

Зростання феодалного землеволодіння

Як і в кожній країні за доби феодалізму, населення України поділялося на два основні класи-станни, що було закріплено юридично,

в законах: панівний — клас феодалів і експлуатований клас — селянство. Обов'язком феодалів (князів, панів, бояр, шляхти та ін.), підданих великого князя литовського або короля польського, було відбувати на їхню користь військову службу і брати участь в управлінні державою. За цю службу феодали діставали землі в спадкове або тимчасове володіння («вотчини» і «помісти» або «держави»).

З розвитком феодалних відносин феодалне землеволодіння — основа феодалного ладу — зростало. А це вело до посилення експлуатації і покріпачення селянства.

Наприкінці XIV ст. на українських землях було лише кілька десятків великих феодалних володінь. А вже в першій половині XVI ст. налічувалося понад сто магнатських родин, які володіли тут великими маєтками, також тисячі панських і шляхетських господарств.

Великими феодалами, землеволодіння яких зосереджувалося в основному на Волині, Київщині, Брацлавщині (Східне Поділля), на Подніпров'ї були князі Острозькі, Збараські, Чарторийські, Вишневецькі, Капусти, Глинські та ін. У Галичині й Західному Поділлі, поневолених Польщею, багато було маєтків польських панів. Зростало й церковне землеволодіння.

Стан сільського господарства

Господарство залишалося в своїй основі натуральним. У панському дворі, який включав панський будинок, житла для челяді, різні гос-

подарські будівлі і до якого прилягали орні землі, сінокоси, пасовища, села з селянами, що обробляли панські землі, вироблялося здебільшого все необхідне для потреб феодала. Повністю натуральний характер мали господарства селян.

Основною галуззю економіки України наприкінці XIV — у першій половині XVI ст. залишалося сільське господарство, і передусім землеробство. Більш інтенсивно воно розвивалось в західних і північних українських землях, які менше або зовсім не зазнавали спустошливих турецьких і татарських нападів.

У Східній Галичині, Західному Поділлі, на Волині, у центральних районах Київщини, взагалі в лісостеповій смузі була поширена трипільна система землеробства, при

якій на озимину сіяли жито і пшеницю, а на ярину — ячмінь, овес, гречку, просо. У північних, лісистих місцевостях — у київському Поліссі, на півночі Чернігівщини застосовувалася вирубна (підсічна), а в південно-східних пристепових районах — двопільна і перелогова системи землеробства. Землю обробляли в панських маєтках переважно дерев'яними плугами із залізними лемешами і відвальними полицями, що давало можливість не лише розпушувати ґрунт, а й перевертати скибу землі. У селянських господарствах основним знаряддям була дерев'яна соха. Як тяглова сила здебільшого використовувалися воли, рідше — коні. Землю удобрювали гноєм.

Крім хліборобства, населення України займалося скотарством, вирощувало городні культури, коноплі, льон, рижій та ін. Значного поширення набули садівництво і бджільництво. Поряд з розведенням бджіл на пасіках займалися й бортництвом. Важливе місце належало також рибальству й мисливству, особливо в лісистих районах, на Поліссі.

Здійснювалась також, здебільшого у феодальних маєтках, і переробка сільськогосподарської сировини. Найважливішою галуззю було млинарство, що становило монополію феодалів. У XIV — XV ст. переважали водяні млини, вітряки з'явилися пізніше.

Сільська община
і дворище.
Групи селян

Основною продуктивною силою було селянство. Селяни жили общинами, які ґрунтувалися на сусідських, територіальних зв'язках.

В общині вони спільно володіли й користувалися лісами, водами, випасами та іншими угіддями, інколи й орними землями, відбували повинності на користь феодала і держави. Кілька сільських общин, сіл об'єднувались у волость. Управління общинними, справами було виборним. Очолювали його отамани, тіуни, десятники, у волостях — старці. Сільська община користувалася і судовими правами. Був «копний суд» — суд селянського сходу, копи" (копа, купа — громада), який роглядав різкі цивільні і кримінальні справи (про земельні спори, крадіжки, вбивства тощо).

Сільська община складалася з дворищ, в основі яких лежали великі сімейні общини, родини. До дворища входили як родичі, так і прийшли. Поряд з рівноправними членами дворища — «поплічниками», «потужниками», «спільниками», «сябрами» — були залежні люди — «половинники», «дольники», «підсусідки», «закупні», «люди в пенезях».

Дворище, в свою чергу, складалось з 5—11 «димів», тобто окремих господарств.

Дворище мало в своєму володінні орні землі, ліси, випаси, водойми. Площа земельних ділянок у різних дворищах, залежно від їхніх розмірів, якості землі та інших факторів, була неоднаковою, вона коливалася від 1—2 до 9 волок орної землі (волока — в різних місцевостях від 16,8 до 21,4 га). Селяни різних дворищ спільно користувались луками, випасами, водоймищами та ін., а орна земля часто вже перебувала у володінні окремих господарств.

Селянство як у майновому, так і в правовому відношеннях не становило однорідної маси. У розглядуваний період більшість селян ще не була закріпачена. Ці селяни жили на державних землях, зокрема в Литві на землях, що вважались власністю великого князя. З розширенням земельних володінь окремих феодалів дедалі більша частина селян опинялася на землях приватних власників. Феодали всіма силами прагнули закабалити і закріпачити селян, збільшити повинності, виконувани ними.

Наприкінці XIV — у першій половині XVI ст. серед селянства існували різні групи. До найзаможніших належали переважно служиві селяни — слуги, які перебували на тій або іншій «земській» службі — військовій (замкова або польова «сторожа»), «листівній» (роз'їзди з листами), служили соцькими, десяцькими, землемірами, великокнязівськими мисливцями, рибалками та ін. За службу вони одержували одну-дві волоки землі і звільнялися від інших повинностей.

Іншою великою групою селян були данники, які за користування землею давали данину державі натурою (куницями, рибою, медом, воском та ін.) або платили податок грішми. Більшість данників також залишалися ще вільними.

Ще одна група сільського населення — тяглові селяни — за користування землею виконували відробіткову повинність спочатку тільки на користь держави, а потім і окремих феодалів. Вони із своїм тяглом та інвентарем обробляли поля, збирали врожай, гатили греблі, будували млини, палаци, замки тощо. Кількість вільних тяглових селян швидко зменшувалася, вони потрапляли під владу феодалів, які закріпачували їх.

За своїм правовим становищем селяни поділялися на «похожих» (вільних), що юридично мали право необумовленого відходу від феодала, «непохожих» селян («отчичі», «люди заседелі»), позбавлених такого права, тобто вже

закріпачених, і селян залежних, що становили проміжну групу. Вони формально мали право відходу, але за певних умов: могли залишати феодала лише в певний час, мусили посадити на землю замість себе іншу людину, заплатити викуп і т. ін.

Серед селян було чимало збіднілих людей. Це — «сусідки» і «підсусідки», які переходили в залежність до заможних селян або феодалів й інколи селилися при їхніх дворах; коморники, що також не мали свого житла і наймали в багатих селян і міщан комори; городники, або загородники, що володіли лише городами; халупники, у яких були тільки хати; дворова челядь та ін.

Усі селяни мусили платити різні податки й виконувати повинності на користь держави, а селяни, що жили в маєтках приватних власників, — і на користь феодалів. У межах Литовської держави до 1447 р. всі селяни сплачували щороку загальнодержавний грошовий податок — сребщину — на військові потреби (на Київщині і Поділлі він називався подимщиною, на Чернігівщині — поголовщиною, на Волині — воловщиною). Поряд з цим селяни мали відбувати на користь держави різні повинності: вартувати в замках і в полі, будувати й ремонтувати замки, мости, шляхи, косити сіно, давати підводи й стацію — харчі і житло великому князеві і тим, хто супроводив його при переїздах. З часом стація перетворилася на постійний грошовий податок.

З розвитком феодально-кріпосницьких відносин, коли феодали привласнювали дедалі більшу кількість земель і закріпачували селян, що сиділи на цих землях, зростали повинності селян на користь феодалів. Це були натуральна та грошова рента і рента відробіткова, панщина.

Закабальюючи селян, феодали намагалися зруйнувати общину, бо селяни спільно, общиною чинили більший опір наступові панів. Тому феодал постійно втручався в общинні справи, призначав на посади отаманів угодних йому людей, обмежував, а то й ліквідував копний суд тощо.

З кінця XIV ст. до середини XVI ст.

Розвиток ремесла в Україні продовжувало розвиватися ремесло, яке дедалі більше відокремлювалося від сільського господарства і зосереджувалося переважно в містах. Зростало число ремісників, для яких ремесло уже було основним заняттям, збільшувалася кількість ремісничих спеціальностей. Якщо в часи Київської Русі їх було близько 60, то на початку XVI ст. налічувалося вже понад 200. У містах і селах жили

й працювали ковалі, слюсарі, ювеліри, кравці, шевці, бондарі, каменярі, муляри, кушніри, гончарі та ін.

Щоб регулювати розвиток ремісничого виробництва й успішніше протистояти наступові феодалів, міські ремісники об'єднувалися в цехи. Найраніше, ще з кінця XIV ст., у зв'язку з інтенсивним розвитком ремесла, цехи почали створюватися в містах Галичини. Пізніше, в XV ст., цехи виникли в Києві, Луцьку та інших містах. Цехові майстри; які були власниками майстерень і зосереджували в своїх руках засоби виробництва, гнобили й експлуатували підмайстрів і учнів. Частина ремісників залишалася поза цехами. Ці ремісники називалися партачами.

Розвиток сільського господарства й ремесла, поглиблення суспільного поділу праці, збільшення міського населення сприяли дальшому розширенню внутрішнього ринку, економічних зв'язків міста з селом і між окремими містами й землями, поживавленню торгівлі. У містечках і селах відбувалися, здебільшого один раз на тиждень, торги, що обслуговували невеликі території. Тут продавалися сільськогосподарські продукти й ремісничі вироби.

У великих містах відбувалися, переважно один раз на рік, ярмарки, куди з'їжджалися купці як з різних територій України, так і з інших країн. На ярмарках у Львові, Луцьку, Кам'янці, Києві, Острозі (Київ, Львів і Луцьк дістали право на два ярмарки на рік) та в інших містах торгували як різними місцевими товарами — хлібом, худобою, хутрами, сіллю, медом, рибою, воском, птицею, лісом, одягом, взуттям, шкірами та ін.,— так і іноземними.

Водночас із внутрішньою розвивалася й зовнішня торгівля. Незважаючи на несприятливі умови, зокрема загарбання українських земель Литвою й Польщею, зростали економічні зв'язки України з російськими землями. Російські купці були постійними відвідувачами й учасниками українських ярмарків, а українські купці систематично торгували в російських містах, найчастіше в Москві і Новгороді. З Росії в Україну привозили хутро (соболіне, лисяче, боброве, куняче та ін.), зброю, різні вироби з дерева тощо. З України в Росію вивозили сіль, горілку, ювелірні вироби, іноземні товари (сукна, шовкові тканини, прянощі та ін.).

Широкими були торговельні зв'язки України з країнами Заходу і Сходу. Особливо вони поживалися з кінця XV — початку XVI ст., коли в Західній Європі зростало

мануфактурне виробництво, формувалися капіталістичні відносини і збільшувався попит на хліб, інші сільськогосподарські продукти й сировину. Дедалі швидше зростає вивіз з України, особливо через балтійський порт Гданськ, на захід — в Англію, Шотландію, Голландію та інші країни — хліба, лісу, поташу та ін. Водночас збільшувався ввіз в Україну із західних і східних країн різноманітних товарів, зокрема предметів розкоші для феодалів (тонкі сукна, полотна, шовкові й парчеві тканини, оксамит, килими, вина тощо).

Водночас Україна виступала як важливий посередник у торгівлі між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем. Найбільшими транзитними пунктами, через які проходили найважливіші міжнародні торгові шляхи, були Львів, Київ, Кам'янець і Луцьк.

Міста

З розвитком ремесла, внутрішньої й зовнішньої торгівлі зростала кількість міського населення, розширювалися старі й виникали нові міста. Якщо спочатку багато міст були лише фортецями й адміністративними центрами, то поступово вони ставали й економічними центрами, центрами ремесла і торгівлі.

Залежно від того, на чийй землі стояло місто — державній (великого князя литовського або польського короля) чи приватновласницькій — міста були великокнязівські (королівські) або приватновласницькі. Відповідно населення міст сплачувало і різні податки, виконувало натуральні повинності, а іноді й панщину.

Як і в інших країнах Європи, міське населення України намагалося позбутися залежності від державних урядовців і феодалів, уникнути їхнього свавілля, добитися самоврядування і цим забезпечити кращі умови для розвитку ремесла й торгівлі. Держава, прагнучи діставати собі більші прибутки від міст, також була зацікавлена в розширенні ремесла й торгівлі. З цією метою уряд видавав окремим містам «хартії» (грамоти) на так зване магдебурзьке право (зразком була хартія німецького м. Магдебурга). Населення міст, які одержали магдебурзьке право, звільнялося від управління й суду королівських або великокнязівських намісників — воевод і старост — і діставало право на самоврядування. За це воно вносило в державну скарбницю певну суму грошей, звільнялося від більшості натуральних повинностей, обкладалося грошовими платами з торгівлі і промислів. Управління містом переходило до виборного магістрату, на чолі якого ставав вїйт.

Ще в XIV — XV ст. самоуправління за магдебурзьким правом дістали українські міста Санок, Львів, Кам'янець-Подільський, Кам'янець, Берестя, Дорогичин, Більськ, Луцьк, Кременець, Житомир, Київ та ін. Порівняно із Західною Європою в Україні магдебурзьке право мало обмежений характер.

Панівне становище у міському самоврядуванні посідала найзаможніша міська верхівка. У справи міст, хоч вони й мали магдебурзьке право, часто втручалися воєводи й старости. Війти здебільшого не обирались, а призначались королем або великим князем. До того ж в українських містах магдебурзьке право сприяло посиленню позицій іноземців — німців, поляків та ін. Цьому сприяв і уряд, заохочуючи переселення в українські міста іноземців, переважно німців. Порівняно з українцями вони діставали значно більші привілеї.

З розвитком ремесла й торгівлі посилювалось розшарування міського населення. Дедалі більше виділялася міська аристократія (патриціат), до якої належали найбагатші купці, лихварі, багаті цехові майстри. Друга, також експлуаторська група міського населення (бюргерство) складалася із заможного міщанства: середніх купців, дрібних торговців, цехових майстрів, які були незадоволені пануванням аристократії, але займали помірковану, угодовську позицію. Третя група — це експлуатована біднота — наймити, підмайстри, позацехові ремісники, обезземелені селяни, що втікали до міст. Соціальне гноблення українських міщан поєднувалося з національним гнітом, який посилювався.

Перехід до панщинно-фільваркового господарства

Розвиток ремесла, торгівлі, виникнення нових і розширення старих міст, збільшення кількості ремісників, торговців та інших груп міського населення, уже відірваного від сільського господарства, зумовлювали зростання попиту на внутрішньому ринку на сільськогосподарські продукти, передусім на хліб. Одночасно зростав попит на хліб, інші сільськогосподарські продукти й сировину також на зовнішньому ринку в країнах Західної Європи, де вже в той час інтенсивно розвивалися капіталістичні відносини.

Розширення товарно-грошових відносин змушувало феодалів пристосовувати своє господарство до нових умов. Для цього необхідно було, щоб селяни виробляли більше продуктів, які можна було б збувати на ринку і діставати за них гроші.

Феодали України, як і Польщі та Литви, стали розширювати свої власні господарства — двори, які почали діставати занесену ще в XIV ст. з Польщі назву «фільварків» (хуторів). Фільварок, на відміну від двору, мав значно більше панської орної землі, посівів і виробляв більше продуктів на ринок, ніж двір. Якщо в дворі головною формою експлуатації селян були різні данини, переважно натуральні, то у фільварку — панщина. З виникненням фільваркового господарства особиста залежність селян від феодала набагато зросла і мала вже характер кріпацтва. У фільварку, крім землеробства, розвивалися також скотарство, бджільництво, рибальство, винокуріння, пивоваріння, селітроваріння, млинарство і т. ін. Отже, фільварок — багатогалузеве феодальне господарство, яке ґрунтувалося на експлуатації залежних селян, на панщинній праці, частково було пов'язане з ринком, але в своїй основі ще залишалося господарством натурального, споживчого характеру.

З другої половини XV і до середини XVI ст. фільваркове господарство інтенсивно розвивалося лише в західних і північних українських землях — у Східній Галичині, Західній Волині й Західному Поділлі, в київському Поліссі, відносно густо заселених і менше зруйнованих турецько-татарськими ордами. У південно-східній частині України на Подніпров'ї, в південній Київщині і Брацлавщині, які зазнавали систематичних руйнувань від татарських і турецьких нападників, фільваркове господарство почало розвиватися порівняно швидко в другій половині XVI ст.

Для заснування і розширення фільварків шляхтичам і магнатам потрібно було багато землі і робочих рук. Тому одночасно із зростанням фільварків йшли два процеси: обезземелення селянства і збільшення панщини, посилення і юридичне оформлення кріпацтва.

Феодали обезземелювали селян, зганяючи їх з їхніх ділянок або примусово «скуповуючи» селянські землі, що часто по суті було однаковим. Внаслідок цього землезабезпеченість селян зменшувалася, кількість малоземельних і безземельних селян — підсусідків, городників, комірників, халупників та ін. — збільшувалася.

Поряд з відбиранням селянських земель під фільварки феодали швидко збільшували панщину та грошові і натуральні побори. Якщо на початку XV ст. у Східній Галичині

селяни здебільшого відробляли 14 днів панщини на рік з лану або волоки, то наприкінці століття — 2 дні на тиждень (104 дні на рік), а в середині XVI ст. в багатьох фільварках панщина вже доходила до 4 днів на тиждень, тобто 208 днів на рік. У Підляшші, яке входило до складу Литви, у першій половині XV ст. селяни відбували на панщині 14 днів з волоки на рік, а в кінці століття — 1 день на тижт день, тобто в 4 рази більше.

Водночас із обезземеленням селянства і збільшенням панщини феодалі намагалися перетворити вільних і залежних селян, селян «похожих» на кріпаків, на «непохожих», «отчичів» і юридично оформити кріпацтво. За загальноземським привілеєм 1447 р. великий князь литовський і король польський Казимир обіцяв не приймати в свої маєтки селян, які втекли з маєтків феодалів, а феодалі не повинні були приймати втікачів з великокнязівських володінь. Поступово право селян на переходи дедалі зменшувалося, а потім воно було взагалі скасоване.

Феодалі дедалі більше посилювали свою владу над селянами, руйнували общину, ліквідовували копний суд і добивалися права вотчинного суду над селянами, витісняючи великокнязівський або королівський суд. Ще в 30-х роках XV с. право вотчинного суду дістала галицька шляхта. У 1447 р. за згаданим привілеєм Казимира право вотчинного суду дістали феодалі литовських, українських, білоруських і російських земель, що входили до складу Литви. А на початку XVI ст. селяни втратили право навіть скаржитися королеві або великому князеві" литовському і, отже, перебували в повній залежності від волі феодала;

Литовські статuti Велика роль у зміцненні феодално-кріпосницьких порядків, юридичному оформленні їх, зокрема у закріпаченні селянства, належала кодексіві законів Литовської держави, що дістав назву; Литовського статуту. Він був складений на основі великокнязівських привілеїв, жалуваних грамот, судєбника Казимира 1468 р., звичаєвого права, польських законодавчих актів та інших юридичних документів.

У першій редакції Литовський статут був виданий великим князем 1529 р., у другій—1566 і в третій—1588 р. Ним користувалися в судах України, особливо* Правобережної, не тільки в XVI, а часто і в XVII —ті XVIII ст.

Литовський статут був кодексом законів феодального права. У ньому все населення чітко поділялося на дві нерівноправні групи. Перша група — панівний клас — феодала (княжата, панята, шляхтичі, магнати — «пани хоругвні», «прелати духовні» та ін.), які мали **всю** повноту **Влади**. Другу, нижчу групу становило феодально експлуатоване населення, права якого поступово зменшувалися і дедалі більша кількість якого перетворювалась на кріпаків. До цієї групи належали тяглові селяни, «закупні люди», «путні люди», «челядь невольна» («парубки невольні»), ремісники та ін.

Уже перший, «старий», Статут 1529 р. повністю визначив норми феодального, шляхетського права. Він всіляко захищав інтереси феодалів, підкреслював їхнє панівне, привілейоване становище. Це видно особливо яскраво з того, як високо оцінювалась особа шляхтича порівняно з особою простої людини. За вбивство шляхтича шляхтич мав заплатити 100 кіп грошей (60 крб.) «головщини» родичам і таку ж суму «**вини**» (штрафу) до скарбу великокнязівського. А за вбивство «путного боярина» (з селян) платили 12 крб., бортника — 8 крб., за вбивство «мужика тяглого» — 10 кіп грошей (6 крб.), за «парубка невольного» — 5 кіп грошей (3 крб.). Життя тяглого селянина оцінювалося в таку ж суму, як і королівського жеребця, а «парубка невольного» — як кобили із королівського табуна.

Разом з розвитком фільваркового господарства йшло обезземелення й закріпачення селянства, дедалі більша кількість селян мала відробляти панщину, втрачала особисту волю, потрапляла в повну владу феодала. Про надзвичайно тяжке становище селян у Литві й Польщі писали й сучасники. Так, посол германського імператора Сигізмунд Герберштейн, який відвідав Литву в першій чверті XVI ст., в своїх «Записках про московські справи» писав, що в Литовській державі народ пригнічений тяжким рабством, селяни, крім оброку, працюють на панів шість днів на тиждень. «З часу Вітовта аж до наших днів вони перебувають у настільки суворому рабстві, що, якщо хто-небудь із них буде випадково засуджений на смерть, то він зобов'язаний за наказом пана покарати сам себе і власноручно себе повісити. Якщо **щ** він випадково відмовиться виконати це, то його жорстоко відшмагають, люто покатують і **все** ж повісять».

Селянські
заворушення

Селянські маси чинили опір на-
ступові феодалів на їхню землю
й права. Форми їхнього протесту

й боротьби проти посилення кріпосницького й національ-
но-релігійного гніту українських, польських, литовських,
угорських і молдавських панів були різноманітними. Сіль-
ські общини, які активно захищали інтереси жителів своїх
сіл, писали великому князеві чи королю скарги на утиски
феодалів, зокрема захоплення ними общинних земель. Се-
ляни часто відмовлялися виконувати панщину й інші по-
винності на користь феодалів, не допускали їх і їхніх слуг
на свої землі, нападали на маєтки, убивали їхніх власни-
ків і управителів, знищували панські посіви, маєткові буд-
івлі, захоплювали майно феодалів. Поширеною формою
селянського протесту стали масові втечі покріпачених або
покріпачуваних селян із західних і північних районів у пів-
денні степи, на Подніпров'я, де феодалський гніт був слаб-
шим. Водночас відбувалися й масові антифеодалські зброй-
ні повстання.

У 1431 р. спалахнуло повстання селян Бакотської во-
лості на Поділлі. Озброєні хто чим міг — косами, вилами,
сокирами, списами, — селяни вигнали королівські війська
і феодалів, оголосили себе вільними людьми і протягом
трьох років не платили податків і не виконували повинно-
стей. Лише в 1434 р. польські й литовські війська спільни-
ми зусиллями придушили повстання. Бакотська волость
була включена до складу шляхетської Польщі.

Одним з найбільших було повстання 1490—1492 рр. під
проводом селянина Мухи. У ньому взяли участь україн-
ські і молдовські селяни Східної Галичини, Буковини,
Покуття і Молдови. Вони нападали на маєтки феодалів,
забирали коней, зброю, виганяли і вбивали панів і т. ін.
Польський король закликав до походу проти повстанців
шляхту і найняв пруські війська. Влітку 1490 р. біля Рога-
тина основні сили повстанців були розбиті королівськими
військами, а залишки їх на чолі з Мухою відступили на
Покуття (райони Коломиї і Снятина), а потім у ліси Пів-
нічної Буковини.

Навесні і влітку 1491 р., а потім і в 1492 р. повстанські
загони селян під проводом Мухи нападали на маєтки фео-
далів, палили їхнє майно, убивали панів. Але у 1492 р. гру-
па українських шляхтичів уночі напала на загін повстанців,
знищила його, а Муху захопила і видала польським
військам. Його перевезли в Краківську в'язницю, де він
незабаром і помер від катувань.

Активну участь, разом з угорськими, словацькими і валаськими селянами, взяли в антифеодальній війні, яка спалахнула в Угорщині в 1514 р. під проводом Дердя (Георга) Дожі, українські селяни Закарпаття.

Цього року відновилася війна Угорщини з Туреччиною. Для відбиття нападів турецьких військ, які вступили в Семиграддя й Молдову, угорський уряд зібрав велику армію з селян, в тому числі й із Закарпаття. На чолі цього селянського війська, яке налічувало близько 60 тис. чол. і яке зібралось на Ракоському полі під Будапештом, було поставлено Д. Дожу. Оскільки уряд не забезпечив військо харчами, одягом, наметами і всім необхідним, селяни почали нападати на маєтки феодалів, руйнували їх, забирали одяг, хліб, худобу, вбивали власників цих маєтків і т. ін. Розправившись із навколишніми феодалами, повстанці, очолювані Дожею, розділилися на п'ять загонів і пішли громити феодалів в інших місцях. Два загони послали Дожа і в Закарпаття. Дожа проголосив республіку і загальну рівність та верховенство народу. Але, розпорошені на окремі частини, повстанці були розгромлені об'єднаними силами угорських феодалів, які вчинили над ними жорстоку розправу.

Усі антифеодальні селянські повстання мали стихійний і локальний характер. Однак боротьба селян проти феодалів мала прогресивне значення. Вона певною мірою стримувала ріст кріпосницького гноблення, у ній селяни усвідомлювали своє становище і набували досвіду боротьби.

Розгорталася боротьба і в містах. Міщани виступали проти утисків феодалів, проти феодальної залежності. Одночасно з цим, з поглибленням розшарування міського населення, з посиленням експлуатації біднота ставала на боротьбу проти міської верхівки. Так, у 1536 р. черкаські міщани вигнали з міста старосту, який грабував населення. На допомогу черкасцям прийшли канівці. Побоюючись поширення повстання, уряд призначив іншого старосту. У 1541 р. виступи міщан відбулися в Брацлаві і Вінниці.

Боротьба народних мас — селян і міських низів — мала яскраво виражений класовий характер. Вона спрямовувалась насамперед проти феодалів, проти соціального гноблення. Разом із тим це була національно-визвольна боротьба, оскільки народні маси виступали й проти чужоземного гніту, за визволення України від іноземного поневолення.

4. Виникнення козацтва

Виникнення козацтва

Велику роль у визвольній боротьбі українського народу відіграло козацтво, що сформувалося в Південній Україні, яка в XV ст. являла собою окраїну великого князівства Литовського. Наприкінці XV ст. ця територія від Чорного моря аж по р. Рось була спустошена кримськими **Татарами** й турками. Адміністративно Південна Україна поділялась на повіти: Канівський, Черкаський, Вінницький і Брацлавський.

Литовський уряд мало дбав про захист південних українських замель від татар і турків. Єдиною, ненадійною і хиткою охороною населення були окраїнні замки — в Каневі, Черкасах, Вінниці, Брацлаві, Барі, Хмільнику.

Багатою і розкішною була природа Подніпров'я, Брацлавщини, дніпровського Низу. Родючі ґрунти, безкраї степи, де випасалися табуни диких коней, стада диких кіз та ін., численні ріки, які кишіли різноманітною рибою (білуга, осетер, севрюга, сом, сазан, судак, щука, лящ, тараня та ін.), дніпровські плавні, де водились бобри, видри, куниці, дикі свині та інші звірі і водяні птахи — гуси, лебеді, качки та ін. У балках та байраках водилися лисиці, зайці, вовки, ведмеді.

У цих благодатних краях, під постійною загрозою смерті або турецького полону, під прикриттям, хоч і ненадійним, нечисленних замків продовжувало жити місцеве населення. За даними люстрацій (описів), на середину XVI ст. в названих вище чотирьох повітах, а також Київському і Житомирському існувало 208 поселень, в яких було 3399 «димів» і налічувалося приблизно 17 тис. чол. населення. Ці дані далеко не повні, але й вони рішуче спростовують твердження деяких польських істориків про нібито повне «запустіння» Південної України. До речі, вони й назвали цю територію «диким полем».

Оскільки існувала постійна загроза нападу татар і турків, більшість населення зосереджувалася в «острогах» при замках і навколо та поблизу замків. Селяни й міщани, а також прийшли з північних районів люди займалися переважно рибальством, мисливством, бортництвом і хліборобством. Міщани також займалися ремеслами й торгівлею.

У містах жили й урядовці та служилі люди — старости й підстарости із своїм штатом, бояри і слуги, зем'яни, що

відбували військову службу. Землевласники — князі, бояри, зем'яни — одержували землі від уряду або місцевих старост і воєвод чи захоплювали пустища шляхом займанщини.

Місцеві селяни, які займалися хліборобством і ухоронництвом, до середини XVI ст. були вільними, не закріпаченими, могли переходити з одного місця на інше. Податки і повинності, що їх селяни відбували на користь господарського, великокнязівського замку (подимне, пушкарівщина, стації) та на користь власника — держави чи приватних осіб (натуральний податок — пшеницею, вівсом та ін., або чинш), — були порівняно легкі. Фільварків, панщини на цій території тоді ще не існувало. Через часті набіги татар усе населення жило по-військовому, готове у першу ліпшу годину відбити ворожий напад. Навіть наприкінці XVI ст., як про це писав у своєму щоденнику Еріх Лясота, посол австрійського імператора до Запорізької Січі, «кожен селянин, виходячи на польові роботи, завжди має рушницю на плечі і шаблю або тесак біля пояса...»

Територія Південної України, особливо Подніпров'я і Побужжя, й стала місцем, де в XV ст. виникло козацтво, якому судилося посісти важливе місце в історії українського народу.

Джерелом, з якого формувалося козацтво, було місцеве подніпровське населення, що продовжувало жити на території Південної України і Середнього Подніпров'я, незважаючи на постійну загрозу з боку татар, і втікачі, переважно селяни, із Західної і Північної України, які, рятуючись від покріпачення, масами тікали в ці малозаселені вільні місця, де не було ще панського гніту.

Слово «козак» — східного походження, очевидно, тюркське. Воно означало вільний воїн, вільна людина, їздець. У розумінні «вільна людина, незалежна від феодала й уряду» це слово закріпилося в Україні.

Перші вірогідні згадки про козацтво відомі з кінця XV ст. Тоді українські козаки згадуються в дипломатичному листуванні між Росією, Польщею, Кримом, Туреччиною, Молдовою і Валахією (1489, 1492, 1494, 1499 рр. та ін.).

Так, у 1489 р. у дипломатичному листуванні між московським і литовським князями говориться, що того року загопи козаків під проводом отаманів Богдана, Голубця і Василя Жили з'явилися на низів'ях Дніпра, на лівому березі на Таванській переправі, розігнали татарську охорону, захопили в купців частину товарів, а деяких потопили.

1492 р. козаки напали на татарське судно під Тягиною на Дніпрі, розбили його, полонили кілька чоловік, захопили майно, гроші, стада волів, коней та ін. На скаргу про це хана великий князь литовський Олександр наказав місцевим старостам розшукати пограбоване і повернути татарам. У 1494 р. козаки напали на посла московського князя боярина І. Суботу, який ішов від валаського господаря Стефана разом з його послом у Крим до Менглі-Гірея. їх на шляху «козаки потоптали, все поймали, пеша оставили...» Про це сповіщав Менглі-Гірей Івана III. У 1499 р. про козаків говорилося в уставній грамоті м. Києва: козаки ходять з Києва по Дніпру вниз і з усього, що здобудуть там, платять воєводі десяту частину.

На основі цих та інших перших документальних звісток кінця XV — початку XVI ст. можна дійти висновків про те, що, по-перше, козаки — це місцеві, а не прийшли звідкись люди («черкаси»), і, по-друге, оскільки уже наприкінці XV ст. про козаків говориться в дипломатичному листуванні між урядами держав, то, очевидно, козацтво набуло на той період певної сили, для досягнення якої йому потрібен був певний час. Отже, козацтво, мабуть, виникло не наприкінці XV ст., а десь в середині цього століття або принаймні у другій його половині.

Козацтво до середини XVI ст. У перший час свого існування, десь до середини XVI ст., козацтво не становило окремої організованої суспільної групи населення. Серед нього були вихідці з різних класів і прошарків населення. Основну масу становили селяни місцеві і селяни — втікачі із Західної і Північної України, але «козакували» й міщани і навіть дрібні бояри. «Козакували» групами — «ватагами» на чолі з отаманами. Ці ватаги не були постійними, після повернення з степів додому, в населені місця, вони розпадалися.

У походах проти татар і турків разом з козаками часто брали участь і великі феодали, зокрема старости окраїнних старосте, повітів. Та вони не були ні організаторами, ні фундаторами козацтва, як про це твердили деякі історики.

Окраїнні старости (староста канівський і черкаський Євстафій Дашкевич, староста хмільницький Представ Лянцкоронський та ін.) використовували сили і вміння козаків для охорони своїх повітів від татар і турків і «козакували разом з козаками», наживалися на походах, забираючи із здобичі «што лепшее». Щоправда, деякі літописи називають першим козацьким гетьманом Предслава

Лянцкоронського, що начебто був обраний гетьманом у 1506 р., а після нього, як гетьмани, фігурують Євстафій Дашкевич і Венжик Хмельницький.

Протягом першої половини XVI ст. козацтво в Україні кількісно зростало, набирало сил, про що свідчать численні скарги татар і турків на напади козаків і їхні вимоги приборкати «свавільців».

Козацтво було явищем, притаманним не тільки Україні. Приблизно в один час з українським козацтвом сформувалося (також передусім із селян, що втікали від кріпосного гніту) російське козацтво на Дону.

Українські і російські козаки відіграли велику роль у захисті від турецько-татарської агресії не тільки півдня нашої країни, а й усієї Європи. Велика також заслуга козаків у освоєнні південних районів і розвитку їхніх продуктивних сил. Нарешті, козацтво тривалий час стояло в центрі визвольної боротьби українського народу, було осередком притягання всіх незадоволених соціальним і національно-релігійним гнітом.

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ.
БОРОТЬБА ЗА ВИЗВОЛЕННЯ І НЕЗАЛЕЖНІСТЬ
УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI — ПЕРША
ПОЛОВИНА XVII ст.)**

1. Соціально-економічний розвиток

**Загарбання
шляхетською
Польщею
українських земель,
Люблінська унія
1569 р.**

На українських землях, які входили до складу Литовської держави, з розвитком феодального землеволодіння і посиленням залежності селян зростав, зміцнювався і консолідувався панівний клас феодалів.

До середини XVI ст. у Литві він поділявся на дві не однакові за економічним становищем і політичними правами групи. Першу, кількісно меншу, становили великі землевласники — магнати, пани, князі, що зосередили в своїх руках великі земельні простори, мали багато залежних селян, займали найвищі державні посади (канцлер, гетьман, підскарбій, маршалок, воєводи, старости та ін.), підлягали лише юрисдикції великого князя, а не місцевої адміністрації, засідали в «панів раді», при великому князі, що обмежувала його владу. Другу, значно більшу групу феодалів, становили середні і дрібні землевласники, які в XV ст. називалися боярами, зем'янами, шляхтичами, а з XVI ст. переважно шляхтичами. Шляхтичі мали набагато менше від магнатів землі й селян, часто зазнавали від них утисків, підлягали юрисдикції місцевих великокнязівських намісників — воєвод і старост. До того ж у Литовській державі литовська, українська і білоруська шляхта мусила відбувати військову службу в формі «посполитого рушення» (загальношляхетського ополчення) і платити податки (серебшину) на утримання військ. У Польщі ж основну роль відігравало не посполите рушення, а наймане, так зване «кварцяне військо», яке утримувалося не за рахунок шляхти, а за рахунок „кварти»

(1/4) прибутків від королівських, державних маєтків. Литовська, українська і білоруська шляхта намагалася здобути такі ж права, як і шляхта в Польщі. А польські магнати і шляхта добивалися включення (інкорпорації) Литовської держави до складу Польщі і захоплення українських земель, що входили до складу Литви.

Литовська, українська і білоруська шляхта у своїй значній частині, виходячи з Вузькокласових, егоїстичних інтересів, пішла назустріч домаганням польської шляхти. Тим часом литовські, українські й білоруські магнати, які боялися втратити в об'єднаній державі своє панівне становище, виступали проти включення Литви до складу Польщі. У січні 1569 р. в Любліні почався спільний польсько-литовський сейм. Литовські, українські й білоруські магнати, які не хотіли схвалити польський проект польсько-литовської унії, щоб зірвати сейм, почали роз'їжджатися по домівках. І хоч незабаром вони повернулися на сейм, польський король, підтриманий Литовською, українською і білоруською шляхтою, на пропозицію польських феодалів видав універсали про відокремлення Підляшшя, Волині, Київщини і Брацлавщини від Литовського князівства і включення їх до складу шляхетської Польщі.

1 липня 1569 р. у Любліні сейм схвалив нову польсько-литовську унію, за якою Польща й Литва об'єднувалися в єдину державу — Річ Посполиту (польськ. Кгесгрозроіі-іавід латинськ. гезриБіса — «справа народна»), на чолі якої стояв один державець, що мав титул короля „польського та великого князя литовського, обирався на спільному польсько-литовському сеймі в Польщі і коронувався у Кракові. Єдиними для Литви й Польщі мали бути сейм і сенат, а також гроші. Польські феодали діставали право володіти землями в Литві, а литовські — в Польщі.

Литовське князівство, в складі якого залишилися власне литовські землі та більша частина Білорусі, мало автономію, зберігалися також уряди, закони, суди, війська, які існували й до того.

Люблінська унія була здійснена польськими феодалами за активної допомоги литовських, українських і білоруських шляхтичів, які з метою задоволення своїх вузькокласових інтересів зрадили батьківщину. Люблінська унія була угодою між феодалами Польщі, шляхтою Литви й України, спрямованою на дальше посилення гноблення народних мас. Маючи загарбницький характер, вона не відповідала інтересам не тільки литовського і українського народів, а й інтересам народу польського.

Після Люблінської унії 1569 р. більшість українських земель опинилися в складі шляхетської Польщі. Це були Східна Галичина, Волинь, Поділля, Київщина, частина Лівобережної України (майбутня Полтавщина). Ці території поділялися на воєводства: Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське, Руське (Східна Галичина). Частина українських земель входила до складу Белзького воєводства.

Поза межами Польщі залишилися: 1) Закарпатська Україна — в складі Угорщини, 2) Північна Буковина — під владою Молдови і 3) Чернігівщина, що входила до складу Російської держави. Але в 1618 р. за Деулінським перемир'ям між Польщею і Росією Польща захопила Смоленськ і Чернігово-Сіверщину.

У другій половині XVI — першій половині XVII ст., незважаючи на роз'єднаність різних частин України і тяжкий іноземний гніт, на українських землях зростали продуктивні сили в сільському господарстві, розвивалося ремесло, зароджувалося мануфактурне виробництво, поглиблювався поділ праці між містом і селом, розширювалися товарно-грошові відносини, посилювалася експлуатація селянських мас.

На українських землях, що входили до складу Польщі, збільшувалася кількість ремісників і ремісничих спеціальностей як у містах, так і в селах. Найбільшого розвитку ремесло досягло у Східній Галичині і на Волині. На селі було поширене ткацтво, гончарство, обробка дерева — виготовлення плугів, возів, саней, меблів та ін., шевське і кравецьке ремесла, кушнірство (обробка Овечих шкур та хутра), гарбарство — (виготовлення підшов, юhti та інших шкіряних виробів), лимарство (обробка шкіри для господарських потреб)/ У Руському воєводстві діяли соляні промисли. Сільські ремісники, що становили до 3 % населення, виготовляли свої вироби як для власних потреб, так і на замовлення та на ринок. Здебільшого вони були кріпаками і не поривали з сільським господарством.

При шляхетських маєтках, фільварках засновувалися різноманітні промислові підприємства з переробки сільськогосподарських продуктів та корисних копалин — млини (переважно водяні, рідше — вітряки), гуральні, броварні, рудні (виплавка заліза з болотної руди), поташні (виробництво поташу, що застосовувався при виготовленні скла,

мила, промиванні вовни, відбілюванні і фарбуванні тканин і т. ін.), селітряні варниці (селітра використовувалася головним чином для вироблення пороху), соляні жупи, воскобійні, гути («скляні заводи») та ін.

Набагато інтенсивніше, ніж на селі, розвивалося ремесло в містах. Зростала кількість ремісників — як тих, що об'єднувалися в цехи, так і позацехових — оартачів. Почали з'являтися скупники — купці, які ставали посередниками між ремісниками і ринками сировини та збуту товарів, що породжувало розсіяну мануфактуру.

Разом із тим створювалися і підприємства, в яких поряд із кріпаками працювали вільнонаймані робітники з числа розорених ремісників і селян, зароджувався поділ праці. У виробництві переважала ручна реміснича праця, хоча певною мірою застосовувалися й машини, рушійною силою яких була вода (водяні колеса). Поступово з простого товарного виробництва виростала мануфактура. До числа мануфактур на Україні належали ливарні, зокрема ті, що виробляли гармати і дзвони (у Львові, Острі, Черкасах, Білій Церкві та інших містах), гути, особливо виготовлення художнього скла, підприємства для карбування монет (у Львові), папірні (найдавніша папірня у Янові біля Львова відома з 1552 р.), жупи та ін.

Міста

Із розвитком ремесла й товарного обігу збільшувалась кількість міського населення, зростали старі міста, виникали й нові, особливо в Південній та Південно-Східній Україні, куди масами втікали селяни й міщани з півночі й заходу. У 40-ві роки XVII ст. в Україні існувало близько 1000 міст і містечок, більшість яких мало в чому відрізнялася від сіл. Містечка переважно були невеликими, багато з них мали всього по 100, а то й менше дворів. Найбільшими містами були Львів, де в першій половині XVII ст. налічувалося близько 18 тис. чол. населення, Київ (населення 13—14 тис. чол.), Кам'янець-Подільський, Луцьк, Чернігів, Ніжин, Переяслав, Полтава, Перемишль та ін.

Як і раніше, більша частина міст належала світським і духовним феодалам і лише невелика кількість їх була державними. Ряд міст мав магдебурзьке право. Серед міського населення дедалі більше посилювалося розшарування — зростала міська верхівка — патриціат. Середні купці, цехові майстри — заможне міщанство — входило до другої групи (бюргерство). Найбільш масову групу

становила біднота — міський плебс — підмайстри, учні, партачі, наймити, які вели запеклу класову боротьбу проти міської верхівки.

Розвиток міст, реміснича й торговельна діяльність міщанства гальмувалися численними середньовічними регламентаціями, багатьма митами, що їх збирали держава й місцеві феодалі, високими податками, які накладалися на право виробництва й продажу товарів, монополією держави й шляхти на ряд промислів (винокурний, млинарський та ін.), правом шляхти на безмитну торгівлю, гнітом, утисками й свавіллям місцевої королівської адміністрації (старост, комендантів) та феодалів, особливо магнатів. Українські міщани зазнавали ще й національно-релігійного гніту.

Торгівля

Незважаючи на численні перешкоди, українські землі дедалі ширше втягувалися в товарний обіг, посилювалися економічні зв'язки між окремими місцевостями,

починав формуватися національний ринок. Розширювалися старі і з'являлися нові торги, торжки і ярмарки, де торгували як продуктами місцевого виробництва, так і девізними.

Розвивалася і зовнішня торгівля. Посилювалися торговельні зв'язки України з Росією, з країнами Західної Європи (Англією, Фландрією та ін.), де із зростанням капіталістичного виробництва збільшувався попит на продукти харчування і сільськогосподарську сировину, а також з країнами Близького Сходу.

Розширення фільваркового господарства в Галичині й на Волині

Із розширенням внутрішнього й зовнішнього ринку і зростанням попиту на хліб та інші сільськогосподарські продукти шляхтичі намагалися виробити якомога більше продуктів для продажу. З цією метою вони продовжували зміцнювати свої власні господарства — фільварки, водночас посилюючи експлуатацію селянства. Розширюючи фільварки, феодалі забирали найкращі землі у селян і переводили їх переважно на панщину, оскільки панщина, відробіткова рента, давала їм більші прибутки, ніж рента продуктова або грошова. При цьому як у селянському господарстві, так і у фільварку земля оброблялася руками селян, селянським інвентарем і тяглом.

Найшвидше зростали фільварки у Східній Галичині і на Волині. Саме тут, де були більш розвинуті товарно-грошові відносини, феодали інтенсивно збільшували фільваркові землі, а наділи селян урізали. Внаслідок цього кількість малоземельних і безземельних селян досягла 35—40 %, з половинним наділом — близько 40 %. Повний наділ (близько 21 га) мали лише 15—20 % селянських дворів. Уже з другої половини XVI ст. у Східній Галичині і на Волині панівною стала відробіткова рента. У Східній Галичині селяни в другій половині XVI ст. працювали на панщині 4-6 днів на тиждень від ланового, а нерідко і від півланового господарства, а в першій половині XVII ст. — і від чвертьланового. Поряд з панщиною тут існували й продуктова та грошова форми ренти. У 30—40-і роки XVII ст. в центральних районах Волині і північно-західних районах Поділля селяни працювали у фільварку на пана 4—6 днів на тиждень від ланового, а інколи й від півланового наділу. Крім панщини, селяни мусли давати панові курей, яйця й інші продукти, платити грошові податки («горіхове» замість горіхів, «сторожове» замість сторожування та ін.).

Розширенню фільварків і посиленню експлуатації селянства сприяла «волочна поміра», проведена у великокнязівських маєтках Литви, аахіднобілоруських землях і Кременецькому повіті Волині відповідно до «Устави на волоки», виданої у 1557 р. великим князем литовським Сигізмундом II Августом. Проведення «волочної поміри» передбачало розширення фільваркових земель, посилення експлуатації селянства і на цій основі підвищення прибутковості великокнязівського господарства. За «Уставою на волоки» всі землі, де «кметь и вся его маєтність наша (господарська) єсть», необхідно було перемірювати і ділити на однакові ділянки — волоки. Найкращі, найродючіші землі мали відводитися під фільварки за співвідношенням: на 7 селянських волок — 1 під фільварок.

Кожне тяглове селянське господарство — дим — дістало в своє користування одну волоку, бідняцькі господарства одержували зменшені ділянки. Волока розподілялася на три поля (трипільна система). Отже, «волочна поміра» підривала общину, оскільки земля тепер^двділялася не на общину, а на окреме господарство — *4um.*

«Устава на волоки» значно збільшувала повинності та податки селян. Тяглові селяни за волоку мусили відбувати два Дні панщини на тиждень і додаткові дні «толоки». Крім того, селяни мали сплачувати грошові й натуральні податки.

За «Уставою на волоки» старі виборні общинні селянські власті — десятники, отамани — замінювалися війтами й лавниками, які призначалися управителем маєтку і основна функція яких полягала в тому, щоб виганяти селян на роботу і наглядати за ними.

Селяни не могли залишити маєток без згоди його управителя, причому мусили перейти не будь-куди, а обов'язково на великокнязівську землю, в інший маєток великого князя.

За прикладом великого князя в ряді місць, зокрема у Володимирському і Луцькому повітах Волині, «волочну поміру» проводили і шляхтичі в своїх маєтках, підвищуючи цим прибутковість своїх володінь і погіршуючи становище селян. Отже, «волочна поміра» сприяла розвитку великого фільваркового господарства і його зв'язкам з ринком, посилювала експлуатацію і закріпачення селян.

Одночасно із збільшенням феодалних повинностей і особливо панщини завершувався процес прикріплення селян до землі, перетворення їх на власність феодала.

На українських землях кріпосне право юридично було оформлено

сеймовою постановою 1573 р. (так званими артикулами польського короля Генріха Валуа) і третім Литовським статутом 1588 р. За артикулами 1573 р. кожен пан доставляв право за непокору покарати селянина на свій розсуд на горло. За третім Литовським статутом 1588 р. селяни уже не мали права самостійно виступати на суді і свідчити ні за панів, ні проти панів. Відхід селянина від пана був обумовлений такими обмеженнями, що фактично ТЧпохожий» селянин не міг змінити місця проживання, перетворюючись на кріпака. Якщо особисто вільний, «похожий» селянин прожив 10 років у маєтку пана і захотів би відійти, то він мусив заплатити 10 кіп грошей, що становило половину вартості селянського господарства із землею, а також повернути позику, одержану при поселенні. Пан доставляв право розшукувати селянина, що втік від нього, протягом 20 років. Отже, селяни юридично остаточно закріпачувалися, їхні землі і вони самі ставали власністю феодалів.

**Юридичне
оформлення
кріпосного права.
Литовський статут
1588 р.**

**Загарбання
феодалами земель
на Подніпров'ї
і Брацлавщині
та посилення
феодално-
кріпосницького
гноблення**

Іншим, ніж у Східній Галичині та на Волині, було становище на Брацлавщині, південній Київщині, а також на Лівобережжі (Чернігівщина, Полтавщина). До середини XVI ст. тут фільварки не існували і панщини майже не було, переважала рента продуктами, на другому місці була грошова рента.

У ці райони масами втікали із Східної Галичини й Волині селяни-кріпаки й міщани, тут продовжувало зростати козацтво. Селяни, міщани і козаки займалися землеробством, скотарством, бджільництвом, рибальством, мисливством, ремеслами і торгівлею. Південні і східні землі України швидко заселялися й освоювалися саме завдяки широкій народній колонізації. Французький інженер Г. Боплан, що перебував на службі в польського уряду і багато років у першій половині XVII ст. жив і працював в Україні, у своїх мемуарах писав, що саме «місцева людиність... так далеко відсунула її (держави) кордони і доклала стільки зусиль для обробітку пустинних земель... що тепер їхня надзвичайна родючість становить головне джерело доходу... держави». Про розмах народної колонізації свідчить той факт, що населення Південно-Східної України, за далеко не повними даними, з середини XVI ст. до 1625 р. зросло в 15—20 разів (з 4400 господарств до 92 тис. димів).

Та одночасно з масовою народною колонізацією після Люблінської унії 1569 р. на Київщину, Брацлавщину, а з кінця XVI ст. і на Лівобережжя посунули польські магнати й шляхтичі, які дістали право володіти землями в Україні.

Завдяки королівським наданням і прямим загарбанням польські й українські магнати й шляхтичі наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. присвоїли багато земель і створили величезні латифундії в Південній і Східній Україні. Так, у 1620 р. лише у володіннях князів Острозьких налічувалося 80 міст та містечок і 2760 сіл. Магнати Конецпольські в 40-х роках XVII ст. тільки у степах басейну Південного Бугу мали 170 міст і 740 сіл. Тоді ж у маєтках опоячаного українського магната князя Яреми Вишневецького на Лівобережжі (в основному на Полтавщині) було близько 40 тис. селянських та міщанських господарств і 423 млини.

Захоплюючи південні і східні українські землі та засновуючи тут фільваркове господарство, магнати й шляхтичі намагалися завести панщину й закріпачити місцеве населення. Але відразу досягти цього їм не вдавалося. Землі ці були порівняно малозаселені, на них сиділи досі вільні козаки й селяни — втікачі від кріпосного гніту, які не могли примиритися з тим, що повинні знову гнути спину на панів. Вони чинили опір спробам закріпачення або переселялися далі на південь, у степи, часто аж за дніпровські пороги, куди ще не досягала влада панів.

Через це магнати й шляхтичі, щоб забезпечити свої нові володіння робочими руками, обіцяли всім, хто живе або поселиться в межах їхніх володінь, пільги («слободи») на 20—40 років. Але минали роки «слобід», і селяни мали йти на панщину й закріпачувалися.

2. Брестська церковна унія та посилення національно-релігійного гніту.

Боротьба українського народу проти унії

Національно-релігійний гніт в Україні

Захоплюючи українські землі й посилюючи феодално-кріпосницький гніт, польські магнати й шляхтичі одночасно з цим намагалися примусити український (і білоруський) народ зректися рідної мови і православної віри. Вони переслідували українську мову й православну віру, закривали, а то й руйнували православні церкви й монастирі, захоплювали їхні землі, знущалися з православних священників, накладали на українських селян і міщан спеціальні податки за сповідування ними православ'я, всіляко примушували їх полонізуватися і окатоличуватися.

Великих утисків зазнавало українське населення міст, особливо в містах Східної Галичини, Західної Волині, Західного Поділля — Львові, Кам'янці, Саноку та ін. У північній верхівці міст вирішальні позиції посідали польські й німецькі католицькі купці й ремісники, яких всіляко підтримував польський уряд. Українських православних міщан усували від користування привілеями відповідно до магдебурзького права, обмежували їхню участь у міському самоврядуванні, перешкоджали заняттю торгівлею й ремеслом, не давали можливості відкривати свої майстерні, не допускали до багатьох цехів або виключали з них. У деяких містах православні українці могли жити лише в певних кварталах.

Незважаючи на жорстокі національно-релігійні переслідування, переважна більшість українського населення залишалася вірною своїм національним традиціям і вірі. Лише частина православної шляхти, дбаючи про свої класові інтереси, зраджувала свій народ і приймала католицизм.

Римський папа, католицькі єпископи та інше духовництво, єзуїти намагалися всіма силами й способами окатоличити українське православне населення, через шляхетську Польщу поширити на нього свій вплив, щоб пограбуванням українських земель збільшити свої прибутки.

В Україні до кінця XVI ст. пануючою була православна церква. Православні церкви, єпископські кафедри, монастирі мали у своїй власності багато землі, володіли незліченними багатствами й гнобили та експлуатували кріпосних і залежних селян не менше, ніж світські феодалі.

Величезні земельні володіння й багатства як католицької, так і православної церкви, тяжка експлуатація духовними феодалами селянства, намагання глави католицької церкви — римського папи підкорити собі світську владу, розкішне життя частини вищого католицького й православного духовництва викликали незадоволення народних мас — міщан, буржуазних елементів, що народжувалися, широких кіл селянства і навіть частини світських феодалів.

У XVI—XVII ст. країни Європи, особливо ті, де інтенсивно розвивався капіталізм і наростала буржуазна революція, охопив реформаційний (від лат. *reformatio* — перетворення, виправлення) рух, спрямований проти католицької церкви як опори феодального ладу (кальвінізм, лютеранство та ін.). Цей рух мав на меті зірвати з феодальних відносин «ореол святості». Ідеологи реформації або протестанти заперечували верховну владу римського папи в церкві, вимагали створення національних церков і богослужіння національною мовою, виступали проти складної і дорогої церковної ієрархії, проти чернецтва, культу святих, проти церковного землеволодіння, а отже, і проти церковної десятини та інших поборів, що їх стягала католицька церква на користь римської курії.

В Україні, де в XVI ст. буржуазні елементи були слабкими, широкого реформаційного руху не було, хоча серед деякої частини заможного міщанства й шляхти поширювалися кальвінізм і лютеранство. В цілому ж в Україні боротьби проти католицизму, що його польський уряд і магнати та шляхти намагалися тут насадити як державну

релігію, набула національно-визвольного характеру і, по суті, не мала характерних для західноєвропейської реформації рис. Православна ж релігія в Україні не була офіційною, державною (як у Росії), хоча її і сповідала більшість населення. Навпаки, польські правлячі кола утискували її, намагаючись православну церкву знищити. У таких умовах, коли необхідно було боротися проти спроб денационалізації й окатоличення українського народу, для чого потрібно було перед лицем агресивного наступу Ватикану зміцнювати єдиний антикатолицький фронт, в Україні не було ґрунту для широкого розповсюдження церковних ересей — сект, спрямованих проти православної церкви.

Серед реформаційних течій найбільш поширеним в Україні було социніанство — одне із учень антитринітаризму (**протитроїчність**, тобто заперечення догмату про святу трійцю), що відображало прагнення демократичних верств населення. Ідеологом його був швейцарець Фауст Социн (1539—1604), який через гоніння втік із Швейцарії і в 1579 р. прибув до Польщі. В основу свого вчення Социн поклав раціоналізм. Він вважав необхідним перебудувати всю християнську догматику на основах розуму. Виходячи з цього, социніани заперечували все містичне, святу трійцю, Христа вважали не богом, а людиною, виступали проти таїнств (причащення, хрещення дітей і ін.) та обрядів, відстоювали свободу совісті, думки і волі, піклувалися про розповсюдження освіти і влаштування шкіл.

Оскільки социніани не заперечували феодального ладу, їх учення охопило частину шляхти в Україні, особливо на Волині й Київщині. Шляхта намагалась використати социніанство, як і інші реформаційні вчення, для боротьби проти магнатів, секуляризації церковних маєтків та інших багатств.

Найбільш радикальною ерессю, яка розповсюджувалася і в Україні й була спрямована не лише проти церкви, а й феодального ладу взагалі, було вчення Феодосія Косого. Будучи холопом, він утік із Москви в заволзькі скити, став ченцем Кирило-Білозерського монастиря і почав проповідувати серед селян антифеодальні еретичні погляди. У 1554 р. був заарештований і перевезений до Москви, звідки втік до Литви. Косой виступав за загальну рівність усіх людей незалежно від віросповідання й національності, заперечував християнські догмати про святу трійцю і божественність Христа, вважав непотрібною

як духовну, так і світську владу. Він твердив, що не потрібні ні царі, ні пани, ні раби.

**Братства та їх роль
у боротьбі проти
польсько-
шляхетського наступу
й католицизму**

Велику роль у боротьбі українського і білоруського народів проти наступу католицизму й польсько-шляхетського гноблення відіграли церковні братства, які були національно-релігійними громадськими організаціями православного міщанства. Одним з перших широку діяльність у 80-х роках XVI ст. розгорнуло Львівське братство. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. братства виникли і діяли в Рогатині, Красноставі, Городку, Галичі, Перемишлі, Дрогобичі та в інших містах і деяких селах Галичини, Холмщини. В 1615 р. оформилось Київське, а в 1617 р. — Луцьке братства.

Братства, членами яких були переважно цехові ремісники, торговці та представники інших груп православного міського населення, матеріально підтримували свої церкви, допомагали хворим, бідним, старикам, утримували шпиталі, стежили за чистотою православних обрядів, відстоювали соціальні інтереси торгово-ремісничого населення. З наступом католицизму, посиленням польсько-шляхетського гноблення братства все ширше включалися в суспільно-політичний рух, виступали проти національного й релігійного гноблення, піклувалися про розвиток української культури — відкривали друкарні й школи, організували друкування полемічних творів, спрямованих проти католицизму й церковної унії, на захист православ'я і права українського народу на свою національно-релігійну самобутність і незалежність.

Найбільш міцні братства, і передусім Львівське братство, виступали за підпорядкування своєму контролю діяльності духівництва, зокрема вищого, засуджували його зловживання і розбещене життя, домагалися введення виборності всіх духовних осіб.

Зважаючи на активність і авторитет братств, православні патріархи у боротьбі проти католицизму й унії спиралися на православне міщанство та його організації — братства. У зв'язку з цим у 1586 р. антиохійський патріарх Йоаким, що проїжджав через Львів на шляху до Москви, затвердив статут Львівського братства, за яким братство дістало право стежити за мораллю як «мирських людей», так і духівництва. Контролю братства підлягав і єпископ.

Брестська
церковна унія
1596 р.

Польський уряд, польські феода-
ли, Ватікан, все католицьке духів-
ництво намагалися повністю під-
корити собі, окатоличити україн-

ський народ. Та окатоличувалася лише частина україн-
ських феодалів. Тоді, щоб досягти поставленої мети,
сзуїти висунули ідею унії — об'єднання православної
церкви з католицькою під зверхністю римського папи.

Ідея унії знайшла підтримку серед найбагатших укра-
їнських магнатів і шляхтичів, які шляхом введення унії
намагалися зрівнятися в своєму політичному становищі
і польськими феодалами.

Унію підтримували деякі православні єпископи (львів-
ський, луцький, володимирський, холмський і туровський),
і також митрополит київський Михайло Рогоза. Вони бу-
ли незадоволені втручанням у церковні справи міщанства,
об'єднаного в братства, прагнули вийти з-під влади право-
славних патріархів, які підтримували братства, зберегти
свої земельні володіння і зрівнятися в політичних правах
і католицькими єпископами, що мали титули «князів церк-
ви», засідали в сенаті і залежали тільки від папи римсько-
го і частково від польського короля.

Для офіційного проголошення унії в жовтні 1596 р. ко-
роль Сигізмунд III і митрополит Михайло Рогоза за дору-
ченням папи скликали в м. Бресті церковний собор. Та-
к скільки з'їхалися як прихильники, так і-противники унії,
собор з самого початку розколовся на два окремі собори:
православний і уніатський. Уніатський собор проголосив
вільнолюбство, і єпископи-відступники 18 жовтня 1596 р. підписали
акт про унію. За цим актом замість православної церкви
в Україні й у Білорусі створилась уніатська (греко-като-
лицька) церква, яка була підпорядкована римському папі.
Уніатський собор визнав основні догмати католицької
церкви, але церковні обряди залишалися православними,
і богослужіння велося церковно-слов'янською мовою.
Уніатське духівництво нарівні з католицьким звільнялося
від сплати податків, уніатська шляхта, як і католицька,
отримала право обіймати державні посади, а уніати-міщани
фігурували в правах з католицьким міщанством. Уніат-
ським єпископам були обіцяні місця в сенаті, але ця обі-
ця ніколи не була виконана.

Православний собор не прийняв унії, виступивши про-
ти дій митрополита Рогози та його прибічників.

Польський уряд, визнавши уніатську церкву обов'язко-
вою для всього православного населення України, поста-

вив православ'я поза законом і насаджував унію силою. Усі церкви і церковні маєтності мали бути передані уніатам. Православні залишилися без вищої церковної ієрархії, але народні маси, частина православних шляхтичів і навіть окремі магнати лишилися вірні православ'ю.

Але й становище української греко-католицької церкви після Брестської унії було складним і суперечливим. Православні вважали уніатів відступниками, зрадниками, а римо-католики не визнавали їх за повноцінних громадян, і більшість обіцянок, даних їм на Брестському соборі, не здійснювалась, польське духовництво їх всіляко принижувало.

Оскільки в питанні про церковну унію, крім чисто релігійних проблем, велике місце посідали національні та політичні моменти, й оцінку в історичній літературі вона дістала далеко не однозначну. Більшість російських і значна частина українських істориків (М. Коялович, М. Іванишев, М. Макарій, О. Левицький, М. Петров та ін.), виходячи з позицій правовірного православ'я, оцінювали Брестську унію негативно. Такого ж погляду дотримувалися й радянські історики. Так, автор одного з останніх досліджень на цю тему С. М. Плохій у своїй книзі «Папство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях в XVI — XVII вв.» (К., 1988) писав, що «унія стала вираженням устремління папської курії на Схід... Очевидно, що Рим переслідував в Україні свої корисні цілі і аж ніяк не турбувався про «збереження самотності українського народу», «прилученні його до європейської цивілізації», як це твердять уніатські історики» (с. 205).

Історики, які стояли на позиціях греко-католицької, уніатської конфесії (А. Добрянський, К. Студинський, О. Сушко, М. Чубатий та ін.), вважають Брестську унію видатною подією в житті українського народу, а греко-католицьку церкву — головним захисником української народності проти полонізації й покатоличення. З такими позитивними оцінками Брестської унії стали з'являтися праці і в Україні. Так, повністю апологетичною щодо унії і греко-католицької церкви є брошура В. Волошина «Українська церква і процес національного відродження», видана у 1990 р. у Дрогобичі. Підкреслюючи прямо рятівну роль греко-католицької церкви для українського народу, автор пише: «...Ще раз підкреслимо: сила ідеї унії 1596 року в тому, що вона виникла не з вузько-релігійних інтересів, а з необхідності національного захисту. Відстоювати національні інтереси народу, запобігати його

полонізації українській церкві допомагав східний обряд, від русифікації її захищало прилучення до вселенської церкви — католицизм. Тому вся історія української греко-католицької церкви — це боротьба за національну самобутність і національне відродження народу» (с. 77—78).

Очевидно, що питання про місце і роль Брестської унії та греко-католицької церкви в історії України не можна розглядати прямолінійно і однозначно. Слід, мабуть, і до унії, і до уніатської церкви підходити історично, аналізувати й оцінювати їх діяльність у кожний період, у кожен конкретну епоху. Необхідні, крім того, всебічне вивчення і об'єктивна характеристика даної проблеми без всяких упереджень і політичних уподобань.

Народні маси — селяни, міщани, козаки піднімалися на боротьбу проти національно-релігійного гноблення, панування шляхетської Польщі, католицизму та унії, за свою національно-релігійну незалежність. Разом з тим це була й класова боротьба проти феодально-кріпосницького гніту в Україні. Як і в європейських країнах в час реформації, в період середньовіччя, класова боротьба відбувалася тоді під знаком релігії.

У цій тяжкій і тривалій боротьбі рушійною силою виступали самі народні маси — селянство, козацтво, міщанство. У великих селянсько-козацьких повстаннях 90-х років XVI ст., 20-х і 30-х років XVII ст. вони із зброєю в руках боролися як проти гніту й експлуатації польських і українських феодалів, так і проти гноблення іноземних загарбників. Проти наступу католицизму й примусової церковної унії протестували також більшість православного, особливо нижчого духівництва, значна частина українських шляхтичів і деякі магнати. Одне з центральних місць у боротьбі проти унії посідали церковні братства. З метою захисту національних інтересів українського народу вони широко розгортали культурно-освітню діяльність: відкривали друкарні, школи, видавали книги, підтримували матеріально православні церкви й монастирі.

Важлива роль у боротьбі проти унії й католицизму, в справі зміцнення національної самосвідомості українського народу належить полемічній літературі, спрямованій на захист православ'я і незалежності України від іноземних держав, на забезпечення самостійності українського народу.

3. Посилення козацтва у другій половині XVI ст. Запорізька Січ — козацька республіка

Чисельне збільшення і зміцнення козацтва у другій половині XVI ст.

У середині і в другій половині XVI ст., особливо після Люблінської унії 1569 р., у зв'язку з різким посиленням кріпосницького й національно-релігійного гніту на західних і північних землях України, на Середньому Подніпров'ї і Побужжі, Брацлавщині швидко збільшувалася кількість людей, зокрема втікачів з селян і міських низів. Не визнаючи влади панів, вони покозачувалися, тобто ставали вільними людьми, козаками. Крім селян і бідних міщан, у козаки йшли й бездомні люди, так звані гультаї, а також деяка частина дрібної шляхти, яка зазнавала утисків великих магнатів і шляхтичів.

Поряд з бідними козаками — «голоотою», «сіромою» — серед козацтва були й заможні осілі козаки, які зосереджували в своїх руках землі, мали пасіки, хутори — «зимівники», худобу і для роботи в своїх господарствах використовували працю наймитів, підсусідків, полонених і козацької голоти. Одночасно з веденням свого господарства заможні козаки наживалися і на лихварських операціях, обплутуючи тенетами боргів козацьку голоту й селян.

Протягом другої половини XVI ст. козацтво зростало кількісно і поширювалось територіально. Багато козаків жили в Подніпров'ї і Побужжі в селах, хуторах, містечках — на «волості» — і називалися «волосними», «городовими». А тих, що втікали далі на південь, у степи за дніпровські пороги, називали «низовими», «запорізькими».

Виникнення Запорізької Січі та її військово-адміністративний устрій

Дванадцять порогів (Кодацький, Звонецький, Ненаситець, або Дідпоріг, Вольний та ін.) — г гранітні хребти висотою від 4 до 7 м • — перерізали Дніпро від правого до лівого берега і тяглися впродовж течії приблизно на 100 км (приблизно від нинішнього Дніпропетровська до Запоріжжя). Пропливати через пороги, де вода проривалася крізь кам'яні лави з грізним шумом і ревінням, де з води виступали численні скелі, було дуже небезпечно.

Далі на південь, нижче від порогів, Дніпро розливався широкою низовиною, приймав у себе багато приток — Токмаківку, Чортомлик, Базавлук, Інгулець (на правому

березі), Московку, Кінську, Білозерку, Рогачик, Лопатиху (на лівому березі) та ін., які при впаданні в Дніпро створювали непрохідні болотисті плавні, зарослі очеретом і чагарником. По течії, на південь від порогів на пониззі Дніпра, було багато островів — Велика і Мала Хортиця, Великий, Томаківка, Базавлук та ін.

На дніпровських островах, у безкраїх запорізьких степах біля річок, у байраках і балках селилися козаки. Вони ловили рибу й полювали на звіра та птахів, вирощували хліб, випасали худобу, добували мед і віск. Від негоди й холоду вони ховалися в землянках або хатах, зроблених з дерева чи хмизу і обмазаних глиною. Тут, за порогами, козаки жили вільними людьми, не знаючи панського гніту. Великі феодалі-магнати і прикордонні королівські старости та державці намагалися поширити владу й за пороги, підкорити собі козаків. Ще більшою була небезпека нападів татар і турків. Ось чому козаки мусили жити по-військовому, організовувалися у громади, ватаги, були завжди озброєні і для кращої оборони будували в різних місцях укріплення — городки, або січі, зроблені з рублених або січених колод.

З часом, очевидно, в 30-х роках XVI ст. окремі січі об'єдналися в одну Запорізьку Січ, або Кіш. Перша писемна згадка про Січ зустрічається у «Всесвітній хроніці» (Краків, 1551) польського історика Мартина Бельського (1495—1575). Спочатку, у середині XVI ст., козацький Кіш був розташований на о. Томаківці, на південь від Хортиці (поблизу сучасного м. Марганця Дніпропетровської обл., затоплений тепер водами Каховського водосховища). Після того як у 1593 р. на Січ напали татари і зруйнували всі її укріплення, запорожці в тому ж 1593 р. перенесли Січ на о. Базавлук (Чортотлик), розташований в 20—30 км на південний захід від Томаківки.

Перенісши свій центр на о. Базавлук, запорожці насипали тут земляні вали, побудували дерев'яні укріплення з сторожовими баштами, оточені глибокими ровами. В них біля бійниць вартували козаки, які в разі небезпеки піднімали по тривозі весь січовий гарнізон.

Посередині Січі був майдагі, де відбувалися військові ради, а навколо майдану півколом стояли різні будівлі — військова канцелярія, пушкарня, майстерні, курені — довгасті низькі приміщення, в яких жили козаки і які були зроблені з лози (пізніше з дерев'яних колод) і вкриті очеретом або шкурами.

Уже наприкінці XVI ст. Запорізька Січ мала чітку військову організацію. Усе козацтво поділялося на полки по

500 чол. кожний, якими командували виборні полковники. Полки склалися з сотень на чолі із сотниками, кілька сотень утворювали курені, якими керували отамани. На чолі всього війська козацького стояв виборний гетьман, який офіційно називався старшим (вперше титул гетьмана було офіційно визнано за Богданом Хмельницьким). Безпосередньо Січчю відав кошовий отаман. Канцелярію Січі вів писар. Роль помічників гетьмана у військових справах виконували осавули. Обозний відав артилерією, суддя — судовими справами. Військовими клейнодами (знаками) були корогви (прапори) і бунчук (довге древяне, на кінці якого насаджували мідну або позолочену кулю, з якої звисав **Жмут** волосся подібно до кінського хвоста). Ознакою влади старшого (гетьмана) була булава.

Вищою владою в Січі вважалася військова рада (коло), в якій формально мали право участі всі козаки. У Січі існувало дві ради, два кола: одно — велике, загальне — з участю всіх козаків і друге — мале — з участю тільки старшини.

Отже, і на початковому етапі історії Запорізької Січі не було повної рівності. Як волосне, так і низове козацтво поділялося на заможних й бідних козаків, дуків і голоту. Посол австрійського імператора Лясота писав, що серед козацтва були заможні козаки, зокрема «мисливці або власники човнів», і голота — «простий народ, що зветься у них черню».

Заможні запорожці мали човни, запаси зброї, солі, гроші, захоплювали за Січчю «землі й луки», рибні й звірині промисли, де працювали бідні козаки і наймити.

У самій Січі, як засвідчено сучасниками, поряд з повноправними козаками — «товаришами» були й неповноправні — «новики», джури, молодики, пахолки, хлоп'ята, слуги, що обслуговували заможних козаків. За словом одного із сучасників — Старовольського (1628), «новики» протягом трьох років не мали права брати участі у виборах старшин та деяких інших радах і виконували роль слуг у своїх отаманів.

Яскраві образи бідних козаків, «голоти», «сіроми» змальовуються в народних думках та історичних піснях, зокрема в думі про козака Голоту:

**Правда, на козакові шати дорогії—
Три семирязі лихії:
Одна недобра, друга негожа,
А третя й на хлів незгожа.
А ще, правда, на козакові**

**Постоли в'язові,
А онучі китайчані —
Щіри жіноцькі рядняні;
Волюки шовкові —
Удвоє жіноцькі щіри валові.**

Абсолютну більшість запорізьких козаків становили українці, але на Січі були й росіяни, білоруси, поляки, татари й вихідці з інших народностей.

Хоча повної рівності серед козацтва не існувало, але для Запорізької Січі протягом усього її існування був характерний загалом демократичний устрій, про що свідчать козацьке самоврядування, право козаків володіти землями, брати участь у військових радах і виборах старшин та ін. Отже, Запорізька Січ була козацькою республікою, своєрідним прообразом Української козацької держави, яка створилася в ході визвольної війни в середині XVII ст. під керівництвом Богдана Хмельницького.

У численних походах і боях українське козацтво виробило самобутнє військове мистецтво, виявляло високу воєнну вмiсть як на суші, так і на воді. Козаки були озброєні самопалами або рушницями, пістолями, шаблями, списами, застосовували луки й стріли, добре стріляли з гармат. По Дніпру і морю плавали на човнах, які називалися чайками або байдаками, і вмiщали 50—70 чол. кожний.

Влучні стрільці, запорожці також прекрасно володіли шаблями, літали, як вихор, на конях і вмiли майстерно вести як наступальні, так і оборонні бої. В разі потреби вони швидко будували шанці, а коли для цього не було умов, то перекидали вози голоблями наперед, зв'язували їх ланцюгами і вели бій табором. Як писав Боплан, сотня козаків у таборі не побоїться ні тисячі поляків, ні кількох тисяч татар.

Козаки безмежно любили свою вітчизну і зраду її вважали найтяжчим злочином. Для завоювання волі, визволення своєї землі від іноземних загарбників вони готові були жертвувати навіть власним життям. Прекрасний образ старого козака-патріота створив М. Гоголь у повісті «Тарас Бульба».

Козаки, писав Боплан, пристрасно люблять свободу, віддають перевагу смерті над рабством, через що рідко помирають від хвороби і то в глибокій старості, більшість залишає голови на полі честі. За словами Боплана, козаки були всі високого зросту, дотепні й щирі, міцні здоров'ям, витривалі, легко переносили холод і голод, спеку і спрагу, на війні невтомні, відважні, хоробрі й сміливі і мало дорожили життям.

У час воєнних походів козаки дотримувалися суворої дисципліни, беззастережно підкорялися наказам старшин, їли часто лише сухарі та соломаху (вариво з борошна або пшона). Козаки, говорив Боплан, у час походу завжди тверезі, і якщо буде помічено п'яного, то отаман негайно наказує викинути його за борт (на морі).

Безмірна хоробрість, безстрашна мужність і героїзм, глибокий патріотизм запорізьких козаків викликали повагу і подив усього світу. «Можна,— писав про українських козаків турецький хроніст XVI ст. Наїма,— з певністю сказати, що не знайти на землі людей сміливіших, які б так мало дбали про своє життя і так мало боялися б смерті».

Боротьба козацтва проти турецько-татарської агресії

Запорізькі козаки мали найтісніші зв'язки з козаками донськими. Багато донських козаків приходили в Запорізьку Січ і жили тут, а на Дон ходили й жили там запорожці. Так, запорізький полковник О. Шафран у 1626 р. у посольському приказі розповідав, що він на Дону живе 18 років і що на Дону перебуває багато його товаришів — запорожців (близько 1000 чол.), а на Запоріжжі донських козаків також багато. А повелось, говорив далі Шафран, у запорожців «з донськими козаками изстари, что меж себя сходятся и живут вместе в одних куренях». Донці й запорожці часто разом ходили у спільні походи проти татар і турків, разом боролися проти шляхетської Польщі.

Запорізьке козацтво разом з донцями, зміцнюючись, ставало дедалі надійнішою перепоною нападам татар і турків, захищало українські землі, та й не тільки їх, від турецько-татарських руйнувань.

З кожним роком у відповідь на набіги татар і турків козаки дедалі частіше відправлялися в походи на їхні володіння, громили ворожі сили і визволяли невольників. У 1574 р. відбувся похід козаків у Молдову на чолі з гетьманом Іваном Сверчовським на допомогу молдовському господареві Івоні, який виступив проти Туреччини. У 1577—1578 рр. у Молдову ходили козаки під проводом Івана Підкови, який, після розгрому загонів турецьких військ і зайняття столиці Ясс, був проголошений господарем Молдови. Але в 1578 р. під натиском переважаючих сил турецьких військ і молдовських бояр Підкова змушений був відійти в Україну, був заарештований і на вимогу турецького султана скараний за рішенням польського сейму у Львові 16 червня 1578 р. Героїчний образ

Підкови оспіваний Ті Г. Шевченком у поемі «Іван Підкова».

Для захисту південної України від турецько-татарської агресії козацтво використовували і старости прикордонних повітів, які «козакували разом з козаками». Одним з них був український князь Дмитро Іванович Вишневецький, що служив черкаським і канівським старостою з кінця 40-х — у 50-і роки XVI ст. (з перервами). Для захисту від турецько-татарських нападів українських земель у 1554—1555 рр. на острові Хортиці він збудував замок. Деякий час перебував на службі у російського царя Івана IV. Багато разів козацькі загони на чолі з Вишневецьким ходили в походи на Крим і Туреччину, громили турецько-татарських агресорів, визволяли невільників. У 1563 р. Вишневецький взяв участь у боротьбі претендентів на молдовський престол, але його невеликий загін під Сучавою був оточений і розгромлений, а сам Вишневецький разом з одним із своїх помічників шляхтичем Яном Пясецьким був схоплений і відправлений до Стамбула, де вони обидва були жакливо скарані. Як пише сучасник польський хроніст Мартин Бельський, «Вишневецький і Пясецький були скинуті з башти на гаки, вмуровані в стіни біля морської затоки по дорозі з Константинополя в Галату. Пясецький помер негайно, а Вишневецький, зачепившись ребром за гак, жив у такому положенні три дні, поки турки не вбили його з луків за те, що лаяв їхню віру».

Багато істориків вважають, що Вишневецький став прототипом образу козака Байди, оспіваного в народній пісні «В Цариграді на риночку», що пішов на мученицьку смерть, не зрадивши рідної Вітчизни.

Одним з перших видатних козацьких ватажків, які очолювали морські походи козаків на турецько-татарські володіння, був Самійло Кішка. У 70-і роки XVI ст. він потрапив у турецький полон і пробув там близько 25 років. У 1599 р. недалеко від міста Гезлева (тепер Євпаторія) на Чорному морі Кішка підняв на галері повстання невільників-гребців, які перебили яничарів і повернулися в Україну. Ставши гетьманом реєстрового козацтва (1599—1602), Кішка водив у 1600 р. козаків у складі польсько-шляхетського війська на Волощину, а в 1601—1602 рр.— на Лівонію, де й загинув. Повстання невільників під проводом Кішки оспіване в українській народній думі «Самійло Кішка».

Утворення реєстрового козацтва

Втечі й покаяння селян позбавляли феодалів робочих рук і збільшували лави «неслухняного», «свавільного» населення, готового в перший-ліпший момент виступити проти панів. Козацькі походи на Крим, Молдову та інші підвладні туркам землі ускладнювали відносини Польщі з Туреччиною і Кримом. Польський уряд, щоб уникнути цього, вирішив узяти невелику заможнішу, статечнішу частину козаків на державну службу, дати їм деякі привілеї і їхніми руками придушити «свавільля» решти козаків, повернути їх у панське ярмо.

У 1572 р. коронний гетьман (головнокомандувач польських військ) Ю. Язловецький за наказом польського короля Сигізмунда II Августа набрав на державну службу загін із 300 козаків. Вони вносилися у спеціальні списки (реєстр), звідси пішла їхня назва «реєстрові козаки». Реєстровим встановили платню з державної скарбниці, вони не підлягали владі і юрисдикції старост та інших місцевих властей і були підпорядковані призначеному урядом з числа шляхтичів «старшому і судді», який підлягав тільки коронному гетьману і королю.

Влада козацького старшого мала поширюватися не лише на реєстрових, а й на низових козаків, у зв'язку з чим вони також звільнялися від юрисдикції інших властей і судів — воєводи, старост, міських урядів та ін.

Однак усе це не могло спинити зростання козацтва, пригасити його бойовий дух. Походи проти татар і турків не припинялися. Турецький султан і кримський хан вимагають від польського короля, яким став Стефан Баторій (1575—1586), приборкати козаків, погрожуючи війною.

Польський уряд, що в цей час вів тривалу і виснажливу війну з Росією, видавав суворі розпорядження про заборону походів проти татар і турків, про заборону входу на дніпровський Низ і виходу звідти, про ліквідацію нереєстрового козацтва, але всі вони залишалися на папері. Уряд не міг припинити зростання козацтва.

Одночасно з цим польський уряд намагався здійснити свої плани про залучення козаків на державну службу. У 1578 р. в реєстр було включено 500 чол., у 1583 р. — 600, у 1590 р. — 1000 чол. Але кількісним збільшенням реєстрового козацтва уряд не досягав поставленої мети, реєстрові козаки часто діяли разом з нереєстровими.

**Виділення козацтва
в окремий
суспільний стан
і перетворення його
на велику
суспільно-політичну
силу**

Чисельність козацтва продовжувала збільшуватися. Поступово воно, зміцнювалося і виділялося в окремий суспільний стан. Козаки мали свою особливу організацію з специфічними порядками й характером життя, з своїм центром — Запорізькою Січчю.

Той факт, що козаки, відбиваючи татаро-турецькі напади і влаштовуючи походи на Кримське ханство і турецькі землі, захищали кордони Речі Посполитої, дозволяв їм вважати, що вони несуть державну службу. Якщо це так, то вони — окрема суспільна група, яка не повинна виконувати інших повинностей, крім воєнної, на користь держави чи будь-кого іншого — магнатів, шляхти і т. п.

А уряд своїми заходами (Язловецький, Стефан Баторій), які звільняли козаків від усякої влади, крім влади козацького старшого та інших козацьких старшин, об'єктивно сприяв формуванню таких поглядів козаків на себе і свою роль у суспільстві. Козацтво під кінець XVI ст. вважає, незалежно від того, реєстрове воно чи нереєстрове, що воно — вільний, «непослушний» стан населення, що за свою військову прикордонну службу, яку воно постійно несе на користь держави, має і фактичне і юридичне право на володіння землями і майном, на звільнення від усяких податків і повинностей, на вільне життя взагалі.

Важливе значення у виділенні козацтва в окремий суспільний стан і перетворення його на велику суспільно-політичну силу мали ті соціально-економічні зміни, які сталися після Люблінської унії. На території південно-східної України, яку захищала від татаро-турецьких загарбників місцева людність і ті втікачі, які йшли з західних і північних українських земель, де в той час селянство було вже закріпачене, польські й українські магнати і шляхтичі почали закріпачувати населення, захоплюючи землі, на яких воно сиділо. Для селянства, щоб не потрапити в панське ярмо, залишався один вихід: покозачитися, визнати владу козацьких старшин і разом з усім козацтвом, яке на той час уже створило свій центр — Запорізьку Січ,— вступити в боротьбу з панами за свої землі і право бути вільним хліборобом, проти наступаючого кріпацтва.

Отже, силу і безперервне поповнення своїх рядів козацтво черпало передусім із селянства — місцевого, якому загрожувало покріпачення, і селян-втікачів із Західної

та Північної України, які втікали звідти від кріпацького гніту.

Саме ці дві групи українського населення і були основними джерелами формування козацтва, і тими елементами, які, вливаючись наприкінці XVI ст. до лав козацтва, перетворили його на велику суспільно-політичну силу. Це, звичайно, не виключає того, що до складу козацтва потрапляли й вихідці з інших класів і верств тодішнього населення (міщани, дрібні шляхтичі, бояри та ін.), але не вони відігравали вирішальну роль і визначали характер козацтва.

Інтереси боротьби проти іноземного, польсько-шляхетського і взагалі феодально-кріпосницького гніту об'єднували козацтво і селянство. Але оскільки козацтво створило свою військову організацію і свій центр — Запорізьку Січ, набуло великого досвіду боротьби проти ординців; мало своїх досвідчених ватажків, то, зрозуміло, воно й очолило селянську боротьбу проти польсько-шляхетського гноблення. Можна вважати, що у тодішніх умовах Запорізька Січ стала початковим етапом у формуванні української державності.

Виділившись на кінець XVI ст. в окремий суспільний стан, ставши значною суспільно-політичною силою, створивши свою організацію і свій військовий центр — Запорізьку Січ, козацтво уже на початку 1590-х років широко виступає на боротьбу не тільки проти турецько-татарських агресорів, а й проти польсько-шляхетського і взагалі феодально-кріпосницького гніту. Боротьбу цю козацтво веде спільно з основною масою українського експлуатованого люду — селянством. Першими визначними подіями, в яких українське козацтво виступило як велика суспільно-політична сила, були селянсько-козацькі повстання в Україні 1591—1596 рр.

**Питання
походження
козацтва
в історіографії**

Українське козацтво, виникнувши в другій половині XV ст., протягом XVI ст: виросло в значну суспільно-політичну силу і своєю героїчною боротьбою проти турецько-татарських нападників та участю в перших народних рухах проти польсько-шляхетського панування стало швидко відомим у світі. Ще більшого розголосу козацтво набуло у наступні часи, коли воно очолило народні маси в боротьбі за визволення України

і створення самостійної Української держави. Тому й не дивно, що інтерес до походження й історії козацтва виник давно.

Але протягом тривалого часу — в XVII — першій половині XIX ст. — коли ще не були зібрані й опубліковані джерела, то й не була можливою дійсно наукова розробка цієї проблеми. Тоді письменники, літописці, історики здебільшого обмежувалися тим, що висували більш чи менш вірогідні догадки, часто намагалися пов'язати походження козацтва з яким-небудь іншим народом, назва якого асоціюється з словом «козак», а дехто з них навіть виводив народ, який ніколи не існував, виводячи від нього козаків.

Так, польський Історик Духінський і письменник Падура вигадали якийсь цілий народ, що нібито завоював Україну і потім став відомим під назвою «козаків».

Польський письменник Веспасіан Коховський (1630—1699) виводив назву козаків від диких кіз, бо козаки, мовляв, такі ж прудкі й моторні, як дикі кози.

Козацький літописець початку XVIII ст. Григорій Грабянка вважав, що козаки походили від хозар, які були, на його думку, слов'янами. Як і Грабянка, вважали хозар предками українських козаків невідомий автор «Історії русів» та історик другої половини XVIII ст. О. І. Рігельман («Летописное повествование о Малой России»).

Оскільки в перший час серед місцевостей, де найбільше засереджувалось козаків, був Черкаський повіт, то в Московській державі українських козаків часто називали «черкасами». Тому деякі історики вважали, що українські козаки — це кавказькі черкеси, які переселилися з Кавказу в Україну. Такого погляду дотримувався, зокрема, Д. М. Бантиш-Каменський у своїй праці «Історія Малої Росії», яка вперше була видана в 1822 р. Інші історики пов'язували початки українського козацтва з різними давніми, літописними народами, про яких мало чогось певного відомо — чорними клобуками, бродниками, берендеями та ін. (Г. Ф. Міллер, М. М. Карамзін, С. М. Соловйов та ін.).

Тільки з середини XIX ст., коли розгорнулися збирання, систематизація й публікація історичних джерел, зокрема архівних, актових документів, вивчення виникнення й історії козацтва на Україні почало ставати на науковий ґрунт. Історики відкинули вигадки й теорії про чужорідне походження козацтва й стали шукати його початки, вивчаючи зовнішні умови, економічні, суспільні й соціальні про-

цеси, які відбувалися в Україні, і виводячи козацтво з середовища українського народу.

Одним з перших по-науковому лочав вивчати початкову історію козацтва професор Київського університету В. Б. Антонович. У 1863 р. Київська комісія для розгляду давніх актів під редакцією В. Б. Антоновича видала перший том третьої частини «Архив Юго-Западной России», в якій були зібрані акти про козаків з 1500 по 1648 р. Тут же була опублікована велика вступна розвідка В. Б. Антоновича «Исследование о казачестве по актам с 1500 по 1648 год», у якій він висунув свою теорію походження козацтва, пов'язавши його появу з обшинним ладом удільної Русі.

Антонович передусім вважав, що козаки — це не якийсь прийшлий народ, а що вони витворилися з місцевої української людності. Внаслідок татаро-монгольської навали на Подніпров'ї князі й бояри були знищені або втекли на захід, а тут залишилися одні старослов'янські обшини. З переходом українських земель під владу Литви на Подніпров'ї для захисту південних кордонів під керівництвом литовських князів («князів із дому Гедиміна») і сформувалося козацтво. «Козаки,— писав Антонович,— є не що інше, як залишки давньослов'янських обшин, що збереглися...» М. О. Максимович у своїх історичних листах про козаків придніпровських (Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. I. К., 1876), погодившись з Антоновичем, що козацтво походить із місцевого українського населення, піддав критиці думку Антоновича про роль литовських князів у формуванні козацтва. На його погляд, гедиміно-князівський елемент не мав ніякого значення в утворенні придніпровського козацтва, яке і з'явилося в історії без нього і розвинулося не під його впливом. Розвинулося воно, на думку М. О. Максимовича, в правління Сигізмунда I під начальством Євстафія Дашкевича, який був старою черкаським і канівським з 1508 по 1536 рр. До того ж часу відноситься і перше гетьманство у козаків, яке почалося у 1516 р. із Предслава Лянцкоронського.

Під впливом критичних зауважень М. О. Максимовича і подальшого вивчення проблеми В. Б. Антонович у пізніших працях «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие» (1885) і бесідах «Про часи козацькі на Україні» (1895—1896) висунув новий погляд на походження козацтва, пов'язуючи його початки з організації прикордонними старостами оборони областей, якими вони управляли.

Не маючи організованої державної військової сили, старости Хмельницькі, брацлавські, вінницькі і особливо канівські та черкаські для оборони своїх місцевостей створювали військові загони з утікачів, що сюди приходили, з «людей», які й ставали першими козаками. «Уже з кінця XV століття,— писав Антонович,— в джерелах з'являється згадка про утворення з цих «людей» нового стану в степах Київщини; — з'являється новий термін, запозичений у татар,— «козаки». Під ним не розуміються ні міщани, ні бояри; цей стан складається з людей вільних, але здебільшого бездомних, які шукають заняття і осідлості».

Про початки козацтва коротко говорив і М. І. Костомаров у вступі до першого тома своєї монографії «Богдан Хмельницький» (Богдан Хмельницький. Т. 1. Спб., 1884). Козацтво, вважає він, безумовно татарського походження, як і саме слово козак, що означає по-татарському бродягу, вільного воїна, їздця. Після заснування Кримського ханства і заняття ордами чорноморських країн татарські їздиці, за своїм власним бажанням, без наказу і часто навіть дозволу своїх старших, нападали на руських мешканців сусідніх держав — Литви і Москви. Таких людей називали козаками.

Руські, відбиваючи напади татар, засвоювали і ті способи та методи війни, якими користувалися їхні вороги і, таким чином, у руських появилось таке саме козацтво, як і в татар.

В Україні, яка в XVI ст. належала Литві, назва «козак» означала воїна, але він, крім того, займався промислами і торгівлею. З посиленням татарських нападів розвивалось і українське козацтво. Важливішими ватажками і організаторами козацтва були старости Хмельницький Предслав Лянцкоронський і черкаський та канівський Євстафій Дашкевич та князь Дмитро Вишневецький.

Козаки, як люди виключно військові, звільнялись від усіх інших повинностей, крім воєнної. Міщани ж виконували тяжкі повинності і зазнавали свавілля старост і воєвод. Тому міщани самовільно втікали в козаки, а за ними йшли і «хлопи» з сіл, самовільно покидаючи свої тяглові обов'язки. «Із них-то,— пише Костомаров,— утворилось другого роду козацтво,— вільне, непідлегле існуючому тоді за законом управління. Ядром такого вільного козацтва стала Запорізька Січ».

Отже, М. Костомаров бачив у козацтві дві групи: 1) козацтво законне, організоване старостами, представниками

уряду і 2) козацьку «вольницю», що з'явилась незалежно від волі і бажання властей.

Польський історик Олександр Яблоновський у своїй праці „Нувтогіа Иши роіапіо\уе.і" (Краків, 1912) початки козацтва зв'язує з літописними бродниками і чорними клобуками, які відомі ще з Рюриковичів як кочівники причорноморських степів. Десь під кінець XV ст. спадкоємці цих бродників і чорних клобуків, кількістю збільшені напливом широслов'янської людності, приймають назву «козаків». Всі ті, хто виходив на здобич у степ, на «козакування», стали називатися «козаками». Отже, на думку Яблоновського, козаки — це степові ухадники, здобичники, грабіжники, „пиИ^е". Такий, приблизно, погляд на козаків як на степових здобичників, розбійників висловив у третій книзі «Курсу російської історії» В. О. Ключевський.

На початку XX ст. по-новому питання про виникнення і початковий період козацтва в Україні розглянув М. С. Грушевський у сьомому томі своєї «Історії України-Руси» (Київ — Львів, 1909). Грушевський, як і більшість українських істориків, вважає, що козацтво виникло з місцевого українського населення. Але в питанні про походження і розвиток козацтва він розрізняє дві сторони; козацтво як побутове явище і як певну організовану суспільну верству, правно-суспільний інститут. «Як явище побутове,— писав Грушевський,— ті прояви українського життя, які в XVI ст. стають нам звісними під технічною назвою «козацтва»,— старі як Україна. Се результат відвічної боротьби побуту оселого хліборобського з хижою, розбійничою, кочовою людністю степів, що віками тягнеться все в нових і нових формах, у нових відмінах на тій же території України» (С. 74—75).

Козацтво українського Подніпров'я з часу свого виникнення, тобто з другої половини XV ст., і протягом першої половини XVI ст. було явищем побутовим, воно не являло собою якогось окремого соціального стану і навіть окремої соціальної групи. Козак цього часу, писав Грушевський, це «з одного боку неоселій, нікуди не приналежний чоловік, в тім ряді як Іагіе Ібіпі, гультаї польського права. З другого боку се чоловік, такий, що незалежно від свого становища суспільного,— чи буде то чоловік неоселій, чи оселій міщанин, боярин, пан,— промишляє в українських степах і спеціально займається пограничним спортом, степовим добичництвом, а ще спеціальніше — практикує партизанську війну з татарами».

І тільки в другій половині і особливо наприкінці XVI ст. козацтво, під впливом все частіших і хижіших нападів татар, з усе більшим припливом на Подніпров'я втікачів із північної і західної України через посилення там закріпачення селянства виростає у певну соціальну верству населення і здобуває свою організацію.

Після 1917 р. історики України проблему виникнення козацтва в основному розглядали в загальному плані, без докладного і всебічного аналізу історичних джерел. Причинами появи козацтва вони вважали утиски українського селянства і міщанства з боку польських магнатів і шляхти, що змушували їх втікати на Придніпров'я і там ставати козаками, і, з другого боку, турецькі, татарські напади на Україну, для відбиття яких необхідна була військова сила, якою й стало козацтво. Проблема походження козацтва висвітлювалася у працях К. Г. Гуслистого «Нариси історії України» (Вип. 2. К., 1939), в монографії В. О. Голобуцького «Запорожское казачество» (К., 1975), у другій книзі першого тому багатотомної історії Української РСР (К., 1979), у працях О. М. Апанович, у науково-популярній книжці Ю. А. Мицика, С. М. Плохія, І. В. Стороженка «Як козаки воювали» (Дніпропетровськ, 1991) та ін.

4. Козацько-селянські повстання кінця XVI ст.

**Козацько-селянське
повстання
1591—1593 рр.
під проводом
К. Косинського**

Перше велике козацько-селянське повстання в Україні почалося наприкінці грудня 1591 р. на Київщині з нападу загону реєстрових козаків і селян на чолі з Криштофом Косинським на місто і замок

Білу Церкву, що було резиденцією білоцерківського старости Януша Острозького, сина київського воєводи князя Костянтина Острозького. У Косинського, одного з козацьких старшин, вихідця з дрібної шляхти, Я. Острозький відібрав маєток Рокитне (над р. Рокитною, притокою р. Росі), наданий йому за сеймовою ухвалою 1590 р. Почуваючи себе ображеним, Косинський, обраний гетьманом реєстровців, став на чолі загону повстанців, що напали на Білу Церкву.

Повстанці, підтримані міщанами, оволоділи містом і замком, захопили будинки старости й підстарости, забрали гармати, зброю, припаси, гроші, спалили документи.

У 1592 р. і на початку 1593 р. повстання охопило Київщину, Волинь, Брацлавщину. Повстанські загони взяли міста Трипілля, Переяслав, Богуслав і напали навіть на Київ та київський замок, де, як визнавав Острозький, «позабирали гвалтом гармати ліпші, порох і всяку зброю».

Косинський із своїм загonom, який щодня збільшувався, на початку 1593 р. діяв на Волині. Феодалам за допомогою польського короля для придушення повстання вдалося зібрати значні, добре озброєні й споряджені військові сили шляхти Волинського, Київського та Брацлавського воєводств, на чолі яких став київський воєвода К. Острозький. Йому на допомогу з військовими загонами прийшов староста черкаський і канівський Олександр Вишневецький. Біля містечка П'ятки (тепер село Чуднівського р-ну Житомирської обл.) протягом тижня повстанці хоробро оборонялися, завдали великих втрат шляхетським військам, але 23 січня 1593 р. зазнали поразки. Однак, відійшовши на Низ, вони не склали зброї. Запорізьке козацтво вирішило всім Кошем іти в Україну і бити панів. Разом з тим Косинський начебто звернувся до російського царя Федора Івановича з проханням прийняти козаків у російське підданство. Російський уряд через тяжкі наслідки Лівонської війни не міг у той час позитивно вирішити поставлене Косинський питання, хоча й послав запорожцям гроші й припаси.

У травні 1593 р. двохтисячне козацьке військо вишло із Запорізької Січі, рушило двома загонами - по Дніпру, берегом підійшло до Черкас і обложило замок. Повстання почало швидко поширюватися на Подніпров'ї. Проте Косинського підступно було схоплено слугами Вишневецького - і вбито. Але й після смерті Косинського восени 1593 р. на Подніпров'ї деякий час точилася боротьба повстанців.

Повстання 1594—1596 рр. С. Наливайко	У 1594 р. козацько-селянське повстання проти магнатів і шляхти спалахнуло знову. Очолив його Северин Наливайко, виходець з м. Гусятин (Поділля), що належало магнатові О. Калиновському. Калиновський із слугами напав на двір Наливайкового батька, який займався кушнірським ремеслом і мав невелику ділянку землі, і побив його так, що той помер. Його дружина з дітьми втекла до Острога.
--	--

Наливайко брав участь у козацьких походах проти турків і татар, під час яких набув воєнного досвіду. «Це був

красень,— писав сучасник польський хроніст Іоахим Бельський (1550—1629), син Мартина Бельського,— до того людина незвичайна... до того ж прекрасний гармаш».

Повернувшись з Січі, Наливайко якийсь час служив сотником надвірних козаків у князя Острозького. Потім він набрав загін селян, козаків, міщан та всіх охочих, числом близько 2500 чол., і ранньої весни зробив похід проти татар на південь, після чого повернувся на Брацлавщину. У цей час селяни, доведені до відчаю здириствами панів, об'єднувалися в загони, оголошували себе козаками й громили маєтки феодалів. Разом з наливайківцями й міщанами повстанці захопили м. Брацлав, змусивши втікати звідти шляхетський гарнізон.

Щоб заручатися підтримкою і допомогою запорожців, Наливайко у червні 1594 р. направив на Запоріжжя своїх посланців. На чолі загонів запорожців, які вирушили на допомогу Наливайкові на Брацлавщину, став обраний гетьманом полковник реєстрового козацтва Григорій Лобода, який належав до заможних козаків, володів с. Сошниками на Київщині, був одружений з шляхтянкою. Він виражав інтереси переважно заможного реєстрового запорізького козацтва, в той час як Наливайко був ватажком бідного, нереєстрового козацтва, всіх знедоволених — селян, міського плебсу, козацької сіроми. Це зумовлювало незгоди, неприязнь, а то й ворожнечу між Наливайком і Лободою та їхніми прихильниками.

Особливо широкого розмаху набув анти шляхетський рух восени 1595 р., коли Наливайко і Лобода повернулися з Угорщини, куди вони ходили на допомогу австрійській армії, що діяла там проти турків. Лобода повернувся через Поділля на Київщину, а Наливайко із Закарпаття через Мукачеве, Сваляву і Карпатські гори перейшов у Східну Галичину, звідти на Поділля, а потім на Волинь. На Поділлі він розгромив маєтки Калиновського, на Волині зайняв Луцьк, взяв контрибуцію з шляхти й купців і рушив у Білорусь. Спільно з білоруськими селянами-повстанцями загони Наливайка у листопаді 1595 р. зайняли міста Слуцьк, Бобруйськ, а в грудні — Могильов на Дніпрі. У Білорусі разом з білоруськими повстанськими загонами Савули і Панчохи діяв також загін Матвія Шаули, вихідця з міщан, який, відокремившись від Загонів Лободи, з боями пішов угору по Дніпру і дійшов до м. Пропойська (на р. Сожі). Одночасно з українськими й білоруськими селянами на боротьбу проти феодалів стали підніматися

й польські селяни. Повстанські загони виникли в Мазовії, в околицях Нейштадта.

Отже, наприкінці 1595 — на початку 1596 р. селянсько-козацькі повстання охопили Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля, перекинулись у Білорусь, ставши серйозною загрозою для панування шляхетської Польщі.

Під тиском шляхетських військ, очолюваних литовським гетьманом К. Радзивіллою, Наливайко залишив Могильов і наприкінці січня 1596 р. привів свої загони на Волинь. Проти нього за наказом коронного гетьмана Я. Замойського виступив з коронним військом, що зібралось в Кременці, польний гетьман Станіслав Жолкевський. Наприкінці лютого 1596 р. Жолкевський швидкими переходами рушив на південь Волині, маючи на меті розгромити там Наливайка, не допустивши з'єднання його загонів із загонами Лободи, що діяли тоді на Київщині, і Шаули, який ішов з Білорусі.

Проте Наливайко розгадав намір Жолкевського. З боями він відвів свої загони, що мали близько тисячі повстанців, на Брацлавщину, а потім в уманські ліси. Тоді ж, ранньої весни 1596 р., Лобода під Києвом об'єднався з Шаулою, який повернувся з Білорусі. Біля Білої Церкви всі три повстанські ватажки об'єднали свої сили, що налічували 5—6 тис. чоловік.

Після розгрому під Білою Церквою 23 березня 1596 р. передового загону польсько-шляхетських військ повстанці під натиском переважаючих сил противника змушені були відходити до Дніпра. Біля Трипілля, в урочищі Гострий Камінь, вони стали табором і дали бій, в якому обидві сторони зазнали великих втрат. Забравши свої сім'ї — старих, жінок і дітей, повстанці відійшли за Дніпро під Переяслав, а потім рушили далі на схід. Деякі з їхніх керівників мали на меті перейти в межі Російської держави. Через Яготин і Пирятин повстанці вийшли до Лубен, звідки до російського кордону залишилося близько 100 км. Але Жолкевському вдалося обійти повстанців і відрізати їм шлях до російського кордону. Тоді за 3 км від Лубен, за Сулою, в урочищі Солониця повстанці спорудили укріплений табір, сподіваючись, що їм на допомогу придуть запорожці і виручать їх. Вони поставили в чотири ряди вози і навколо влаштували рів і вал, всередині зробили дерев'яні зруби, наповнені землею, на які поставили гармати.

16 травня 1596 р. Жолкевський почав облогу табору, яка тривала близько двох тижнів. У таборі спочатку було

близько 10 тис. чол., з них боездатних не більш ніж 3 тис., усі інші — старі, жінки, діти, поранені. Повстанці оборонялися героїчно, але з кожним днем становище ставало дедалі скрутнішим. Не стало борошна й солі, не вистачало паші й фуражу. Повстанці були відрізані від води. Умирали жінки й діти. Гинула худоба. У таборі стояв сморід. Знову спалахнула ворожнеча між наливайківцями і прихильниками Лободи. Наливайківці обвинуватили Лободу в зраді, і його було вбито. Гетьманом повстанці обрали К. Кремпського.

Оскільки становище коронного війська також було тяжким — люди втомилися, не вистачало продовольства й фуражу, а із Запоріжжя на допомогу обложеному вирушили запорізькі козаки, — Жолкевський почав переговори з козаками, обіцяючи амністію.

Після дводенного безперервного обстрілу табору з гармат частина козаків, прихильники Лободи, схопили Наливайка, Шаулу, Шостака та деяких інших ватажків і видали їх польським шляхтичам. Але після цього Жолкевський зажадав повернення всіх утікачів-кріпаків їхнім панам. Тоді повстанці заявили, що вони «воліють боронитися до останньої краплі крові». «Бороніться», — відповів Жолкевський. І жовніри, писав Іоахим Бельський, «кинулися на них, так що не змогли вони ні вишикуватися, ні взятися до зброї. Рубали їх немилосердно, так що на відстані милі або більше лежав труп на трупі. Всіх же їх було в таборі, з черню й жінками, до десяти тисяч, з яких врятувалось з Кремпським не більше тисячі...»

Наливайка та інших шістьох ватажків повстання було відправлено до Варшави, де після нелюдських катувань у 1597 р. їх було страчено. Наливайку спочатку відтяли голову, потім тіло четвертували і частини повісили в різних місцях, щоб застрахати народні маси.

Героїчний образ народного ватажка Наливайка оспіваний у піснях і легендах. Він надихав також прогресивних письменників і поетів. Як мужнього борця за волю народу зображували його Т. Шевченко, К. Рилєєв, Іван Ле, М. Вінграновський (історичний твір «Наливайко»).

К. Рилєєв, змальовуючи Наливайка як самовідданого борця проти гнобителів народу, вкладає в його уста такі слова:

Известно мне: погибель ждет
Того, кто первый восстает
На утеснителен народа —
Судьба меня уж обрекла.
Но где, скажи, когда была

Без жертв искуплена свобода?
Погибну я за край родной,—
Я это чувствую, я знаю...
И радостно, отец святой.
Свой жребий я благословляю!

Перші масові селянсько-козацькі повстання 1591—1596 рр., в яких українські народні маси виступали проти соціального й національно-релігійного гноблення, за визволення з-під влади шляхетської Польщі, за свою національну гідність, хоч і зазнали поразки, але мали велике значення. В них народні маси України набували досвіду боротьби, готувалися до більш широких і рішучих битв із своїми ворогами, гартували свою волю і національну самосвідомість.

5. Народні рухи в Україні у першій чверті XVII ст. Боротьба проти турецько-татарської агресії

**Визвольний рух
проти панування
шляхетської Польщі,
Гетьман
П. Сагайдачний**

Після придушення селянсько-козацьких повстань 1591—1596 рр. польський уряд, магнати й шляхта продовжували захоплювати землі в Україні, збільшували панщину та інші повинності, закріпачували селян. Козаки були позбавлені всіх прав і оголошені поза законом (баніція). Феодали намагалися перешкодити втечам селян і міщан на Запоріжжя, не допускати виходу козаків на «волесть», забороняли торгівлю з Січчю, зокрема завезення туди хліба. Посилювався і національно-релігійний гніт. Важким тягарем на плечі народних мас лягали численні війни, що їх ве́ла на початку XVII ст. шляхетська Польща.

Однак ніщо не могло припинити розгортання визвольного руху українського народу та антифеодальної боротьби трудящих мас. Наростанню їх сприяли боротьба російського народу проти нападів польських і шведських військ на початку XVII ст. та повстання під проводом Івана Болотникова (1606—1607). У повстанні під керівництвом Івана Болотникова, що почалося в Сіверській Україні і незабаром охопило майже весь центр Російської держави, активну участь взяли спільно з російськими селянами та міщанами і українські селяни, козаки та міщани.

Основна маса українського народу — селяни, козацька голота й міські низи не мирилися з польсько-шляхетським гнітом і вели проти нього рішучу, послідовну боротьбу. Засилля і всевладність польських магнатів, старост та воевод в Україні, їх сваволя і національно-релігійні утиски — все це викликало незадоволення і козацької старшини,

українського заможного міщанства, шляхти та духівництва. Цим пояснюється їхня опозиційність щодо польських властей і нерідко участь у виступах народних мас.

Серед козацьких старшин початку XVII ст. виділявся Петро Конашевич-Сагайдачний, що в 1616—1622 рр. був (з перервами) гетьманом Війська Запорізького. Походив Сагайдачний з шляхетського роду з-під Самбора в Галичині. Здобувши гарну освіту у славетній Острозькій школі на Волині, він став людиною освіченою, розумною, відданою православної вірі, умілим і хоробрим воєначальником. Сучасник Яків Собеський, батько польського короля Яна Собеського, у своїй «Історії Хотинського походу» писав, що Сагайдачний — «муж рідкісної мудрості й зрілого судження в ділах, дотепний у словах і вчинках», «людина смілива розумом, яка шукала небезпек, зневажала життя, перша в нападі, а у відступові остання...»

Після навчання в Острозькій школі Сагайдачний пішов на Запоріжжя і в численних походах проти татар і турків освоїв козацьку стратегію й тактику, набув військового досвіду, зажив високого авторитету серед запорожців. Козаки його обирали військовим обозним, кошовим отаманом, а потім — кілька разів — гетьманом. У всій своїй діяльності Сагайдачний прагнув піднести міць і авторитет козацтва, збільшити його роль у житті всього народу, захистити православ'я, розвинути українську культуру, послідовно вів лінію на визволення України з-під іноземного панування і забезпечення її існування як окремої держави. У всіх своїх діях він виявляв непересічний ум, твердість волі і непохитність, мужність, розважливість і поміркованість. Так, він розумів, що в ті часи Україна не мала достатніх сил і необхідних умов для всенародного повстання проти польської шляхти. До того ж він усвідомлював, що перед Україною тоді стояла грізна небезпека — турецько-татарська агресія, а одночасно вести боротьбу проти Туреччини та Кримського ханства і Польщі український народ сил не мав. У цих умовах Сагайдачний не йшов на цілковитий розрив з Річчю Посполитою, а дотримувався щодо неї лояльної позиції і мирними засобами добивався проведення своєї лінії.

Антифеодальний протест народних мас в Україні на початку XVII ст. виявлявся насамперед у покозаченні їх. Селяни й міщани не визнавали над собою влади королівських старост і феодалів, відмовлялися виконувати на їхню користь панщину та інші повинності, створювали свою,

козацьку організацію, чинили збройний опір наступові панів, а то й самі нападали на їхні маєтки. У королівській інструкції сеймикам від 20 січня 1616 р. зазначалося, що в Україні покозачилося 40 тис. чол. Масові виступи селян, міщан і козаків проти феодалів були частим явищем. Особливо значними стали вони взимку 1613—1614 рр. на Брацлавщині, а потім наприкінці 1615 р.— на початку 1616 р. охопили значну територію Східної України.

Польський уряд, закінчивши у вересні 1617 р. війну з Туреччиною, вирішив кинути свої війська на Україну, щоб силою приборкати «козацьке свавілля», придушити народну боротьбу. Але коронний гетьман Станіслав Жолкевський не був упевнений в тому, що зможе придушити народний рух силою зброї; і вирішив вступити в переговори із старшинами реєстрових козаків, яких очолював Сагайдачний.

У жовтні 1617 р. в урочищі Суха Вільшанка під Білою Церквою на Київщині між козацькою верхівкою на чолі з Сагайдачним і комісарами Жолкевського була підписана декларація, названа Вільшанською. За цією угодою козацький реєстр устанавлювався в 1 тис. чол. Усі інші козаки, що не ввійшли до реєстру, мусили повернутися під загрозою смертної кари під владу старост і своїх панів. Реєстрові козаки мали право жити лише на Запоріжжі. їм суворо заборонялося здійснювати походи на Крим і Туреччину. Реєстровцям дозволялося обирати гетьмана (старшого), якого затверджував польський король. За службу реєстровцям уряд обіцяв виплачувати платню.

Однак Вільшанська угода, яка гарантувала до деякої міри права козацьких старшин і реєстрових козаків, викликала велике незадоволення рядового козацтва, яке мусило повернутися під владу феодалів. Тому угода не могла бути втілена в життя. До того ж шляхетська Польща почала нову війну проти Російської держави і закликала до участі в ній козаків. Польський королевич Владислав у 1617 р. попрямував на Москву. Йому на допомогу повів через Путивль, Єлець, Ливни 20-тисячний загін козаків Сагайдачний. Але Москви Владиславу взяти не вдалося. Козаки відійшли від Москви. Сагайдачний не хотів перемоги Польщі. Це сприяло б дальшому поневоленню України польським шляхетством. Виснажені війною, Росія і Польща 1 грудня 1618 р. у селі Деуліно (під Москвою) підписали перемир'я на 14 років, за яким за Польщею залишалися Смоленська земля й Чернігово-Сіверщина.

Частина козаків, незадоволених походом на Москву, не захотіла повертатися в Україну. На службі в російського уряду залишився цілий полк на чолі з полковником Жданом Коншиним.

В цей час в Україні посилювалися народні повстання, які в 1618 р. охопили Київщину і Волинь.

Підписавши в 1618 р. перемир'я з Росією, польський уряд негайно послав свої війська в Україну. Але командування їх не наважилося вступити в бій з козаками, оскільки лише в козацькому таборі під Білою Церквою налічувалося понад 10 тис. чол. На р. Роставиці (поблизу м. Павлолочі—тепер село Попільнянського р-ну на Житомирщині), де розташувалося польське військо, між урядовими комісарами і старшинами реєстровців, очолюваними Сагайдачним, 17 жовтня 1619 р. була підписана нова угода (Роставицька), за умовами подібна до Вільшанської. Козацькими правами користувалися лише реєстровці, та й ті мали право жити тільки в королівщинах, а величезна більшість повстанців мусила повернутися до своїх панів. Старшини, на чолі із Сагайдачним, намагалися виконувати продиктовані угодою умови. Це викликало повстання, внаслідок якого Сагайдачного було усунено від гетьманства, а гетьманом наприкінці 1619 р. проголошено Яцька Бородавку.

Козацькі походи проти турків і татар. Хотинська війна

Одночасно з розгортанням визвольного руху проти шляхетської Польщі український народ продовжував героїчну боротьбу проти турецько-татарської агресії. У перші десятиліття XVII ст. українські козаки не тільки відбивали напади татар і турків, а й здійснювали далекі сухопутні і морські походи. На своїх легких чайках вони спускалися вниз по Дніпру, обминали татарську варту в районі фортець Кизи-Кермена і Іслам-Кермена, виходили в Чорне море, нападали на турецькі й татарські фортеці, «окурювали мушкетним димом» Ізмаїл, Кілію, Білгород (Дністровський), Варну, Синоп, Трапезунд, Кафу і навіть Константинополь. Так, у 1604 р. на багатьох чайках козаки підійшли до західного узбережжя Чорного моря, оволоділи фортецею Варна, що вважалася неприступною, розгромили турецьку залогу, визволили багатьох невільників і щасливо повернулися додому. У 1614 р. козаки двічі перепливали Чорне море і успішно громили на південному березі турецькі міста Синоп і Трапезунд. А весною

1615 р. на 80 чайках запорожці підійшли до самої турецької столиці — Константинополя, яку охороняла тридцяти-тисячна султанська гвардія, спалили гавані Мізевни та Архіокі. Султан, який у той час рибалив під містом, на власні очі спостерігав дим і полум'я від пожежі в столиці, запаленої козаками. 1616 р. під проводом Петра Сагайдачного козаки здійснили морський похід у Крим, взяли й спалили великий невільничий ринок Кафу, куди татари звозили для продажу бранців, захоплених в Україні. Козаки знищили там 14 тис. турецьких вояків, потопили турецькі каторги (кораблі) і визволили багатьох полонених. Запорожці часто ходили в походи разом з донськими козаками.

Турецький султан і кримський хан вимагали від польського уряду припинити походи козаків, але водночас самі продовжували спустошливі напади на українські землі, розв'язували агресивні війни. У 1620 р. турецько-татарські війська, що налічували близько 80 тис. чол., вторглися в межі Валахії і Молдови. Що ж до польської армії, яку очолював коронний гетьман Станіслав Жолкевський, то вона мала всього близько 10 тис. чол. Як пише автор Львівського літопису, Жолкевський вирішив воювати без козаків, гоноровито заявивши: «Не хочу я з Грицями воювати, нехай ідуть до ролі (до землі.— Авт.) альбо свині пасти».

Біля с. Цецори, над р. Прут під Яссами в Молдові турки й татари вщент розгромили польські війська. С. Жолкевський загинув, його відрубану голову, настромлену на спис, було виставлено біля намету турецького паші, а потім відправлено султанові у Константинополь. Польний гетьман Станіслав Конєцпольський та інші польські воєначальники потрапили в полон.

Польський уряд, залишившись без армії, звернувся по допомогу до козаків. Козаки ж, розуміючи, яку величезну загрозу становить турецько-татарська навала не тільки для Польщі, а й для України та всієї Європи, прийняли пропозицію польського сейму про похід проти турків і вирішили послати послів до короля. Серед інших у Варшаву поїхав і Сагайдачний. Козацтво ж на чолі з гетьманом Я. Бородавкою вирушило в Молдову назустріч турецько-татарській армії.

Польське військо в кількості 35 тис. чол., головнокомандуючим якого був литовський гетьман Карл Ходкевич, підійшло до Дністра, у середині серпня мостом переправилося на правий берег і стало табором під Хотиним.

Туди ж з боями підійшли й козаки. Після прибуття до козацького табору з Варшави Сагайдачного за його вказівкою Бородавку схопили і, обвинувативши у тяжких злочинах, скарали на смерть. Гетьманом знову став Сагайдачний. Козацьке військо налічувало 40 тис. чол. До його складу входило і 700 донців.

Турецько-татарські війська, очолювані султаном Османом II, налічували понад 150 тис. чол. Вони почали запеклі атаки проти козаків і польських військ. У той час, як писав Яків Собеський, коли «багато шляхтичів, що належали до найзнатніших фамілій, ховалися на возах між провіантом», козаки хоробро атакували турків, вривалися в їхній табір, викликали там паніку і змушували втікати навіть султана.

Унаслідок бойових дій, що тривали понад місяць, турки втратили близько 80 тис. чол. і, не змігши перемогти козацтво та польські війська, змушені були піти на укладення мирного договору.

Хоч у поразці турецької армії вирішальну роль відіграло козацтво, мирний договір, укладений 9 жовтня 1621 р. між Туреччиною й Польщею, був спрямований проти нього. Польський уряд забов'язувався передусім заборонити козакам судноплавство по Дніпру й не допускати їхніх походів на турецькі володіння.

Першими з-під Хотина пішли козаки, не задоволені умовами мирного договору.

У Хотинській війні турки не досягли своєї основної мети — загарбання польських і українських земель. Завдяки мужності козаків було розвіяно міф про непереможність султанської Туреччини, припинено її просування в Європу, ослаблено економічно й політично. Розгром турків під Хотином полегшив боротьбу поневолених ними народів, передусім балканських, вселив у них віру в можливість визволення з-під турецького ярма.

Боротьба козацтва проти турецько-татарської агресії і широка його участь у визвольному русі проти шляхетської Польщі підносили його авторитет в очах українського народу й на міжнародній арені. Козацтво дедалі активніше впливало на все політичне й культурне життя України. Особливо його роль зросла за часів Сагайдачного. Політичним і культурно-ідеологічним центром України тоді став Київ. Київські монастирі, насамперед Києво-Печерський, архімандритом якого в 1599 р. став Єлисей Плетенецький, на початку XVII ст. виступили активними

поборниками православ'я та української культури і противниками унії та польсько-католицького національно-релігійного гніту. У 1615—1616 рр. Плетенецький влаштував у Києво-Печерському монастирі друкарню, з якої вийшло багато книг, спрямованих проти унії й католицизму, на захист православ'я. У 1615 р. було засноване Київське братство, а при братстві почала працювати школа. До Київського братства ввійшли заможні міщани, шляхта, православне духівництво. У 1616 р. до Київського братства вступив і гетьман Сагайдачний «з усім військом Запорозьким», взявши братство і все православ'я під свій захист і протекцію. Під захистом козацького полку, на чолі якого стояв Сагайдачний, у 1620 р. в Києві ієрусалимський патріарх Феофан, що проїжджав через Київ із Москви, поновив православну ієрархію — висвятив п'ятьох православних єпископів (для України й Білорусі) і митрополита, яким став ректор Київської братської школи Іов Борецький.

Зносини козацьких старшин і православного духівництва з російським урядом

У складних міжнародних умовах окремі представники козацької старшини і православного духівництва уже в 20-ті рр. XVII ст. встановлюють прямі зносини з російським урядом і ставлять питання про перехід козаків на службу до царя. У 1620 р. гетьман Сагайдачний відправив до Москви своє посольство на чолі з Петром Одинцем з листом до царя Михайла Федоровича, в якому писав, що він і всі козаки «царському величеству служити готовы против всяких его царского величества неприятелей». У 1622 р. єпископ Ісаєя Копинський, засновник монастирів на Лубенщині, через двох посланців-ченців до путивльських російських воевод запитував царя про дозвіл на перехід в межі Росії його з ченцями. Путивльські воеводи, повідомляючи про приїзд до Путивля посланців Копинського, писали царю: «Да и все де, государь, православные крестьяне и запорожские козаки, как им от поляков утеснения будет, многий хотят ехать к тебе, государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Руси». У 1624 р. київський митрополит Іов Борецький направив до Москви свого посланця Ісаакія Борисковича з листом, у якому просив царя прийняти Україну й запорізьке козацтво під свою владу. Царський уряд прихильно сприймав ці пропозиції, надсилав подарунки, обіцяв захищати православ'я від устисків, але через складні міжнародні умови й тяжкі

наслідки тривалих воєн не міг тоді позитивно розв'язати питання про приєднання України до Росії.

Великою втратою для козацтва і всієї України була кончина гетьмана Петра Сагайдачного. Поранений отруйною стрілою під Хотиним, він помер 10 квітня 1622 р. і похований на території Братського монастиря на Подолі в Києві, за словами літописця Григорія Грабянки, «з великим плачем запорізького війська і всіх людей православних». Двадцять спудеїв Київської братської школи перед похованням Сагайдачного прочитали «Вірші на жалосний погреб зацного рыцаря Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана Войска Его Королевской Милости Запорозкого», складені ректором школи Касіаном Саковичем. Як сучасники, так і наступні покоління високо оцінювали діяльність Сагайдачного й підкреслювали її загальноукраїнське значення. Видатний історик М. О. Максимович писав, що Сагайдачний «в ряду козацьких гетьманів, безсумнівно, є першою особою після Богдана Хмельницького і за своїм характером не менше від нього привабливий в історії». У пам'яті потомків ім'я Сагайдачного збереглося як ім'я хороброго і талановитого полководця, видатного політика, гарячого патріота України.

Повстання 1625 р. Куруківська угода	Після закінчення Хотинської війни польські магнати, старости й воєводи, католицькі ксьондзи й уніати посилювали гноблення, намагалися закріпити вільних селян і нерєєстрових козаків — «випищиків», утискували вони й реєстрових, захоплювали православні церкви й монастирі. Українські селяни, козаки й міщани продовжували збройну боротьбу проти наступу польських феодалів. Не припинялися й козацькі походи на турецькі й татарські володіння.
--	--

Для придушення селянсько-козацьких повстань польський уряд восени 1625 р. послав своє військо (30 тис. чол.) на чолі з польним гетьманом С. Конєцпольським. Прийшовши на південну Київщину, воно почало бої проти повстанців. Але місцеві повстанці об'єдналися із запорожцями і, налічуючи приблизно 20 тис. чол., очолювані запорізьким гетьманом М. Жмайлом, чинили впертий опір польським військам. Велика битва відбулася біля Курукового озера, в урочищі Ведмежі Лози (на місці нинішнього Крюкова, напроти Кременчука). Обидві сторони зазнали великих втрат. Конєцпольський змушений був розпочати з козаками переговори.

5 листопада 1625 р. у М. Жмайла було забрано гетьманську булаву і гетьманом обрано представника козаць-

кої верхівки М. Дорошенка. Тоді ж польські комісари і козацька старшина підписали угоду, відому під назвою Куруківської.

Хоч польський уряд і пішов на деякі поступки реєстровцям, але в цілому ця угода була спрямована проти інтересів народних мас. Козацький реєстр збільшувався до 6 тис. чол. і мав бути складений протягом шести місяців. Реєстровці підлягали старшому (гетьманові), якого вони мали право обирати, але затверджував його король на подання коронного гетьмана. Платня реєстровцям встановлювалася в сумі 60 тис. злотих. Старшинам визначались окремі оклади. Реєстрові козаки могли жити лише в королівщинах, з маєтків шляхетських і духовних вони мусили виселитися протягом 12 тижнів. Усі козаки, що залишилися поза реєстром, а таких налічувалося близько 40 тис. чол., повинні були повернутися до своїх панів і виконувати кріпацькі обов'язки. Усім учасникам повстання оголошувалася амністія. Козакам заборонялося йти в походи на турецькі володіння і мати зносини з іноземними державами.

Куруківська угода задовольняла інтереси лише козацької верхівки. Тому основна маса козацтва не визнала цієї угоди і продовжувала боротьбу. Щоб розрядити обстановку, козацька старшина в 1628 р. організувала похід проти татар у Крим, під час якого гетьман М. Дорошенко загинув.

Одним з найважливіших наслідків Куруківської угоди був остаточний поділ козацтва на дві групи: 1) реєстрових, заможних (дуків), за якими визнавалися урядом козацькі права й вольності і які здебільшого дотримувалися угодовської позиції щодо польського уряду, і 2) нереєстрових, «випищиків», що, за Куруківською угодою, мусили повернутися в кріпацтво. Їхнім центром стало Запоріжжя. Вони займали непримиренну позицію щодо магнатів, шляхти і всіх польських властей.

6. Народні повстання 30-х років XVII ст.

Повстання 1630 р. Головною причиною народних повстань 30-х рр. XVII ст. було дальше посилення феодално-кріпосницького гніту на території Подніпров'я і всієї Південно-Східної України. У цей час здебільшого вже закінчилися або закінчувалися строки «слобод», «волі», які давалися селянам на 20—40 років польськими та українськими магнатами при за-

хопленні ними українських земель наприкінці XVI ст. Тепер усі селяни мали стати кріпаками, виконувати тяжку панщину на феодалів. Козаків-«випишиків», згідно з Куруківською угодою, також повертали до панів. Мало рахувалися магнати і з реєстровими козаками. Зазнавали великих утисків також міщани. Значно погіршували становище населення безчинства жовнірів, що розташовувалися «на лежи» (на постої) в містах і селах України. Соціальний гніт посилювався національним і релігійним гнобленням.

На знак протесту дедалі більше селян і міщан втікали й покозачувалися. Уже на літо 1629 р. на Запоріжжі зосередилося близько 40 тис. утікачів — нереєстрових козаків, готових за першим закликком піднятися на боротьбу проти польсько-шляхетського гноблення.

Останньою іскрою, що спричинила початок нового великого селянсько-козацького повстання, стала сутичка між реєстровими козаками на чолі з гетьманом Григорієм Чорним і нереєстровцями, гетьманом яких тоді був талановитий козацький ватажок Тарас Федорович (Трясило) Чорний зажадав від нереєстровців, щоб вони вийшли на волость з артилерією й підкорилися йому, а сам почав переглядати реєстр и виписувати з нього козаків. Тарас Федорович у березні 1630 р. з 10 тис. піших і кінних козаків виступив із Січі. Запорожці підступили до Черкас, оточили там будинок Чорного, схопили його, обвинуватили в зраді і стратили.

Повстання швидко поширювалося і незабаром охопило Лівобережжя в басейні р. Трубіж на Полтавщині і на Правобережжі територію від Київського Полісся до Запоріжжя. Селяни й міщани, гуртуючись у загони, оголошували себе козаками, нападали на панські маєтки, підпалювали, руйнували їх, убивали власників, управителів, орендарів, захоплювали панське майно, заводили козацькі порядки. Частина цих загонів приєдналася до запорожців, інші діяли окремо. Повстанці під проводом Тараса Федоровича зайняли Канів, а потім і Переяслав.

Коронний гетьман Конєцпольський на початку квітня виступив з Бара і попрямував на Київ, закликаючи шляхту приєднуватися до очолюваного ним коронного війська, щоб «гасити цей вогонь хлопською кров'ю».

Тарас Федорович зосередив свої сили, що налічували понад 30 тис. чол., у Переяславі. Підійшовши до Переяслава, коронне військо чисельністю понад 12 тис. чол. почало запеклі бої, які тривали три тижні. Найжорстокіший бій

відбувся 15 травня, коли зранку повстанці вщент розгромили добірну шляхетську корогу — Золоту роту, яка охороняла штаб Конецпольського. Сам Конецпольський ледве врятувався. Автор Львівського літопису зазначає, що загинуло «триста вельце значних панов коронних», а «вшистского войська до десяти тисячий згинуло».

Т. Шевченко в поезії «Тарасова ніч» писав:

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали,
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;

Прокинулись ляшки-панки —
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-яанки,
Та й не повставали:
Зійшло сонце—ляшки-панки
Покотом лежали.

Розгром коронних військ змусив Конецпольського почати переговори з представниками заможного козацтва, яке пішло на компроміс. Старшинсько-козацька верхівка намагалася шляхом угоди з урядом домогтися собі привілеїв. 29 травня 1630 р. було укладено угоду, за якою основні умови Куруківського договору зберігалися, але реєстр збільшувався до 8 тис. чол. Тарас Федорович з частиною козаків повернувся на Запоріжжя.

Розгром польсько-шляхетського війська в бою під Переяславом мав велике значення, бо він утверджував в масах українського народу віру в можливість скинути ярмо шляхетської Польщі. Селянство, міщани, нереєстрові козаки були незадоволені угодою, укладеною старшиною, і продовжували боротьбу.

«Статті
для заспокоєння
руського народу».

Петро Могила

Після смерті у 1632 р. короля бігизмунда III, фанатичного прихильника католицизму, козацька старшина послала своїх представників на сейм з вимогою дозволити їм разом із шляхтою брати участь

у виборах короля й послабити національно-релігійні утиски. До участі у виборах короля старшина не була допущена, але в релігійному питанні новообраний король, син Сигізмунда III — Владислав IV, змушений був піти на поступки. Щоб схилити на свій бік козацьку верхівку й православне духовництво і через них залучити козаків до участі у війні з Росією, що почалася в 1632 р., Владислав IV видав «Статті для заспокоєння руського народу», затверджені сеймом у 1633 р. За цими «Статтями» уряд узаконював існування православної церкви: вона тепер офіційно дістала право мати свою вищу православну

ієрархію на чолі з митрополитом, православні могли вільно відбувати церковні обряди, споруджувати церкви, відкривати школи, друкарні, братства, обіймати посади. Православній церкві повернули частину церков, монастирів і земельних володінь, захоплених уніатами після Брестської унії 1596 р.

Видатним церковним і культурним діячем першої половини XVII ст. став Петро Симеонович Могила (1596—1647). Він був сином молдовського господаря (князя), навчався у Львівській братській школі і в західноєвропейських університетах, зокрема в Парижі, здобув блискучу європейську освіту. Потім служив у польському війську, брав участь у Хотинській війні, після чого постригся в ченці, у 1627 р. став киево-печерським архімандритом, а з 1632 р. до смерті в 1647 р. — митрополитом київським і галицьким. Тісно пов'язаний з польськими магнатами, Могила займав лояльну позицію щодо шляхетської Польщі. Але він був рішучим противником церковної унії і зробив багато для відбудови, утвердження й розвитку православної церкви й української культури. Він домогся повернення православної церкви від уніатів Софійського собору в Києві, Києво-Видубицького монастиря та деяких інших церков і монастирів, реставрував храми святої Софії, Спаса на Берестові, Михайлівський Видубицький та ін.

У 1631 р. Петро Могила заснував при Києво-Печерській лаврі школу, яка в 1632 р. була об'єднана з Київською братською школою. Об'єднана школа дістала назву Києво-Могилянської колегії і незабаром стала вищим освітнім центром для України і всієї слов'янщини. Філію колегії Могила утворив у 1634 р. у Вінниці, а в 1636 р. — латинську колегію в Кременці на Волині.

У Києві навколо митрополичої кафедри створився гурток видатних теологів і учених, до якого належали Ісаїя Козловський, Сильвестр Косів, Афанасій Кальнофійський, Софроній Почаський, Йосип Горбацький та ін. Київ часів Могили називали «Могилянськими Атенами». Була розширена Київська друкарня, з якої виходили церковні книги й підручники, що розповсюджувались по всіх православних країнах (1635 р. видано «Печерський патерик»). У 1640 р. на київському соборі було схвалено катехизис, за підготовку якого Ісаїя Козловський дістав від собору титул доктора богослов'я. У 1643 р. катехизис («Православне сповідання віри») був затверджений чотирма православними патріархами і надрукований у 1662 р. в Києві.

Вийшли твори, складені Петром Могилою,— «Анфологiон», «Євхологiон», полемiчні проповiдi та iн.

Петро Могила багато зробив для упорядкування церковного життя, пильно стежив за поведiнкою й дисциплiною духовних осiб, суворо карав за всякi гріхи, завiвши спеціальний духовний суд — консисторiю.

Зруйнування козаками

**Кодацької фортеці
в 1635 р.**

У 1634 р. після закінчення війни Польщі з Росією польський уряд і польські магнати вирішили збільшити кількість коронних військ на Подніпров'ї для посилення гноблення українського народу. Крім того, щоб повністю ізолювати Запорізьку Січ від решти України, польський сейм у лютому 1635 р. вирішив побудувати на Дніпрі міцну фортецю. Під керівництвом французького інженера Боплана вже в липні 1635 р. її будівництво завершилося. Вона була споруджена біля першого (Кодацького) порога на правому високому березі Дніпра. На високих бастіонах були встановлені гармати, всередині фортеці стояв гарнізон з двох сотень найманих драгунів-іноземців на чолі з французьким капітаном.

Драгуни не пропускали втікачів з України на Запоріжжя, а запорожців — у зворотному напрямі. Вони перешкоджали сплаву з Верхнього Дніпра на Січ «лип» (липових колод.— Авт), з яких робили човни, постачанню на Січ хліба, пороху, зброї і вивезенню звідти риби, східних товарів та ін. Крім того, на великій території навколо Кодака драгуни не давали можливості козакам ловити рибу, полювати та займатися іншими промислами. В ніч з 3 на 4 серпня 1635 р. загін запорожців на чолі з гетьманом Іваном Судимою, тихо підійшовши до фортеці, пробрався по приставних драбинах за мури, знищив увесь гарнізон і зруйнував фортецю.

Однак через деякий час старшина реєстровців підступно схопила Судиму і ще п'ятьох ватажків. Їх було відвезено у Варшаву і там страчено.

Повстання 1637 р. Битви під Кумейками і Боровицею

Влітку 1637 р. почалося нове селянсько-козацьке повстання. Очолив його мужній, досвідчений козацький ватажок, гетьман нерестрового запорізького козацтва Павлюк (Павло Бут). Вийшовши на чолі «випищиків» із Запоріжжя, Павлюк звернувся до всього козацтва й посліпства (селян і міщан) з універсалом, в якому закликав іти до нього й знищувати старшин реєстровців як

зрадників. До козаків почали приєднуватися селяни, міщани.

Повстання незабаром поширилося на все Подніпров'я і особливо на Лівобережжя, куди Павлюк послав полковників Карпа Скидана й Семена Биховця, що мали об'єднати повстанців у загони і привести їх до нього під Чигирин. «На Задніпров'ї,— писав у листопаді 1637 р. польний гетьман Микола Потоцький, якому коронний гетьман Конєцьпольський доручив придушити повстання,— все до останку покозачилося».

Польсько-шляхетське військо, що налічувало близько 15 тис. чол., і повстанці, яких було близько 10 тис. чол., зішлися біля с. Кумейки під Черкасами (тепер Черкаського р-ну Черкаської обл.). Битва розгорнулася вранці 6 грудня 1637 р. Павлюк і Скидан першими повели наступ на ворожий табір, який був вигідно розташований і добре укріплений. Цей наступ селян, писав учасник подій Окольський, був вражаючим: «Вони йшли табором, вишикуванням у шість рядів, з чотирма гарматами попереду, двома по боках і двома в кінці, а в середині між возами йшло військо... правильно розподілено на полки і сотні... йшли козаки з майорячими прапорами, стріляючи з гармат, здіймаючи галас до неба: «А чи далеко гетьман буде ночувати? Лящику, побіжиш до хащику!»

Оскільки перед польським табором виявилось болото, а гарячий попіл від підпалених Кумейок сліпив повстанцям очі, Павлюк наказав відходити. Але повстанці не змогли відірватися від польських військ і змушені були зупинитися. Вони встигли лише оточити себе возами і прийняли бій без укріпленого табору. Бій був запеклим. Три штурми відбили оточені. «Було таке уперте і завзяте те хлопство,— писав Потоцький,— що ніхто з них не хотів «миру» кричати; навпаки, тільки кричали, щоб одному на одному вмирати... Котрим не ставало стрільби і зброї, били жовніврів голоблями и дишлами».

Та сили були нерівні. Тому Павлюк і Скидан з частиною повстанців відійшли на Чигирин. Основні сили повстанців на чолі з Дмитром Гунею почали відступати на Черкаси, а потім на Боровицю. Там Павлюк і Гуня об'єдналися. 10 грудня 1637 р. під Боровицею (тепер село Чигиринського р-ну Черкаської обл.) почався новий бій, в якому повстанці виявили безприкладну мужність і стійкість, хоча в них не вистачало харчів і зброї. Не маючи надії подолати повстанців, Потоцький запропонував повстанцям

переговори. Павлюка та інших ватажків було підступно схоплено, відправлено до Варшави і там скарано. Гуня з частиною повстанців утік.

Ординація 1638 р. У лютому 1638 р. польський сейм схвалив «Ординацію війська запорізького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої», яка дуже урізала права реєстровців. У реєстрі мало залишитися тільки 6 тис. чол. Усі інші козаки мусили перебувати «в стані простого народу, оберненого на хлопів», тобто кріпаків. Вводилася нова військова організація реєстрового козацтва. Виборність козацьких старшин ліквідувалася. Замість виборного старшого із козаків на чолі реєстровців мав стояти старший комісар із шляхтичів, що його призначав сейм за рекомендацією коронного гетьмана: Йому були підпорядковані всі козаки та їхні старшини, а сам він підлягав коронному гетьманові. Осавули й полковники також призначалися із шляхтичів. І лише сотників та отаманів можна було обирати з самих козаків, що мали заслуги перед Річчю Посполитою. Резиденцією комісара мав стати Трахтемирів. Полки із своїми полковниками повинні були по черзі ходити на Запоріжжя, щоб допомагати козакам відбивати татарські напади і перешкоджати зосередженню там «свавільців» та їхнім походам у турецько-татарські володіння. Жоден козак, під загрозою смертної кари, без паспорта комісара не міг піти на Запоріжжя. Під страхом кари з конфіскацією майна міщанам і їхнім синам заборонялося не тільки вступати в козаки, а й навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок.

Козаки позбавлялися права жити в інших містах на Україні, крім прикордонних з татарами (Черкаси, Чигирин, Корсунь та ін.). Передбачалося також відбудувати фортецю Кодак і поставити там гарнізон з 600 чол. коронного пішого війська і 100 найманих іноземців.

Ординація 1638 р., спрямована проти інтересів народних мас, породила нову хвилю протесту на Україні. Повстання продовжувалися. Після поразки під Кумейками і Боровицею залишки повстанців під проводом Гуні і Скидана відступили в Запорізьку Січ, де зосереджувалися нереєстрові козаки, «випищики», що готувалися до дальшої боротьби.

У березні 1638 р. загони запорожців під проводом Якова Острянина, що був обраний гетьманом, Карпа Скидана

і Дмитра Гуні суходолом і Дніпром на чайках вирушили в глиб України, громлячи панів. Знову Подніпров'я, насамперед Київщина і Полтавщина, запалали у вогні повстань. Повстанці зайняли Кременчук, Хорол, Омельник, Голтву. Під містечком Голтвою, яке належало Яремі Вишневецькому, повстанці отаборилися. Острянин обрав місце для свого табору вдало: Голтва стояла на високому місці, при впадінні річки під такою ж назвою в Псьол. Польське військо, яким командував Станіслав Потоцький, брат польного гетьмана, не змогло взяти табору і, зазнавши поразки, почало відступати до Лубен. Під Лубнами козаки завдали відчутних ударів польським військам, але були знесилені і пішли на Жовнин (на р. Сулі на Лубенщині — тепер с. Жовнине Чернобаївського р-ну Черкаської обл.), де створили укріплений табір. З червня 1638 р. розгорнувся запеклий бій. Острянин, вважаючи, що справу програно, з частиною повстанців (понад 1 тис. чол.) перебрався через Сулу і перейшов у межі Російської держави, на територію Слобідської України, де з дозволу російського уряду оселився на Чугуївському городищі (нині м. Чугуїв Харківської обл.).

У народній думі говориться:

**Та й повів свій кіш У московські землі,
Отаман Остряниця Щоб там поселиться...**

Але з відходом Острянина бій не припинився. «Після того,— писав учасник подій Окольський,— битва набула з обох боків такого кривавого характеру, що гірше й бути не могло... Загинуло так багато товаришів, рицарства кварцяного і панського, що, взявшись за перо, не можна згадати про них без гіркого жалю».

Гетьманом повстанці обрали Дмитра Гуню, який, збудувавши оборону повстанців при Старці вночі міст через Сулу, відійшов від Жовнина вниз, до гирла Сули, де в неї впадає р. Старець. Там Гуня влаштував добре укріплений табір, в якому близько двох місяців — у червні і липні 1638 р.— повстанці витримували облогу військ Миколи Потоцького. Нестача харчів, фуражу, знесилення людей — все це змусило повстанців 28 липня 1638 р. припинити опір. Гуня з частиною козаків зумів вирватися з табору і відступити в межі Російської держави (на Дон). Загін Скидана, який поспішав на допомогу повстанському табору, було розбито, а сам Скидан, поранений у бою, потра-

пив у полон. Польсько-шляхетські війська влаштували криваву розправу над полоненими повстанцями.

Після поразки повстання на козацьких радах у Києві (9 вересня) і на Масловому Стані в Канівському повіті (4 грудня) реєстрові козаки змушені були визнати ординацію 1638 р. У козацькому війську залишилося тільки 6 тис. чол., які поділялися на 6 полків (Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський і Переяславський). Козаки визнали призначеного з числа шляхтичів старшого комісара, а також поставлених полковників, осавулів, сотників і отаманів. Серед старшини був і сотник Богдан Хмельницький.

Отже, реєстрових козаків вдалося змусити до покори. Але величезні маси «випищиків», які гуртувалися навколо Запоріжжя, не хотіли повертатися під владу панів. Частина з них переселялася в межі Російської держави, переважно на Слобожанщину й Дон, шукаючи там порятунку від польсько-шляхетського гніту. Щоб перекрити втікачам, нереєстровим козакам, шлях на Запоріжжя, польський уряд у 1639 р. відбудував фортецю Кодак, у якій було поставлено гарнізон.

**Антифеодальний
і визвольний рух
на західноукраїнських
землях.**

Опришківство

Складовою частиною боротьби українського народу проти соціального, національного і релігійного гніту була антифеодальна боротьба у Східній Галичині, що перебувала в складі шляхетської

Польщі, на Закарпатті, яке терпіло гніт феодальної Угорщини, і на Північній Буковині, підлеглій Молдові. Форми селянського протесту тут були здебільшого такі самі, як і в інших районах, — скарги в суди на феодалів, втечі на Південну і Південно-Східну Україну і в Карпати, напади на панські маєтки, захоплення там майна, убивства власників маєтків, управителів та орендарів і, нарешті, збройні повстання. Багато втікачів, особливо із Східної Галичини, які покозачувалися, брали активну участь у селянсько-козацьких повстаннях на Подніпров'ї.

Разом з тим, у зв'язку з особливостями географічного положення, в умовах Прикарпаття розгорнулася і специфічна форма партизанської боротьби — опришківство. Назва «опришок», на думку дослідників, походить від латинського слова «*opresBOi**» — нишівник, тобто винищувач шляхти, орендарів. Уперше опришки згадуються в документах 1529 р. У середині XVI ст. опришки найактивніше

діяли на Покутті (Коломийський повіт). У другій половині XVI — першій половині XVII ст. рух опришків поширився на західну частину Галицького Прикарпаття, в гірські місцевості Перемишльської і Сяноцької земель, на галицько-угорське пограниччя, а також на Поділля (в район Кам'янця-Подільського) та на Наддністрянське узгір'я. Опришківські загони, до яких вступали найбільш знедолені, експлуатовані селяни й міщани, користуючись повною підтримкою й співчуттям навколишніх селян, навесні і влітку спускалися з гір, зненацька нападали на панські маєтки, убивали їхніх власників, забирали майно, яке роздавали бідним, і так само раптово зникали. Опришки були озброєні в ті часи луками, списами, сокирками (векерами).

Оскільки опришківський рух розвивався на пограниччі, то в цьому русі українські опришки діяли на Покутті спільно з молдовськими, а в Західному Прикарпатті ~ з польськими й словацькими опришками.

**Причини поразки
та історичне значення
народних повстань**

Антифеодальна боротьба як у Східній Україні (на Подніпров'ї), так і у Західній Україні (на Прикарпатті і Подністров'ї) в ті часи не принесла перемоги народним масам. Польсько-шляхетському урядові й класові феодалів шляхом жорстоких репресій вдалося придушити найбільші народні повстання на Україні кінця XVI — першої половини XVII ст. Причини поразки цих повстань полягали передусім у переважанні сил класу польських і українських феодалів, який мав у своїх руках державний апарат, армію, був краще організований і консолідований, ніж повстанські маси. Повстання мали стихійний, неорганізований характер. Сили селянства залишалися розпорошеними, роз'єднаними, не згуртованими, та й озброєні вони були значно гірше, ніж урядові війська. Хоч повстання й охоплювали великі території, проте жодне з них не поширилося на всю Україну. Це пояснювалося нерівномірністю розвитку феодалізму і, як наслідок цього, неоднаковим економічним і правовим становищем селянства, неоднаковим рівнем кріпосницького гноблення в різних місцевостях.

За своїм характером повстання XVI — першої половини XVII ст., найбільш масовою силою яких виступало селянство, були антифеодальними, спрямованими проти кріпосницького гніту як польських, так і українських феодалів. Водночас вони мали і народно-визвольне спрямування, оскільки повстанці вели боротьбу й проти націо-

нально-релігійного гніту, проти іноземного поневолення, за визволення з-під влади шляхетської Польщі, за національне визволення.

Хоча народні повстання кінця XVI — першої половини XVII ст. зазнали поразки, вони відіграли велику прогресивну роль в історії визвольної боротьби українського народу. У ході цих повстань народні маси набували досвіду збройної боротьби, викувували свою рішучість, сповнювалися віри в перемогу над ненависними експлуататорами. Одночасно з цим відчутні удари, що їх завдавали повстанці феодалам і всьому існуючому ладові, послаблювали шляхетську Польщу та її панування на Україні, певною мірою стримували посилення феодального гніту. Нарешті, завдяки масовим повстанням, в яких брали участь широкі кола українського народу — селяни, козаки, міщани — і які були спрямовані як проти соціального, так і національного гноблення, прискорювалося визрівання національної самосвідомості українського народу. На досвіді повстанської боротьби українські народні маси також дедалі більше переконувалися, що у їхньому намаганні визволитися з-під гніту іноземних поневолювачів надійною опорою можуть бути тільки їхня згуртованість, монолітність і нездоланна воля в досягненні національної незалежності.

7. Культура в Україні у XIV — першій половині XVII ст.

Умови й загальна характеристика розвитку культури України

У XIV — першій половині XVII ст. культура України розвивалася в складних умовах. Роз'єднаність українських земель, відсутність єдиного політичного центру, тяжкий іноземний гніт, спустошливі турецько-татарські напади, нестерпне гноблення польських, литовських, угорських, молдовських, турецьких і українських феодалів, що його зазнавали народні маси, — все це гальмувало розвиток продуктивних сил, формування української народності і становлення української національної культури.

Але й за цих несприятливих умов культурний поступ в Україні не припинявся. Українська культура розвивалась на основі вітчизняних традицій попередніх віків, чуйно реагуючи на нові соціально-економічні й політичні процеси, що їх переживало українське суспільство. Одночасно з цим в Україні ширилися ідеї європейського Відродження,

Ренесансу (від франц. Renaissance — Відродження) XIV — XVI ст. Це, передусім, були ідеї Гуманізму (від лат. humanus — людський, людяний) і Реформації. Гуманісти виступали проти феодально-релігійної ідеології, церковних догм, проти підпорядкування життя людини церковним канонам, проти проповіді аскетизму, за право людини на вільний розвиток і земне щастя.

Діячі української культури, ґрунтуючись на рідній спадщині, зокрема часів Київської Русі, і виявляючи підвищений інтерес до античної культури, творчо запозичуючи ідеї європейського Відродження, намагалися вивільнити інтелектуальну діяльність людини з-під влади церкви, поширювати в народі освіту й наукові знання, підносити його людську гідність, розвивати українську мову й національну культуру. Для цього засновувалися школи, налагоджувалося книговидання, розвивалися світські науки — логіка, філософія, астрономія, природознавство, історія, література та ін. Нові, гуманістичні ідеї й стиль Відродження проникали в живопис, музику, театр та інші галузі мистецтва.

Роль культури у визвольній боротьбі українського народу

Важливою рисою формування й становлення української культури, особливо з другої половини XVI і в першій половині XVII ст., була підпорядкованість її розвитку і інтересам визвольної боротьби українського народу проти гніту шляхетської Польщі, проти наступу католицизму й унії. Одночасно із збройною боротьбою на Україні дедалі ширше розгорталася ідеологічна боротьба, спрямована проти намагання польських феодалів і католицького духовництва денационалізувати й окатоличити українське населення. В ідеологічній боротьбі, в якій український народ відстоював свою національну самобутність і незалежність, своє право на історичне існування, найактивнішу участь брало міське населення, оскільки міста були економічно більш розвинені, а міські жителі більш освічені й консолідовані. У центрі ідеологічної боротьби стояли створені міщанами церковні братства, які протистояли католицизму й унії, дбали про підтримку православних церков і монастирів, про створення шкіл і розвиток освіти, про заснування друкарень і видання літератури, особливо полемічної, а також підручників і т. ін. Наприкінці XVI ст. у культурному житті України особливо велику роль відіграли міста Львів і Острог, а з початку XVII ст. центром освіти і науки став Київ.

Розвиток української мови Однією з найважливіших ознак народності і нації та необхідною умовою розвитку національної культури є наявність єдиної мови, яка обслуговує всі класи і є загальнонародною. Уже в літературних пам'ятках XIV — XV ст. чітко відбито риси, властиві українській мові. У XVI — першій половині XVII ст. українська мова, особливо розмовна, розвивалася далі. Офіційно-канцелярською, державною мовою в Литовській державі була «руська мова», що склалася на основі староруської мови часів Київської Русі. «Руська мова» стала важливим етапом у формуванні української і білоруської національних мов. До цієї мови дедалі активніше вливалися елементи народної, «посполитої» мови, якою говорили народні маси.

Цікавою пам'яткою, в якій яскраво відбився процес формування української мови, є так зване Пересопницьке євангеліє — рукописний переклад євангелія «из язьїка болгарского на мову рускую», тобто з книжної церковнослов'янської мови на мову «просту», близьку до тодішньої народно-розмовної української мови. Переклад здійснено у 1556—1561 рр. у місті Пересопниці на Волині (тепер село Рівненського р-ну Рівненської обл.) поповичем з міста Санока Михайлом Васильовичем і архимандритом Пересопницького монастиря Григорієм. Від назви монастиря, якому євангеліє довгий час належало, воно й дістало свою назву.

Найяскравіше формування української мови і участь народних мас у творенні духовної культури виявилися в усній народній творчості. У XIV — першій половині XVII ст. продовжувала розвиватися обрядова народна поезія, що своїми печатками сягає в давніші часи, — весільні пісні, поховальні голосиння, колядки, щедрівки, веснянки тощо.

Та особливе місце в усній народній творчості цього періоду займають історичні пісні та народні думи — героїчний епос України. Найбільш ранні думи належать до XV — XVI ст. У думах, поряд із змалюванням трагічної долі невільників у турецько-татарському полоні, оспівується боротьба проти турецько-татарських загарбників, проти польсько-шляхетських гнобителів, показується відвага й хоробрість борців, героїв-богатирів — селян, козаків та їхніх ватажків Байди, Сагайдачного, Дорошенка, Сулими, Павлюка, Остринина та ін.

Книгодрукування в Україні Для розвитку культури величезне значення мало поширення друкованих книг і початок та розвиток друкарства. Велику роль відіграло зародження в Кракові й Чорногорії наприкінці XV ст. видання книг кирилицею на церковнослов'янській мові. У 1491 р. у Кракові міщанин із Франконії німець Швайпольш надрукував кириличним шрифтом богослужбні книги «Октоїх», «Часослов» і «Псалтир». Ці книги мали велике поширення в Україні, а через неї і в Росії.

У Великому князівстві Литовському книгодрукування почав білоруський учений-гуманіст Франциск Скорина (бл. 1490—1540). Спочатку у Празі у 1517 р. він видав церковнослов'янською мовою «Псалтир» і частини «Біблії». Переїхавши до Вільно, Скорина видав «Малу подорожню книжицю» (1522) та «Апостол» (1525).

В Україні книгодрукування розгорнув російський першодрукар Іван Федоров, який після видання разом із своїм помічником Петром Мстиславцем у Москві першої відомої датованої друкованої книги в Росії «Апостола» 1564 р. і «Часовника» 1565 р. внаслідок переслідувань вищого духовництва й частини боярства змушений був перейти за «литовський рубіж». У 1572 р. Федоров з Білорусі перебрався до Львова і у 1573 р. на кошти, зібрані небагатими міщанами, заснував там друкарню. З неї у 1574 р. вийшов «Апостол» — перша друкована книга в Україні, що повторювала московське видання цієї книги. Того ж року Федоров надрукував і другу книгу — перший східнослов'янський «Буквар».

Через брак коштів Федоров уже в 1575 р. залишив Львів і влаштувався спочатку управителем маєтку Дерманського монастиря на Волині, а через деякий час знову зайнявся влаштуванням друкарні, тепер у м. Острозі. У цій друкарні, що містилася поруч з відомою Острозькою школою, в 1580 р. була надрукована «Книга нового завіту», а в 1580—1581 рр. — славнозвісна «Острозька біблія», перше повне видання біблії в перекладі на старослов'янську мову.

З Острога Федоров повернувся до Львова, де й помер 5 грудня 1583 р. Друкарня Федорова, що через борги перейшла до рук кредиторів, незабаром була викуплена Львівським братством.

Після заснування Федоровим друкарень у Львові й Острозі наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. виникли і діяли також інші друкарні — Дерманська, Рахма-

нівська, Луцька братська, Кременецька на Волині, Стратинська, Крилоська біля Галича, Київська Лаврська, Почаївська, Чернігівська та деякі ін.

Освіта

Про стан шкільної освіти в Україні у XIV — XV ст. документальних даних дуже мало. Тоді школи, мабуть, існували при монастирях, церквах, благодійних установах і в маєтках деяких феодалів. Учителями здебільшого були дяки, що навчали дітей елементарної грамоти, молитов, церковного співу. Окремі українці здобували знання в школах Польщі, Чехії, Німеччини, де наука на той час досягла більш високого рівня. Так, син ремісника з м. Дрогобича (Східна Галичина) Юрій Котермак (Юрій Дрогобич) (1450—1494) закінчив Краківський університет, дістав у ньому ступені бакалавра і магістра, потім перейшов у Болонський університет (Італія), де здобув ступінь доктора, викладав астрономію і медицину, в 1481—1482 рр. був ректором. У 1483 р. у Римі вийшла книга Дрогобича «Прогностична оцінка 1483 року», в якій автор подав багатий матеріал з астрономії і географії, виклав оригінальні думки, зокрема зробив першу в друкованій літературі спробу визначити географічну довготу міст нашої країни. Ця книга є першою відомою нам книжкою, надрукованою автором з України.

У другій половині XVI — першій половині XVII ст., у зв'язку з наступом католицизму й насадженням в Україні уніатства, з одного боку, та розгортанням визвольного руху — з другого, загострюється боротьба і в галузі шкільної освіти.

Єзуїти після відкриття у 1570 р. у Вільні своєї колегії, що незабаром була перетворена на академію і стала одним з найбільших єзуїтських освітньо-ідеологічних центрів у всій Речі Посполитій, наприкінці XVI — на початку XVII ст. у містах України (й Білорусі) відкрили цілу низку своїх колегій — у Ярославі, Замості, Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Острозі та в деяких інших містах. Суворо регламентоване, навчання в єзуїтських колегіях було схоластичним, підпорядкованим вихованню фанатичної відданості католицизму. Відкривалися й уніатські школи.

Та основна маса українського народу, за винятком частини найбільших феодалів, що полонізувалася, залишилася вірною православ'ю і не посилала дітей навчатися ні до єзуїтських колегій, ні до уніатських шкіл.

Найважливіше значення мали православні слов'яно-руські школи, що були дійовим знаряддям у боротьбі українського народу проти польсько-католицького наступу. Серед цих шкіл одне з перших місць належало Острозькій школі, відкритій близько 1576 р. зусиллями й на кошти українського князя К. К. Острозького (1526—1608). Першим ректором цієї школи був відомий письменник Герасим Смотрицький, учителями — видатні культурні діячі — Іов Княгиницький, Дем'ян Наливайко (брат Северина Наливайка) та ін. Навчальний процес в Острозькій школі стояв на рівні тодішніх вищих протестантських і польських шкіл — академій. У ній викладалися мови — грецька, латинська, польська, слов'яно-руська, а також «сім вільних наук» — трівіум (граматика, пійтика, риторика) і квадрівіум (діалектика, математика — арифметика і геометрія, астрономія і музика). З Острозької школи вийшло багато видатних письменників, учених, політичних діячів, зокрема Мелетій Смотрицький, Петро Сагайдачний та ін.

Острозька школа мала значний вплив і на організацію та постановку навчання в братських школах. Першою такою школою стала заснована у 1586 р. Львівським братством школа у Львові. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. братські школи діяли також у Рогатині, Городку, Перемишлі, Більську, Кам'янці, Подільському, Галичі, Замості, Холмі, Вінниці, Немирові, Луцьку. У Києві братська школа заснована в 1615 р. Першим її ректором був вихованець Львівської школи, відомий письменник Іов Борецький, пізніше київський митрополит.

Братські школи мали демократичний характер, у них навчалися діти міщан, козаків, нижчого духівництва, дрібної шляхти. У школах вивчали старослов'янську, а часто й народну українську мову, польську й латинську мови, а також «сім вільних наук».

У 1631 р. архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила заснував при лаврі нову школу, яка в 1632 р. була об'єднана з Київською братською школою, внаслідок чого виникла Києво-братська, або Києво-Могилянська колегія. Уже з перших років свого існування ця колегія стояла на рівні західноєвропейських університетів і польських академій.

Крім братських шкіл, на Україні в другій половині XVI — першій половині XVII ст. при церквах у селах і слободах існували численні парафіяльні, «дяківські» школи, в яких навчалися діти селян і козаків. Подібні школи виникли і на Запоріжжі.

Перші шкільні підручники

Передові вчені піклувалися про забезпечення шкіл підручниками.

У 1591 р. у Львівській братській школі було складено і видано греко-слов'янську граматику — «Адельфотес» («Братство»), за якою учні навчалися грецької і старослов'янської мов. У 1596 р. у Вільні надрукована «Грамматика словенська», автором якої був викладач Львівської братської школи Лаврентій Зизаній. У 1619 р. вийшла в світ у друкарні того ж Віленського братства «Грамматика словенская» Мелетія Смотрицького, сина відомого полеміста Герасима Смотрицького. За граматику Смотрицького, яку Ломоносов назвав «вратами учености», близько 150 років навчалися мови учні російських, українських, білоруських і частково сербських та болгарських шкіл.

Велике значення мала також книга ученого-лінгвіста Памви Беринди «Лексикон славеноросский и имен толкование», надрукована в Києві у 1627 р. У цій книзі було перекладено з слов'янської на тодішню українську мову 8 тис. слів.

Широка мережа шкіл в Україні, високий рівень організації навчальної роботи в них мали велике значення як для розгортання боротьби проти наступу католицизму й унії, так і для поширення грамоти і знань серед народу взагалі.

Література.

Полемічні твори

Піднесення визвольної боротьби проти гніту шляхетської Польщі, боротьби проти католицизму й унії, становлення української мови, злет усної народної творчості, початок книгодрукування, активізація освітньої діяльності, зростання національної свідомості українського народу — все це спричинилося й до інтенсивного розвитку української літератури.

Розвивалася оригінальна і поширювалася перекладна література. Як і раніше, з'являлися твори ораторсько-проповідницької (проповіді, повчання, учительські євангелія), житійної, паломницької літератури, історичні твори — літописи. Одночасно з традиційними жанрами в літературі виникали і нові жанри — посвяти, передмови й післямови до друкованих книжок і різноманітного типу вірші — епіграми, емблеми, панегірики, декламації, інтермедії, полемічні, історичні, морально-дидактичні вірші та ін. У віршах прославлялася боротьба проти ворогів, оспівувалася вірність вітчизні.

Та найбільше значення мала полемічна література, що особливо розвинулася у другій половині XVI — на початку XVII ст. у зв'язку з посиленням польсько-шляхетського гніту, наступу католицизму на Україну і насильницьким насадженням унії. Відомо близько 140 полемічних творів з часів XVI — першої половини XVII ст., з яких близько 80 написано католиками та уніатами і близько 60 — православними.

Письменники-полемісти — вихідці переважно з українського міщанства, православного духівництва, дрібношляхетської інтелігенції — з величезною пристрастю викривали агресивні наміри папи римського й католицизму взагалі щодо Сходу, українських і білоруських земель зокрема, таврували ганьбою колонізаторську політику шляхетської Польщі, доводили неправомірність введення церковної унії в Україні і Білорусі, виступали проти національно-релігійного гніту, на захист православ'я, національної незалежності українського народу. Виступаючи з протестом проти національно-релігійного гніту, полемісти стояли на неоднакових позиціях.

Першим значним полемічним твором була книга відомого діяча української культури, першого ректора Острозької школи Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного», що вийшла в Острозі у 1587 р. Головна увага автора зосереджена на викритті ворожості українському народові папства, католицизму, на правдивому показі соціальних антагонізмів, тяжкої праці поневолених селян, людей «бідних, убогих», над якими свавільно знущуються пани.

Видатним полемістом кінця 80—90-х років XVI ст. був Стефан Зизаній (Тустановський), який походив з родини мірошника з села Тустановичі (звідси — Тустановський), що на Галичині. Він виступав як з полум'яними антикатолицькими й антиуніатськими усними проповідями, так і з пристрасними полемічними творами.

Особливої гостроти полеміка між православними й католиками та уніатами набрала після того, як у 1596 р. Брестський собор офіційно проголосив церковну унію. У 1597 р. у Вільні польською, а в 1598 р. в Острозі тогочасною українською літературною мовою вийшов один з найвизначніших полемічних творів — «Апокрисис, або отповдь на книжкві о съборе Берестейском..», тобто відповідь на книгу єзуїта Петра Скарги про Брестський собор. Автор сховався за псевдонімом Христофора Філалета.

Спростовуючи твердження Скарги, автор виступає проти зазіхань папи й католиків на українські й білоруські землі, таврує користолюбство, моральний розклад і розбещеність українських магнатів і відступників-єпископів, відстоює права українського й білоруського народів на демократичне влаштування як світських, так і церковних справ.

Наприкінці 1605 чи на початку 1606 р. було написано анонімний трактат «Пересторога зт>ло потребная на потомные часы православным христіаном». В образній, гостро полемічній формі автор розповідає про історію Брестської унії, про жалюгідний стан православної церкви і тяжке життя православних, про гніт польських магнатів в Україні, гнівно картає відступництво від православної віри великих українських феодалів і єпископів.

Глибокою емоційною наснагою, високим патріотичним пафосом і боєм за тяжку долю вітчизни сповнений твір Мелетія Смотрицького «Тренос» («Плач»), опублікований у 1610р. польською мовою у Вільні. Цей твір написаний у формі голосіння-плачу Матері — православної церкви, зверненого до дітей—українських православних магнатів, що відреклися від неї і пішли за лихою мачухою — католицькою церквою. Смотрицький різко засуджує церковну унію, надзвичайно образно викриває загнивання римсько-католицької церкви, називаючи служителів Ватікану «італійськими бандитами».

Важливим твором, спрямованим проти католицизму й унії, була «Протестація», складена у 1621 р. нововисвяченим митрополитом Іовом Борецьким від імені «народу руського». Виводячи походження українського народу з далекого минулого, з «Яфетового насіння», високо оцінюючи героїзм його, особливо козацтва, у боротьбі проти ворогів, підкреслюючи близькість українського і російського народів, автор різко протестує проти польсько-шляхетського гноблення, закликає народ протистояти йому, вірить у перемогу народу.

Одним з найгрунтовніших полемічних творів, спрямованих проти унії на захист православ'я, була книга Захарія Копистенського, вихованця Львівської братської школи, активного діяча Київського братства, написана в 1619—1622 рр. Ця книга мала назву «Палінодія, или Книга обороны кафолической святой апостолской всходней церкви...» Копистенський, доводячи неправомірність унії й панування католиків в Україні, з великим патріотичним

піднесенням говорить про свій народ і його історію. Автор оптимістично дивиться на майбутнє українського народу, який, вважає він, не примириться з іноземним гнобленням.

Вершиною розвитку полемічної літератури стала творчість Івана Вишенського (1545—1550 — приб.

1620), що серед письменників-полемістів займає особливе місце. Безпосередньо він не був пов'язаний ні з братським рухом, ні з шляхетською православною опозицією. Походив із Судової Вишні, містечка у Східній Галичині (тепер Львівської обл.). На знак протесту проти польсько-шляхетського режиму Вишенський став ченцем Афонського монастиря, що був тоді одним з найбільших центрів чернецтва (півострів Афон в Егейському морі). Своїми поглядами Вишенський відрізнявся від інших полемістів. Він виступав із рішучим протестом не тільки проти національно-релігійного, а й соціального, класового гноблення, на захист простих людей — селян і міщан. Вся його творчість пройнята глибоким демократизмом, любов'ю до простого народу, ідеями соціальної рівності. Разом із тим Вишенський був полум'яним патріотом своєї вітчизни, ратував за її національно-релігійну незалежність, за її визволення з-під гніту іноземців, за вільний розвиток.

До нас дійшло 17 творів Вишенського—листів і пошань, які він надсилав з далекого Афону своїм землякам на батьківщину. Серед них найголовніші: «Извещение краткое о латинской прелести», «Послание до всех обще, в Лядской земли живущих», «Писаніє к утекшим от православное вьры епископом», «Обличение діавола-миродержца» та ін. У своїх творах Вишенський картає не лише магнатів, шляхтичів, Ватікан, католицизм, уніатів, він із величезною силою викриває всі вади сучасного йому феодално-кріпосницького ладу, весь уклад життя Речі Посполитої. З всепопеляючою ненавистю, презирством і сарказмом він змальовує розкіш, розгул і розбещеність світських і духовних феодалів, грабування, гноблення й визиск народних мас, рішуче виступає на захист православ'я, проти унії, католицизму та єзуїтів, з великою любов'ю і співчуттям висловлюється про поневолених паннами бідняків, «хлопів», селян і міщан. Характеризуючи в «Посланий до всѣх обще, в Лядской земли живущих» загнивання всього суспільства в Польській державі, автор говорить, що в «Лядській землі» нема ні віри, ні надії, ні любові, ні правди, ні справедливості суду: «Нвсть места цѣлого от грѣховного недуга — все струп, все рана, все

пухлина, все гнилство, все огонь пекелный, все болѣзнь, все грѣх, все неправда, все лукавство, все хитрость, все коварство, все кознь, все лжа, все мечтание, все снѣ, все пара, все дым, все суета, все тщета, все привидные — суще ж нѣсть ничтоже. Нѣсть где плястра приложити на исцѣление нѣкоея части. Все смертоносный грѣх, все пеклом, адом і гееною вѣчною смрвдит!» (К., 1959. С. 81).

Змальовуючи загальне загнивання суспільства, царство «діавола-миродержца», Вишенський не закликав до повалення існуючого ладу. Порятунком він бачив у покаянні, в моральному очищенні, «исправлении», відмові від земних благ, в переході до «царства божого», де всі рівні перед богом. Але величезний викривальний пафос, нищівна критика всього феодального ладу, що міститься в творах Вишенського, об'єктивно закликали народ до боротьби, до знищення польсько-шляхетського режиму. І Вишенський увійшов в історію нашого народу як великий письменник-демократ, полум'яний патріот, борець за волю народну.

У XIV—першій половині XVI ст. продовжувалися традиції історичного літописання. Проте через численні війни, усобиці, пожежі, руйнування міст і сіл історичних творів збереглося дуже мало. Залишились переважно так звані литовські, або західноруські, літописи, написані тодішньою руською мовою. Оскільки українські й білоруські землі у той час входили до складу Литви, в цих літописах подаються матеріали з історії України, Білорусі, Литви. Найзначнішим для української історіографії XV — початку XVI ст. є так званий Короткий Київський літопис, що становить частину Супрасльського рукопису (від назви Супрасльського монастиря поблизу Білостока, якому належав рукопис). Цей літопис охоплює 862—1515 рр., але найцінніші відомості з історії України наводяться в останній його частині, де викладаються події з 1491 по 1515 р.

З другої половини і особливо з кінця XVI ст. і в першій половині XVII ст. інтерес до минулого українського народу зростає. Серед літописів цих часів чільне місце займає Густинський літопис, список якого знайдено у Густинському монастирі біля Прилук на Полтавщині. Невідомий автор, творчо використавши значну кількість джерел і давньоруських літописів, польських хронік та ін., виклав історію від Київської Русі до 1515 р., а потім описав зародження козацтва, розповів про введення унії та нового календаря

і довів виклад до 1597 р. Він виступає на захист українського народу, православної віри, засуджує польсько-шляхетське гноблення України.

Другий літопис, завершений у першій половині XVII ст.,— це літопис Острозький (очевидно, автор походив з Острога), який є компіляцією з польської хроніки Мартина Бельського і охоплює події від 1500 до 1636 р.

Важливими є також літописи, в яких оповідається про події першої половини XVII ст., зокрема про селянсько-козацькі повстання — це літописи Львівський і Хмельницький, написання яких було завершено десь на початку другої половини XVII ст.

У XIV — першій половині XVII ст. Зародження театру з формуванням української народності та її культури розвивалось і мистецтво, в якому дедалі більше виявлялися національні риси.

Зароджується театральне мистецтво. З'являється віршована шкільна драма, в якій переважали релігійні та міфологічні сюжети і акторами в якій здебільшого були учні братських шкіл та студенти колегій. Особливого розвитку набула шкільна драма в Острозькій школі та Києво-Могилянській колегії. Зароджується також комедія у формі інтермедій на побутові теми, які виконувалися в антрактах між актами драми. Вперше дві українські інтермедії були виконані між актами польської драми Якуба Гаватовича «Про усікновення голови Івана Предтечі», поставленої в 1619 р. на ярмарку в містечку Кам'янці-Струмиловій у Східній Галичині.

У XVII ст. бере свій початок і вертеп — ляльковий театр. Вистави відбувались у своєрідній двоповерховій дерев'яній скриньці, де на верхньому поверсі показувалися вистави на релігійні сюжети, а на нижньому — з народного життя.

Розвивалася і музична культура, основою якої була усна пісенна народна творчість. Тексти і мелодії до народних дум та історичних пісень складали переважно народні поети, композитори — кобзарі, бандуристи, вони ж були і виконавцями цих творів. Кобзарі оспівували героїчну боротьбу та перемоги народу над турками, татарами, польськими шляхтичами та іншими загарбниками й поневолювачами. Улюбленими народними музичними інструментами була бандура, кобза, сопілка, дудка, в Карпатах — трембіта. Народна музика й танці (козачок, метелиця, веснянка та ін.) були дуже популярними.

Музика широко вивчалася в братських школах. У школах при церквах, монастирях, у маєтках окремих феодалів існували хорові капели.

Десь до XVI ст. в Україні, як і в Росії та Білорусі, церковний хор був одноголосим, нотний спів був безлінійний і позначався спеціальними знаками, поставленими над складами і словами тексту богослужебних книг. З XVI ст., особливо з його кінця, церковний спів став багатоголосим, так званим партесним (від латинського *partes*, тобто ноти окремих зошитів (партій) для окремих голосів мішаного жіночого і чоловічого хорів).

Архітектура
і образотворче
мистецтво

Архітектура і образотворче мистецтво України XIV — першої половини XVII ст. розвивалися на самобутній давньоруській основі.

Для цього періоду характерним є поступове проникнення в будівництво й живопис національних, народних рис, з одного боку, і зменшення церковних впливів та збільшення світських елементів, заповнення релігійних сюжетів образами, взятими з реального життя, ширше зображення природи, почуттів і переживань людей, більш гуманістичний зміст і реалістичні форми художніх витворів — з другого.

На Україні в різних місцевостях широко будувалися замки й укріплення. Кам'яні замки здебільшого споруджувалися на Правобережжі, насамперед на Поділлі і Волині, а також у Східній Галичині, на Північній Буковині й Закарпатті (Луцьк, Володимир-Волинський, Кам'янець-Подільський, Острог, Львів, Хуст, Мукачеве та ін.). Укріплення міст Лівобережжя, де не було багатих покладів каменю, а лісу вистачало, здебільшого зводилися земляні й дерев'яні (Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Путивль, та ін.). Як фортеці часто будувалися й культові споруди — церкви і монастирі (церква у селі Сутківцях на Поділлі, Дерманський монастир на Волині, церква Богоявлення в Острозі та ін.).

Архітектори України вміло поєднували в будівництві український національний стиль з кращими надбаннями європейського ренесансу. Так, на самобутній національній основі з творчим урахуванням досягнень європейських архітекторів було збудовано такі прекрасні споруди, як будинок активного діяча Львівського братства купця Костянтина Корнякта (1580), вежа Корнякта (1588), каплиця Трьох святих (1578) і Успенська церква (1598—1630) у Львові та ін.

Значного поширення в Україні набувають скульптура і різьблення, зокрема різьблення іконостасів.

Живопис, що раніш майже виключно був присвячений релігійній тематиці, тепер значною мірою набуває світського характеру. Художники звертаються до реального життя, малюють природу, побутові сцени, воєнні баталії, набув поширення портретний живопис. Навіть на іконах образам святих надають рис реальних людей (свята Марія — проста українська жінка, жінка-мати і т. ін.).

Розвивається книжкова мініатюра (зокрема, в Переяславському євангелії), гравюра, особливо по дереву (початок покладено гравірованими ілюстраціями в «Апостоли» і «Букварі» Івана Федорова).

Значних успіхів було досягнуто в Україні у литті з міді та олова і художній обробці металу. Особливого розвитку це мистецтво набуло у Львові. Відливали й художньо оформляли гармати, дзвони, ліхтарі, чаші, свічники, зброю, посуд та ін. Оздоблювали з допомогою інкрустації золотом, коштовним камінням, гравіруванням, шліфуванням тощо.

Отже, протягом XIV—першої половини XVII ст., в складних умовах роз'єднаності українських земель і відсутності єдиної української держави, розвивалась українська національна культура. З посиленням національно-релігійного й соціального гноблення, насильницької політики покатоличення й полонізації, що її проводили урядові кола й феодала Польщі, розвиток української культури наприкінці XVI — початку XVII ст. набув характеру національно-культурного відродження. Зберігаючи й розвиваючи рідну мову й культуру, український народ відстоював право на свою національно-культурну й державну незалежність, на свою самостійність.

Розділ 6 ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В СЕРЕДИНІ XVII СТ.

1. Україна напередодні визвольної війни.

Причини війни

Посилення кріпосницького гніту в 1639—1648 рр.

Погіршення становища селянства, козацтва, міщанства

Останнє десятиріччя перед визвольною війною 1648—1654 рр. було часом особливо жорстокого феодалного гніту. Польські й полонізовані українські магнати й шляхтичі, захопивши родючі українські землі й зайнявши всі адміністративні посади — воєвод, старост, каштелянів та ін., — по-хижацькому грабували природні багатства, неймовірно експлуатували населення, насамперед селян. Панщина у багатьох місцевостях України, зокрема, у Східній Галичині й на Волині, досягла 5—6 днів на тиждень. «Щоденно працювати повинні як зимою, так і влітку», — говориться в багатьох інвентарях першої половини XVII ст. Навіть у районах Середнього Подніпров'я, південній пристеповій смузі на середину XVII ст. селяни повинні були щотижня відробляти три- або чотириденну панщину. Крім панщини, селяни платили феодалові також натуральні й грошові податки, розміри яких безперервно зростали, — збіжжя, мед, бджільну десятину, поволовщину й ін. Панові йшло майно померлих селян та майно втікачів. Ще тяжче жилося селянам у маєтках, які здавалися власниками в оренду, оскільки орендар за час оренди прагнув одержати якнайбільше прибутків.

Становище погіршувалося ще й тим, що шляхтич міг робити з селянином все, що хотів, — продати, обміняти, навіть убити, — і селянин ніде не знаходив на нього управи, бо закон був завжди на боці пана. Особливо жорстоких знущань зазнавали селяни в час нападів одного шляхтича на маєток іншого.

Розповідаючи про життя селян Середнього Подніпров'я, Боплан писав, що селяни там надзвичайно бідні, мусять виконувати багато повинностей і «коли селянам

трапляться ще потрапити в неволю до лихого пана, становище їх гірше, ніж галерних невільників».

До селянства за своїм соціальним становищем найближче стояли нереєстрові козаки, які в першій половині XVII ст. зосереджувалися в Запорізькій Січі і навколо неї. Польський уряд намагався підкорити собі запорізьких козаків, ізолювати їх від «волості», Подніпров'я, не пропускати на Січ утікачів. З цією метою в 1639 р. відбудували фортецю Кодак, комендант якої дістав наказ стежити за тим, щоб «не була пропущена за пороги жодна жива людина...» У самій Запорізькій Січі стояв урядовий гарнізон, який мав завдання розправлятися із запорожцями, приборкувати їхнє «свавілля», тобто не допускати виступів проти феодалів.

Нелегким напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. було також становище заможного, реєстрового козацтва та козацької старшини, які теж зазнавали утисків від магнатів і шляхтичів. Після придушення селянсько-козацьких повстань 1637—1638 рр. на Україні польський уряд сеймовою «ординацією» 1638 р. позбавив реєстровців самоврядування і обмежив реєстр 6 тис. чол. Старший комісар та полковники, призначувані з шляхтичів польським урядом, всіляко знущалися з козаків, захоплювали в них землі, батьків і матерів їхніх перетворювали на кріпаків, гроші, належні за службу, не платили. Дрібні українські шляхтичі також зазнавали утисків магнатів і були незадоволені всевладдям і свавіллям.

Міське населення, особливо біднота, ремісники, також терпіли тяжкий феодальний гніт. У містах, які становили приватну власність феодалів, жителі виконували повинності на користь їхніх власників і платили податки. Самоврядування, що його мали деякі міста, часто порушувалося, війтів здебільшого призначав польський уряд, а не обирали населення. Міщанство страждало від конкуренції шляхти в торговельно-промисловій діяльності, бо шляхта мала право безмитного вивезення своєї продукції, користувалася монополією в заняттях гуральництвом, млинарством, броварством і т. ін.

Посилення національно-релігійного гноблення Соціально-економічне гноблення доповнювалося жорстоким національно-релігійним гнітом. Використовуючи зраду найбільших українських магнатів і частини вищого православного духівництва, польські шляхтичі силою насаджували в Україні католицизм і уніатство, перешкождали розвитку шкіл, освіти, української культури, утискува-

ли православних і їхню віру, знущалися з православних священників, захоплювали й руйнували церкви та монастирі.

Та, незважаючи на жорстоке національне і релігійне гноблення, полонізувалась і окатоличилась лише верхівка українських феодалів. Основна ж частина українського населення — селяни, козаки, міщани — лишилися вірними своїй мові, культурі, вірі, національним традиціям.

Варварська експлуатація природних багатств України, небачено тяжкий соціально-економічний, політичний і національно-релігійний гніт, якого зазнавав український народ під владою шляхетської Польщі, децентралізація державного життя, шляхетська «демократія» — все це затримувало зростання продуктивних сил України, її економіки і культури, гальмувало розгортання творчих сил українського народу і стало основною причиною визвольної війни.

Отже, напередодні 1648 р. в Україні склалося таке становище, коли більшість українського народу — селяни, міщани, козаки, козацька старшина, дрібна українська шляхта, нижче православне духівництво — не хотіла і не могла далі терпіти гноблення феодалів, польсько-шляхетської адміністрації. Інтереси всіх цих груп українського населення збігалися у прагненні визволити Україну з-під влади шляхетської Польщі, з-під влади іноземців. Це було історичною необхідністю, корінним питанням національного існування українського народу. Ось чому всі названі верстви українського народу у 1648 р. піднялися на боротьбу за своє визволення.

2. Початок визвольної війни. Перші перемоги народу. Богдан Хмельницький

Богдан Хмельницький Перші великі битви, що стали початком визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі, відбулися навесні 1648 р. Очолив народні маси чигиринський козацький сотник Богдан Хмельницький (якому тоді було понад 50 років) — зріла людина, досвідчений політик і військовий діяч. Народився Богдан Хмельницький 27 грудня 1595 р., очевидно, в Чигирині у сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького, який служив у магнатів, а потім дістав посаду підстарости чигиринського. Учився Богдан спочатку в українській школі, а потім у Львівській єзуїтській колегії, знав латинь та кілька іноземних мов і був освіченою, культурною людиною.

Про зовнішність і характер Богдана Хмельницького сучасник посол Венеціанської республіки Альберт Віміна, що бував в Україні, писав, що «на зріст він скоріше високий, ніж середній, широкий у костях, сильної будови. Мова його і спосіб керування показують, що він має зрілий і проникливий розум... У поведінці він м'який і простий і тим викликає до себе любов козаків, але, з другого боку, держить їх в дисципліні суворими карами».

З молодих літ Богдан Хмельницький служив у козацькому війську, ходив у походи проти татар і турків, зокрема брав участь у битві з турками на Печорських полях у 1620 р. Батько його там загинув, а сам Богдан потрапив у турецький полон, з якого звільнився тільки через два роки. Служив у реєстровому козацькому війську, господарював на хуторі Суботів під Чигирином, що дістався йому від батька. У 1637 р. він був військовим писарем, брав участь у селянсько-козацьких повстаннях 1637—1638 рр., а після придушення їх став чигиринським козацьким сотником.

Добре знаючи нестерпне становище народних мас, які зазнавали утисків польських магнатів і шляхтичів, Богдан Хмельницький тяжко переживав за долю батьківщини. До того ж йому довелося зазнати особистої кривди. Дрібний польський шляхтич, підстароста чигиринський Данило Чаплинський, користуючись підтримкою старости Олександра Конецпольського, із загоном своїх слуг напав на хутір Суботів, зруйнував його, пограбував майно Хмельницького, побив його малолітнього сина, захопив дружину. Скарги Хмельницького королеві залишилися без наслідків. Король начебто сказав Хмельницькому, що він, як вояк, носить шаблю і цією шаблею може сам себе боронити.

Особиста образа, якої зазнав Хмельницький, ще більше переконала його, що з польськими магнатами й шляхтичами не тільки простим людям, а й козацькій старшині згоди досягти неможливо.

Встановивши зв'язок із Запоріжжям, Хмельницький почав підготовку повстання. Польські власті ув'язнили його у Криловській фортеці, але з допомогою друзів йому вдалося звільнитися, і наприкінці грудня 1647 р. він утік на дніпровський Низ. Оволодівши островом Томаківкою (Буцьким), Хмельницький і його прихильники стали скликати всіх незадоволених і готувати сили для збройної боротьби проти польсько-шляхетського режиму. Сюди масами почали сходитися селяни, козаки, міщани, дрібні шляхтичі.

**Визволення
повстанцями
Запорізької Січі.
Народні рухи
на Подніпров'ї**

Наприкінці січня 1648 р. повстанці на чолі з Хмельницьким, підтримані реєстровими козаками, вигнали із Запорізької Січі урядовий гарнізон і обрали Хмельницького гетьманом. Січ стала центром формування повстанських сил. До Хмельницького, на його заклики, як писав сучасник, «почало горнутися все, що лише було живого». На Запоріжжя прийшли запорожці, що жили на Дону, а також донські козаки.

Щоб забезпечити свій тил з півдня від татар і посилити повстанські загони кіннотою, Хмельницький поїхав до Бахчисарая і в лютому 1648 р. уклав угоду з кримським ханом Іслам-Гіреєм III про спільну боротьбу проти Польщі. Син Хмельницького Тиміш та кілька інших козаків залишилися в Криму як заложники. За наказом хана в Україну прибув перекопський мурза Тугай-бей з 4-тисячним татарським загonom.

Одночасно з виступом повстанських загонів під проводом Хмельницького на дніпровському Низу, на Запоріжжі, народні повстання спалахнули і на Подніпров'ї, де на боротьбу піднялися маси селян, міщан, козаків. Через це коронний гетьман Микола Потоцький змушений був затриматися на Середньому Подніпров'ї, щоб погасити там «згубне полум'я» народних повстань. Зібравши близько 30 тис. війська, Микола Потоцький, що розташувався в Черкасах, і польний гетьман Мартин Калиновський, який обрав своїм центром Корсунь, розгорнули боротьбу проти повстанців. Затримка Потоцького й Калиновського з військами на Подніпров'ї дала змогу Хмельницькому виграти час, щоб підготувати збройні сили і встановити зв'язки з населенням багатьох районів України, яке в цей час піднімалося на повстання.

**Розгром
польсько-шляхетських
військ в урочищі
Жовті Води**

Зажадавши від Потоцького вивести з України польське військо й скасувати «ординацію» 1638 р., Хмельницький у квітні 1648 р. із своїми загонами рушив із Запоріжжя назустріч польським військам, що наступали, маючи на меті не допустити з'єднання запорожців з селянськими повстанськими загонами.

В авангарді польсько-шляхетських військ, що рушили в напрямку Запоріжжя 11 квітня 1648 р., було два загони.

Один з них на чолі с сином Миколи Потоцького Стефаном і козацьким комісаром Я. Шемберком ішов суходолом. Налічував він близько 6 тис. чол., серед них понад 2 тис. реєстрових козаків, решта — польські корогви. Другий загін, що складався переважно з реєстрових козаків на чолі з генеральними осавулами Іваном Барабашем та Ілляшем Караїмовичем і німецьких найманців (4—5 тис. чол.), плив на байдаках униз по Дніпру. Обидва загони біля Кодака мали з'єднатися і потім разом вирушити на Запоріжжя. Слідом за передовими загонами рухалося й основне польське військо на чолі з М. Потоцьким та М. Калиновським (приблизно 10 тис. чол.).

Хмельницький, скориставшись з розпорошення сил польсько-шляхетських військ, вирішив розгромити їх по частинах. 19 квітня в урочищі Жовті Води (Жовті Води — нині місто й невеличка річка — притока р. Інгульця в Дніпропетровській обл.), повстанці, що перед цим з'єдналися з кримськими татарами Тугай-бея, оточили загін С. Потоцького й Шемберка, змусили його зайняти не вигідні позиції і перейти до оборони. Допомога ззовні не підійшла, бо 24 квітня козаки-реєстровці, що пливли по Дніпру на байдаках, біля Кам'яного Затону (поблизу нинішнього села Дніпровокам'янки Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.) скликали так звану чорну раду й підняли повстання, яке очолили особистий друг Хмельницького Філон Джалалій і черкаський сотник Б. Товпига. Повсталі вбили Барабаша, Караїмовича та інших прихильників шляхетської Польщі й рушили до Жовтих Вод. На бік Хмельницького перейшли також реєстрові козаки й драгуни-українці, що перебували у війську С. Потоцького і Шемберка. 5 травня повстанці, які налічували тоді близько 10 тис. чол., увірвалися в табір польсько-шляхетських військ, змусивши їх до відступу. 6 травня в урочищі Княжі Байраки (у верхів'ї р. Дніпровокам'янка) повстанці разом з татарами вщент розгромили ворожі війська. Багато жовнірів загинуло, близько 3 тис. їх і 50 шляхтичів потрапили в полон і були відправлені в Крим. Поранений у бою С. Потоцький помер від ран, а Шемберк опинився в татарському полоні.

Народ у піснях і думах прославив свою першу перемогу над польсько-шляхетськими військами. В одній з них співається:

Чи не той то хміль,
Що коло тичин в'ється?
Ой, той то Хмельницький,
Що з ляхами б'ється.

Гей, поїхав Хмельницький
К Золотому Броду —

Гей, не один лях лежить
Головою в воду.

Ой, втікали вражі ляхи —
Погубили шуби...

Гей, не один лях лежить
Вишеривши зуби!

Битва під Корсунем Розгромивши передовий загін С. Потоцького й Шемберка під Жовтими Водами, Хмельницький повів своє військо проти головних польсько-шляхетських сил, які налічували до 20 тис. чол. і які від Черкас відійшли до Корсуня, де зайняли зручні позиції і укріпилися. 15 травня під Корсунем з'явилися повстанські загони (15 тис. чол.) і татари (4 тис. чол.)

Почалися бої. Потоцький почав відводити війська на Богуслав. Дізнавшись від козака Самійла Зарудного, що став провідником польського війська, про шлях відступу польсько-шляхетських військ, повстанці в ліисто-болотистій місцевості урочища Горохова Діброва (нині поблизу с. Виграєва Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.) перекопали шлях канавами, зробили з дерев завали, загатили рівчак, внаслідок чого в балці розлилася вода й утворилася багнюка. Обабіч дороги повстанці й татари зробили засідки, а вперед було вислано 6-тисячний загін Кривоноса. Вранці 16 травня польсько-шляхетське військо, почавши відступ від Корсуня, в Гороховій Діброві потрапило в оточення. В запеклому бою шляхетське військо було вщент розгромлене.

У щоденнику походу польського війська цей бій описано так: «Табір [польський.— Авт.] увійшов у цю діброву, як у пастку (матню); далі йти він не міг, бо шляхи були розкопані і загорожені. Ззаду на табір тисли всім тягарем татари; спереду і з боків козаки завдавали великої шкоди, [користуючись] приготовленими шанцями. Наші мужньо боронилися в кожному кутку табору, але, захоплені в пастку, не могли перемогти великих ворожих сил; вони боронились чотири години. За півгодини до полудня почався цей нещасливий бій, а опівдні, коли татари проникли по таборних вулицях у табір, [вони] били, сікли і, розгромивши рештки табору, кинулись грабувати,— тоді почали тікати, хто тільки міг».

Народна пісня яскраво змальовує корсунську перемогу й глузує з Потоцького, як з невдалого полководця. Коли

ляхи зробили з «козаками великий колот» і коли «не одного ляха козак, як би скурвого сина, за чуба стряс»,

**Тогді козаки ляхів доганяли,
Пана Потоцького піймали,
Як барана зв'язали
Та перед Хмельницького-гетьмана примчали.
«Гей, пане Потоцький!
Чому у тебе й досі розум жіноцький?
Не вмів ти еси в Кам'янськім Подільці пробувати,
Печеного поросяти,
Куриці з перцем та шапраном уживати,
А тепер не зумієш ти з нами, козаками, воювати
І житньої соломахи з тузлуком (уплітати).
Хіба велю тебе до рук кримському хану дати,
Щоб навчили тебе кримські нагаї сирої кобил и н н жувати!»**

Лише незначна частина жовнірів зуміла втекти, багато їх було перебито, понад 8500 чол. взято в полон. Серед полонених, відданих татарам і відправлених у неволю до Криму, були й М. Потоцький та М. Калиновський.

Перші перемоги українського народу під Жовтими Водами й Корсунем мали велике значення для розвитку визвольної війни. Завдяки рішучим ударам народних мас була знищена польсько-шляхетська окупаційна армія — основна опорна сила Речі Посполитої в Україні. Її полководці опинилися в полоні. Державна скарбниця була порожня.

Урядові кола роздирали магнатські чвари й ворожнеча різних партій та угруповань. До того ж 10 травня помер король Владислав IV, і до всього додалося ще й безвладдя. Все це створило сприятливі умови дальшому піднесенню боротьби народних мас в Україні.

Після Корсунської битви Хмельницький 21 травня підступив до Білої Церкви, а звідти у червні рушив до Чигирин, зробивши це місто гетьманською резиденцією. Йому потрібно було поповнити й організувати свої війська, забезпечити їх усім необхідним, налагодити тісніші контакти з повстанськими силами всієї України, підготуватися до дальшої боротьби, а також встановити звязки з російським урядом.

Нарешті, тоді Хмельницький, очевидно, ще не думав повністю громити Польську державу і відривати від неї Україну. Про це свідчить, зокрема, те, що з-під Білої Церкви Хмельницький надіслав посольство до короля з вимогами встановити 12-тисячний козацький реєстр, захи-

стити православну віру й повернути православним відібрані у них церкви в Західній Україні, Білорусі й Литві. Польський сейм прийняв козацьких послів, їм пообіцяно поступки. Але миролюбна дипломатія як Хмельницького, так і польських урядових кіл була зірвана бурхливим наростанням народного повстанського руху.

3. Розгортання повстанських рухів та створення народної армії. Воєнні дії в другій половині 1648 р.

Хмельницький розгортав кипучу діяльність як всередині країни по мобілізації сил для наступних боїв, так і на міжнародній арені. Він намагався зміцнити зв'язки з Кримським ханством, забезпечити лояльне ставлення до України Туреччини, нав'язати контакти з Молдовою. Але особливе значення мали відносини з Росією. Хмельницький домагався розриву Москви з Польщею і початку російсько-польської війни.

8 червня 1648 р. Богдан Хмельницький, перебуваючи в Черкасах, написав свого першого листа до царя, в якому розповів про перемоги над польськими військами під Жовтими Водами і Корсунем.

Одночасно Хмельницький просив царя взяти Україну під свій захист. «Зичили бихмо собі,— писав Хмельницький,— самодержца господаря такого в своїй землі, яко ваша царская вельможност православний християнський цар...» Далі гетьман закликає царя до походу проти Польщі и запевняє: «Ми зо всім Войском Запорозким услужить вашой царской вельможности готовисмо...»

Царський уряд, не будучи підготовлений до нової війни з Польщею і переживаючи внутрішні труднощі (повстання в Москві та інших містах, нестача коштів і т. ін.), а також маючи незахищений тил з боку Швеції, не прийняв пропозиції Хмельницького і не пішов на розрив миру з Польщею. Та водночас російський уряд подавав допомогу українському народові: дозволив безмитно ввозити в Україну хліб, сіль та інші продукти, зброю, надавав кошти, вимагав від польського уряду припинення релігійних утисків українського населення, сприяв переселенню українців у межі Росії і т. ін.

**Народні повстання
влітку 1648 р.
Рушійні сили
і характер війни**

У той час, коли Хмельницький, відійшовши до Чигирина, готувався до дальшої боротьби, народне повстання широкою хвилею розлилося по Україні й переросло

у велику народно-визвольну війну. У цій війні селянство становило абсолютну більшість повстанських загонів в армії Богдана Хмельницького. Селяни оголошували себе «козаками», створювали загони, які вливалися в армію Хмельницького чи діяли окремо. Повстанці виганяли або вбивали шляхтичів, захоплювали й ділили між собою їхнє майно, руйнували маєтки, розшукували і знищували документи про свою залежність від панів і т. ін. Особливо яскраво про антифеодальну, антикріпосницьку спрямованість селянської боротьби свідчить той факт, що повстанці нападали не тільки на маєтки польських магнатів і шляхтичів, а й на володіння українських феодалів і навіть православних монастирів. Так, улітку 1648 р. повстанці вчинили напад на православний Густинський монастир (на Прилуччині), у вересні — на Почаївський монастир на Волині.

Найбільш активними і енергійними серед повстанців літопис Самовидця називає «броварников, винников, могилников, будников, наймитов, пастухов», тобто найзнедоленішу, найтяжче експлуатовану частину сільського населення.

Основною силою визвольної війни було селянство, яке боролось проти соціального гніту польських і українських феодалів-кріпосників та іноземного поневолення. Селянство виступало проти феодального кріпосницького гніту, і саме його боротьба надавала війні яскравого антикріпосницького спрямування. Разом із селянством стали на боротьбу нереєстрові козаки, «випишки», бідні міщани. В боротьбу включилися також козацька старшина, реєстрове заможне козацтво, нижче православне духівництво, дрібні українські шляхтичі. Оскільки козацтво мало свою військову організацію, великий бойовий досвід, набутий у боях проти турків і татар, саме козаки і козацька старшина стали на чолі визвольної війни, взяли в свої руки організацію і керівництво військовою справою і всією боротьбою.

Всі класи і соціальні групи — селянство, козацтво, міщанство, нижче православне духівництво, козацьку старшину і дрібних українських шляхтичів — об'єднувало пра-

гнення ліквідувати владу шляхетської Польщі, національно-релігійний гніт, панування великих польських та українських полонізованих магнатів, позбутися влади іноземців. Селянство, міські низи й рядове козацтво вели боротьбу за ліквідацію як соціального, так національного гноблення, за те, щоб стати вільними дрібними власниками на вільній землі.

Великі й більшість середніх українських феодалів значною мірою полонізувались. їхні класові інтереси збігалися з інтересами польських магнатів, вони боялися селянських виступів і або перебували в таборі польських панів і відкрито боролися проти українського народу, або прикривали зраду його угодовською політикою щодо Польщі.

Вище православне духівництво, очолюване київським митрополитом Сильвестром (Косовим), було землевласником і боялось своїх же селян; тому в ході війни фактично, правда, часто приховано, підтримувало шляхетську Польщу. Нижче, особливо сільське, духівництво за своїм становищем було дуже близьким до селянства й іменем православної церкви освячувало і благословляло боротьбу українського народу.

Отже, майже все доросле населення України, за винятком великих полонізованих українських магнатів і шляхтичів та частини вищого православного духівництва, піднялося на визвольну війну. У цій війні, спрямованій проти феодально-кріпосницького і чужоземного гноблення, повсталі народні маси прагнули визволити Україну з під гніту шляхетської Польщі і здобути її незалежність. Визвольна війна відповідала корінним інтересам найширших мас українського народу і за своїм характером була військовою антифеодальною і національно-визвольною, а отже, справедливою і прогресивною. Ця війна мала й релігійне забарвлення, оскільки в ній часто висувалися лозунги, спрямовані проти католицизму й унії на захист православної віри.

Ведучи боротьбу проти польських і українських полонізованих магнатів і шляхтичів, український народ разом з тим завжди з великою симпатією ставився до трудящих мас Польщі. їх об'єднували спільні класові інтереси, інтереси боротьби проти феодально-кріпосницького гніту. Під впливом визвольного руху українського народу в ряді місцевостей Польщі спалахували селянські повстання, які, ускладнюючи становище польської магнатсько-шляхетської правлячої верхівки, об'єктивно подавали допомогу народним масам України у визвольній боротьбі.

Створення народної армії

У ході визвольної війни, в яку включилися всі прогресивні сили українського народу, з численних повстанських загонів, у яких основну масу становило селянство, формувалася повстанська, народна армія. Крім селянства, до неї входили козаки й козацька старшина, що займали командні пости, міщани, дрібні шляхтичі. Разом з українцями серед повстанців перебувало чимало російських і білоруських селян, донських козаків. Як і козацтво в Запорізькій Січі, повстанське військо поділялося на полки, полки — на сотні. Полки й сотні були військовими, а з 1649 р. — і територіальними одиницями.

Було поповнено й реорганізовано реєстрові полки, які існували ще до війни, — Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський, Білоцерківський і Переяславський. З численних повстанських загонів були створені нові територіальні полки: на Лівобережжі — Прилуцький, Миргородський, Ніжинський, Борзенський, Ічнянський, на Правобережжі — Київський, Уманський, Вінницький. Пізніше виникли й інші полки.

В ході боїв з народної маси висунулись видатні полководці — полковники Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Мартин Пушкар, Мартин Небаба, Матвій Гладкий та ін., які й очолили козацькі полки.

Складним було завдання забезпечити народну армію продовольством, спорядженням, зброєю і боєприпасами. Незважаючи на великі труднощі, Хмельницький зумів у короткий час озброїти велику масу повстанців як за рахунок місцевого виробництва, так і трофейною зброєю, захопленою у польсько-шляхетських військ та у фортецях. Повстанська армія мала артилерію, бійці були озброєні самопалами, мушкетами, пищалями, карабінами, пістолями, мечами, шаблями, списами, луками, а то й косами, ціпами тощо.

Народні повстання влітку 1648 р.

Незабаром після перемог під Жовтими Водами й Корсунем народні повстання охопили фактично всю Україну. Національно-визвольний рух, творення української держави відбувалися в умовах величезного піднесення соціальної, антифеодальної боротьби, яка влітку 1648 р. по суті переросла у селянську війну. Самовидець у своєму літописі писав, що «народ посполитій на Україні, послышавши о знесенню войск коронних и гетманов, зараз почали ся

купити в полки не толко тіе, которіе козаками бивали, але хто и нігди козацтва не знал», тобто що в боротьбу включилася величезна маса посполитих-селян. Кількість повстанських загонів зростала з кожним днем.

Повстання, передусім, охопили Київщину. Уже через десять днів після Корсунської битви православний магнат Адам Кисіль писав, що на Київщині і Брацлавщині жоден шляхтич не лишився в своєму домі. На початку червня повстанські загони оволоділи і Києвом.

Бурхливо розвивалися повстання на Брацлавщині й Поділлі. 31 травня повстанські загони захопили Немирів, 11—12 червня — Тульчин. У той же час у їхніх руках опинилися Вінниця, Умань, Брацлав, Красне, Ладижин, Бершадь та інші міста й села. Одночасно з цим повстання перекинулось на Волинь і Галичину.

У Лівобережній Україні повстання після Корсунської битви теж розвивалися дуже швидко. Яремі Вишневецькому довелось тікати з своїх маєтків. Повстанці, яких зосередилось на Лівобережжі близько 15 тис., ліквідували владу польських панів на Переяславщині, Лубенщині, Ніжинщині. Вони зайняли Новгород-Сіверськ (13 червня), потім Борзну, Чернігів, Стародуб та ін.

Ярема Вишневецький з своїм 6-тисячним шляхетським загonom, відступаючи під натиском повстанців, жорстоко розправлявся з населенням. Як писав пізніше М. Кривоніс у листі до князя Д. Заславського, Вишневецький «людей мордував, стинав і вбивав на палю, скрізь у кожному місті серед ринку шибениця, а тепер виявляється, що на палі були невинні люди. Попам нашим свердлом очі свердлив».

Вишневецький був упевнений, що жах — єдине почуття, яким треба діяти на «презренних хлошв». Зробивши все, що міг, для придушення повстання в Задніпров'ї, він під Любечем з своїм загonom перейшов Дніпро і через Київське Полісся і Житомир врізався в саму глибину степової України, туди, де найсильніше бушувала буря народної ненависті.

Проти Вишневецького Хмельницький послав черкаського полковника Максима Кривоноса (Перебийноса), який 16—18 липня 1648 р. розбив Вишневецького під Старокостянтинівим і змусив його відступити далі на захід.

Отже, влітку повстання, найбільш масовими учасниками яких стали селяни, охопили всю Україну. Уже в першій половині літа 1648 р. були очищені від польської влади воеводства Київське, Чернігівське, Брацлавське і східна

частина Подільського. В серпні повстання перекинулось і на Волинь, в Галичину. Окремі козацькі загони взяли Кременець, Луцьк, Острог, Володимир, Заславль та ін.

Великий розмах повстань змушені були визнавати навіть магнати. Так, Я. Вишневецький і його друзі 20 липня писали в польський сенат з Волині, що в Україні «що не хлоп, то й ворог, що не місто й село, то й юрби ворогів».

**Розгром
польсько-шляхет-
ських військ
під Пилявцями**

Богдан Хмельницький і польські шляхтичі готували війська до нової битви. Польському урядові вдалося зібрати велику армію — близько 32 тис. шляхтичів, 8 тис. німецьких найманців і кілька десятків тисяч озброєних слуг. Військо було добре озброєне, мало 100 гармат. Але в Польщі між окремими магнатами й шляхтичами точилися чвари й суперечки. Тому армію очолили магнати Домінік Заславський, Микола Остророг і Олександр Конецпольський. «Дурні ляхи — послали перину, дитину, латину», — глузували козаки з розніженості й лінивості Заславського, молодості й недосвідченості Конецпольського та «ученості» Остророга.

Хмельницький також зібрав армію у кількості 80 тис. чол. Перед польсько-шляхетським військом вона поступалася озброєнням, мала менше кінноти, але була сильна моральною стійкістю, єдністю, самовідданістю і героїзмом воїнів, талановитістю командування. До повстанського війська приєднався також 4-тисячний загін татар.

Війська польське і українське зішлись 8 вересня 1648 р. під містечком Пилявцями (тепер с. Пилява Старосинявського району Хмельницької обл.), над р. Пилявкою на Поділлі. У польському таборі не було порядку, шляхтичі прийшли з величезним обозом, що налічував близько 100 тис. возів, привізши з собою предмети розкоші — срібний посуд, ванни, а також чайники, вина, наливки, тістечка і т. ін. За словами одного сучасника, пани зібралися на війну не так із залізом, як із золотом і сріблом. Битва, що почалася 11 вересня, 13 вересня закінчилася повним розгромом польсько-шляхетського війська й панічною втечею тих, хто врятувався. Конецпольський тікав, переодягнувшись селянином, Ярема Вишневецький — на простому селянському возі, Заславський загубив булаву, Остророг — шапку та опанчу. Деякі шляхтичі за дві доби досягли Львова (300 км). Повстанцям дісталися величезні трофеї — 100 гармат, багато іншої зброї й спорядження,

десятки тисяч підвід з матеріальними цінностями. І довго ще в Україні шляхтичів глузливо прозивали «пилявчиками».

С. Твардовський, польський шляхтич, сучасник подій, так писав про вигляд утікаючих польських вояків з-під Гілявців: «Не спинити руху скелі, що відірвалася від гори, й не підняти Трої, коли вона ввергнута в прах! Який шум, який хаос панував так, коли багато людей, не знаючи навіть у чому справа, вискакували з своїх жител, кидали одні зброю, другі — списи на землю, інші, тільки від сна скочивши, хапалися за що попало — хто за коня, хто за шаблю, за вузду, за сідло. Поранених, хворих — усе кидали і ввіряли життя своє своїм ногам. Все добро і багатство, яке мали тут поляки, все віддали на поживу своїм хлопам. І цим на короткий час затримали ворога, а самі змогли втекти далі».

Облога Львова
й Замостя

Блискуча перемога народної армії мала велике значення для дальшого розгортання визвольної війни. Польсько-шляхетську армію було розгромлено, визволено Волинь і Поділля. Шляхтичі в паніці утікали з українських земель, Хмельницькому відкрився шлях на Польщу. Через Збараж — Зборів — Глиняни повстанські війська 26 вересня підійшли до Львова. Хмельницький, щоб не руйнувати міста й не дати татарам можливості його пограбувати, взяв з міста 20 тис. злотих контрибуції і, знявши 16 жовтня облогу, повів свої війська до міцної фортеці Замостя, яку й оточив 27 жовтня.

Коли Хмельницький підійшов до Львова, а потім до Замостя, у Східній Галичині й Білорусі полум'я народних повстань розгорілося же дужче.

Активно виступали селяни й міщани в багатьох містах і селах Східної Галичини. На території Галицького Поділля з центром у м. Сатанові (Теребовль, Підгайчики, Янів та інші міста й села) діяли численні повстанські загони. Грізними для шляхти були виступи народних мас у Галицькому Прикарпатті — території по правому берегу Дністра до Карпатських гір, до польсько-угорсько-молдовського прикордоння, що включали Галицьку землю, Жидачівський повіт, Перемишльську і Сяноцьку землі. Найвидатнішим ватажком повстанських загонів, що налічували 15 тис. чол. (з 30 тис. повстанців, які діяли восени 1648 р. в Галицькому Підкарпатті), був син селянина Семен Височан. Наприкінці 1648 р. більша частина Галицької землі, зокрема Коломийський повіт, або Покуття, перебувала під владою Семена Височана.

Білоруський народ розпочав боротьбу ще влітку 1648 р. На допомогу білоруським повстанцям Хмельницький надіслав свої війська й досвідчених керівників — Гладкого, Небабу, Гаркушу, Кривошапку та ін. Білоруські повстанці оволоділи містами Речицею, Мозирем, Гомелем, Пінськом. У районі Пінська боротьбу вели 40 тис. повстанців, серед яких поряд з білорусами було багато українців. Білоруські повстанці відтягли на себе сили литовської шляхетської армії, на чолі якої стояв гетьман Януш Радзивілл, унаслідок чого вона не змогла рушити в Україну для з'єднання з польським військом, що значно полегшило дії української народної армії.

Прихід повстанських військ під Замостя сприяв посиленню антифеодальної боротьби польського селянства. Навіть недалеко від Варшави діяли загони польських повстанців.

Вступ
повстанської армії
до Києва

Становище шляхетської Польщі було критичним, і новообраний король Ян II Казимир почав з Хмельницьким переговори, обіцяючи старшині й козакам поступки.

Проте становище української армії також було тяжким. За піврічний похід, що тривав з липня по грудень, повстанці стомилися, бракувало продовольства, одягу, рух військ утруднювало осіннє бездоріжжя. У таборі спалахнула епідемія чуми, від якої в середині листопада помер і Максим Кривоніс.

До того ж, у ході масової народно-визвольної війни — в процесі ліквідації землеволодіння і влади польських магнатів та шляхти і створення нових органів державної влади в українському суспільстві і передусім серед керівної верхівки — козацьких старшин та православної шляхти визрівала ідея заснування незалежної Української держави. Але на середину листопада 1648 р. вона ще не сформу*валася як слід і не стала загальною. Очевидно, в той час Хмельницький і найближче його оточення ще вважали, що з допомогою прихильного до них короля можна буде добитися для України («Русі») таких же прав, які мала Польща і Литва, тобто, що Річ Посполита стане чимсь подібним до федерації чи конфедерації, де Україна матиме рівні права.

У таких умовах Хмельницький погодився на переговори з королем, припинив військові дії, зняв облогу Замостя і 14 листопада вирушив на Подніпров'я. 23 грудня 1648 р. українські повстанські війська урочисто вступили

до Києва. Населення міста радо зустрічало Хмельницького, вітаючи його як свого вождя, визволителя від польсько-шляхетського гніту.

Про цю зустріч шляхтич В. Мясковський, який у лютому 1649 р. буде брати участь у посольстві до Хмельницького, у своєму щоденнику писав, що сам ієрусалимський патріарх Паїсій, що перебував тоді у Києві, «... з тисяччю вершників виїжджав до нього назустріч з міста, і тутешній митрополит дав йому коло себе місце в санях з правого боку. Весь народ, вийшовши з міста, вся чернь вітала його. Академія вітала його промовама і вигуками, як Мойсея, спасителя і визволителя народу від польського рабства, вбачаючи в імені Богдан добрий знак і називаючи його: богом даний. Патріарх надав йому титул найсвітлішого князя. З усіх гармат та іншої зброї в замку і в місті лунала стрільба».

4. Формування української національної держави. Внутрішня й зовнішня політика гетьманської адміністрації

Ліквідація польсько-шляхетського режиму і становлення нового державного апарату в Україні

Протягом 1648 р. в ході визвольної війни було розгромлено збройні сили шляхетської Польщі й ліквідовано польську адміністративно-політичну систему в Україні.

Польські та українські полонізовані магнати і великі шляхтичі були перебиті або втекли в межі корінної Польщі разом з католицькими ксьондзами, уніатським духівництвом і представниками польської влади (воєводами, старостами, каштелянами), земські й городські суди припинили своє існування.

**Та немає лучче, та немає краще,
Як у нас на Україні.**

**Та немає ляха, немає пана,
Немає унії,—**

співав народ, висловлюючи радість у зв'язку з поваленням влади шляхетської Польщі.

Український народ не визнавав залежності від Польщі. На визволених землях — від р. Случі на заході до російського кордону на сході і від басейну Прип'яті на півночі до степової смуги на півдні, на території, що обіймала близько 200 тис. кв. км, — почала складатися нова військово-адміністративна і політична система, формувалась

українська національна держава. Очолював новий державний апарат виборний гетьман, яким став на початку 1648 р. Богдан Хмельницький. Йому належала вища військова, адміністративно-політична й судова влада. Панівною верствою стала козацька старшина, яка й взяла до своїх рук управління українськими землями.

Адміністративний устрій в Україні складався на зразок устрою Запорізької Січі. Як і в Січі, всі найважливіші військові й політичні справи мала розв'язувати Військова (Генеральна) рада, в якій могла брати участь уся «чернь», тобто все військо. Поступово Хмельницький загальну раду скликав дедалі рідше, — і головним органом влади поступово ставала рада старшин, яка й вирішувала всі військові, законодавчі, адміністративні, господарські й зовнішньополітичні справи. На цю раду гетьман здебільшого викликав генеральну старшину та полковників, а часом і сотників.

Найближчим постійним помічником гетьмана була генеральна, вища військова, старшина, яка разом становила центральний, гетьманський уряд. До генеральної старшини входили обозний, що керував артилерією, два осавули, які організовували військову раду й були помічниками гетьмана у військових справах, два судді, що відали судом, писар, який очолював військову, гетьманську канцелярію — вищу центральну установу гетьманської адміністрації. З часом до генеральної старшини почали відносити і військового хорунжого, що офіційно вважався охоронцем бойового військового прапора (корогви), та військового бунчужного — носія гетьманського бунчука, а також підскарбія, який керував фінансовими справами. Центром, столицею, де перебувало гетьманське правління, в часи визвольної війни стало м. Чигирин.

Територія України поділялася на полки, число яких було несталим. Так, в 1648 р. їх налічувалося близько 40, в 1649 р. — 16, в 1650 р. — 20 і т. д. На чолі полку стояв полковник, який або обирався на полковій раді, або призначався гетьманом. Він і здійснював усі військові й адміністративні функції на території полку. Помічниками полковника була полкова старшина: писар, суддя, обозний, осавул, хорунжий.

Полки поділялися на сотні, очолювані сотниками, яких або обирала сотенна рада, або призначав гетьман, а інколи й полковник. При сотникові була сотенна старшина: писар, осавул, хорунжий. У містах і селах адміністративні функції виконували отамани. Над селянами часто стояли війти. Поряд з цим у містах з магдебурзьким правом діяли

виборні магістрати на чолі з війтами, а в інших — ратуші. Магістратам і ратушам підлягали міщани.

Судочинство в основному було в руках козацької старшини — гетьмана, полковників, сотників та відповідних суддів. Функції козацьких судів здебільшого поширювалися не лише на козаків, а й на міщан та селян, зокрема в справах убивств, розбою, крадіжок та інших тяжких злочинів.

У процесі визвольної війни відбулися значні зміни в економіці України. Під натиском народних повстань і бойових дій Війська Запорізького магнати й великі шляхтичі, католицьке духовництво, державці королівщин змушені були залишати свої маєтки і втікати з Лівобережної та Правобережної України. Внаслідок цього велике й середнє феодальне землеволодіння на якийсь час було в основному ліквідовано. Серйозно було підірвано й землеволодіння української шляхти та монастирів. Земельні простори, залишені панами, захопили козаки й селяни, деяка частина перейшла у власність військового скарбу. Через це значно розширилося дрібне селянсько-козацьке землеволодіння. Козаки й селяни стали вільними дрібними землевласниками, які займалися хліборобством, скотарством, бджільництвом, рибальством, млинарством, виробництвом спиртних напоїв тощо. Свою продукцію вони використовували в основному для власних потреб і лише частково продавали. Козаками вважалися ті, хто служив у війську, а решта — селянами, посполитими.

Хоча польсько-шляхетський режим було знищено «козацькою шаблею», феодальні відносини не були ліквідовані, а тільки підірвані. Дзбереглося значною мірою землеволодіння православних монастирів, частково — української шляхти. Хмельницький видавав монастирям (Густинському, київським та ін.), а також деяким українським шляхтичам охоронні універсали, що захищали їхні володіння. Захопленням пустищ, купівлею і завдяки гетьманським наданням розширювала землеволодіння й козацька старшина, яка разом з українськими шляхтичами прагнула стати великими землевласниками. Хмельницький, як представник козацької старшини, сприяв збереженню й розширенню земельних володінь старшини, монастирів і української шляхти. Проте, розуміючи, що головне завдання українського народу — це визволення України з-під влади Польщі і забезпечення її незалежності, а найбільш масовою рушійною силою цієї боротьби є селянство, Хмельницький

якийсь час стримував зростання великого землеволодіння.

/Унаслідок перемог, здобутих у ході визвольної війни, міста України також звільнилися від польсько-шляхетської влади й національно-релігійних утисків; Частина міщан вступила до Війська Запорізького й стала козаками, які підлягали владі полковників і сотників, а міщани підпорядкувались магістратам або ратушам. Міщани тепер більш вільно займалися ремеслом, різними промислами (млинарством, виробництвом спиртних напоїв, воску тощо), торгівлею, а частина з них — і сільським господарством.

Продовжувала розвиватися внутрішня й зовнішня торгівля. Хоч через війну з Польщею торговельні зв'язки із західними країнами, зокрема через Гданськ, припинилися, зате налагодився більш тісний торговельний обмін з Росією. В зв'язку з неврожаєм вивіз хліба й худоби з України в цей час скоротився. З України вивозили тютюн, продукти лісового господарства, насамперед поташ і дьоготь. З Росії довозили хліб і сіль. Україна вела торгівлю також з Молдовою, Валахією, Угорщиною, Кримом, Туреччиною.

Для організації та утримання адміністративного апарату й війська, проведення дипломатичної діяльності потрібні були значні фінансові й матеріальні ресурси. З огляду на це Хмельницький приділяв велику увагу налагодженню господарсько-фінансової справи, стану військового скарбу. Головне джерело прибутків військового скарбу становили загальні податки, якими обкладалося населення, і передусім селяни й міщани. Зокрема стягувалися: побір, або подимне, — постійний податок від хат, дворів, землі, стація — надзвичайний податок, який ішов переважно на утримання війська, оренди — податок, що накладався на млини, гуральні, шинки й різні промисли. Частину коштів військовий скарб діставав від земельних володінь — колишніх королівщин, маєтків магнатів, шляхти і католицького духовництва, які перейшли у його власність, від різних підприємств і промислів, що були в цих володіннях (млини, винокурні, корчми, броварні та ін.), а також від торгівлі (внутрішні торгові збори за торгівлю на торгах і ярмарках, за ввіз і вивіз товарів тощо).

Зовнішня політика
гетьманського
уряду

Богдан Хмельницький, очолюючи процес становлення нового адміністративного апарату в Україні, правильно розумів його завдання і перспективи, всю політику, як внутрішню, так і зовнішню, підпорядкував здійсненню головної мети — визволенню України з-під гніту шляхетської Польщі і створенню Української держави.

Гетьманське правління, очолюване Хмельницьким, одночасно з організацією армії і налагодженням економічного життя, проводило активну зовнішню політику. Розгортаючи широку дипломатичну діяльність, Хмельницький і старшина ставили за мету забезпечити найкращі зовнішньо-політичні умови для дальшої боротьби з шляхетською Польщею і побудови Української незалежної держави. Для забезпечення тилу своєї армії у боях із шляхетською Польщею та посилення її татарською кіннотою Хмельницький уклав воєнний союз з кримським ханом. Оскільки Кримське ханство було васалом турецького султана, це впливало і на стосунки Хмельницького з Туреччиною. Він вів з нею переговори, прагнучи зберігати добросусідські відносини. Хмельницький намагався досягти ізоляції шляхетської Польщі і зав'язав стосунки з Молдовою, Валахією, Семиграддям (Трансільванією), Венецією, вживав заходів для налагодження мирних відносин з Швецією та іншими державами.

Визвольна війна українського народу, його успіхи у боротьбі проти шляхетської Польщі знаходили широкий розголос на міжнародній арені. Правлячі кола Франції, Англії та інших європейських країн уважно стежили за подіями в Україні.

Зав'язуючи дипломатичні відносини з багатьма країнами, гетьманський уряд, проте, одним із головних напрямків зовнішньополітичної діяльності вважав зміцнення зв'язків з Росією. Саме тому Хмельницький, повернувшись у грудні 1648 р. до Києва, наступного року в січні послав до Москви своє перше посольство на чолі з полковником Силуяном Мужилівським, який супроводив ерусалимського патріарха Паїсія. І Мужилівський, і Паїсій мали від Хмельницького доручення вести з царським урядом переговори про відносини України з Росією. У квітні 1649 р. разом з Мужилівським, що повертався з Москви, в Чигирин прибув посол російського уряду Григорій Унковський. Як сповіщав Унковський, під час переговорів із ним Хмельницький заявив, що він і «все військо запорізьке» писали цареві, щоб «он, великий государь, за благословением божим был над нами государем». Царський уряд співчутливо ставився до визвольної боротьби українського народу, але тоді ще не наважувався розірвати з Польщею дипломатичні відносини і розпочати з нею нову війну.

У травні 1649 р. Богдан Хмельницький послав до Москви посольство на чолі з чигиринським полковником Федором Вешняком.

Переговори з польськими коміса- рами в Переяславі

У лютому 1649 р. призначена польським королем комісія на чолі з православним українським магнатом Адамом Киселем прибула до Переяслава, де й почала переговори з Хмельницьким та старшинами. Польські посланці намагалися відірвати Хмельницького й козаків від селянства, «аби хлопи орали, а козаки воювали», обіцяли козакам збільшити реєстр, а ті, що не потраплять до реєстру, мусили повернутися в підданство до панів. Однак Хмельницький заявив, що він не відступиться від селян, черні і домагатиметься визволення всіх українських земель. «...Я показав те, про що ніколи не думав, — говорив він, — а тепер докажу, що надумав. Визволю з ляцької неволі народ руський... Допоможе мені в тому вся чернь по Люблін, по Краків; вона мене не відступить і я її не відступлю, бо то права рука наша, аби ви, знищивши хлопів, не вдарили на козаків».

І далі, відкинувши пропозицію польських послів почати війну проти Туреччини, Хмельницький сказав: «За границю на війну не піду, шаблі на турків і татар не підйму; ...досить маю вчасу і достатку в землі й князівстві моєму по Львів, Холм і Галич. Ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: «Сидіть, мовчіть, ляхи!» Дуків і князів туди зажену, а будуть за Віслою брикатися, знайду їх певно й там. Не залишиться в мене й нога жодного князя і шляхтича тут на Україні». Отже, уже в той час Хмельницький чітко сформулював свою мету — забезпечити існування свого князівства «по Львів, Холм і Галич», тобто витворити незалежну Українську державу з включенням до її складу всіх українських земель.

Переговори закінчилися тим, що перемир'я було продовжено до весни, коли військові дії мали відновитися. «Стіна із стіною вдариться, одна впаде, друга зостанеться», — заявив Хмельницький польським комісарам на останньому побаченні.

5. Воєнні дії 1649—1653 рр.

Відновлення воєнних дій у 1649 р. Облога Збаража

Ще взимку польський уряд розгорнув підготовку до відновлення воєнних дій проти українського народу. Король оголосив посполитє рушення, запросив кілька тисяч німецьких солдатів-найманців. Польське командування вирішило наступати на повстанські війська з фронту й тилу. З цією метою литовський гетьман Януш Радзивілл

дістав наказ рухатися через Білорусь і зайняти Київ. Однак цього плану здійснити не вдалося. Білоруське населення, на допомогу якому Хмельницький послав козацькі загони на чолі з Іллею Голотою, Степаном Пободайлом та Михайлом Кричевським, розгорнуло широкий повстанський рух. Бої були запеклими, Голота, Подобайло і Кричевський загинули. Але литовська армія, зазнавши великих втрат від ударів білоруських та українських повстанців, змушена була 28 липня 1649 р. відступити від м. Лоева до м. Речиці.

Хмельницький, готуючись до наступних боїв, своїми універсалами скликав до свого війська всіх, хто міг володіти зброєю. І маси козаків, селян, міщан, сповнені ненависті до польсько-шляхетського гноблення, посунули до Чигирина. «Так усе, що живе,— читаємо в літописі Самовидця,— піднялося в козацтво...». Народ говорив: «Скоріше язики людські назад повернуться, ніж ляхи над нами панувати будуть». «Вся чернь пливе до Хмельницького»,— писав А. Кисіль в липні до польського канцлера Ю. Оссолінського. Захоплений на литовському фронті у полон козак говорив: «Всі ми на тому стоїмо, аби жодного шляхтича не було і на згоду дозволити не хочемо».

На поміч Хмельницькому прибули на чолі з ханом Іслам-Гіреєм III татари, ішли донські козаки.

Виступивши 31 травня 1649 р. з Чигирина, Хмельницький рушив назустріч польсько-шляхетським військам, які захопили Ізяслав, Старокостянтинів, Меджибіж на інші міста. Зіткнувшись з повстанською армією під Старокостянтинівом і Меджибожем, польське військо, очолюване Яремою Вишневецьким, стало панічно відступати і отаборилося під містом Збаражем (тепер Тернопільської обл.). 30 червня повстанські й татарські загони вдарили по польському таборі, знищивши близько 2 тис. німецьких найманців. На початку липня почалася облога повністю оточеного табору. Повстанці часто атакували оточених, вели запеклі бої. У цих боях загинув оспіваний у піснях корсунський наказний полковник Нестор Морозенко, був тяжко поранений вінницький полковник Іван Богун. Шляхетське військо опинилося в безнадійному стані. В його таборі почався голод, і, як зазначає літописець Самовидець, польські вояки «мусіли стерво їсти, а и того мало било, бо собак и кошек виели».

Зборівська битва. Зборівський договір

На підмогу обложеному з-під Люб-ліна на чолі з королем Яном II Казимиром вирушило 30-тисячне військо. Дізнавшись про це через розвідників, Хмельницький для продовження облоги Збаража залишив невелику частину свого війська на чолі з генеральним обозним І. Чернятою, а сам з більшістю кращих полків і татарами таємно знявся і пішов назустріч королівській армії. Пройшовши 120 км, Хмельницький розташував свої війська й татарські загопи в діброві й глибоких ярах лівого берега р. Стрипи біля м.Зборова (тепер Тернопільської обл.). 5 серпня, коли польсько-шляхетське військо, розтягнувшись на розмоклих від дощів шляхах у довгу лінію вздовж р. Стрипи, почало переправу з правого берега річки на лівий, на нього несподівано вдарили козацькі кінні загопи.

Втративши у бою близько 4 тис. чол.^л польське військо почало будувати табір і обносити його шанцями. Але надвечір табір було оточено повстанцями й татарами. Почалася паніка, шляхтичі ховалися у вози і під вози, а король власноручно виганяв їх звідти палашем.

Вранці 6 серпня бої відновилися. Шляхетське військо опинилося в катастрофічному становищі. Але цього разу його врятували татари. Не зацікавлений у перемозі й посиленні України кримський хан Іслам-Прей III пішов на таємні переговори і уклав угоду з польським королем, який пообіцяв татарам виплатити велику суму упоминків * і дозволив брати ясир та грабувати українські землі на шляху до Криму. Не маючи можливості одночасно воювати проти польсько-шляхетських військ і татар, Хмельницький під тиском хана змушений був почати переговори і укласти з польським королем договір, що дістав "назву Зборівського.

Зборівський договір, який мав офіційну назву — «Декларація ласки його королівської милості Війську Запорізькому на пункти, суплеки данная» — був укладений 8 серпня 1649 р. За умовами цього договору число реєстрових козаків збільшувалось до 40 тис. чол. Всі ж селяни й міщани, що не ввійдуть до цього розширеного реєстру, мусили знову повернутися до свого попереднього стану — міщанського чи селянського. Магнати і шляхта дістали право повернутися до своїх маєтків. Виділялася козацька територія, до якої входили Київське, Чернігівське і Брацлавське

* Упоминки — подарунки (фактично данина), що їх уряд шляхетської Польщі давав кримському ханові, щоб той не влаштовував грабівницьких нападів.

воеводства. Воеводства Волинське і Подільське **Залишалися**, як і до повстання, під владою короля. На козацькій території панування польської шляхти обмежувалося. Тут влада належала гетьманові з резиденцією в м. Чигирині і козацькій старшині. Коронне польське військо стояти тут права не мало. Та водночас на козацькій території зберігався і шляхетський режим з тією різницею, що на всі адміністративні пости, до воевод включно, король мав призначати лише православних шляхтичів (першим київським воеводою став Адам Кисіль). Усім учасникам повстання, зокрема шляхтичам, оголошувалася амністія. Питання про церковну унію, церковні права й маєтності мало бути розв'язане на найближчому сеймі. Митрополит київський діставав місце в сенаті. У Києві та в інших містах не мали права жити й організовувати свої школи езуїти.

Отже, Зборівський договір до деякої міри забезпечував інтереси козацької старшини, української шляхти, реєстрового козацтва, а також частини селянства, яка мала бути включеною до збільшеного реєстру, надавав їм певні права й привілеї.

10 серпня Хмельницький вирушив з-під Зборова і на початку вересня був уже в Чигирині.

Кримський хан, повертаючись до Криму, пограбував багато українських міст та сіл і захопив багато людності в полон (згідно з угодою з королем, а Хмельницький не перешкодив татарам).

**Становище
на Україні
після Зборівського
договору. Повстання
проти шляхти**

Умови Зборівського договору не задовольняли ні український народ, ні шляхетську Польщу. Український народ не міг примиритися з тим, що в Україну мали право повернутися польські шляхтичі. Польська шляхта також не досягла своєї мети — остаточного придушення народних повстань і повної влади на українських землях. За таких умов перемир'я не могло бути тривалим.

Наприкінці 1649 — на початку 1650 р. у свої маєтки в Україну, насамперед у Східну Галичину, на Волинь, Поділля, Брацлавщину, почали повертатися й польські шляхтичі, роблячи спробу відновити кріпосницький гніт. У відповідь спалахнули повстання селян, особливо на Волині й Брацлавщині. Повстання очолював брацлавський полковник Данило Нечай, що мав у своїх загонах близько 40 тис. чол «Чернь зістається в купах, панів до їхніх домівок не пускає», — писав тоді Адам Кисіль.

Проти замирення з шляхетською Польщею й примиренської політики козацької старшини у лютому—березні 1650 р. спалахнуло повстання в Запорізькій Січі. Повстанці постановили забрати гетьманську булаву у Хмельницького і проголосити гетьманом Худолія. Проте це повстання дуже швидко було придушено, а Худолія схоплено і за наказом Хмельницького страчено.

Похід Хмельницького в Молдову (1650 р.) та його дипломатичні заходи

Відносини між українським народом та польською шляхтою загострювались, і Хмельницький у ході підготовки до дальшої боротьби готував військові сили і вживав дипломатичних заходів до зміцнення зовнішньополітичного становища України. Зокрема в ході підготовки до нових боїв необхідно було поновити воєнний союз з кримським ханом та забезпечити свій фланг з боку Молдови, господар якої, хитрий, лукавий і жорстокий Василь Лупул, залишаючись васалом Туреччини, водночас підтримував союз із польськими магнатами. Кримський хан умовою союзу поставив спільний похід татар і козаків проти Росії. Хмельницький запропонував ханові послати свої загони на Молдову. У серпні 1650 р. татари й частина українських військ вступили до Молдови і захопили її столицю Ясси. Лупул змушений був укласти угоду, за якою відмовлявся від союзу з Польщею, виплачував Хмельницькому й татарам контрибуцію і, щоб зміцнити політичні зв'язки з Україною, пообіцяв віддати свою дочку красуню Розанду за сина Хмельницького Тимоша*

У 1649—1651 рр. дипломатичні зносини Хмельницького з Туреччиною помітно поживались. Козацькі посольства бували в Константинополі, турецькі — в Чигирині. Хмельницький прагнув укласти союз з султаном про участь турецьких військ у війні проти шляхетської Польщі. Султан не заперечував подати допомогу Хмельницькому, але вимагав, щоб Україна визнала себе васалом Туреччини на таких умовах, на яких перебували Молдова, Валахія (Мунтенія), Семигород (Трансільванія). У своїй грамоті турецький султан писав до Хмельницького (грудень 1650 р.), що «поки ви твердо стоятимете на шляху покори і ширості... ви перебуватимете під захистом моєї державної опіки». Але подальші події свідчать, що Хмельницький не став васалом турецького султана. Хмельницький продовжував зносини з Росією, вів переговори з семигородським князем Юрієм Ракоцієм, валаським (мунтянським) воєводою Матвієм Бесарабом, шукав контактів із Швецією.

**Наступ
польсько-
шляхетських військ
на початку 1651 р.
Бої під Красним
і Вінницею**

У 1650 р. з татарського полону повернулися обидва польські гетьмани М. Потоцький та М. Калиновський. Вони знову очолили війська, мріючи помститися українським повстанцям за ганьбу, завдану їм під Корсунем. Надзви-

чайний сейм оголосив посполите рушення, почався набір найманців. Польське командування планувало розгромити козаків до весни, щоб не дати Хмельницькому змогу зосередити і привести у бойову готовність свої війська.

Польсько-шляхетське військо, зосереджене в м. Барі на Поділлі, під командуванням Калиновського в ніч з 9 на 10 лютого несподівано вдарило на містечко Красне, де розташувалися повстанські загони, очолювані брацлавським полковником Данилом Нечаєм. Захоплені зненацька, повстанці героїчно оборонялися, багато з них, в тому числі й Нечай, полягли на полі бою.

Захопивши Красне, Калиновський рушив із своїм військом на Вінницю, де обороною керував полковник Іван Богун. Бої тривали від 28 лютого до 11 березня. Богун виявив видатні здібності полководця. Повстанці успішно відбивали атаки, а потім завдали таких ударів військам Калиновського, що вони змушені були панічно втікати спочатку до Бара, потім до Кам'янця.

А в цей час польський уряд енергійно готувався до загального наступу на Україну. На чолі головної армії, яка збиралася біля Сокаля і до якої з'їжджалася шляхта, став сам король. У травні під Сокаль прибули й війська Калиновського.

Хмельницький тоді перебував на Волині, де під Зборовом збирав сили. Частину військ він змушений був залишити на місці для відбиття наступу литовських військ: ніжинський і чернігівський полки під командуванням чернігівського полковника Мартина Небаби — на півночі Чернігівщини, а київський полк під проводом полковника Антона Ждановича — для прикриття Києва. Хмельницький скликав військову «чернецьку» раду, яка одностайно висловила протидію замирання з шляхетською Польщею, за продовження боротьби. Як писав потім секретар короля, повстанці заявляли: «...або всі загинемо, або всіх ляхів винищимо».

Разом із цим Хмельницький звертався з універсалами до польських селян, посилав до них своїх посланців, що закликали їх до боротьби. У червні 1651 р. в Прикар-

патті, у Краківському воєводстві розгорнулося антифеодалне повстання, яке очолив Костка Наперський. Повстанці захопили замок Чорштинь, але були розгромлені. Наперського було страчено.

Битва
під Берестечком

У середині червня 1651 р. польсько-шляхетське і повстанське війська зішлись на Волині біля містечка Берестечка (тепер Горхівського р-ну Волинської обл.). Польська армія налічувала 150 тис. чол., в тому числі 20 тис. іноземних найманців. У війську Хмельницького було близько 100 тис. повстанців і 50 тис. татар. Бої почалися з окремих сутичок 18 червня. 19 червня повстанці повели наступ, знищивши близько 7 тис. чол. польсько-шляхетського війська. 20 червня зав'язався вирішальний бій, під час якого татарські загони, розташовані на лівому фланзі, не витримали артилерійського вогню і почали втікати. Коли ж Хмельницький спробував повернути татар, хан захопив його в полон і випустив лише через кілька днів за викуп.

Повстанське військо опинилося в тяжкому становищі: з трьох сторін його облягали польські війська, з тилу було болото між річками Стиром і Пляшівкою. Обложені протягом десяти днів героїчно відбивали всі атаки. Під керівництвом Богуна через непрохідні болота і р. Пляшівку з возів, хомутів, сідел, одягу, лози були побудовані три переправи. Під безперервними ударами польських військ Богун 30 червня зумів організувати переправу значної частини своїх військ, але й втрати були великі: втрачено було 28 гармат із 115, в бою полягло багато повстанців.

Водночас з півночі розгорнуло наступ литовське військо на чолі з Янушем Радзивіллом. 26 червня в бою під Ріпками на Чернігівщині йому вдалося розбити загони чернігівського полковника Мартина Небаби, який героїчно загинув, а 25 липня Радзивілл зайняв Київ. Польське і литовське війська вийшли одне одному назустріч і 3 вересня на Київщині під Германівкою з'єдналися. Хмельницький, перебуваючи під Білою Церквою, куди відійшов і Богун, зібрав сили і знову розпочав бої проти польсько-шляхетських військ. Населення чинило впертий опір ворогові.

Польсько-шляхетське військо опинилося у ворожому оточенні. З усіх боків нападали повстанці, відчувалася гостра нестача продовольства, у війську почалися пошесті, голод, їли навіть загиблих коней. «Люд про підданство панам і не думає», — писали з польського табору. А сучасник польський шляхтич Станіслав Освенцім у своєму щоденни-

ку писав, що повстанці, захопивши всі шляхи, заморювали польські війська нестерпним голодом і що селяни по своїх селах і містах, глузуючи, вигукували: «Ляхи облягли наших з боку Дніпра, а наші ляхів з боку Вісли...»

У складних умовах перебувало й українське військо. Воно було ослаблене втратами у попередніх боях, стомлене, не вистачало харчів і фуражу. У таких умовах обидві сторони погодилися розпочати переговори, які закінчилися підписанням так званого Білоцерківського договору.

Білоцерківський договір

Договір було підписано 18 вересня 1651 р. у Білій Церкві. Козацький реєстр зменшувався до 20 тис. чол.

Реєстрові козаки могли жити лише в Київському воєводстві, причому тільки в королівщинах, а із шляхетських володінь мусили виселитися. У Брацлавському і Чернігівському воєводствах вони тепер взагалі оселятися не мали права. Реєстр гетьман і полковники повинні були скласти до кінця року й послати королеві у Варшаву. Шляхтичі дістали право повернутися до своїх маєтків і володіти ними. Всі покозачені селяни, не внесені до реєстру, мусили повернутися до своїх панів і бути «в звиклому послушенстві» тобто в панському ярмі. Шляхта, що перебувала в українському війську, як / київські міщани, діставала амністію. Гетьман не мав права зносити з іншими державами і зобов'язувався негайно розірвати союз із Кримським ханством. Чигирин на основі «привілею» короля мав лишитися за гетьманом. Хмельницький залишався гетьманом запорізьких козаків, але після його смерті король діставав право призначати і звільняти гетьманів. Коронне польське військо не могло стояти лише в містах Київського воєводства, де розташовувалися реєстрові козаки.

Отже, Білоцерківська угода була набагато тяжчою від угоди Зборівської. Для маси трудового українського селянства вона означала повернення у панське ярмо. У цих умовах розгорнулося масове переселення української людності на територію Російської держави, зокрема на Слобожанщину. Особливо посилювалося переселення в 1651—1652 рр. після битви під Берестечком. Не маючи сил далі терпіти знущання шляхтичів і магнатів, селяни, козаки, міщани цілими селами і містечками знімалися з насиджених місць і переходили російський кордон, шукаючи порятунку від нестерпного гноблення. Так, на початку 1652 р. з Чернігівщини в район Путивля «на вечное житьє» прийшли близько 2 тис. українських козаків, селян і міщан на чолі з полковником Іваном Дзиковським. На території

від Путивля до Острогозька і далі на південь і схід переселенці заснували багато слобід, з яких виросли міста, такі, як Харків, Суми, Лебедин, Охтирка, Білопілля та ін.

Таким чином, відбувалося швидке заселення Слобідської України, що дістала назву від слова «слобода», як називали переселенці свої нові місця проживання.

Російський уряд співчутливо ставився до переселенців із України, наділяв їх землею, допомагав їм хлібом, посівним матеріалом, грошима, не порушував їхнього козацького устрою.

Інтенсивно розгорталися і переговори між Хмельницьким та російським урядом. Наприкінці грудня 1650 — на початку січня 1651 р. Хмельницький направив до царя посольство на чолі з М. Сулічичем. У січні 1651 р. до Чигирини прибув російський дипломат — думний дяк Ларіон Лопухін, у липні до Хмельницького заїхав, повертаючись із Москви, назаретський митрополит Гавриїл, який повідомив, що «наказано ему, гетману, его государскую милость и заступление объявить». У серпні того ж року до Москви було надіслано гетьманських послів С. Савича, Л. Мозиря, І. Золотаренка.

У лютому 1651 р. Земський собор у Москві розглянув питання про можливість розірвати мир з Польщею і прийняти Військо Запорізьке у підданство царя. Собор вирішив прийняти Військо Запорізьке під високу руку московського царя і почати війну з Польщею. Але тоді це рішення не було втілене в життя, бо Росія ще не була готова до війни з Польщею.

**Боротьба
народних мас
наприкінці 1651—
на початку 1652 р.
Розгром польсько-
шляхетського
війська під Батогом**

Після укладення Білоцерківської угоди в другій половині 1651 — на початку 1652 р. в Україну почали повертатися магнати й шляхтичі, які відновлювали феодально-кріпосницькі порядки. У відповідь на це уже наприкінці 1651 р. на Подніпров'ї, Чернігівщині й Полтавщині спалахнули великі селянські повстання. Протестували й незадоволені складанням зменшеного реєстру козаки, більша частина яких мала повернутися в підданство до панів. Народні маси фактично не прийняли ненависну Білоцерківську угоду.

В цей час польський уряд і Хмельницький збирали сили для нових битв. Коронний гетьман Калиновський своє 20-тисячне військо, в якому було багато іноземних найманців, розташував на Брацлавщині, в долині недалеко від

м. Ладижина (поблизу сучасного села Четвертинівки Тростянецького р-ну Вінницької обл.), на невіддільних позиціях. Перед табором була річка, на флангах ліси й болота, за табором — гора Батіг. Приславши увагу польського командування повідомленням про похід у Молдову начебто невеликого загону козаків, Хмельницький з чотирма козацькими полками — Чигиринським, Черкаським, Переяславським, Корсунським — і загонами татар на чолі з мурзою Нурадіном швидко наближався до польського табору. 22 травня 1652 р. почалися сутички кінноти. Козацьке військо оточило противника. Наступного дня, коли підійшли його основні сили, відбулася генеральна битва. Оточені з усіх боків, польські війська, в тому числі й Калиновський, були майже повністю знищені.

Битва під Батогом була блискучим зразком операції на оточення і винищення військ противника. Сучасники порівнювали її з перемогою карфагенського полководця Ганнібала в 216 р. до н. е. над римлянами під Каннами.

**Наступ
польсько-
шляхетських військ
на Правобережжі
на початку 1653 р.
Бої
під Монастирищем**

Унаслідок розгрому польсько-шляхетських військ під Батогом і селянсько-козацьких повстань влада шляхетської Польщі на більшій частині України знову була ліквідована. З початку 1653 р. польсько-шляхетські війська відновили руйнівні напади на українські міста й села. Особливою жорстокістю відзначався польський шляхтич Стефан Чарнецький, який у березні 1653 р. з десятитисячним військом раптово з'явився на Брацлавщині. Але Іван Богун на північний схід від Брацлава під м. Монастирищем (тепер селище міського типу Черкаської обл.) розгромив його.

Як польський король, так і Богдан Хмельницький готувалися до нових битв. Однак увагу Хмельницького відвертали молдовські справи. Проти союзника Хмельницького Лупула виступали валахський господар Матей Басараб і семиградський князь Юрій Ракоці, які при підтримці польського уряду у квітні 1653 р. захопили Ясси і посадили на господарський стіл ватажка молдовських бояр канцлера (логофета) Стефана Георгіцу. Лупул закликав на допомогу українські війська. Тиміш Хмельницький 21—22 квітня 1653 р. розгромив Георгіцу і повернув господарський стіл Лупулові, а потім разом з молдовським військом почав наступ на Валахію.

**Молдовський
похід 1653 р.**

Як польський король, так і Богдан Хмельницький готувалися до нових битв. Однак увагу Хмельницького відвертали молдовські справи.

Проти союзника Хмельницького Лупула виступали валахський господар Матей Басараб і семиградський князь Юрій Ракоці, які при підтримці польського уряду у квітні 1653 р. захопили Ясси і посадили на господарський стіл ватажка молдовських бояр канцлера (логофета) Стефана Георгіцу. Лупул закликав на допомогу українські війська. Тиміш Хмельницький 21—22 квітня 1653 р. розгромив Георгіцу і повернув господарський стіл Лупулові, а потім разом з молдовським військом почав наступ на Валахію.

Спочатку він здобував перемоги, але коли валаські війська дістали допомогу від Польщі, козацько-молдовські загони зазнали поразки. Козаки й Тиміш повернулися до Чигирина.

Лупула вигнано з Ясс, і він утік до Хмельницького, у якого попросив допомоги. Родина Лупула з численними скарбами сховалася у фортеці Сучаві на березі Серету. Тиміш із загоном швидко рушив на допомогу і уже 10 серпня об'єднався з сучавським гарнізоном, обложеним молдовським, угорським, валаським і польським військами. 2 вересня 1653 р. Тимоша було поранено, і через чотири дні він помер. 9 жовтня сучавський гарнізон змушений був здатися, але на почесних умовах: козаки вільно виійшли з Сучави, вивізши і тіло Тимоша.

Бої під м. Жванцем

Головне польське військо восени 1653 р. зосередилося під м. Жванцем (тепер село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл) поблизу Кам'янця-Подільського, на лівому березі Дністра, напроти Хотина. Очолював його сам польський король. Українські війська і татарські загони оточили польське військо, яке опинилося в тяжкому становищі через холодну зиму, голод, часті атаки козаків та захоплення ними польської казни. Але й цього разу шляхетське військо було врятоване татарами. Кримський хан Іслам-Гірей 5 грудня 1653 р. уклав з польським королем сепаратну угоду, за якою король зобов'язувався заплатити татарам 100 тис. польських злотих і дозволив їм протягом 40 днів грабувати й брати ясир на Волині. Щодо України було домовлено, що її відносини з Польщею регулюватимуться умовами Зборівської угоди.

Залишивши під Жванцем частину військ на чолі з Іваном Богуном, Хмельницький з іншими полками 24 грудня 1653 р. прибув до Чигирина.

6. Українсько-російський договір 1654 р. Приєднання України до Росії

Україна на роздоріжжі

За шість років війни у численних кривавих битвах український народ величезним напруженням своїх сил здобув багато перемог над польсько-шляхетськими військами. Але завдаючи відчутних ударів Речі Посполитій, Хмельницький у перший час ще не мав наміру відривати Україну від Польської держави. Він стояв, як про це

говорить ряд істориків (В. К- Липинський, Д. І. Дорошенко та ін.), на позиції козацького автономізму, тобто прагнув перетворити козацтво на рівноправний з шляхтою стан, а Україну урівноправити в межах Речі Посполитої з Польщею і Литвою.

Уже в перші роки війни в Україні, та і в Польщі, поширювалися чутки, що Хмельницький хоче "відновити «давньоруське» або створити нове князівство, що він титулує себе «князем Русі», що козаки хочуть заснувати незалежну державу. Але тоді для незалежнення України ще не склалися необхідні передумови. Як відзначав В. К- Липинський, головні учасники війни — неграмотна козаччина і таке ж неграмотне селянство не могли витворити своєї власної державної ідеології, керівна верства — козацькі старшини і шляхта не мали належної ваги, щоб провести в життя свої сепаратистичні плани. Та й гетьман Хмельницький не набув тоді ще всенародної довіри. Лише в ході війни в процесі формування Української козацької держави дедалі більше поширювалася й утверджувалася ідея незалежності цієї держави.

Однак чим далі тривала війна, тим більше Хмельницький, старшини і народні маси переконувалися, що лише своїми силами без чужої допомоги Україна в той час визволитися з-під влади шляхетської Польщі не могла. Одним із претендентів на роль покровителя України міг бути турецький султан, який мав достатньо сил, щоб протистояти зазіханням Польщі на Україну. Між Хмельницьким і султанським урядом велися переговори. В 1651 р. Оттоманська Порта навіть оголосила про прийняття у васальну залежність гетьмана і Військо Запорізьке. Але реально допомога турецького султана обмежувалася тільки тим, що у бої включалися лише татари, які були дуже ненадійними союзниками і своєю зрадницькою поведінкою, грабунками й забиранням людей у неволю завдавали великого горя населенню України. До того ж не могла зникнути релігійна несумісність православних і мусульман, ненависть до «бусурманів».

Природно, що в цих умовах погляди Хмельницького й населення України зверталися до одновірної Москви. Після першого листа цареві Олексію Михайловичу від 8 червня 1648 р. Богдан Хмельницький протягом усієї війни підтримував зв'язки з царським урядом, домагаючись включення Російської держави у війну з шляхетською Польщею. Хмельницький перед московськими послами підкреслював необхідність спільного захисту єдиної для ро-

сійського і українського народів православної віри, розвінчував перебільшені уявлення про силу шляхетської Польщі, наголошував на великих перевагах, що їх матиме Росія в разі переходу України під владу царя.

У Москві розуміли важливість союзу з Україною, бо він передусім відкривав шлях на південь — до Чорного моря і на захід. Він послаблював Польщу, розладнував можливий союз Хмельницького з Туреччиною, посилював Росію випробуванням 300-тисячним козацьким військом. Але тривалий час, через складні внутрішні й зовнішні умови, а також з розрахунку на ослаблення обох воюючих сторін — Польщі й України, царський уряд займав вичікувальну позицію, обмежуючись відправленням в Україну хліба й солі, дозволом українцям переселятися на окраїнні землі, обміном посольствами.

Особливо пожвавилися зв'язки між Богданом Хмельницьким і російським урядом у 1652—1653 рр.— останні роки визвольної війни. Майже безперервно йшли посольства з України в Москву і з Москви в Україну. У січні 1652 р. Хмельницький послав до Москви свого посланця Івана Іскру. Іскра у посольському приказі заявив, що гетьман і «все військо запорізьке» бажають, щоб «...царське величество пожаловал велел их принять в свою царского величества сторону...». У грудні 1652 — січні 1653 рр. у Москві провадили переговори Самійло Зарудний з товаришами. Зарудний говорив, щоб цар «...велел их принята под свою государеву високою руку...»

6 січня 1653 р. Хмельницький скликав у Чигирині раду старшин, яка вирішила з Польщею не миритись, а продовжувати добиватися прийняття України під високу руку московського царя. У квітні — травні 1653 р. переговори в Москві провадило посольство, очолюване Кіндратом Бурляєм і Силуяном Мужилівським. У розмові з представниками царського уряду 22 квітня послали заявили, що українці з поляками миритися не хочуть і просять царя їх «...принять под свою государеву високою руку и учинил-бы им на неприятелей их на поляков помочь думою и своими государевыми ратными людьми». В свою чергу царський уряд виряджав своїх послів до Богдана Хмельницького, зокрема наприкінці травня 1653 р. виїхали до Чигирин А. Матвеев та І. Фомін.

Ускладнення становища в Україні змусило царський уряд прискорити вирішення питання про її долю. 22 червня 1653 р. в Україну з Москви вирушив стольник Федір Ладжинський з грамотою царя Олексія Михайловича,

в якій давалася згода на перехід України під високу царську руку. Про це в грамоті говорилося так: «И мы, великий государь, возревновав о бозе благою ревностию и возжелев по вас... изволили вас принять под нашу царского величества высокую руку... А ратные наши люди по нашему царского величества указу збираютца и ко ополчению строятца».

**Рішення Земського
собору 1 жовтня
1653 р.**

Для остаточного розв'язання питання про відносини України з Росією і початок війни з Польщею 1 жовтня 1653 р. було винесене на розгляд Земського собору, який зібрався у Грановитій палаті Кремля. В рішенні Земського собору вказується, що «бояре и думные люди», а також «столники и стряпчие, и дворяне московские, и дьяки, и жильцы, и дворяне ж и дети боярские из городов, и головы стрелецкие, и гости, и гостинные и суконные сотни и черных сотен и дворцовых слобод тяглые люди, и стрельцы» «приговорили», щоб царю «... гетмана Богдана Хмельницького и все войско Запорожское с городами их и землями принять под свою государскую руку».

Земський собор вирішив почати з Польщею війну, «стояти и против польского короля война весть». Для дальшої долі України важливим було визнання Росією України як вільної, незалежної країни. Про це у рішенні Земського собору говорилося так: «Чтоб их не отпустить в подданство турьскому султану или крымскому хану, потому что они стали присягою королевскою вольные люди».

Присутні на Соборі висловлювали бажання брати участь у війні, говорили, що вони будуть за честь пам'яті батька царя і самого царя Олексія Михайловича «стояти и против литовского короля война весть», служилі люди «за их государскую честь учнут с литовским королем битися, не щадя голов своих и ради помереть за их государскую честь». «А торговые всяких чинов люди вспоможеньем и за их государскую честь головами ж своими ради помереть...»

**Посольство
В. Бутурліна.
Переяславська рада**

Після ухвали Земського собору 9 жовтня 1653 р. для її здійснення з Москви в Україну було виряджено посольство на чолі з ближнім боярином Василем Васильовичем Бутурліним. Крім Бутурліна, в складі посольства були окольничий І. Алферов і думний дяк Л. Лопухін. А всього в посольстві їхало понад 40 різних сановників і службов-

ців: дев'ять стольників, три стряпчі, сім дворян, 13 підданих і перекладачів. Посольство супроводжували 200 стрільців з трьома офіцерами.

До Переяслава посольство прибуло 31 грудня 1653 р. і було урочисто зустрінуте старшинами. Богдан Хмельницький, який за кілька днів до цього повернувся з-під Жванця в Чигирин, прибув до Переяслава 6 січня 1654 р. і 7 січня відвідав Бутурліна.

Про діяльність посольства В. Бутурліна, Переяславську Раду і оформлення відносин між Україною і Росією українських документів в оригіналах фактично немає. Дізнаємося про ці події передусім з Статейного списку — тобто письмового звіту — посольства В. Бутурліна, в якому, звичайно, події зображуються у вигідному для російського уряду світлі. У цьому списку говориться, що вранці 8 січня у гетьмана відбулася таємна рада з генеральними старшинами й полковниками, на якій, мабуть, обговорювалися умови («статті») переходу України під владу російського царя.

Того ж дня, 8 січня, як говориться далі у списку, о другій годині дня ударами в литаври скликався народ на загальну раду «... слышати совет о деле хотящем совершитися». За короткий час на майдані зібралося «великое множество народу всяких чинов» — козацькі старшини, козаки, селяни, міщани, духівництво, шляхтичі, тих, хто присягали в Переяславі цього дня цареві, перелічуються 284 чол.

Коли народ зібрався, говорилося далі в Статейному списку В. Бутурліна, — в коло вийшли старшини Й гетьман. Ставши посередині, Богдан Хмельницький звернувся до народу з промовою. Коротко розповівши про шестирічну війну проти шляхетської Польщі, гетьман сказав, що Рада скликана для того, щоб народ обрав собі «... государя из четырех, кого вы хотите»: турецького султана, кримського хана, польського короля або російського царя. Далі Хмельницький охарактеризував кожного з них. Він сказав, що турецький цар це бусурман: всім вам відомо, якої біди зазнають наші браття, православні християни, греки, і в якому утиску вони від безбожних. Кримський хан також бусурман; ми його поневолі прийняли до дружби, і якого нестерпного лиха ми зазнали! Яка неволя, яке нещадне пролиття християнської крові, які утиски від польських панів, — нікому з вас розповідати не треба... А православний християнський великий государ цар східній є з нами одного благочестя грецького закону, одної віри, ми одно тіло

з православною церквою Великої Росії, що головою має Ісуса Христа. Цей великий християнський государ змилювався над нестерпним пригніченням православної церкви в нашій Малій Росії, не знехтував наших шести-річних безперестанних благань, тепер прихилив до нас милостиве царське серце, зволив прислати до нас своїх великих ближніх людей з своєю царською ласкою,— «... которого естли со усердием возлюбим, кроме его царския Высокий руки, благодтишнейшаго пристанища не обрящем. А будет кто с нами не согласует теперь, куды хочет вольная дорога».

«К сим словам весь народ возопил: волим под царя восточного, православного...» Після цього переяславський полковник Павло Тетеря ходив по колу і запитував, чи Всі так бажають. «Рекли весь народ: вси единомушно. Потом гетман молил: буди тако. Да господь бог наш сукрепит под его царскою крепкою рукою. А народ по нем вси единогошно возопил: боже, утверди, боже, укрепи, чтоб есми во веки вси едино были».

Після закінчення Ради Хмельницький і старшини поїхали до «заїзжого» двору, де розміщалося російське посольство. Бутурлін урочисто передав Хмельницькому царську грамоту, яку зачитав присутнім військовий писар. Бутурлін у своїй промові розповів про хід переговорів з Польщею, про попередні зносини Війська Запорізького з Москвою і про рішення царя прийняти під свою руку гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами і землями, а також допомогти їм «государевими ратними людьми» у боротьбі проти Польщі.

По закінченні цієї зустрічі Хмельницький з старшинами й послами «в кареті» поїхали до соборної Успенської церкви, де місцеве українське духовництво, а також духовництво московське, що прибуло разом з послами, уже підготувалося до прийняття від гетьмана і старшин присяги цареві.

Але прибувши до Успенської церкви, Хмельницький зажадав від російських послів учинити «веру», Тобто присягу, від імені царя, що «ему, государю, их, гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское, польскому королю не выдавать, и за них стоятъ, и вольностей не нарушать, и хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие местности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему». Бутурлін став доводити, що в Московській державі тільки піддані самодержцю «веру чинят», а того, що «за великого государя веру учи-

нити, николи не бывало и впредь не будет». Гетьман же і все Військо Запорізьке без всякого сумніву мусять присягти цареві, а «великий государь учнет их держать в своем государском милостивом жалованье, и в призренье, и от недругов их во оборони и в защищенье, и вольностей у них не отымает, и маетностями их, чем кто владеет, великий государь их пожалует, велит им владеть попрежнему».

Але така відповідь Бутурліна не задовольнила Хмельницького та старшин, і вони пішли*на двір переяславського полковника Павла Тетері на раду, а послі залишилися, в церкві. З ради Хмельницький прислав до церкви Тетерю й миргородського полковника Лісницького, які переконували послів скласти присягу, але вони знову відмовилися зазначивши, що гетьману і полковникам «непристойно» говорити про «веру» царя, тому що «государское слово премоенно не бывает».

Через деякий час Хмельницький і старшини повернулися до церкви і заявили послам, що вони «во всем покладываютца на государеву милость, и веру по евангельской заповеди великому государю вседушно учинить готовы, и за государское многолетное здоровье головы складывать ради; а о своих делах учнут они, гетман и все Войско Запорожское, бити челом великому государю». Після цього гетьман і старшини склали присягу, «веру государю учинили на том, что быти им з землями и з городами под государевою высокою рукою навеки неотступным». Отже, Хмельницький і старшини Склали присягу за умови, що російські послі гарантували царським словом здійснення висунених ними вимог — оборони України від зазіхань ворогів, збереження існуючого адміністративного устрою і суспільного ладу.

Склавши присягу, Хмельницький з старшиною поїхали на «заїзжий двір», де Бутурлін урочисто вручив Хмельницькому привезені з Москви корогву (прапор), булаву, фезезю (кафтан), шапку, а також подарунки — «соболі». При врученні кожної речі Бутурлін виголошував промову. Після цього гетьман з товаришами відбув з «заїзжого двору».

9 січня і в найближчі дні в тій же соборній церкві було приведено до присяги «сотников, и ясаулов, и писарей, и казаков и мещан». За московськими даними в Переяславі склали присягу 284 чол.

Бутурлін та інші послі, крім Переяслава, прийняли присягу на вірність російському цареві від населення Чернігова і Ніжина.

10—12 січня 1654 р. гетьман Хмельницький, писар Виговський та інші старшини вели переговори з Бутурліним та іншими царськими послами. Йшлося про міжнародні й військові питання (оборона України від можливого польського наступу, відносини з Кримським ханством та ін.) і про внутрішній устрій України. Хмельницький і старшини домагалися, щоб був збережений становий поділ, щоб шляхтич був шляхтичем, а козак козаком, а міщанин міщанином, щоб козаки судилися у полковників і сотників, щоб не відбирали у козаків та їхніх вдів маєтностей, щоб війська козацького було 60 тис, щоб на гетьманську булаву був наданий Чигиринський полк. Бутурлін і послы запевняли, що цар «пожалует их, хто в каком чину был, и ныне будет так же: шляхтич шляхтичем, казак казаком, мещанин мещанином».

12 січня до послів прийшли писар Виговський, військовий суддя Самойло, переяславський полковник Тетеря та інші старшини, тобто, мабуть, більша частина Старшинської ради. Вони сказали послам: «Не изволили де вы присягать за великого государя нашего его царское величество, и вы де дайте нам письмо за своими руками, чтоб вольностям их, и правом, и маетностям быть попрежнему, для того чтоб всякому полковнику было что показать, приехав в свой полк». На це послы відповіли: «то дело нестаточное, что нам дати вам письмо за руками своими, да и вам о том говорит непристойно. Мы вам и преж сего сказывали, что царское величество вольностей у вас не отимаем, и в городах у вас указал государь до своего государева указу быть попрежнему вашим урядником и судитца по своим правам и маетностей ваших отнять государь не велит».

До російських послів окремо, без відома гетьмана, прийшла шляхта (Остап Виговський, батько писаря, його син Данило, Силуян Мужилівський та ін.). Шляхтичі говорили, щоб «шляхта была меж козаков знатна, и судилась бы по своим правом, и маетностям бы за ними быть попрежнему». И приносили на письме имена свои, воеводства и уряды розписали». Але Бутурлін відповів шляхті, що «они делают непристойным обычаем: еще ничево не видя, сами себе пописали воеводства и уряды, чего и в мысль взяти не годилось».

13 січня Хмельницький з старшинами приїхав до Бутурліна з прощальним візитом, передав листа до царя, в якому дякував цареві за те, що він прийняв Військо Запорізьке «под крепкую и высокую руку». 14 січня Бутурлін

з товаришами відбув до Києва для прийняття від населення присяги цареві. До інших міст були послані стольники, дворяни й піддяді. Від Хмельницького Бутурлін дістав список міст і містечок, які були під його владою, їх налічувалося 177. Протягом січня-лютого й провадилося в цих містах і містечках прийняття присяги від населення.

У книгах присяги записано всього 127 338 чол. У цілому населення до складання присяги ставилося лояльно. «По усей Україні увесь народ з охотою тое учинил» і від цього «немалая радість mezi народом стала», — писав літописець Самовидець. Але не скрізь усе пройшло гладко. Відмовились від присяги полки Уманський і Брацлавський, не склали присяги полковник Іван Богун та Іван Сірко. У полках Полтавському і Кропив'янському московських урядовців побили киями. Негативно до переходу України під владу московського царя поставився київський митрополит Сильвестр Косів і деякі інші представники вищого православного духовництва. Митрополит Косів заявив, що він з усім собором не посилав бити чолом государеві про те, щоб йому бути під государською високою рукою, і він з духовними людьми живе сам по собі, ні під чією владою.

Отже, внаслідок рішення Переяславської Ради і переговорів у Переяславі було досягнуто угоди про перехід України під «високу руку» московського царя, що зумовлювало військовий союз України з Росією, необхідність передусім виступу російських військ на захист України від наступу польсько-шляхетських військ. Посли від імені царя гарантували збереження незалежної Української держави, її прав і вольностей, Хмельницький, Військо Запорізьке — присягою зобов'язалися вірно служити московському цареві. Це був двобічний договір двох рівноправних держав.

**Українське
посольство в Москві,
БерезневІ статті
1654 р.**

Але ні внаслідок Переяславської Ради, ні внаслідок переговорів з російськими послами, крім словесних обіцянок і запевнень від імені царя, Хмельницький і старшини не дістали ніяких документальних ак-

тів, які містили б письмові гарантії, визначали умови переходу Української держави під владу московського царя, її становище і взаємовідносини з Росією. Для розв'язання всіх цих питань і юридичного оформлення союзу, досягнутого в Переяславі, було вирішено послати до Москви посольство Війська Запорізького.

Наприкінці січня — у першій половині лютого 1654 р. в Корсуні і Чигирині Хмельницький, Виговський та інші старшини виробляли матеріали для посольства. Ці матеріали набули форми «прохання-чолобитної» до царя, яке дістало назву «Статей», у яких було 23 пункти. Разом з «Статтями» було складено грамоту (листа) Богдана Хмельницького цареві Олексієві Михайловичу, датовану 17 лютого 1654 р. Оригіналів цих документів не знайдено, відомі вони в російських перекладах. У грамоті Хмельницький від імені свого, Війська Запорізького і всього народу «православного Російського» (в оригіналі, очевидно, було Руського), посилаючись на слова московського посольства в Переяславі про згоду царя прийняти Військо Запорізьке під свою високу руку і підтвердити його права й вольності, просив царя права, устави, привілеї і всякі свободи і держави маестностей («добр») духовних і мирських людей грамотами государевими закріпити навечно, а також «от всех враг наших, ненавидящих, обидящих и ратующих нас, покрывати, соблюдать и крепкою рукою и ратью своею царскою защищати». Все інше послі мали переказати цареві усне

Хоча царський уряд хотів, щоб до Москви приїхав гетьман Хмельницький або генеральний писар Виговський, очолили українське посольство генеральний суддя Самійло Богданович-Зарудний і переяславський полковник Павло Тетеря. Членів посольства було ще п'ять старшин, при посольстві їхали ігумен Новгород-Сіверського Спаського монастиря Сильвестр, 12 чоловік «товариства», 15 «хлопців». Всього посольство налічувало 61 чол. Разом з посольством їхали шість представників міста Переяслава. З Чигирина послі відбули 17 лютого 1654 р., до Путивля приїхали 25 лютого, до Москви — 11 березня. Офіційний в'їзд їх до Москви відбувся 12 березня. Зустрічали послів урочисто, на вулицях, якими вони проїжджали, «було людно і ошатно». Розміщено посольство було «в старом денежном дворе».

13 березня в «столовой избе» послі урочисто були прийняті царем, а потім у казенному дворі почали переговори з боярами і думними людьми. Від України переговори вели Самійло Богданович-Зарудний і Павло Тетеря, від російського уряду — бояри і казанський намісник Олексій Микитович Трубецькой, боярин В. Бутурлін, що раніше очолював посольство в Переяславі, окольничий і коширський намісник князь Петро Петрович Головін і видатний

дипломат того часу думний дяк Алмаз Іванов. Внаслідок цих переговорів і з'явилися документи, які визначали становище України і характер взаємовідносин її з Росією в перші часи після Переяславської Ради. Цими документами стали так звані «Статті» Богдана Хмельницького, або Березневі статті 1654 р. (надані 21 березня 1654 р.) і жалувані грамоти Війську Запорізькому і українській шляхті, а також пізніше надана грамота православному духовництву. Оскільки оригіналів Березневих статей не знайдено, до того ж за життя Богдана Хмельницького вони не були опубліковані, то щодо складу «Статей» та їх автентичності історики висловлювали різні погляди. Г. Ф. Карпов у статті «Переговоры о соединении Малой России с Великой» (Журн. мин. нар. проев. 1871. № 11—12) та І. П. Буцинський у книзі «О Богдане Хмельницком» (Харьков, 1882) вважали, що справжнім списком Березневих статей є список з 14 статей, що його подав князь О. М. Трубецької Юрію Хмельницькому в жовтні 1659 р. на раді в Переяславі. З часом ця думка спростована, і вказаний список визнано фальсифікатом, створеним у московських канцеляріях. Тепер загальноприйнятим є погляд московського архіваріуса П. А. Шафранова, висловлений ним у статті «О статьях Богдана Хмельницкого (1654 г.)» (Киевская старина, 1889. № 11. Т. 27). Шафранов вважає, що 13 березня в переговорах з представниками царського уряду українські послы виклали статті усно. В запису канцеляристів ці статті були поділені на 20 пунктів. Крім того, бояри*звелили подати промови послів у письмовій формі. 14 березня послы подали «Просительные статьи о правах всего малороссийского народа» в 23 пунктах, підготовлені Хмельницьким і старшинами. До цих «Статей» послы додали документа (привілеї польських королів), що підтверджували права і привілеї, які вони просили. Під «Статтями» 14 березня підписані «государевы указы». 11 статей підтверджено повністю без всяких застережень, а інші або підтверджені з застереженнями або цар вимагав додаткових роз'яснень від послів. 19 березня у царя відбувся відпуск послів, після чого на «казенному дворі» бояри оголосили на їх статті «государев указ» і вислухали їх роз'яснення на незатверджені статті. 21 березня послы одержали статті з 11 пунктів. При від'їзді 27 березня їм були передані Статті в 11 пунктах з «государевими указами» і жалувані грамоти Війську Запорізькому, православній шляхті, а також грамота про те, що Чигиринському староству бути при гетьманській булаві. Були видані й грамоти

Хмельницькому на спадкове володіння містом Гадячем, а також на Суботів і Новоселицю. Крім того, посла Богданович-Зарудний і Тетеря звернулися, таємно від інших членів посольства, з проською до царя надати їм грамоти на володіння Зарудному — на містечко Імліїв Старий з підданими, які там будуть, і з усіма землями, що до нього належать, а Тетері — на містечко Смілу, теж із підданими, які там будуть, і з усіма землями, які до них належать, і з селянами, які будуть на цих землях. Цар надав ці грамоти, але, як про це сказав у 1657 р. Тетеря, Зарудний і Тетеря побоялися показати царські грамоти в Україні, бо якби у війську дізналися про випрошені ними маєтності, то їх би побили.

Як видно із змісту Статей з 11 пунктів і жалуваних грамот, вони повністю охоплюють усі питання, що містилися в 23 статтях, — «проханнях-чолобитних» до царя, поданих послами 14 березня. Отже, Статті в 23 пунктах, як проект Хмельницького, Статті з 11 пунктів з указами царя і жалувані грамоти можна вважати повним текстом договору між Українською державою і Росією в 1654 р.

Насамперед у цьому договорі, який був передусім військовим, розв'язувалися питання оборони України від посягань інших держав, зокрема шляхетської Польщі і султанської Туреччини та Кримського ханства. Цар зобов'язався навесні того ж 1654 р. «по просухе, как конские кормы учнут быть», почати війну з Польщею; для захисту України від нападів польсько-шляхетських військ на кордоні України російські «ратные люди... есть и впредь стоять учнут (три тисячі і більше)»; в разі нападу кримських татар на територію України цар накаже донським козакам іти на Крим.

Безумовно, те, що Російська держава віднині погоджувалася виступити на захист України від польсько-турецької агресії, мало позитивне значення для життя українського народу.

По-друге, як видно з «Статей» і жалуваних грамот, Україна переходила під владу російського царя як незалежна самостійна держава, зі збереженням системи суспільного ладу і адміністративного устрою, який склався в ході визвольної війни. В Україні залишався обираний «військом запорізьким» «по прежним их обычаям» гетьман, а також поділ на полки і полковий адміністративний устрій. Реєстр козацький устанавлювався в 60 тис. чол., всі козаки мали жити «по прежним их правам и привилеям» і судитись «по своим прежним правам», а царські

бояри і воєводи в ті військові суди втручатися не повинні. У містах України, як це було обумовлено «Статтями», урядники (війти, бурмистри, лавники, райці) залишалися з місцевого населення, вони ж мали збирати податки з населення і передавати в «государеву казну» царським чиновникам. Зберігалося право гетьмана вступати у зносини з іноземними державами, за винятком польського короля й турецького султана. Про це у п'ятому пункті «Статей» говорилося так: «По сей статье царское величество указал: послов о добрых делах принимать и отпускать; а о каких делах приходили и о чем отпущены будут, о том писать к царському величеству подлинно и вскоре. А которые послы присланы от кого будут царскому величеству с противным делом, и так послов и посланников задерживать в войске и писать об них о указе к царскому величеству вскоре ж, а без указа царского величества назад их не отпускать. А с турским солтаном и с полским королем без указа царского величества не ссылатца».

По-третє, панівні верстви — козацька старшина, заможна частина козацтва, українські шляхтичі і духівництво, піклуючись про збереження самостійності Української держави і непорушність суспільно-економічного ладу, водночас всіма способами прагнули забезпечити свої станові й групові інтереси. Про це свідчить насамперед те, що старшина наполегливо добивалася, а царизм у «Статтях» і грамотах пішов їй назустріч і встановив платню, правда, з місцевих доходів, а також їй, шляхтичам і духівництву ствердив право на володіння маєтностями. Крім того, царський уряд на прохання старшин дуже щедро видавав іменні грамоти на володіння землями. У царській грамоті Війську Запорізькому встановлювалося: «Именней казатцких и земель, которые они имеют для пожитку, отнимати у них и вдов после Козаков остальных у детей не велели, а быти за ними по прежнему.» Повністю підтверджено було права й привілеї української шляхти в спеціальній царській грамоті: «...Шляхте, которые пребывают в нашей царского величества отчине в Малой России, велели быти под нашей царского величества высокою рукою, по прежним их правам и привилиям, каковы даны им права и привилия и волности от королей полских: а волностей их шляхетцких ни в чем нарушивати не велим, и старших им себе на уряды судовые земские и градские выбирать меж себя самим, и маєтностями своими владеть поволели, и судитись им меж себя, по своим правам, поволели». Відповідно до обіцянки, даної в «Статтях», 11 серпня

1654 р. була дана царська грамота українському духівництву, в якій «мы великий государь, наше царское величество» українському духівництву «велели на их маестности дати наши царского величества жалованные грамоты, что им теми маестностями, по нашей государской милости, владети и дани всякие имати».

Отже, станові інтереси козацьких старшин, козацтва, шляхти, духівництва у «Статтях» і царських грамотах були визначені й забезпечені. У якійсь мірі були застережені й права міщан. У першому пункті «Статей» встановлювалося, що урядники в містах (війти, бурмистри, райці й лавники) мали обиратися з місцевої людності, вони мусили «доходы всякие денежные и хлебные збирать на царское величество и отдавать в его государеву казну». І тільки селянство, яке становило основну масу українського народу, ні в «Статтях», ні в жалуваних царських грамотах не дістало ніяких гарантій ні на свої землі й господарства, ні на свої права й вольності, здобуті в тяжких боях визвольної війни. Про селян ідеться лише в 17-му пункті «Просительных статей» з 23 пунктів, підготовлених Хмельницьким та старшиною і поданих українськими послами боярам 14 березня 1654 р. У цьому пункті старшини просили царя, щоб привілеї «нам, на хартиях писаные, с печатями вислыми, едни на вольности козатцкие, а другой на шляхетцкие дал, чтоб на вечные времена непоколебимо было. А когда то одержим, мы сами смотр меж себя имети будем, и кто казак, тот будет вольность казатцкую иметь, а кто пашенной крестьянин, то будет должность обыкшую его царскому величеству отдавать, как и преже сего». На цю просьбу старшин посліду вал а царська воля: «Быть по их челобитью». Отже, селяни мусили виконувати свою «должность обыкшую», а що це означало — роз'яснень не було.

Хоча документи, які оформляли союз України з Росією за формою мали з боку Хмельницького й старшин характер «чолобитної», а від царя — «жалування», «милості», за змістом вони є договором двох самостійних держав. Про те, що Україна переходила під високу руку московського царя як самостійна держава, свідчать наявність власної території, своєрідного державного устрою, повна влада гетьмана, зокрема його право мати стосунки з іноземними державами й роздавати вільні землі за своїм розсудом, вести зносини з Росією, як і інші держави, через Посольський приказ, нарешті, добровільність приєднання України до Москви. Про договірний характер акту 1654 р. свідчать численні пізніші офіційні документи як

російські, так і українські. Акт 1654 р. неодноразово називається «"трактатом*", «договором», «договірними статтями» (1659 р., 1663 р., 1669 р., 1687 р., 1722 р. та ін.).

Але укладаючи договір, обидві сторони — і Хмельницький, і царський уряд — переслідували різні цілі. Хмельницький мав на меті дістати військову допомогу від Москви в боротьбі з Польщею, добитися повної від неї незалежності, забезпечити самостійність Української держави, а за це цар одержуватиме щорічну грошову данину (трибут). Що це так, засвідчує дальша діяльність Хмельницького: до смерті він вів свою і внутрішню, і зовнішню політику незалежно від Москви. Московський же уряд, укладаючи договір з Україною, мав далекосяжну мету: з часом повністю ліквідувати Українську державу і перетворити Україну на звичайну провінцію Росії, тобто домогтися її повної інкорпорації.

**Визвольна війна
українського народу
1648—1654 рр.
та приєднання
України до Росії
в історіографії**

Видатними подіями в історії України й Росії, а також в усій європейській історії, були визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. і перехід України під владу російського царя. Цим пояснюється той великий інтерес, з яким вивчали ці питання істори-

ки різних часів і різних класових угруповань.

Польські історики Й. Ролле, Ф. Равіта-Гавронський, О. Яблоновський, Т. Корзон та інші змальовували визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. як боротьбу українського «дикунства», «варварства» проти польсько-шляхетської культури, «меча» проти «плуга» і, цілком зрозуміло, різко негативно ставились до переходу України під владу російського царя. Польщу вони змальовували як носія культури, цивілізації в Україні, а український народ як дикунів, які були здатні лише до руйнування, а не до творчої, будівничої праці. Так, зокрема, змальовував українців і польський письменник Генріх Сенкевич у трилогії «Вогнем і мечем», присвяченій визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. На його погляд, українські козаки — це якісь дикі, жорстокі, некультурні люди, п'яниці, ледарі, не здатні до корисної праці.

Російські дореволюційні історики визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. приділили небагато уваги. Побіжні зауваження й окремі фрагменти є в загальних працях і курсах С. Соловйова («История России». Т. 10. 1860), В. Ключевського («Курс русской истории».

Т. 3. 1905), Д. Іловайського («История России». Т. 5. 1905). М. Покровського («Русская история». Т. 3. 1911) та ін. Були опубліковані окремі статті (Г. Карпова, П. Буцинського та деякі інші). Здебільшого у визвольній війні по-великодержавному настроєні російські історики підкреслювали головним чином релігійний момент, ігнорували боротьбу українського народу за створення Української держави, затушовували антифеодальну спрямованість селянських рухів. Наприклад, С. Соловійов, Г. Карпов бачили в акті переходу України під владу російського царя підданство заради збереження православ'я. Як писав Г. Карпов, Україна «Христа ради просилась в подданство» до російського царя. Російські великодержавницькі історики не визнавали українського народу ' приєднання України до Росії намагалися зобразити як возз'єднання єдиного російського народу в Російській державі, а Хмельницького як «возз'єднувача» Русі. Між Україною і Росією начебто був не рівноправний договір, а звичайне підданство, повернення старої «вотчини» під високу руку московських царів.

В Україні визвольна війна, або Хмельниччина, як вона часто називається у фольклорних творах, історичних джерелах і літературі, дістала широке висвітлення. Найважливішими джерелами з цієї проблеми служать козацько-старшинські літописи XVII—XVIII ст — Самовидця, Григорія Грабянки й Самійла Величка. Велика увага визвольній війні і переходу України під владу російського царя приділена в анонімному політичному творі кінця XVIII — початку XIX ст. «Історії русів», а також у перших узагальнюючих працях «Історія Малої Росії» Д. М. Бантиша-Каменського (1822) та «Історії Малоросії» (1842—1843) М. А. Маркевича. У 1857 р. була опублікована монографія «Богдан Хмельницький» М. І. Костомарова.

Активізувалось дослідження Хмельниччини наприкінці XIX — на початку XX ст. Внаслідок цього з'явилося немало статей — М. Грушевського, С. Томашівського, В. Липинського, І. Каманіна та ін. У 1897 р. в Чернівцях, а потім у 1912 р. у Коломиї вийшла праця «Про козацькі часи на Україні» видатного українського історика В. Б. Антоновича. Але найбільшим досягненням у вивченні визвольної війни 1648—1654 рр. є 8 і 9 томи «Історії України-Руси» М. С. Грушевського (1916—1931).

М. С. Грушевський та інші українські історики на багатому фактичному матеріалі в цілому зображували події 1648—1654 рр. як боротьбу народних мас України за

визволення з-під влади шляхетської Польщі і створення самостійної Української держави. Вони підкреслювали національно-релігійний момент, але не замовчували й антикріпосницької спрямованості у боротьбі селянства й рядового козацтва. Вони, отже, оцінювали війну як національно-визвольну, справедливу. Лише П. О. Куліш в останні роки життя, зокрема в праці «История отпадения Малороссии от Польши (1888—1889)», став очорняти козацтво, характеризувати його як руйнівну силу, «пустоцвіт» у нашій історії, а Б. Хмельницького як «руйнівника» цивілізації.

Після революції 1917 р. проблеми визвольної війни 1648—1654 рр., зокрема боротьби за створення незалежної Української держави, широко досліджувалися за межами Радянської України. В самій же Україні історична наука дедалі більше підпорядковувалася партійно-державному диктату, а з початку 30-х років зазнала повного розгрому. Розгорнулася боротьба проти «буржуазної ідеології», «українського буржуазного націоналізму», багато істориків було репресовано.

Але і в цих умовах історики продовжували працю. У 1940 р. була опублікована цінна книга професора М. Н. Петровського «Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії». У 1953—1954 рр., у час офіційного відзначення 300-річчя приєднання України до Росії, було опубліковано багато праць. Насамперед співробітники інститутів історії Академії наук СРСР та Академії наук УРСР і архівісти підготували і опублікували тритомний збірник документів і матеріалів «Воссоединение Украины с Россией». Були опубліковані монографії, брошури, статті О. М. Апанович, І. Д. Бойка, В. О. Голобуцького, К. Г. Гуслистого, В. А. Дядиченка, О. К. Касименка, А. І. Козаченка, О. С. Компан, І. П. Крип'якевича, В. І. Легкого, В. І. Лисовського, К. Осипова, Л. К. Полухіна, Ф. П. Шевченка та ін. У 1954 р. була видана узагальнююча праця «Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією», підготовлена колективом авторів Інституту історії Академії наук УРСР. Але особливу цінність становила монографія академіка І. П. Крип'якевича «Богдан Хмельницький», видана в Києві в 1954 р. і перевидана у Львові в 1990 р.

Тривалі дискусії й суперечки вчених викликала оцінка акту 1654 р. — угоди про об'єднання України з Росією. Вони тим більш були гострими, що факт переходу України

під владу російського царя був оформлений специфічними документами (Березневі статті 1654 р., жалувані царські грамоти), до того ж ці акти не знайдені в оригіналах, а лише в російських перекладах, тобто копіях, які, можливо, царськими переписувачами передані недостатньо точно.

Знавець державного права професор В. Сергієвич у своїй книзі «Лекции и исследования по древней истории русского права» (Спб., 1905), вважав, що Малоросія не з'єдналася з Московською державою, а тільки визнала своїм государем царя, що царював у Москві, з його нащадками. Це факт персонального з'єднання шляхом обрання. Це з'єднання мало тривати доти, поки царюватиме потомство Олексія Михайловича. Отже, В. Сергієвич вважав, що угода України з Росією 1654 р. була персональною, особистою унією.

Академік М. Дяконов в «Очерке общественного и государственного строя древней Руси» прилучення України до Москви характеризував як реальну унію, за якої дві держави з'єднуються в одну державу, з єдиним монархом і спільними державними установами.

Професор І. Розенфельд у праці «Присоединение Малороссии к России» (Петроград, 1915) в акті 1654 р. вбачає неповну інкорпорацію України Росією.

Професори Н. Коркунов у праці «Русское государственное право» і В. Мякотін у книзі «Очерки социальной истории Украины» вважали, що Україна за Переяславською угодою ставала у васальну залежність від Росії. Цар зобов'язувався захищати Україну, не втручаючись у її внутрішні справи, а Україна сплачувала йому певний податок і мала брати участь у військових діях, що їх вестиме Росія. Ідею васальної залежності підтримували українські вчені М. Грушевський, М. Слабченко, Л. Окиншевич. А. Яковлів (книга «Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках», Варшава, 1934) теж вважає, що відносини між Україною та Московією за буквальним змістом договору 1654 р. дуже близько підходять до відносин номінальної васальної залежності чи протекторату.

В. Липинський у книзі «Україна на переломі» висловив думку, що Переяславська «умова з Московією в р. 1654-ім була таким самим випадковим союзом, зверненням проти Польщі й заключенням для визволення України з-під Польщі, якими були всі його попередні такі ж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною». Це був «мілітарний союз проти Польщі й татар, забезпечений формою протекторату»,— робить висновок Липинський.

З усього сказаного можна дійти висновку, що Переяславська угода з юридичного погляду найближче підходить до поняття васальної залежності чи протекторату. Це був договір, що забезпечував, при його дотриманні, державну самостійність України і допомогу Росії в боротьбі проти зовнішніх ворогів.

Тривалий час дискутувалось питання про те, як правильно характеризувати союз України з Росією: «приєднання» чи «возз'єднання»? У працях радянських істориків до кінця 40-х — початку 50-х років ішлося про «приєднання». Але після прийняття керованим Л. М. Кагановичем ЦК Компартії України у серпні 1947 р. постанови про незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР і особливо в час підготовки і відзначення у 1953—1954 рр. 300-річчя приєднання України до Росії за умов культу особи адміністративним порядком було введено термін «возз'єднання», який до останніх років був загальноновживаним в історичній літературі.

В українській історіографії термін «возз'єднання» вперше ввів, мабуть, П. О. Куліш. У 1874—1877 рр. він опублікував тритомну працю під назвою «История воссоединения Руси» і в 1877 р. випустив «Материалы до истории воссоединения Руси». Цим же терміном користувалися російські великодержавні історики, які заперечували існування осібногo українського народу, вважаючи його «гілкою» єдиного російського народу. Тому вони й оцінювали Переяславську угоду як акт «возз'єднання» в єдине ціле земель, що були «вотчинами» московських царів.

Декретований, згори термін «возз'єднання» не має в дійсності ніякого ґрунту, оскільки «возз'єднуватися» можуть лише частини чогось цілого, єдиного. А український і російський народи — це два окремі народи, і їх можна тільки об'єднувати чи приєднувати. З обґрунтуванням некоректності вживання терміну «возз'єднання» ще в 1966 р. виступив у статті «Приєднання чи возз'єднання?» історик Михайло Брайчевський, за що й був звільнений з роботи в Інституті історії Академії наук УРСР.

У цілому акт 1654 року називається по-різному: приєднання України до Росії, входження України до складу Російської держави, перехід України під протекторат (або: під владу) російського царя. Очевидно, найбільш відповідає суті справи термін «приєднання», оскільки цей термін серед усіх інших найбільш, так би мовити, нейтральний, в якому нема поняття про нерівноправність сторін, які об'єднуються.

Щодо оцінки переходу України під владу російського царя, то вона в радянський час змінювалася. До середини 30-х років Переяславський акт оцінювався як «союз українських феодалів з російськими, який по суті юридично оформив початок колоніального панування Росії над Україною» (БСЭ, 1 вид. М., 1935. Т. 59. С. 818).

А уже в серпні 1937 р. у Постанові журі урядової комісії з конкурсу на кращий підручник для 3 і 4 класів середньої школи з історії СРСР про приєднання України до Росії говорилося так: «Автори не бачать ніякої позитивної ролі в діях Хмельницького у XVII сторіччі, в його боротьбі проти окупації України панською Польщею і султанською Туреччиною; факт переходу, скажімо, Грузії наприкінці XVIII сторіччя під протекторат Росії, так само, як факт переходу України під владу Росії, розглядається авторами, як абсолютне зло, поза зв'язком з конкретними історичними умовами того часу; автори не бачать, що перед Грузією стояла тоді альтернатива — або бути поглинутою шахською Персією і султанською Туреччиною, або перейти під протекторат Росії, так само, як перед Україною стояла тоді альтернатива — або бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною, або перейти під владу Росії; вони не бачать, що друга перспектива була все ж найменшим злом (К изучению истории. М., Партиздат, 1937, с. 38).

Але характеристика приєднання *України* до Росії як «найменшого зла» незабаром стала не влаштовувати партійні верхи. Після згаданої вище постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР» (1947) термін «найменше зло» став зникати, а приєднання України до Росії стало трактуватися як закономірний результат всієї попередньої історії двох братніх народів, найкраща перспектива для українського народу, як безумовне для нього благо. Ці положення офіційно були ствержені в Постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів і Президії Верховної Ради СРСР «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією» і «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією 1654—1954 рр.», схвалених ЦК КПРС. У відповідності з цими документами історики й змушені були оцінювати події 1648—1654 рр. В останні роки іде далі наукове дослідження і перегляд застарілих положень та нав'язаних міфів.

Серед нових праць, присвячених визвольній війні українського народу й передусім життю та діяльності її керівника Богдана Хмельницького, слід назвати працю В. А. Смолія і В. С. Степанкова «Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет» (К., 1993). У ній автори на основі величезної кількості історичних джерел, значна частина яких уперше уводиться до наукового обігу, з урахуванням нових підходів дають характеристику всіх найважливіших аспектів теми.

Спеціально проблему приєднання України до Росії з нових позицій розглянула О. М. Апанович у книзі «Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність», що побачила світ у 1994 р.

Р о з д і л ?

УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

1. Політичне становище України. Руїна

**Україна після
Переяславської
ради**

Визвольна війна 1648—1654 рр.,
відрив України від Польщі, поява
на європейському терені нової,
Української козацької держави та

перехід її під протекторат московського царя стали визначними подіями в житті українського народу і в європейській історії взагалі. Але ці події не розв'язали повною мірою завдань, які стояли перед українським народом напередодні визвольної війни. Укладення договору між Україною та Росією не гарантувало Україні безпеки з боку Польщі та кримських татар. Не було возз'єднано в межах Української держави всі етнічно-українські землі. Тому необхідно було спільно з московським військом добитися перемоги над шляхетською Польщею, змусити її визнати незалежність Української держави та погодитись на перехід до її складу всіх західних і північно-західних українських земель.

Складними були відносини і всередині українського суспільства. Селяни й рядові козаки хотіли бути вільними господарями-землеробами, а старшина, шляхта, вище духовництво в переважній частині прагнули зосередити в своїх руках якнайбільше земель та інших багатств, перетворити селян у своїх підданих, стати панамі над ними, зайнявши місце польських магнатів і шляхтичів. Це стало основою гострих соціальних конфліктів.

Нарешті царський уряд уже з перших днів намагався обмежити права Української держави, став вести лінію на її повне підпорядкування, а потім і на її повну ліквідацію. Це викликало незадоволення і опір як серед старшин, так і в народних масах. У боротьбі за незалежність Української держави гетьмани і різні групи старшин орієнтувались на різні держави — Польщу, Туреччину, Росію, Швецію.

Численні напади польських військ, турків, кримських татар, наступ російського царизму на волю України і її спротив, гострі соціальні суперечності, що зумовлювали вибухи народних повстань, боротьба старшинських угруповань,— все це вело до руйнування міст і сіл України, підриву її економіки, марного витрачання народних сил, запустіння цілих районів України. І, мабуть, не без підстав у старій історіографії розглядуваний період дістав назву Руїни.

У перші роки після Переяславської ради (1654—1656) Богдан Хмельницький ставив своєю головною метою з допомогою московських військ захистити Україну від зовнішніх ворогів, передусім повністю унезалежнити її від шляхетської Польщі і возз'єднати всі українські землі в межах своєї держави, а також не допустити уцімлення суверенних прав Української держави з боку російських царських властей.

Характеризуючи плани, здійсненню яких присвятив Хмельницький останні роки життя, історик В. К. Липинський у праці «Україна на переломі. 1657—1659» писав: «Головною метою цих планів гетьманських було: унезалежнити себе від агресивної політики Москви; відібрати від Річпосполитої ті північно-західні українські землі, що в склад державної козацької України, визнаної і Переяславським трактатом, ще не ввійшли; зробити нешкідливим для України татарський Крим, і, врешті, здобути міжнародне признание для своїх династичних намірів, які полягали в тому, щоб скріпити військовий титул гетьманський суверенним титулом княжим і забезпечити наслідственність Верховної Влади в новій Українській Державі. Все це разом означало забезпечення і угрунтовання державної незалежності України, і це було те завдання, якому Великий Гетьман віддав усю свою кипучу енергію, всю свою фанатичну впертість і весь свій багатий досвід останніх літ свого життя».

Незважаючи на складність зовнішньополітичного становища (неминучість війни з Польщею, загроза з боку Швеції з північного заходу і Туреччини та Кримського ханства — з півдня), Російська держава уже незабаром після Переяславської ради (1654) вступила у боротьбу проти Польщі.

Головні сили російського війська, що мали 40 тис. чол. на чолі з царем Олексієм Михайловичем, навесні 1654 р.

вирушили на Смоленщину і Білорусь. На допомогу йому Богдан Хмельницький послав до Гомеля три козацькі полки (Ніжинський, Чернігівський і Стародубський) чисельністю 20 тис. козаків під командуванням наказного гетьмана Івана Золотаренка, а під Смоленськ рушили 12 тис. козаків на чолі з полковником Василем Золотаренком.

При активній підтримці і допомозі місцевого населення Смоленщини і Білорусі російські війська й українські козаки успішно просувалися вперед. Російська армія зайняла Дорогобуж, Рославль, Полоцьк, Могильов та інші міста. Українські козаки на чолі з Іваном Золотаренком взяли Гомель, Речицю, Пропойськ, Новий Бихов.

Золотаренко став заводити в південній Білорусі українську адміністрацію, ділячи відвойовані землі на полки й сотні. Діючи, очевидно, відповідно до волі гетьмана, він мав метою приєднати Білорусь до України. Це привело до конфлікту з московськими воєводами, які намагалися прилучити білоруські землі до Москви.

У серпні 1654 р. нищівної поразки зазнало польсько-литовське військо на чолі з литовським гетьманом Янушем Радзивілом на р. Шкловці (15 верст від Борисова). Поранений Радзивілл ледве врятувався. 23 вересня 1654 р. було зайнято Смоленськ, а на кінець цього року вся Смоленщина і значна частина Білорусі (воєводства Полоцьке, Вітебське і Мстиславське) були визволені від польсько-литовського панування.

В Україні польсько-шляхетські війська вдерлися на Поділля, Волинь, Брацлавщину ще в лютому — березні 1654 р., але, діставши під Уманню і Брацлавом відсіч від місцевого населення та козацьких військ, очолюваних вінницьким полковником Іваном Богуном, повернули назад до Польщі.

Улітку в Україні було затишшя. Але восени коронний гетьман С. Потоцький повів на Поділля й Брацлавщину польсько-шляхетські війська. 18 жовтня вони дійшли до Бара. Населення й козацькі війська чинили героїчний опір. Особливу мужність виявили захисники м. Буші Брацлавського воєводства (тепер село Ямпільського р-ну Вінницької обл.). Після того як польські жовніри вдерлися до міста, частина жителів і козаків закрилася в замку. Коли триматися далі стало неможливо, вони висадили в повітря порохований погріб. Його підпалила дружина сотника Олена Зависна. Внаслідок вибуху разом з мужніми захисниками міста загинуло багато вояків.

Наступна запекла битва сталася 19—22 січня 1655 р. під Охматовом (тепер село Жашківського р-ну Черкаської обл.).

Вона дістала назву Дрижипільської, оскільки відбувалася на відкритій місцевості у сильні морози. У цій битві російські війська й українські козаки виявили великий героїзм. Як писав Самовидець, «трупом жолнірським козаки отаборились, бо не тилко вдень, а й уночі билися рукопаш». Зазнавши великих втрат, польсько-шляхетські війська разом з татарами, що прийшли їм на допомогу, відступили з Правобережної України за Буг.

У серпні — вересні 1655 р. козацькі полки і російські війська розпочали наступ і з допомогою місцевих повстанців визволили від польсько-шляхетських військ Поділля, значну частину Східної Галичини і підійшли до Львова.

Вторгнення в Україну в жовтні 1655 р. тридцятитисячної татарської орди і просування її на захід на допомогу шляхетській Польщі змусили російські війська й українських козаків відійти у листопаді 1655 р. з-під Львова на Подніпров'я.

Напади ворожих військ, численні воєнні дії, пограбування й виведення татарами в полон населення уже протягом 1654—1655 рр. привели до зруйнування й спустошення південної Київщини, Брацлавщини й Поділля. Між Дністром і Бугом, оповідав один із сучасників, було зруйновано 270 містечок і сіл, татари взяли в яsir 200 тис. чоловік, а скільки загинуло в боях — не полічити.

На білорусько-литовському фронті влітку 1655 р. російські війська та українські козаки, відновивши наступ, успішно просувалися вперед і незабаром зайняли Мінськ, Вільно, Ковно і Гродно.

Поразками польської армії вирішив скористатися шведський король Карл X Густав. Його війська почали наступ і зайняли центральну частину Польщі.

Польсько-шляхетська держава, яку роз'їдали чвари магнатсько-шляхетських угруповань, стояла на грані катастрофи. Польський уряд, скориставшись з того, що в 1656 р. між Росією й Швецією почалася війна і Росія не могла одночасно вести війну проти Швеції й Польщі, для врятування своєї держави запропонував російському урядові укласти перемир'я.

У 1656 р. у Вільні між представниками польського і російського урядів було підписано угоду про перемир'я. Припинялися воєнні дії, обидві країни зобов'язувалися не вступати в переговори про мир із Швецією. Обговорювалося питання про трактат, за яким після смерті Яна II Казимира королем

польським мав стати Олексій Михайлович. Українські посли на чолі з Романом Гапоненком до участі в переговорах не були допущені.

Між Хмельницьким і Росією виникли суперечності. Гетьман розраховував з допомогою Москви відвоювати всі українські землі і об'єднати їх в одну Українську державу. Московський уряд, навпаки, хотів підпорядкувати собі Україну та її політику, з допомогою України відвоювати Білорусь і Литву, причому всі відвойовані землі мали перейти під владу царя.

Хмельницький розгорнув активну зовнішньополітичну діяльність. Він уклав угоди з шведським королем Карлом-Густавом X та семиградським (трансільванським) князем Юрієм II Ракоцієм і продовжував разом з ними війну проти Польщі. На допомогу Ракоцію в Галичину пішов 20-тисячний козацький загін під командою полковника Антона Ждановича. Але бої врешті-решт були невдалі. Ракоцій капітулював, корпус Ждановича зазнав поразки.

Смерть

Богдана

Хмельницького

тажка. У народній думі говориться:

Незабаром, 27 липня 1657 р., у Чигирині помер Богдан Хмельницький. З великим сумом сприйняли українські народні маси звістку про смерть свого, улюбленого ватажка.

**То не чорні хмари ясне сонце заступали,
То не буйні вітри в темнім лузі бушували.
Козаки Хмельницького ховали.
Батька свого оплакали.**

Поховано Хмельницького у Суботові, в Іллінській церкві. Там прах його спокійно лежав до 1664 р., коли польський шляхтич Чарнецький з загоном своїх військ напав на ці землі, і кістки Богдана були викинуті з-під мурів церкви.

Оцінка діяльності

Богдана

Хмельницького

в історіографії

Богдан Хмельницький своєю титаничною працею в організації боротьби за визволення України з-під влади шляхетської Польщі і розбудові Української козацької держави зажив небувало високого авторитету й слави уже в сучасників і найближчих до них поколінь. Про нього складено немало народних дум і пісень та інших творів, у яких він змальовувався як «богом даний вождь», як «Мойсей, що **вивів** український народ

із єгипетської неволі лядської». Козацькі літописці Самовидець, Величко і Грабянка з великою похвалою відгукуються про діяння Хмельницького. Для Грабянки Хмельницький — це «муж поістині гетьманського імені достоїн», «преславний вождь запорозький».

Г. Сковорода про Хмельницького писав:

**Будь славен вовек, о муже избрание,
Вольности отче, герою Богдане.**

Високо оцінював Богдана Хмельницького автор анонімного трактату «Історія русів». Він писав: «...таких людей судьба Божія веками только производит в человечестве для нарочитых ея намерений и устроений. Он, при превосходном своем разуме, был весьма добродушен и справедлив; в делах национальных совершенный политик, а в войне неустрашимый и предприимчивый вождь. Храбрость его равнялась равнодушию. В победах своих никогда не тщеславился, а в неудачах вовсе не унывал. Терпение его в тягчайших трудах и подвигах никак ему не изменяло. Голод и жажду, холод и зной, сносил он с совершенным спокойствием. Отечество свое и народ так любил, что покоем своим, здоровьем и самою жизнью всегда ему жертвовал без малейшего роптания. Словом сказать, был совершенный в народе верховный начальник, а в войске беспримерный вождь».

Т. Шевченко називав гетьмана «славним Богданом» (поема «Гайдамаки») і «геніальним бунтовщиком» (Журнал, 22 вересня 1857 р.). Шевченко писав:

**Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить
Останок славного Богдана?**

Разом з тим, викриваючи колоніальну політику царизму в Україні, Шевченко неприязно відгукався про Хмельницького, який передав Україну під владу гнобителів — російських царів. Він говорив:

**Якби-то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув,
Та на замчище подививсь!
Упився б! Здорово упивсь!**

У поемі «Розрита могила» Шевченко писав:

**...Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,**

На свою Україну,
Що, колишучи, співала
Про свою недолю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку!
Якби була знала, —
У колиці б задушила,
Під серцем приспала.
Степи мої запродані
Жидові, німоті,
Сини мої на чужині,
На чужій роботі.

Неоднозначну оцінку особа й діяльність Хмельницького дістала від істориків.

Російські дореволюційні історики змальовували Хмельницького переважно як «воссоединителя Руси» (Соловйов, Іловайський та ін.). Так оцінював Хмельницького й М. Костомаров і через це, ознайомившись з матеріалами про згоду Хмельницького перейти у підданство до турецького султана, став відгукатися про нього негативно, як про порушувача присяги.

Негативно оцінювали Хмельницького за відрив України від Польщі і багато польських істориків, наприклад Ф. Равіта-Гавронський. Лише Людовік Кубаля, який багато років вивчав життя й діяльність Хмельницького, у праці про війну Московську (*Kubala B.* Бгкісе півіогустпе. Бегіа НІ (^Уора товкієчужка). Warszawa, 1910) вважав Хмельницького геніальним противником Речі Посполитої. Не можна, писав Кубаля, «легковажити пам'ять людини, з котрою ми не могли дати ради, коли були в силі, а й тепер ще нам з могили грозить... Чужинці порівнювали Хмельницького з Кромвелем, — порівняння само насувалося, особливо на той час, коли вони обидва майже виключно звертали на себе увагу сходу й заходу Європи... Але треба признати, що Хмельницький мав при тому далеко важчі завдання... була то людина з кожного погляду надзвичайних розмірів, він переростав талановитих людей настільки, що переходив межі зрозумілого. Можна про нього сказати, що він уродився на володаря: умів укрити свої заміри, в критичних моментах не вагався — скрізь сильна воля й залізна рука... Не було такої ситуації, з якої він не потрапив би вийти з користю для себе».

Серед українських істориків і громадських діячів щодо Хмельницького різко вороже був настроєний П. Куліш в останні роки свого життя. На його думку, вся Хмельниччина — один руїницький вибух темних соціальних-сил, ви-

кликаний купкою егоїстів-авантюристів, котрим народні маси послужили тільки знаряддям, «гарматним м'ясом», обдуреним свободолюбними гаслами, а в результаті — руїна України, занепад культурного життя... А Хмельницький, на думку Куліша, «наш цвітучий край обернув у пустиню, засипану попелом і засіяну кістками наших предків».

В. Антонович вважав, що Хмельницький «не загарантував автономних прав на Україні» і що слід «признати повну недотепність його у політичних справах». Але разом з тим Антонович вважав Хмельницького «великим діячем нашого краю». Він писав: «Залишаючися на історичному ґрунті, треба віддати честь великому діячеві нашого краю, що в своїй особі скупчив громадські змагання мільйонної маси й зробив на її користь усе, що в умовах його часу й культури могла зробити людина талановита, щиро віддана інтересам народу, з крайнім напруженням духовних і інтелектуальних сил, що довело його до перевтоми й прискорило кінець великого патріота».

Як великого будівника Української держави й відроджувача української нації характеризував Богдана Хмельницького В. Липинський. Він писав: «Ми забули вже, що з нації нашої вийшов один з найбільш геніальних державних мужів Східної Європи, який для України зробив більше, ніж слушно прозваний «Великим» Петро зробив у п'ятдесят літ пізніше для Московщини. Бо Петро Великий тільки реформував готову вже державу, тільки європеїзував готовий татарський державний поміст, який покривав пасивне, стояче й омертвіле в своєму поневоленню московське море. А Богдан Хмельницький творив нову європейську державу і відбудовував націю серед гуркоту падаючих румовищ старої, ним же розваленої Річпосполитої. Він усував ті румовища й одночасно укріплював західну культуру в Україні в обличчю постійної татарської й московської небезпеки зі Сходу — і серед української громади, яка вся від верху до низу носила шаблі при боці, яку ділили глибокі різниці протилежних цивілізаційних впливів і яка кожної хвилини готова була кинутись до оружної боротьби сама поміж собою».

М. Грушевський у праці «Історія України-Руси» (т. 9, 2 половина) пише, що «Богдан був людиною високих здібностей», що «Богдан був безсумнівно великий чоловік» (с. 1486). І далі: «...Хмельницький лишається не тільки центральною фігурою, репрезентантом найважнішої епохи в житті нашого народу — найбільшої революції, ним пережитої, — а й великим діячем, головним актором її, людиною, дійсно великою своїми індивідуальними здібностями».

ми і можливостями. Але сих здібностей не вистачило йому для розв'язання історичного вузла нашого життя...» (с. 1507).

Грушевський вважав, що «політика Хмельницького... повна фатальних помилок» (с. 1497), що в ній не було твердої постійної лінії, державної ідеї. Він писав: «...У суперечних борсаннях українського уряду трудно вхопити яку-небудь тактичну лінію. В сих скоках з одної орієнтації в другу я власне бачу доказ того, що Богдан досить легко підпадав впливам близьких людей; в сій затяжній кризі спиралися суперечні гадки різних близьких йому людей і він давав себе вести то в один бік, то в другий. Я думаю, що був тільки один пункт, на котрім він не давав себе збити з орієнтації, яку йому давала його інтуїція — там, де панував інстинкт самозаховання — себто заховання своєї влади. Тут Богдан був безоглядний і рішучий і не піддавався нікому. В політиці ж і у нього не було твердої лінії, і тому, що в сім політичнім присмерку інстинкт не виручав і «поночі всі коти сірі», він так легко йшов то за одною орієнтацією, то за другою».

«Хмельницький був великий чоловік...» Але в Хмельницькім «занадто багато від Азії, від великих азійських завойовників-кочівників, фундаторів держав-Орд. З тою важною відміною, що для нього матеріалом, гарматним м'ясом служили не чужі, підбиті племена, а свій власний народ...»

Проте, відзначаючи непослідовність, часто суперечливість і не завжди конструктивність політики Хмельницького, Грушевський писав, що «Хмельниччина була все таки великим етапом у поході українського народу, українських мас до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів. Ся кривава, руїнна, облита слізми і потом, хаотична і невдала в своїх досягненнях доба була і зістанеться великим і високим моментом українського життя, повним великого напруження і величних змагань... Від Хмельниччини веде свій початок нове українське життя... І Хмельницький як головний потрясатель зостанеться героєм української історії» (с. 1508).

Після 1917 р., за радянських часів, особливо в час відзначення 300-річчя приєднання України до Росії, в Тезах, схвалених ЦК КПРС з цього приводу і відповідно до цього, особа Хмельницького в значній мірі ідеалізувалась. При цьому його вихваляли за те, чого він не вчинив та і не мав наміру вчиняти. У Тезах вказувалось, що Хмельницький «наполегливо добивався возз'єднання України з Росією». Саме на це акцентувалось і в більшості праць істо-

риків. А головне — боротьба Хмельницького за створення Української незалежної держави — залишалося в тіні.

Саме найбільшою заслугою Хмельницького та його сподвижників і була напружена, послідовна праця по створенню Української національної держави. Здійсненню цього історичного завдання була підпорядкована вся діяльність великого гетьмана.

Для визволення України від чужоземного, польсько-шляхетського гноблення під керівництвом Хмельницького була створена народна армія, яка здобула багато блискучих перемог. Хмельницький вніс немало нового у військово-мистецтво. Він завжди умів правильно визначити напрям головного удару, ніколи не розпорошував своїх сил, вдало роз'єднував сили ворога і бив їх по частинах, майстерно використовував у боях артилерію, блискуче організовував партизанську війну в тилу польсько-шляхетських військ.

Під проводом Хмельницького в Україні було ліквідовано старий польсько-шляхетський режим й створено новий державний, адміністративний апарат, який відповідав завданням воєнного часу, завданням формування нової, Української держави. Із лав козацтва, шляхти, міщан, із народних мас висунулися сотні видатних військових і державних діячів, які змогли сформувати козацькі полки, забезпечити їх усім необхідним, налагодити економіку, фінансові справи. Богдан Хмельницький вів широку дипломатичну діяльність, вивів Україну на міжнародну арену.

Отже, Хмельницький проявив себе як видатний державний діяч, Дипломат і полководець.

Крім того, слід мати на увазі, що в ході визвольної війни під проводом Хмельницького серед широких мас народу виробилися почуття власної людської гідності, повновартісності, прагнення до волі, енергія, ненависть до підданства панам, віра в свої сили. Це не один раз відзначали шляхтичі: «Чернь готова на все і завзята на панів своїх, бажає війни», «Мужики пекельним ядом заражені — плюють на ляхів», «Доконче хочуть скинути з себе ярмо підданства». Визнаючи гордість, розум і завзяття українських повстанців, коронний гетьман Микола Потоцький писав королеві: «Чи у них один Хмельницький? Тисячами їх рахувати б треба! Одного сьогодні стратять, — на його місце іншого, справнішого і розумнішого виберуть, і то такого, щоб їх справи пильнував!»

Отже, Богдан Хмельницький, визвольна війна підняли народ до активної діяльності. «Велике потрясіння, викликане Хмельниччиною, було для народу благодійне, — писав Грушевський. — Воно високо підняло «простих людей»

над рівнем їх неволі й упослідження. Дало їм відчути себе людьми — не простими, а повновартними. Оживила в їх думках невмирущий потяг до відзискання свого людського стану не на коротку хвилю, а «навіки». Від Хмельниччини веде свій початок нове українське життя... І Хмельницький як головний потрясатель зістанеться героєм української історії».

Богдана Хмельницького вшанували за Радянської влади. Президія Верховної Ради СРСР у 1943 р. встановила бойовий орден Богдана Хмельницького, а місто Переяслав, де було проголошено приєднання України до Росії, перейменовано в Переяслав-Хмельницький.

На ознаменування 300-річчя возз'єднання України з Росією указом Президії Верховної Ради УРСР від 16 січня 1954 р. місто Проскурів перейменовано в місто Хмельницький, а Кам'янець-Подільську область — у Хмельницьку область. Рішенням виконкому Московської Ради депутатів трудящих вулицю Маросейку в м. Москві було перейменовано у вулицю Богдана Хмельницького. В пам'ять 300-річчя возз'єднання України з Росією за постановою Ради Міністрів Союзу РСР у м. Москві на площі Київського вокзалу споруджено монумент.

За розпорядженням Президента України від 19 лютого 1993 р. вирішено, враховуючи історичне значення діяльності Богдана Хмельницького для становлення української державності, відзначити в 1995 р. 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького.

Визвольна війна 1648—1654 рр. і постать Богдана Хмельницького знайшли широке відображення в художній літературі. Цим проблемам присвячені роман М. Старицького «Богдан Хмельницький», повість Г. Хоткевича «Богдан Хмельницький, гетьман України», романи І. Ле. «Богдан Хмельницький», Н. Рибачка «Переяславська рада», П. Панча «Гомоніла Україна», П. Загребельного «Я, Богдан» та ін. Серед творів польських істориків найбільш відома повість Г. Сенкевича «Вогнем і мечем».

Загострення
суспільних
суперечностей

Складними були політичне становище і суспільні відносини в Україні на початку другої половини XVII ст., на час смерті Богдана Хмельницького. Хоч на Переяславській раді було проголошено приєднання України до Росії, але ще тривалий час не припинялися напади на Україну польських шляхтичів, кримських татар, турків. Багато разів вони вдиралися в українські землі, несучи

руйнування і смерть. **Почав наступ проти** української державності російський царський уряд. Гетьмани і козацька старшина намагалися забезпечити незалежне існування Української держави і шукали шляхи для досягнення цієї мети.

Разом з тим козацька старшина, українські шляхтичі і вище православне духовництво, які після вигнання польських магнатів і шляхтичів стали панівною силою в Україні, піклувалися передусім про свої класові інтереси. Вони мріяли якнайшвидше зосередити в своїх руках якнайбільше земель і багатств, закріпачити народні маси. Для досягнення своїх егоїстичних інтересів частина старшини використовувала різні засоби.

Більшість козацької старшини розуміла, що після великої визвольної війни, яка піднесла антикріпосницькі настрої в народі на небувалу висоту, неможливо одразу поновити кріпосницькі порядки. Частина старшини вважала, що це треба робити не поспішаючи, поступово, при активній допомозі царського уряду.

Інша, невелика група старшини (генеральний військовий писар Іван Виговський, генеральний суддя Самійло Богданович-Зарудний, миргородський полковник Григорій Лісницький, шляхтич Юрій Немирич та ін.) прагнула до негайного, швидкого поновлення кріпосницьких порядків при допомозі шляхетської Польщі.

Численні війни, наступ козацької старшини та шляхти на народні маси, незрозуміла їм поведінка частини панівної верхівки — усе це посилювало і загострювало соціальні й політичні суперечності в Україні.

<p>Гетьман І. Виговський. Народні повстання 1657—1658 рр.</p>	<p>Обстановка в Україні загострилася одразу ж після смерті Богдана Хмельницького. Ще за життя старого гетьмана козацька рада обрала наступником його шістнадцятирічного сина Юрія Хмельницького, кволого здоров'ям і слабовольного. Після смерті Богдана Хмельницького гетьманом став генеральний військовий писар Іван Виговський. ... - ^</p>
---	---

Іван Остапович Виговський походив з дрібношляхетської родини з с. Вигово Овруцького повіту на північній Київщині. Навчався в Києво-Могилянській колегії, служив у земському суді в Луцьку, після придушення повстань 1637—1638 рр. займав посаду писаря при польському комісарі, що керував реєстровими козаками. В цей час

він був знайомий з Богданом Хмельницьким. На початку визвольної війни Виговський служив у польсько-шляхетському війську і після його поразки в бою під Жовтими Водами потрапив до татар у полон, звідки, за переказом, був викуплений Хмельницьким за коня («за шкапу»).

Швидко Виговський зумів здобути довір'я Хмельницького і, маючи гарну освіту, обійняв посаду генерального військового писаря.

Ставши гетьманом, Виговський щедро роздавав землі старшині, українським шляхтичам і православним монастирям, намагався якнайшвидше поновити кріпосницький гніт і повернути Україну до складу шляхетської Польщі, розраховуючи цим шляхом забезпечити широку автономію українських земель.

Проти політики Виговського та його прихильників уже наприкінці 1657 р. виступили селяни, козаки, міщани. Боротьбу проти Виговського підтримала і більшість козацької старшини. Народні повстання охопили Лівобережжя, особливо Полтавський полк, і Запоріжжя. Очолили повстанців полтавський полковник Мартин Пушкар і запорізький кошовий отаман Яків Барабаш, які вели таємні переговори з московськими урядовцями, обвинувачуючи Виговського у зв'язках з Польщею.

Найбільш злиденні з повстанців, так звані дейнеки (від турецького — люди, озброєні киями), нападали на маєтки шляхтичів, монастирів, старшини, громили їх, що свідчило про антифеодальну спрямованість повстань. Цьому не могли співчувати старшини.

Не маючи змоги спертись на козаків, Виговський почав наймати військо з числа кримських татар. Після ряду запеклих боїв Виговському в червні 1658 р. вдалося перемогти повстанські загони. Полтаву було зруйновано і спалено. Мартин Пушкар загинув у бою, Яків Барабаш був схоплений і страчений.

У ході боїв загинуло 50 тис. чол. Як сповіщав літописець Грабянка, Виговський зруйнував Зіньків, Гадяч, Веприк, Рашівку, Лютенку, Сорочинці, Ковалівку, Яреськи, Шишак, Миргород та «велике число інших міст та сіл віддав татарам на пограбування та на ясир».

Гадяцький
договір 1658 р.

Прагнучи забезпечити незалежність Української держави, Виговський разом з частиною старшин 6 вересня 1658 р. у місті Гадячі на Полтавщині уклав з представниками польського уряду договір, відомий під назвою Гадяцького. За цим договором

Україна виходила із складу Російсько! держави і поверталася в межі Речі Посполитої. Три воеводства — Київське, Брацлавське і Чернігівське — мали скласти так зване Велике князівство Руське, яке об'єднувалось з Литвою і Польщею на рівних правах, «як вільний до вільних, як рівний до рівних».

Отже, створювалася своєрідна федерація. У Великому князівстві Руському законодавча влада мала належати зборам депутатів від усієї України, виконавча — гетьманові, обраному пожиттево і затверджуваному королем. Князівство Руське матиме свій уряд, свій суд, свій скарб, монетну систему, своє військо: 30 тис. козаків і 10 тис. чол. найманого війська. Коронні війська не могли стояти на території князівства Руського, а коли «скрута до цього змусить», то ці війська мали бути під командою гетьмана. Гетьман навечно ставав київським воеводою і генералом.

Частина козацької старшини урівнювалася в правах з польською шляхтою. Зокрема щороку гетьман мав подавати королеві список по сто козаків з кожного полку для надання їм шляхетської гідності. Обіцялися поступки в релігійних питаннях і привілеї вищому православному духовництву — скасування унії, урівняння православної церкви з католицькою, право митрополитові київському і п'яти єпископам православним засідати в сенаті польському на однакових правах з прелатами католицькими, право на відкриття двох університетів, у Києві православної академії і т. п.

Отже, за Гадяцькою угодою Виговський повертав Україну до складу Польщі. У народній думі говориться:

**Ой, плач, Україно, сирото небого!
Твою долю розшарпав Виговський,
Що серце, мов камінь, а розум бісовський.**

Війна з
Москвою

Після одержання звістки про укладення Виговським Гадяцької угоди з Польщею цар Олексій Михайлович видав грамоту до українського народу, в якій оголосив гетьмана Виговського зрадником і закликав народ не підкорятися йому.

Виговський звернувся до всіх європейських дворів з маніфестом, в якому писав, що Москва «готує нам ярмо» і «ми примушені підняти законну оборону».

На початку 1659 р. розгорнулася війна між українськими і московськими військами. Московська армія (100 тис.

чол.) під проводом князів Трубецького, Ромодановського й Пожарського вирушила з-під Путивля в Україну. Виговський, крім козацьких полків, створив загони з чужоземців-сербів, поляків, німців, волохів, закликав кримських татар на чолі з ханом Мехмет-Гіреєм. Вирішальний бій відбувся 28—29 червня 1659 р. коло с. Соснівки, недалеко від Конотопа на Чернігівщині. Московське військо було щент розгромлено. Тридцять тисяч московських вояків полягли на полі бою. «Цвіт московської кінноти, що здійснив щасливі походи 54-го і 55-го років,— писав російський історик С. Соловйов,— згинув в один день... Ніколи після того цар московський не був уже в змозі вивести в поле такого сильного ополчення. У жалібному одязі вийшов цар Олексій Михайлович до народу, і жах напав на Москву. Удар був тим тяжчий, чим несподіваніший».

**Крах політики
Виговського
та оцінка
його діяльності
в історіографії**

Але Виговський не зміг скористатися з перемоги над російськими військами. Хоча Галицька угода й була укладена, але в життя вона не була проведена.

Народні маси і більшість козацької старшини, що залишилися вірними союзу з Росією, виступили проти дій Виговського. Повстання очолили паволоцький полковник Іван Богун, запорізький кошовий отаман Іван Сірко і обраний наприкінці 1658 р. наказний гетьман Іван Безпалый. Разом з повстанцями діяли російські війська під командуванням воеводи Г. Ромодановського. Боротьба розгорнулась як на Лівобережжі, особливо в полках Переяславському, Ніжинському, Чернігівському, Лубенському, так і на Правобережжі. Хоч Виговський на допомогу закликав татар і почав переговори з Туреччиною, натискові народних мас він протистояти не міг і в 1659 р. «верхи в одній сермязі» втік до Польщі. У 1664 р. Виговський був звинувачений у зраді Польщі і за вироком польського суду розстріляний.

Діяльність Виговського і, зокрема, Галицький договір дістали неоднозначну оцінку в історичній літературі.

Історик М. Стадник у статті «Гадяцька унія» (1910—1911) «з погляду української демократичності» оцінює цю угоду негативно, вважаючи її за «один із темніших пунктів у розвитку політичної думки на Україні».

Але більшість українських істориків Гадяцький договір вважали видатним твором української політичної думки. Так оцінювали його О. Левицький, М. Драгоманов, В. Антонович та ін.

М. Грушевський вважав, що Гадяцький договір не міг бути здійсненим, оскільки польська шляхта не могла примиритися з втратою свого панування в Україні, а український народ не міг погодитися знову повернутися в польсько-шляхетське ярмо. Але в цілому Виговського Грушевський оцінював як видатного діяча української історії. «Виговський,— писав він,— був чоловік дуже досвідчений, розумний, бувалий, не кепський політик, при тім без сумніву— патріот український, завзятий автономіст, однодумець старшини, що разом з нею бажав забезпечити свободу і незалежність України».

Особу Виговського високо оцінював В. Липинський. Він писав, що Виговський, «незважаючи на зроблені ним політичні помилки, останеться все одним із найбільш освічених, найбільш патріотичних державних мужів України».

У російській історіографії мала поширення думка Петра I про те, що в Україні «со времени первого гетмана Богдана Хмельницкого даже до Скоропадского все гетманы явились изменниками...» Більшість російських істориків, відповідно, оцінювали Виговського як зрадника. Така оцінка була офіційною в усій українській радянській історіографії.

Після проголошення Україною незалежності іде перегляд стереотипів, що утвердилися в науці, в тому числі й в характеристиці діяльності Виговського. Однозначну оцінку їй дати не можна, треба вивчати її всебічно, але ясно, що вважати Виговського зрадником українського народу підстав немає.

Після падіння Виговського гетьманом знову проголошений Юрій Хмельницький (1659—1663). На козацькій раді в Переяславі, що відбулася в жовтні 1659 р. в присутності царських військ і воеводи князя Трубецького, було підтверджено приєднання України до Росії з посиленням влади царизму в Україні.

За новими Переяславськими статтями 1659 р., схваленими царським урядом і прийнятими старшиною, зберігалися козацькі права й вольність. Разом з тим царизм включив пункти, які унеможливлювали б нові спроби шляхетсько-старшинських груп відірвати Україну від Росії. Тепер гетьман не мав права зноситися з будь-якою державою і приймати послів. Без царського указу гетьману з Військом Запорізьким заборонялося вступати у війну або посилати козацькі полки на допомогу сусіднім державам.

Царські воєводи з військами, крім Києва, тепер мали стояти також у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані. Царський уряд посилював контроль за діяльністю старшини. Без царського указу козацька старшина і військо не мали права замінити гетьмана. Гетьман же без ради не міг призначати і звільняти полковників та генеральних старшин. Гетьман і його уряд мусили видавати російським поміщикам їхніх селян-кріпаків, що втекли в Україну, а царський уряд мав повертати українських селян-утікачів.

**Наступ польсько-
шляхетських військ
на Україну
в 1660—1662 рр.**

Польські магнати й шляхтичі не хотіли примиритися з втратою України. Щоб розв'язати собі руки для нової війни за Україну, польський уряд уклав у квітні 1660 р. мир з Швецією і слідом за цим почав наступ на Правобережну Україну. Проти польсько-шляхетських військ виступила російська армія на чолі з воєводою В. Шереметєвим. Але під Чудновом, на Житомирщині, вона зазнала поразки від переважаючих сил польсько-шляхетських військ і татар, а сам Шереметєв потрапив у полон до татар. Правобережжя знову загарбала шляхетська Польща.

А слабовольний і безхарактерний Ю. Хмельницький піддався впливу пропольського шляхетсько-старшинського угруповання на чолі з Г. Лісницьким та Г. Гуляницьким і уклав того ж 1660 р. під м. Слободищем (тепер село на Житомирщині) з представниками Польщі трактат, за яким Україна мала бути знову повернена під владу Польщі на умовах Галицької угоди (без пункту про «Руське князівство»).

Але народні маси і основна частина козацької старшини не хотіли повернення України під владу шляхетської Польщі і продовжували проти неї боротьбу.

Польська шляхта з допомогою татар змогла оволодіти в 1660 р. лише Правобережжям. Кілька походів на Лівобережжя в 1661—1662 рр. закінчилися невдачею. Не здатний керувати подіями, оточений за пропольську політику ворожістю мас, Ю. Хмельницький у січні 1663 р. зрікся гетьманства і постригся в ченці. В одній з козацьких пісень про нездатність Ю. Хмельницького до гетьманування говорить так:

**«Ей, Єврасю Хмельниченку, гетьмане молодий,
Не подобало б тобі над нами, козаками, гетьманувати,
А подобало б тобі наші козацькі курені підмітати!»**

Гетьманом Правобережжя став **колишній Переяславський полковник Павло Тетеря (1663—1665)**, який, захищаючи інтереси пропольської групи старшини, вірно служив шляхетській Польщі.

Чорна рада в Ніжині, Боротьба проти шляхетської Польщі в 1663—1665 рр.

Але Лівобережжя й Запоріжжя не визнавали влади Тетері. На гетьманську булаву тут претендували переяславський полковник (тодішній наказний гетьман) Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко, що відображали інтереси різних груп козацької старшини, і запорізький кошовий отаман Іван Брюховецький, який видавав себе за захисника інтересів широких народних мас, обіцяв полегшити їх становище, зменшити побори й обмежити загарбання старщиною земель.

У результаті такої соціальної демагогії, спираючись на підтримку російських воевод, Брюховецький домігся того, що чорна рада (там були не лише козаки, а й чернь — селяни та міщани) під Ніжином у 1663 р. обрала його гетьманом. Сомка й Золотаренка Брюховецький звинуватив у зраді, у зв'язках з польською шляхтою, і вони були страчені у вересні 1663 р. у Борзні.

Отже, закріпився поділ України на дві частини: Правобережжя, де гетьманом був ставленник Польщі П. Тетеря, залишалося під владою шляхетської Польщі; Лівобережжя з Києвом, де гетьманом став І. Брюховецький, що орієнтувався на царський уряд, — у складі Росії.

Польські шляхтичі, які поверталися на Правобережжя, і пропольська група старшини на чолі з Тетерею поновлювали польсько-шляхетські порядки, кріпосницький і національний гніт. Проти їхніх дій піднімалися народні повстання.

Найбільшим було повстання 1663 р. у Паволоцькому полку, очолене паволоцьким полковником Іваном Поповичем, метою якого було визволення Правобережжя з-під влади польської шляхти. Повстанці громили шляхетські маєтки і знищували шляхтичів. Тетері й польським шляхтичам удалося придушити повстання, і Попович у липні 1663 р. після нелюдських тортур був страчений.

Польсько-шляхетський уряд вирішив організувати похід військ на Лівобережжя, щоб повернути його під свою владу. Цей похід, очолений королем Яном II Казимиром, почався у листопаді 1663 р. Польсько-шляхетським

військам, татарам і частині правобережних козацьких полків на чолі з Тетерею вдалося вдертися на Лівобережну Україну. Але в січні 1664 р. під Глуховом і в лютому 1664 р. під Новгородом-Сіверським вони зазнали таких ударів від російських військ під командуванням воєводи Г. Ромодановського, козацьких полків на чолі з гетьманом Брюховецьким і місцевого населення, що змушені були втікати з Лівобережжя України.

Під час цього походу трагічно загинув герой українського народу Іван Богун. Перебуваючи в правобережному козацькому війську і беручи участь у поході, Богун підтримував зв'язки з командуванням російських військ і подавав йому допомогу. Дізнавшись про це, польське командування в лютому 1664 р. під Новгородом-Сіверським заарештувало Богуна, і він був страчений.

Крах польсько-шляхетського походу на Лівобережжя в 1664 р., поява на Правобережжі запорожців на чолі з Іваном Сірком, лівобережних козацьких полків і російських військ дали новий поштовх розгортанню народних повстань на правобережних українських землях.

Охопивши спочатку Подніпров'я, особливо район Лисянки і Ставищ, де польських шляхтичів громили повстанські загони на чолі з Сулимкою і Вареницею, чисельністю близько 30 тис. чол., повстання в 1664—1665 рр. охопило всю Правобережну Україну. Внаслідок цього польсько-шляхетська влада на Правобережжі фактично була ліквідована. Злякавшись великого розмаху народної боротьби, Тетеря в 1665 р. втік у Польщу.

Гетьман
П. Дорошенко
(1665—1676)

Гетьманом Правобережної України став Петро Дорофійович Дорошенко. Він народився 1627 р. у Чигирині в родині козака. Навчався Києво-Могилянській коле-

гії. У козацькому війську почав служити за Богдана Хмельницького як арматний писар, брав участь у боях визвольної війни, шість років був прилуцьким полковником, у 1660 р. став чигиринським полковником. Воював на боці Виговського, зокрема брав участь у придушенні повстання під проводом М. Пушкаря в Полтаві в 1658 р., з проголошенням Тетері гетьманом став у нього генеральним осавулом. Після зречення Тетері гетьманом за підтримки татар був проголошений медведівський сотник Степан Опара, але незабаром він був усунений, виданий полякам, які його розстріляли. 10 жовтня 1665 р. Дорошенко був проголошений полковниками наказним гетьманом, а в січні

1666 р. загальна козацька рада в Чигирині обрала його гетьманом постійним. На гетьманську булаву став претендувати брацлавський полковник Василь Дрозденко, але Дорошенко разом з загонами польських військ зайняв Брацлав, узяв у полон Дрозденка і розстріляв його.

Сили Дорошенка збільшувалися, під Брацлавом у нього було 20 тис. козаків. Поряд з цим Дорошенко створив постійне наймане військо з «охотників» — «сердюків», або «серденят» (з турецької — одчайдухи), яких налічувалося теж близько 20 тис.

У перший час Дорошенко визнавав зверхність польського короля й підтримував дружні стосунки з кримським ханом. Але головною метою своєї діяльності він вважав добитися визволення і об'єднання всіх українських земель у вільній, незалежній, самостійній Українській державі. Межі цієї держави мали охоплювати всі етнічно українські землі від Перемишля, Ярослава, Вісли і Німана на заході до Севська і Путивля на сході. Такими були в старі часи кордони «держави або Князівства Руського» і такими вони мали бути у козацькій державі.

Але здійсненню цієї мети заважали тодішні несприятливі обставини: на самостійність України посягали сусіди — Польща, Туреччина, Росія. Дорошенко усвідомлював, що Україні одній не втриматися, що їй необхідно обіпертися на одну з держав, проте, писав він від свого імені і від імені всіх козаків, вони «не бажають бути ні рабами, ні данниками, але хочуть залишатися вільними...». Він говорив, що, зважаючи на єдність в Україні і Росії віри, його «сердечним бажанням» є, щоб цією опорою була Росія, але за умови, «щоб в усіх містах і правої і лівої сторони воевод і царських ратних людей не було, щоб по містах скрізь управляли полковники та старшини козацькі...»

Оскільки ж російський уряд уже показав, що він хоче повністю підпорядкувати Україну своїй владі і поневолити український народ, Дорошенко вирішив об'єднати українські землі під зверхністю турецького султана і цим забезпечити незалежність Української держави.

Уже наприкінці 1665 — на початку 1666 р. Дорошенко поставив метою «вигнати всіх ляхів із України до Польщі», оволодіти Лівобережжям і об'єднати його з Правобережжям під однією булавою. У грудні 1666 р. козацькі загони разом з татарами розгромили 6-тисячний польський загін полковника Маховського біля м. Браїлова, недалеко

від Брацлава. У 1667 р. козацькі загони (24 тис. чол.) і татари, вигнавши польські війська з Кам'янця-Подільського і ввійшовши в Галичину, обложили польську армію біля Підгайців. Але через те, що запорожці під проводом кошового Сірка напали на Перекоп, татари, уклавши договір із поляками, поспішили відійти в Крим. Дорошенко замирився з поляками. Наприкінці 1667 р. він вів переговори з представниками царського уряду В. Дубенським і В.Тяпкіним про перехід цих українських земель «под его царского пресветлого величества высокую руку», але згоди не було досягнуто.

**Кріпосницька
політика гетьмана
І. Брюховецького.
Московські статті
1665 р.**

Гетьманом Лівобережної України залишився Іван Брюховецький. Забувши свої обіцянки поліпшити життя простих людей, він усіма силами захищав інтереси козацької старшини, сприяв загарбанню нею земель і посиленню експлуатації селян, міщан, рядових козаків. Оскільки це викликало велике незадоволення народних мас, він для кращого захисту класових інтересів старшини вирішив міцніше спертися на царський уряд. З цією метою у 1665 р. він з групою старшини поїхав до Москви і підписав там з царським урядом нові, так звані Московські статті 1665 р. За ними підтверджувалися привілеї козацької старшини, права і вольності козацькі. Але разом з тим за цими статтями посилювалася адміністративна й фінансова залежність гетьмансько-старшинської адміністрації від царизму. Право обирати гетьмана «по указу великого государя» зберігалося, але кожен обраний гетьман мав їхати до Москви царя «пресвітлі очі бачити». Якщо за Березневими статтями 1654 р. царський воевода з ратними людьми був лише в Києві, за Переяславськими статтями 1659 р. і в Чернігові, Ніжині, Переяславі, Умані, Брацлаві, то за цими, Московськими статтями російські воеводи з військами мали бути і в багатьох інших містах: у Полтаві, Кременчуку, Новгороді-Сіверському, Острі, Каневі, Гадячі, а також у Кодяку на Запоріжжі. При цьому якщо раніше воеводи займалися лише порядком у своїх військах, то тепер вони дістали право втручатися і в місцеві справи: збирали у царську казну податки з селян і міщан, грошові збори з винних оренд, податі з торгових людей. Царські війська повинні були забезпечуватися хлібними припасами з місцевих ресурсів. Київський митрополит мав призначатися з Москви і, отже, мусив підлягати московському патріархові.

Йдучи назустріч домаганням козацької старшини, царський уряд пожалував Брюховецькому боярський титул, а старшині, що прибула з ним,— дворянство. Брюховецький дістав підтвердження від царя на Гадяч з околицями як на рангове володіння, а спадковим його володінням стала Шептаківська волость у Стародубському полку. Старшина також одержала грамоти на володіння містами й селами та на «послушенство» населення, яке там жило.

Повстання 1666 р. на Лівобережжі

У 1666 р. в Україну стали прибувати царські воєводи з військами, Вони не зважали на місцеві порядки й звичаї, втручалися в управління, захоплювали землі, чинили всякі утиски місцевому населенню. Тоді ж почався перепис селян і міщан для визначення розмірів податків. Посилювала гніт і козацька старшина.

Внаслідок цього уже в 1666 р. на Лівобережжі і особливо на Переяславщині проти гніту та утисків старшини і царських воєвод спалахнули народні повстання. Вони становили значну небезпеку для старшини і царизму ще й тому, що одночасно розгорталось повстання козацької голоти й селян і на Дону під проводом Василя Уса.

Андрусівське перемир'я 1667 р.

Ослаблені тривалою війною, Росія і Польща 30 січня 1667 р. у с.Андрусіві, поблизу Смоленська, уклали угоду про перемир'я на 13,5 років. Росії Польща повертала Смоленськ і Сіверську землю. У складі Росії залишалися Лівобережна Україна і Київ (на 2 роки). Правобережна Україна та Білорусь і надалі мали перебувати під владою Польщі, Запорізька Січ повинна була бути під владою і Росії і Польщі, «в послушенстві під охороною та під високою рукою обох великих государів».

Отже, царський уряд, погодившись на поділ України на дві частини, порушив свої зобов'язання, дані ним у Переяславській угоді 1654 р. про захист України від зазіхань шляхетської Польщі.

Закріплення поділу України на дві частини, зафіксоване Андрусівською угодою, викликало велике незадоволення серед широких мас українського народу.

Повстання 1668 р. на Лівобережжі

Посилення з боку старшини, очолюваної Брюховецьким, кріпосницького гноблення, утиски царських воєвод, незадоволення Андрусівським перемир'ям викликали спалахи широких народних повстань, які на початок 1668 р. охопили майже все Лівобережжя. Повстанці відмовлялися платити податки,

громили найбільш ненависних орендарів, відкупників, напали на царських воєвод і ратних людей, виганяли, а часом убивали їх.

Брюховецький, щоб відвести удари від себе й старшини, намагався спрямувати ненависть повстанців лише проти представників царського уряду. Одночасно він почав переговори з турецьким султаном про передачу йому під владу України і про спільну боротьбу проти Росії.

Складною ситуацією на Лівобережжі вирішив скористатися Дорошенко. Пообіцявши Брюховецькому передати гетьманство на обох берегах Дніпра, Дорошенко у травні 1668 р. з'явився на Лівобережжі і вступив у межі Полтавщини. У червні 1668 р. у війську Брюховецького, що перебувало в районі Диканьки, піднялося повстання. Скориставшись тим, що повсталі козаки убили Брюховецького, Дорошенко проголосив себе гетьманом усєї України.

Але народні маси й більшість старшини не підтримали Дорошенка, який хотів віддати Україну під владу султанської Туреччини. Вони рішуче виступали на боротьбу проти Дорошенка, який змушений був відступити на Правобережжя до Чигирина.

**Обрання гетьманом
Д. Многогрішного.
Глухівські статті
1669 р.**

На раді в Новгород-Сіверському в 1668 р. гетьманом Лівобережної України обрали Дем'яна Многогрішного (1668—1672), генерального осавула, який був раніше чернігівським полковником. Він визнав владу царського уряду. Запоріжжя також виступило проти Дорошенка і в серпні 1668 р. обрало гетьманом запорізького писаря Петра Суховія, який орієнтувався на підтримку кримського хана. На Правобережжі з'явився ще один гетьман — Михайло Ханенко, який дотримувався польсько-шляхетської орієнтації.

З дозволу царського уряду в березні 1669 р. в Глухові зібралася рада, яка підтвердила обрання Многогрішного гетьманом і схвалила нові так звані Глухівські статті. Цар обіцяв, що права і вольності Війська Запорізького й гетьмана порушені не будуть. Щоб послабити невдоволення населення України свавіллям царських воєвод, а старшин — обмеженням їхньої влади, царський уряд залишив своїх воєвод з військами лише в п'ятьох містах (Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові та Острі), де вони мали відати тільки своїми ратними людьми і не втручатися в справи місцевої адміністрації. Податки мусила збирати козацька

України. Гетьман сам, без ради старшини, не мав права її карати і позбавляти посад. Без царського указу, й ради старшин він не міг посилати послів до чужоземних монархів. Гетьман і старшина обіцяли не приймати втікачів — селян з Росії, а тих, що вже втекли в Україну, повернути туди. На вимогу старшини ліквідовувалися наймані, компанійські полки, які були підпорядковані безпосередньо гетьманові.

Самойлович народився у сім'ї священика с. Ходоркова на Житомирщині, закінчив Києво-Могнлянську колегію і, як писав Самійло Величко, «достатньо знав козацько-руське письмо, був розумний, красної вроди, добрий, схильний та прихильний до всіх людей».

Самойлович послідовно боровся за об'єднання Правобережної України з Лівобережжям під владою російського царя і для досягнення цього неодноразово вів воєнні дії проти польських військ, Ханенка, Дорошенка, турків і татар. Він намагався повністю підпорядкувати своїй владі Запоріжжя. Багато років Самойлович був слухняним прихильником Москви, мирився з посиленням її влади в Україні. У Москві виховувалися два сини Самойловича, що пізніше стали полковниками, дочка його була одружена з боярином Ф. Шереметевим.

У своїй соціальній політиці Самойлович робив все для збагачення й посилення влади козацьких старшин. Він роздавав старшинам землі, створив своєрідну гвардію — бунчукових товаришів, якими ставали діти старшин, що потім призначалися на військові й адміністративні посади. Державна влада набувала дедалі більше старшинського, аристократичного характеру, а Самойлович дедалі частіше думав про спадковість гетьманства у його родині.

Складними за Самойловича були відносини української церкви з московською. З часу прийняття християнства українська церква була підпорядкована константинопольському патріарху. Але з проголошенням переходу України під владу московського царя московський уряд і московський патріарх намагалися поставити українську церкву у залежність від Москви. Митрополит Сильвестр Косів, його наступники Діонісій Балабан (1658—1663), Йоеиф Тукальський (1663—1675) та інші відстоювали незалежність української церкви.

У 1684 р. царський уряд і московський патріарх Йоаким стали наполягати, щоб Київська митрополія

перейшла під зверхність московського Патріарха. Гетьман Самойлович підтримав цю ідею, висунувши на пост Київського митрополита князя Гедеона Четвертинського, єпископа луцького, що переїхав на Лівобережжя і одружив свого небожа з дочкою гетьмана. Під тиском уряду 29 червня 1685 р. у Києві Київським митрополитом було обрано Гедеона Четвертинського. Восени того ж року у Москві патріарх Йоаким урочисто висвятив Гедеона на митрополита.

Оскільки проти цього виступали константинопольський та інші вселенські патріархи, московський посол звернувся до турецького візира, і той примусив патріархів згодитися на відлучення української церкви від Константинополя та підпорядкування її Москві.

Союз П. Дорошенка з турецьким султаном

Дорошенко, намагаючись об'єднати всі українські землі і домогтися незалежності Української держави, розширював свої міжнародні зв'язки в пошуках опори для здійснення власних задумів. Але Польща весь час прагнула відновити свою владу в Україні, для чого її війська влаштовували походи на Правобережжя. Татари спустошували українські землі, а в цей час ще й підтримували претендента на гетьманську булаву запорізького писаря Петра Суховія. Літом 1669 р. Суховій з татарами оточив Дорошенка з двотисячним загоном козаків біля с. Конопчі над Россю. Лише за розпорядженням султана татари припинили облогу, а козаки замість Суховія висунули в гетьмани уманського полковника Михайла Ханенка. Отже, татари для Дорошенка були ненадійними союзниками. А російський цар, уклавши Андрусівську угоду з Польщею, зламав Переяславський договір 1654 р.

За цих умов Дорошенко звернув свої погляди на Туреччину, щоб саме з її допомогою визволити Україну і досягти її незалежності. На раді старшин були вироблені умови протекторату турецького султана над Україною; Ці умови восени 1668 р. спеціальні послы Лев Бускевич і Григорій Білогруд відвезли до Константинополя. В умовах говорилось, що, за прикладом Хмельницького, козаки хочуть бути в союзі з Туреччиною, але не невільниками і не данниками, а вільними від усяких податків. З турецькою поміччю гетьман сподівався визволити всі українські землі до Перемишля, Самбора й Вісли на заході, до Мінської області на півночі, до Севська і Путивля на сході.

Запорізьке військо, як і раніше, вільно обиратиме гетьмана, українська церква залишиться під зверхністю царгородського патріарха, війська, що будуть приходити в Україну, перебуватимуть під владою гетьмана, турецький султан і кримський хан без згоди гетьмана не будуть укладати договорів з Польщею і Москвою. Турки і татари не матимуть права будувати на Україні мечетей, брати ясир і руйнувати міста і села.

Султан пішов на угоду з Дорошенком, і коли його послі повернулися з Царгорода, 10—12 березня 1669 р. загальна рада козаків у Корсуні вирішила «держати з турками дружбу».

Напад
турецьких військ
на Україну.
Бучацький договір
1672 р.

Султанська Туреччина й Кримське ханство, намагаючись скористатися становищем, що склалося в Україні в 60—70-х роках, посилили загарбницьку політику щодо українських земель. Здійсненню їхніх намірів сприяла угода право-

бережного гетьмана П. Дорошенка з турецьким султаном у 1669 р.

Улітку 1672 р. в межі України вторглася величезна армія, очолювана султаном Магометом IV, до складу якої входили турецькі війська, війська молдовського і валаського господарів, кримські татари. Разом з ними діяли і загони П. Дорошенка. Незначне польське військо не змогло протистояти цій навалі. 27 серпня 1672 р. 300-тисячне турецьке військо захопило фортецю Кам'янець-Подільський і рушило в Східну Галичину, на Львів. Польські війська під м. Бучачем (тепер Тернопільська обл.) були розгромлені.

Польський уряд змушений був укласти 18 жовтня 1672 р. в м. Бучачі мирний договір, надзвичайно тяжкий для Польщі. Вона зобов'язалася сплатити Туреччині велику контрибуцію (80 тис. талерів) і щорічно давати 22 тис. злотих данини. Поділля від Польщі відходило до Туреччини; Брацлавщина і Південна Київщина визнавалися козацьким володінням під управлінням П. Дорошенка, що ставав васалом турецького султана; інші території Правобережжя й Східна Галичина залишалися під владою шляхетської Польщі.

Але український народ не хотів жити під владою Туреччини. Проклинаючи Дорошенка, десятки тисяч козаків,

селян, міщан залишали свої насиджені місця на Правобережжі і переселялися на Лівобережну та Слобідську Україну.

**Боротьба
за возз'єднання
Правобережної
України
з Лівобережною
в складі
Російської держави
(1674—1676)**

Правобережжя. Місцеве населення добровільно здавало їм міста і села, не бажаючи бути під владою Туреччини та Дорошенка. До березня 1674 р. всі значні міста Правобережжя, крім Чигирин, де сидів Дорошенко, здалися російським і українським військам і склали присягу на вірність Росії. 17 березня 1674 р. у Переяславі почалася генеральна рада, на яку прибули також полковники й старшина десяти правобережних полків — Черкаського, Канівського, Білоцерківського, Корсунського, Брацлавського, Уманського, Могилівського (Подільського), Кальницького, Торговицького і Паволоцького. В присутності Ромодановського й Самойловича рада вирішила всі ці полки возз'єднати з Лівобережжям у складі Російської держави. Гетьман Правобережної України Ханенко, що прибув перед радою, склав булаву й бунчук, зрікся гетьманства і був поселений доживати віку в Козельці. Гетьманом рада обрала І. Самойловича, який став тепер гетьманом Правобережної і Лівобережної України.

**Переяславські
статті 1674 р.**

Боярин Ромодановський прочитав указ царя, яким затверджувалося обрання гетьмана, і оголосив статті, які дістали назву Переяславських статей 1674 р., на них старшини склали присягу. За цими статтями цар приймав під свою протекцію 10 правобережних полків «по прежнім статтям, каковы постановлены при прежних гетманах і по Глуховским статтям». Підтверджувалася заборона зносити гетьмана з чужоземними державами, гетьман не міг самовільно, без слідства й суду, карати старшин, без дозволу царя не можна було скидати гетьмана і т. п. Підтверджувався пункт із Глухів-

Російський уряд вирішив почати воєнні дії проти Туреччини й Дорошенка за відвоювання Правобережної України і возз'єднання її з Лівобережжям,

У 1674 р. російські війська під командуванням воєводи Г. Ромодановського й лівобережні козацькі полки на чолі з гетьманом І. Самойловичем вступили на

ських статей, за яким українцям заборонявся вільний продаж горілки й тютюну в Московській державі. Реєстр правобережних полків визначався в 20 тис. чол.

**Зречення
П. Дорошенка
та оцінка його
діяльності в
історіографії**

Дорошенко залишався в Чигирині, не підтриманий ні народними масами, ні більшістю старшин. Наприкінці 1675 р. він скликав у Чигирині козацьку раду і на ній зрікся гетьманської булави. Це зречення прийняв запорізький ко-

шовий отаман Іван Сірко.

На початку 1676 р. козаки Самойловича оточили Чигирин. Дорошенко виїхав за місто і поклав булаву перед Самойловичем.

Спочатку Дорошенко поселився в Сосниці на Чернігівщині, але незабаром його було викликано до Москви, де йому подарували будинок. Потім цар подарував йому маєток у с. Ярополче Волоколамського повіту під Москвою. У 1679—1682 рр. він був воєводою у Вятці, а потім повернувся в Ярополче, де и помер у 1698 р.

Так закінчив свою політичну діяльність один з найпалкіших борців за об'єднану самостійну Українську державу — гетьман Петро Дорошенко. Його прагнень і мрій не зрозуміли ні народні маси, ні більшість козацьких старшин, адже вони не могли примиритися з переходом України в залежність до «бусурменського» турецького султана. Лише з часом історики стали прихильно відгукатися про Дорошенка. Так, В. Антонович у праці «Про козацькі часи на Україні» писав: «Звернімо увагу ще на одного гетьмана, котрий з цілого їх ряду був *найбільш талановитим, найбільш розумним чоловіком і справжнім патріотом*, що дбав про долю свого народу. Таким гетьманом був Петро Дорошенко».

М. Грушевський в «Ілюстрованій історії України» так оцінював Дорошенка: «Був він чоловік великого духу, душею і тілом відданий визволенню України». Разом з тим Грушевський в «Очерке истории украинского народа» з співчуттям писав про трагічну долю Дорошенка: «Це — справжній герой дочасності, який викликає трагізмом свого становища і силою глибокий інтерес і співчуття».

Зречення П. Дорошенка гетьманства і відхід його з політичної арени в 1676 р. були важливою межею в боротьбі українського

народу за створення своєї національної держави, яка б об'єднала в своїх межах всі етнічні землі. Історики В. Смо-

лій і В. Степанков у працях «У пошуках нової концепції визвольної війни українського народу XVII ст.» (1992) і «Богдан Хмельницький» (1993) висунули думку, що «визвольна війна, що велася проти іноземного гніту за національну незалежність, відбувалася не в межах 1648—1654 рр., а 1648—1676 рр., з часу захоплення козаками Запорозької Січі (кінець січня 1648 р.) до капітуляції уряду П. Дорошенка (вересень 1676 р.). Її найбільш характерною особливістю було поєднання національно-визвольної боротьби з соціальною». Що дальша розробка проблем визвольної війни і сформування, характеру та історії Української козацької держави конче необхідна — сумніву ніякого немає, і тому вищевикладена ідея заслуговує всілякої уваги. Безумовно, що протягом 1648—1676 рр. відбувалася боротьба українського народу за утворення і утвердження Української самостійної об'єднаної держави. Але характер цієї боротьби, склад її учасників і противників у різні часи не був однаковим. У 1648—1654 рр. майже весь український народ, за винятком великих українських полонізованих магнатів і шляхтичів, під керівництвом козацьких старшин на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким єдиним фронтом виступив проти шляхетської Польщі, добився визволення більшості своїх земель з-під її влади і утворив свою національну козацьку державу. А в 1654—1676 рр. боротьба мала ряд інших рис: держава уже була створена, і йшлося уже про її зміцнення, але не стало попередньої єдності в самому народі, загострилися соціальні суперечності, виникали масові народні виступи, спрямовані не тільки проти іноземних поневолювачів, а й проти своїх старшин і гетьманів, численні бої відбувалися не лише проти польсько-шляхетських військ, а й проти турків, татар, російських підрозділів, доводилося чинити опір намаганням царського уряду обмежити автономію України і т. п. Отже, можна погодитись з В. Смолієм і В. Степанковим, що політичні події 1648—1676 рр. становлять собою ланки єдиного процесу боротьби українського народу за створення національної держави, її незалежність і територіальну цілісність. Але достатніх підстав для того, щоб увесь цей час вважати єдиним періодом визвольної війни, немає. Все ж таки визвольна війна, як єдиний процес із своїми характерними рисами, закінчилася в 1654 р., з укладенням Переяславського договору.

**Чигиринські походи
1677—1678 рр.
та їх провал**

Султанська Туреччина продовжувала загарбницьку політику щодо України. Замість Дорошенка у 1677 р. гетьманом і «князем

Малоросійської України» турецький уряд проголосив Юрія Хмельницького (1677—1681), який, перебуваючи в таборі Ханенка ще в 1669 р., під час битви його військ проти полків Дорошенка під м. Стебловом потрапив у полон до белгородських татар і за наполяганням Дорошенка був відправлений ними до Константинополя, де його ув'язнили. Намагаючись використати популярне ім'я Хмельницького, турецькі правителі організували в 1677 р. наступ 120-тисячного турецько-татарського війська, маючи на меті захопити Чигирин і Київ і завоювати надалі всі українські землі. Нападникам протистояли 32-тисячне російське і 20-тисячне козацьке військо на чолі з Ромодановським і Самойловичем. При найактивнішій підтримці населення вони витримали в Чигирині тритижневу облогу, завдавши при цьому турецько-татарським військам великих втрат, унаслідок чого останні змушені були відступити. Так званий перший Чигиринський похід закінчився невдачею.

У 1678 р. відбувся другий Чигиринський похід турецько-татарських військ кількістю в 200 тис. чол. Цього разу їм удалося захопити і зруйнувати Чигирин, але 70-тисячне російське і 50-тисячне козацьке військо на чолі з Ромодановським і Самойловичем зупинили загарбників і примусили їх відступити. Велику роль у відбитті навали відіграли запорізькі козаки, які на чолі з Іваном Сірком руйнували тили ворога, знищували його обози, окремі загони.

Відводячи свої війська з України, турецький уряд залишив у м. Немирові на Брацлавщині з невеликими загонами турецько-татарських військ Юрія Хмельницького як «правителя України». Будучи маріонеткою в руках турецького султана, Юрій Хмельницький з татарськими загонами нападав на українські міста й села, навіть на Лівобережжі, завдаючи великої шкоди населенню. Діставши рішучу відсіч від російських військ і українських козаків, Туреччина не наважилася продовжувати війну і пішла на замирення з Росією.

**Бахчисарайський
мирний договір
1681 р.**

У 1681 р. в Бахчисараї між Росією і Туреччиною та Кримським ханством була укладена угода про перемир'я на 20 років. Султан турецький і хан кримський зобо-

в'язалися не допомагати ворогам Росії, бути «його царської величності другомі — другом, а недругові — недругом». Туреччина й Кримське ханство відмовлялися від пре-

тензій на Лівобережну Україну й Київ, на містечка Васильків, Стайки, Трипілля, Радомишль, визнавали над ними, а також над Запоріжжям владу російського уряду. Але Правобережжя на південь від Києва — південна Київщина, Брацлавщина й Поділля — залишалося під владою Туреччини. Там гетьманом вважався Юрій Хмельницький. Оскільки придушити повстанський рух не вдалося, турецький уряд позбавив у тому ж 1681 р. Ю. Хмельницького гетьманства. У 1685 р. Ю. Хмельницького знову було призначено «гетьманом України», але через півроку він був страчений у Кам'янці-Подільському.

Укладення Бахчисарайського мирного договору зміцнило позиції Росії і примусило Польщу підписати з нею мир.

Утворення
«Священної ліги».
«Вічний мир» 1686 р.

Оскільки турецька агресія загрожувала не тільки Україні й Росії, а й іншим державам Європи, європейські держави, серед яких були Австрія, Польща та Венеція, створили так звану «Священну лігу», війська якої в 1683 р. під Віднем розгромили велику турецько-татарську армію. Внаслідок цієї перемоги Польща відновила свою владу над більшою частиною Правобережної України і стала шукати шляхів до укладення з Росією тривалого миру замість тимчасового Андрусівського перемир'я.

6 травня 1686 р. у Москві між Росією і Польщею був укладений «Трактат про вічний мир». Польща визнала за Росією Лівобережну Україну, Київ, Запоріжжя, Чернігове-Сіверську землю з Черніговом і Стародубом та Смоленськ. Північна Київщина, Волинь і Східна Галичина залишалися під владою Польщі, а Поділля — під владою Туреччини (в 1699 р. було приєднане до Польщі). Південна Київщина й Брацлавщина від містечка Стайок по р. Тясмин, де лежали міста Ржищів, Терехтемирів, Канів, Черкаси, Чигирин та ін., дуже спустошена турецько-татарськими й польсько-шляхетськими нападами, мала стати «пусткою», нейтральною територією між Росією й Польщею. Польський уряд обіцяв надати православним свободу віросповідання, а російський уряд діставав право їх затищати.

Підписавши «Вічний мир» з Польщею, Росія анулювала попередню угоду з турецьким урядом та кримським ханом і вступила до антитурецької «Священної ліги». Росія й Польща домовились про взаємодопомогу в боротьбі проти агресії Туреччини й Кримського ханства.

Таким чином, унаслідок численних нападів на Україну, тяжких воєн, що тривали понад тридцять років, українські

землі були дуже зруйновані, багато міст, містечок і сіл, особливо на Правобережній Україні, спустошено і обезлюднено. Не без підстав історики цей час на Україні називали періодом Руїни. Царський уряд не виконав своїх зобов'язань, які містилися в Переяславському договорі 1654 р., про безумовний захист українських земель. Виходячи лише з своїх розрахунків, він ігнорував інтереси України і пішов на розчленування, роз'єднання українських земель, що було великим лихом для українського народу.

Боротьба за
відвоювання
північного
Причорномор'я.
Кримський похід
1687 р.

Туреччина і Кримське ханство, тримаючи в своїх руках північне Причорномор'я й Приазов'я, закривали Росії й Україні виходи до Чорного й Азовського морів, своїми частими нападами спустошували південні українські й російські землі, гальмували їх господарське

освоєння, економічний і культурний розвиток, перешкоджали нормальним відносинам Росії і України з країнами Близького Сходу й Півдня. Дедалі більше поставала потреба ліквідувати постійно нависаючу загрозу турецько-татарських нападів, відкрити вихід до Чорного й Азовського морів.

Уклавши «Вічний мир» з Польщею у 1686 р., Росія вступила до антитурецької «Священної ліги», куди входили Австрія, Венеція й Польща, й почала готуватися до війни проти Туреччини та її васала — Кримського ханства.

У 1687 р. відбувся перший похід російських військ (100 тис. чол.) на чолі з боярином В. Голіциним і українських козаків під проводом гетьмана І. Самойловича на Крим. Похід розгорнувся в травні — червні, у велику спеку. Не вистачало води, продовольства, фуражу, до того ж татари запалили степ. І коли російські війська і українські козаки дійшли до р. Карачокрака (20 верст від Січі), Голіцин 17 червня наказав відступати. Вину за провал походу було звалено на Самойловича.

Скянення
з гетьманства
І. Самойловича

Ставши у 1672 р. гетьманом України, Іван Самойлович надто сильно піклувався про своє особисте збагачення, безмірно роздавав землі й уряди своїм численним

родичам, з старшиною, навіть вищою, рахувався мало, поводився з нею грубо, правив самовладно, прагнув зробити гетьманство спадковим. Це викликало гостре незадоволен-

ня старшинської верхівки, серед якої склалася змова проти Самойловича. Після невдачі першого Кримського походу 1687 р. старшина подала тодішньому всесильному правителю Росії бояринові В. Голіцину донос, в якому звинувачувала Самойловича в зносінах з кримським ханом, у зраді, поклала на нього вину за підпалений степу та провал походу і просила усунути його від гетьманства. З дозволу царського уряду 25 липня 1687 р. на р. Коломаці на козацькій раді, яка відбувалася в оточенні російських військ на чолі з Голіциним, Самойлович був скинутий з гетьманства. Після цього його й сина Якова відправили до Москви. Там їх катували, а потім вислали до Сибіру, де в 1690 р. Самойлович і-помер у Тобольську. Другого сина, Григорія, скарали на смерть у Севську.

Обрання гетьманом

І. Мазепи.

Коломацькі статті
1687 р.

Гетьманом на Коломацькій генеральній раді, на яку козаків було допущено не більше двох тисяч, 25 липня 1687 р. обрано генерального осавула І. Мазепу. Тут же були прочитані «прежние и ново-

прибавленные пункты», які дістали назву Коломацьких статей. Гетьман і старшина склали присягу цареві й підписали статті. Царів Петра і Івана та царівну Софію представляв князь В. Голіцин. Коломацькі статті, в основі яких лежали Глухівські статті, мали 22 пункти, причому нових було 5 статей. Хоча ці статті формально й підтверджували «прежние права и вольности» гетьмана, всього Війська Запорізького й «народу малороссийского», які містилися у Переяславському договорі 1654 р. і повторювалися у Глухівських статтях 1669 р., фактично вони далі обмежували владу гетьмана і в цілому автономію України.

Гетьмана козакам дозволялося обирати «по прежним их правам и вольностям», але лише з відома царя, а без його «челобитья и указу гетмана не обирать, так же из гетманства не отставливать». Гетьман не мав права без царського указу позбавляти посад генеральних старшин. Старшина й козаки мали стежити за гетьманом і, коли він розпочне якісь «ссоры», мусили доносити цареві. Московські воеводи з царським військом залишалися в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині і Острі, але не повинні були втручатися в місцеві справи. Реєстр козацький мав становити 30 тис. Резиденцією гетьмана призначено м. Батурин. При гетьмані в Батурині мусив стояти московський стрілецький полк, що мав утримуватися за місцевий кошт.

Гетьманові заборонялося мати зносини з чужоземними державами. «Ни с которыми государи,— говорилося у статтях,— таких ссылок чинить не велено для того, что от того чинятся в малороссийских городах многие ссоры». Гетьман не повинен був порушувати «вічного» миру з Польщею, мав на вимогу царя посилати свої війська проти Криму. Для захисту від нападу татар цар наказував на лівому березі Дніпра, напроти Кодака, побудувати фортецю, а на річках Самарі, Орелі, Берестовій і Орчику — «города и населить их малороссийскими жителями».

Якщо раніше цар міг видавати жалувані грамоти на маєтності лише особам, яким ці маєтності надані за гетьманськими універсалами, то за Коломацькими статтями мали «быть в своей силе» всякі царські грамоти, видані старшині або значним особам і без гетьманських універсалів. Цар обіцяв найбільш заслуженим із старшин надавати дворянські звання. Половина конфіскованого майна Самойловича переходила в царську казну, а половина — до скарбу Війська Запорізького.

Цар вимагав, щоб гетьман «под жестоким наказаньем» заборонив українським купцям торгувати тютюном і горілкою в Росії. Заборонялася українцям також торгівля з Кримом. Для плати війську, що перебувало за межами Росії, в основному в Україні, у Сєвську стали виробляти спеціальні гроші — «чехи». В Україні населення не хотіло приймати ці «чехи». Цар наказав приймати «чехи» нарівні з іншою чужоземною монетою, за невиконання цього наказу загрожувала кара на горло. «А если б кто противен учинился — и тем чинить смертная казнь».

Нарешті, царський уряд вимагав від гетьмана і старшин «народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением, чтоб были под одною их царского пресветлого величества державою обще, яко единой христианской веры, и никто б голосов таких не испушал, что малороссийский край — гетманского регименту, а отзывались бы везде единогласно: их царского пресветлого величества самодержавной державы гетман и старшина, народ малороссийский обще с великороссийским народом, и вольный переход жителям из малороссийских городов в великороссийские города имети».

Отже, царський уряд вперше відкрито заявив про своє прагнення поступово асимілювати народ український з російським «супружеством и иным поведением», а також

щоб ніхто не смів більше говорити про Українську державу під регіментом гетьмана і щоб обидва народи — російський і український — надалі були в одній самодержавній царській державі.

Новий гетьман Іван Степанович Гетьман І. Мазепа Мазепа (1687—1708) народився десь між 1632 і 1644 рр. Походив з українських шляхтичів Мазеп-Колединських, які мали маєтності, зокрема с. Мазепиці, на Білоцерківщині. Батько гетьмана Степан (Адам) під час визвольної війни 1648—1654 рр. пристав до Хмельницького і служив білоцерківським сотенним отаманом. Мати Марія (Магдалина), зі старого шляхетського роду Мокієвських, овдовівши, постриглася в черниці і з 1686 р. стала ігуменею Києво-Печерського Вознесенського монастиря. Будучи високоосвіченою жінкою, вона мала великий вплив на сина. Сестра Мазепи була одруженою з шляхтичем Войнаровським, але через те, що чоловік вимагав від неї прийняти католицтво, вона з ним розлучилася. Її син Андрій виховувався при дворі дяді — гетьмана.

Мазепа навчався в Києво-Могилянській колегії, а також в єзуїтській колегії у Варшаві чи Полоцьку. Службу почав при дворі польського короля Яна II Казимира як «покойовий дворянин». За його дорученнями їздив до Франції, Італії, Німеччини, в Голландії вивчав артилерійську справу. Став освіченою людиною, знав мови польську, латинську, німецьку, італійську, французьку, татарську і голландську. Після повернення до Варшави за дорученням короля їздив до Виговського (1659 р.), до Юрія Хмельницького (1660 р.). У 1663 р. відвозив Тетері гетьманські клейноди. У цьому ж 1663 р. Мазепа залишив службу у короля й деякий час жив у батьківському маєтку в Мазепинцях.

У 1669 р. Мазепа почав служити в гетьмана Дорошенка в Чигирині, де дієтав ранг генерального осавула, а потім писаря. У 1674 р. Дорошенко послав Мазепу у Крим і Туреччину просити військової допомоги, та на шляху його спіймали запорожці і хотіли стратити, але Сірко не дозволив і відправив до Самойловича. У- Самойловича Мазепа швидко завоював довір'я, виховував його синів і виконував різні доручення. У 1682 р. він став генеральним осавулом, а в 1687 р. зайняв пост гетьмана.

Маючи неабиякий природний розум і здобувши гарну освіту, Мазепа був видатним політиком, вправним оратором і водночас людиною хитрою, честолюбною, владолюб-

ною. Особливістю його характеру була природна вкрадливість, облесливість, уміння подобатися з першого разу, здібність привабити до себе людину і ошукати її. Оскільки оригінального портрета Мазепи не збереглося, про його зовнішність можна судити з розповідей сучасників. Цікавою є характеристика Мазепи в описі французького дипломата Жана Балюза про його перебування в Батурині (лист від 1704 р.). «Володар Мазепа,— писав Балюз,— вже поважного віку... Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, і їздець із нього знаменитий».

З перших днів свого гетьманування Мазепа сумлінно виконував повеління царського уряду й вірно служив йому. Уже в 1688 р. відповідно до Коломацьких статей 1687 р. почалося будівництво фортець, серед яких найважливішою була Новобогородицька (пізніше — Новомосковськ) на р. Самарі, що містилася на запорозьких землях, проти чого протестували запорожці. Для цього було зібрано близько 20 тис. козаків. У фортеці був посаджений московський воєвода з 4 тис. війська. Козаків використовували як робочу силу, як вартових, розвідників і т. п., причому утримувалися вони на власний кошт.

Другий Кримський похід 1689 р.

Українські козаки змушені були брати участь разом з російськими військами у другому Кримському поході. У березні 1689 р. вирушила на південь російська армія (112 тис. чол.) під командуванням князя В. Голіцина. 20 квітня на р. Коломаку до неї приєдналося козацьке військо на чолі з гетьманом Мазепою. Вони розбили передові татарські загони, і 20 травня підійшли до Перекопа. Але через велике виснаження та перевтому солдатів і козаків, нестачу води, провіанту і фуражу, нестерпну спеку Голіцин не наважився ввійти в Крим і 21 травня наказав відступати. 12 червня війська повернулися до Самари. 24 червня українські козаки й російські війська коло Коломака розійшлися і направилися по домівках.

Після повернення з походу у серпні 1689 р. Мазепа і понад 300 генеральних старшин, полковників та обслуги поїхали до Москви, щоб представитися царівні Софії і царям Іванові та Петрові. Але в цей час Петро I усунув Софію й відправив її до монастиря, Голіцина заслав на північ, а сам узяв владу до своїх рук. Мазепа швидко зорієнтувався, поїхав до Петра в Троїце-Сергіїв монастир і зумів

здобути таке довір'я молодого царя, що той не вірив ніяким доносам на гетьмана аж до його відкритого переходу в табір Карла XII, і не один раз нагороджував його, надавав привілеї, титули. За участь козаків у здобутті Азова в 1696 р. Мазепа дістав від царя дорогої хутра, в 1700 р. він одержав орден Андрія Первозванного, у 1703 р. йому надано Крупицьку волость у Севському повіті. Петро виклопотав Мазепі титул князя Святої Римської імперії.

Після невдачі Кримських походів 1687 і 1689 рр., які були першими серйозними спробами виступу Російської держави, при участі українського козацького війська, за відвоювання Північного Причорномор'я і Приазов'я, за захоплення Криму, в наступні роки боротьба не припинялась. У 1690—1694 рр. українські козаки здійснили немало походів. Вони билися з татарами під Очаковом, Кизикерменом, Перекопом і в інших місцях.

Азово-дніпровські походи 1695— 1696 рр.

Петро I, узявши в 1689 р. управління країною в свої руки, зразу ж зробив спробу вийти до Чорного моря. Для цього він організував Азово-дніпровські походи 1695

і 1696 рр. На відміну від попередніх невдалих походів на Крим, тепер наступ російських військ і українських козаків вівся в двох напрямках: на сході — проти фортеці Азов у гирлі Дону, а на заході — проти турецько-татарських фортець на пониззі Дніпра — Кизикермена (на правому березі Дніпра на місці нинішнього Берислава), "Гаванська та ін. Головний удар спрямовувався на Азов. Підійшовши до гирла Дону, російські війська (35 тис. чол.) 5 липня 1695 р. почали облогу Азова. Але через нестачу артилерії і відсутність флоту Азова тоді взяти не вдалося.

Воєнні дії російських військ і українських козаків (120 тис. чол.) на пониззі Дніпра під командуванням Б. Шереметева проти Кизикермена та інших фортець почалися 24 липня 1695 р. Завдяки умілим діям військ уже 30 липня кизикерменська залога капітулювала, а за нею й залоги Таванська та інших фортець. Внаслідок цього було ліквідовано важливі опорні пункти турецько-татарського панування на Нижньому Подніпров'ї.

Після побудови флоту у 1696 р. похід на Азов було повторено. На цю фортецю наступали сухопутні війська — російські (75 тис. чол.) під командуванням воєводи О. Шеїна і українські козацькі полки на чолі з наказним гетьманом чернігівським полковником Яковом Лизо-

губом (15 тис. чол.), якого Петро I характеризував як мужа добродісного і у воєнних трудах умілого. Друга частина російських військ і українських козаків (70 тис. чол.) діяла в пониззі Дніпра. Азов був оточений з суші й відрізаний флотом з боку моря. Внаслідок штурму, в якому відзначилися хоробрістю й умінням російські солдати й українські козаки, турецько-татарський гарнізон фортеці 19 липня 16% р. капітулював. Взяття Азова стало значною перемогою російських військ і українських козаків у боротьбі за визволення Північного Причорномор'я.

Вихід до Азовського моря Росія відвоювала, проте Керченська протока продовжувала перебувати в руках турків і татар, і Чорне море залишилося недоступним для російського флоту.

Константинопольський мир 1700 р.

Союзники Росії у війні з Туреччиною — Польща, Австрія, Венеція — у кінці 1698 р. почали мирні переговори з Туреччиною і в 1699 р. в м. Карловцях (тепер м. Карло-

ваць у Хорватії) уклали мирні угоди. Росія теж уклала на два роки перемир'я, яке в 1700 р. замінив Константинопольський мирний договір. Азов з навколишньою місцевістю залишався за Росією. На Дніпрі мали бути зруйновані фортеці. Росія припиняла виплату данини кримському хану.

Отже, від Коломацької ради 1687 р. до початку Північної війни в 1700 р. на вимоги царського уряду українські козаки брали участь у численних боях проти турків і татар, а селяни й міщани мусили постачати російські війська, які проходили через українські міста й села, квартирами для постоїв, підводами, провіантом, фуражем. Їх начальники безборонно притісняли, а то й просто знущалися над місцевим населенням. «От уже 11 літ,— писав Мазепа царю Петрові I,— вершиться війна з Кримом і всі війська московські йдуть через нашу землю. Люди терплять, бо їм топчуть трави й хліб, витинають і випалюють байраки. Гінці безперестанно їздять не тільки з царськими грамотами, ай з воєводськими листами, вимагають від жителів собі корму й пиття, а ні — то б'ють і безчестять навіть старшину козацьку. Хоч і є царський указ, аби без царських грамот і гетьманських проїжджих аркушів нікому нічого не брати, але на то ніхто не дивиться й знати того не хоче».

У другому листі Мазепа писав: «За 12 літ з початку свого гетьманства я зробив 11 літніх і 10 зимових походів — тож не тяжко всякому розсудити, які труднощі,

убитки й розір від тих безперестанних походів терпить Україна».

Разом з тим гетьман Мазепа, віддано служачи цареві й використовуючи його підтримку, сприяв збільшенню земельних володінь козацьких старшин, роздавав їм дедалі більше скарбових та інших маєтностей, прагнучи створити міцну аристократичну верству, привілейований стан, який був би соціальною опорою Української держави. Хоча гетьман і здійснював деякі заходи, щоб обмежити розміри панщини і різних поборів у старшинських маєтках, повинності, що їх мусили виконувати посполиті, безперервно зростали, визиск їх збільшувався, посилювалося зубожіння козацтва й міських низів. Все це викликало незадоволення народних мас і приводило до масових повстань, які Мазепа з допомогою царських військ жорстоко придушував.

2. Соціально-економічний розвиток і суспільно-політичний лад в Україні

Адміністративно-політичний устрій Лівобережжя (Гетьманщини)

Визвольна війна 1648—1654 рр. закінчилася проголошенням на Переяславській раді 1654 р. входу України до складу Росії. Але внаслідок складних умов бо-

ротьба українського народу за возз'єднання всіх українських земель у складі Української держави не завершилась. Північна Буковина разом з Молдовою, до якої входила, залишилася під гнітом султанської Туреччини, Закарпаття — під владою Угорщини, Східна Галичина — у складі Польщі. Правобережжя за Андрусівським перемир'ям 1667 р. і «Вічним миром» 1686 р. залишилося під владою Польщі. Отже, до складу Росії ввійшла Лівобережна Україна з Києвом, під її впливом перебувало Запоріжжя, яке потім офіційно ввійшло до її складу. У складі Російської держави залишалася Слобожанщина.

Лівобережна Україна з Києвом після Переяславської ради 1654 р. в офіційних документах царського уряду почала називатися Малоросією, а в багатьох місцевих писаних пам'ятках і в усній мові часто іменувалася Гетьманщиною. Вона обіймала територію нинішніх Чернігівської, Полтавської, західну частину Сумської та Харківської областей, східну частину Черкаської, Київської областей.

Як і в усій Росії, верховна влада в Лівобережній Україні належала російському цареві. Здійснювалася вона в перші роки до 1663 р. через Канцелярію в малоросійських

справах Посольського приказу, а з 1663 р. — через Мало-російський приказ.

У перший час у складі Росії, відповідно до Березневих статей 1654 р. і статей, що підписувалися в наступні роки при обранні нових гетьманів, Україна мала своєрідне, якого не мала жодна інша адміністративна одиниця Росії, козацько-старшинське самоврядування, військо, суд, податкову систему, митні кордони.

На чолі управління Україною стояв гетьман, який обирався на Генеральній військовій раді і затверджувався царським урядом.

Новообраному гетьманові представник царського уряду вручав клейноди — атрибути гетьманської влади: булаву, бунчук, корогву (прапор) і печатку з зображенням козацького герба: на зеленому тлі козак з мушкетом на плечі. Головна корогва мала малиновий або блакитний чи жовтий колір; прапори полків, сотень, запорізьких куренів були різних кольорів — червоні, жовті, жовто-блакитні, сині, жовто-зелені, зелені, білі, сіро-блакитні та ін. Гетьманові належала безпосередня військова й цивільна влада в Україні. На час відсутності гетьмана або для виконання окремого доручення (наприклад, виступати на чолі частини козацьких військ у який-небудь похід) призначався або обирався з числа старшини так званий наказний гетьман.

При гетьмані існувала генеральна рада, до якої входили полковники й генеральна старшина, що відала управлінням окремими галузями життя (писар, обозний, підскарбій, суддя, хорунжий, бунчужний, осавули). Вони мали обиратися на військовій раді, але насправді часто призначалися гетьманом і затверджувалися царським урядом.

Військовими й адміністративно-територіальними одиницями були полки, яких на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. існувало 10: Київський, Ніжинський, Переяславський, Чернігівський, Стародубський, Лубенський, Прилуцький, Гадяцький, Миргородський, Полтавський. Очолював полкову адміністрацію полковник, який за звичаєм мав обиратися на полковій раді. Але здебільшого полковників призначав гетьман за погодженням з представниками царського уряду. Помічниками полковника була полкова старшина: обозний, суддя, писар, осавул, хорунжий.

Полки поділялися на сотні, очолювані сотниками, які мали обиратися на сотенній раді, але часто їх призначав гетьман або полковник. При сотникові була сотенна старшина: писар, отаман сотенного міста, осавул, хорунжий.

Сотні поділялися на курені, очолювані курінними отаманами. Козаки села, які разом становили курінь, підлягали отаману, а селяни — виборному війту.

Містами, які мали магдебурзьке право (Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб та інші великі міста), управляли виборні магістрати, а тими, що не мали цього права, ратуші, теж виборні. На чолі міського управління стояли війти, яких спочатку обирало населення, а з часом стали призначати гетьмани або полковники.

Вирішальну роль в управлінні містами відігравали заможні групи населення, причому дедалі більше в справі міст втручалася козацька старшина.

В Україні продовжували діяти місцеві суди — генеральний, полкові, сотенні, сільські, міські, які вели судочинство на основі звичаєвого права, Литовських статутів, магдебурзького права, пізніше — російських законів і т. ін.

В усій системі адміністративного управління й судах керівна роль належала козацькій старшині і українським шляхтичам, що з кожним роком зосереджували в своїх руках дедалі більше земель та багатств, поступово перетворюючись на феодалів.

**Соціально-економічні
наслідки
визвольної війни
1648—1654 рр.**

Визвольна війна 1648—1654 рр. внесла значні зміни і в соціально-економічний розвиток України, Внаслідок героїчної боротьби народних мас був знищений польсько-шляхетський режим, ліквідо-

вані земельні володіння польських та великих українських полонізованих магнатів і шляхтичів, а також католицького духівництва. Ці землі, а також землі вільні, «пустоші» перейшли до відання скарбу Війська Запорізького, тобто перетворилися на феодалну скарбову власність. А села, розташовані на цих землях, стали вільними військовими поселеннями. У цих поселеннях, за переписом 1666 р., налічувалося 24 604 двори, не рахуючи дворів козацьких. Посполиті (так від польського слова «поспільство» — маса, простий народ — називали спочатку селян і міщан, а потім здебільшого селян) позбулися повинностей на користь польських магнатів і шляхтичів, яких не стало, і тривалий час ухилялися від виконання їх на користь скарбу І українських старшин-феодалів, зводячи їх до мінімуму. Отже, на українських землях, які ввійшли до складу Російської держави, внаслідок визвольної війни 1648—1654 рр. було серйозно підірвано феодално-кріпосницький лад.

Вільним військовим станом було козацтво, в обов'язки якого входило несення військової служби. За Березневими статтями 1654 р. козацький реєстр мав становити 60 тис. чол. Але козацька старшина, боячись незадоволення козацьких мас, тривалий час не наважувалася приступити до складання реєстру, бо фактично козацтва наприкінці визвольної війни було набагато більше — близько 300 тис. чол. Козаки звільнялися від виплати податків і виконання повинностей на користь гетьманського правління й старшини, які накладалися на посполитих. Козаки також мали право участі у Генеральних військових радах, зокрема у тих, на яких обиралася старшина.

У перший час після визвольної війни 1648—1654 рр. селяни порівняно вільно могли переходити в козацтво, але з кожним роком старшина дедалі більше обмежувала ці переходи. До того ж багато селян не могли ставати козаками через свою бідність, оскільки козаки мушили споряджатися в походи й нести військову службу на власний кошт. «Як осіли люде,— розповідали старожили с. Горчаків Стародубського полку,— тогдa можнійшіє пописалися в козаки, а подлійшіє осталися в мужиках».

Населення міст України позбулося гноблення польських магнатів і шляхтичів. Тепер міщани, козаки й козацька старшина дістали можливість вільно займатися промислами й торгівлею.

Отже, визвольна війна, основною рушійною силою якої було селянство, серйозно розхитала й підірвала феодально-кріпосницькі відносини в Україні. Проте повністю вони не були знищені. Насамперед у ході війни не всі феодальні маєтності були ліквідовані. Залишилися земельні володіння в руках православних монастирів і церков, а також частини українських шляхтичів, особливо на півночі Чернігівщини, що брали участь у визвольній війні. Але основне — зберігся старий, феодальний спосіб виробництва, який базувався на феодальній власності на землю і експлуатації феодально-залежного населення.

Феодально-кріпосницька політика козацької старшини Українська козацька старшина й панство, які після визвольної війни зосередили в своїх руках політичну владу й стали панівною силою в адміністративному управлінні України, всіляко намагалися заволодіти якнайбільшою кількістю земель і багатств, стати великими землевласниками-феодалами і повністю відновити феодально-кріпосницький гніт та експлуатацію селян, бідних міщан, рядових козаків.

Старшина, шляхтичі, вище духівництво прибирали до своїх рук передусім землі.

Універсалами гетьманів, а то й «листами» полковників, царськими грамотами, яких добивалася старшина, надавалися землі і юридично оформлялося старшинське, шляхетське й монастирське землеволодіння.

Основними, найбільш поширеними формами старшинського землеволодіння були рангові маєтності і землі, які ставали довічною, спадковою власністю старшини. Рангові землі давалися із скарбового фонду — вільних військових поселень — старшині гетьманськими універсалами за службу відповідно до посади (рангу — звідси назва рангові) в умовне тимчасове користування для «кормління» на час зайняття даної посади. За своїм характером рангові маєтності були подібними до помісного землеволодіння в Росії. Одержуючи рангові землі, старшина діставала й право на «всякое належное послушенство» посполитих, що жили на цих землях.

Поряд з ранговими маєтностями старшина одержувала за гетьманськими універсалами й царськими грамотами землі: на «вічне», «зуполне» («повне») володіння; на «вспарте» або «на подпору дому», тобто на підтримку господарства; і «до ласки військової», до розпорядження військової влади.

Одночасно з земельними наданнями від гетьманської адміністрації й царського уряду старшина збільшувала свої земельні володіння й іншими способами. Вона захоплювала вільні, пустуючі землі й заселяла їх втікачами з Правобережжя та інших місць, яких на три — п'ять років звільняла від виплати податків і виконання повинностей, створюючи таким чином слободи. Минали роки слобід, і ці поселенці ставали підданими старшини. Розширювала свої володіння козацька старшина й скуповуванням, вільним чи примусовим, селянських та козацьких земель, а також прямим, насильним захопленням земельних ділянок, що належали селянам і козакам. Такими ж способами збільшували свої земельні володіння шляхтичі й монастирі.

Поступово відновлювалися і збільшувалися побори й повинності, які мусили виконувати посполиті за користування землею на користь Війська Запорізького, тобто військового скарбу, і на користь старшини. Феодальна рента, яку одержували землевласники, в той час існувала в усіх трьох формах: відробітковій, продуктивій і грошовій.

Селяни й міщани мушили утримувати царські війська, що стояли в Україні, давати продовольство і фураж найманним охотницьким полкам, які були при гетьмані, — компанійцям (кінним) і сердюкам (піхотним), будувати й ремонтувати укріплення, мости, лагодити шляхи, заготовляти сіно й дрова для гетьманського двору тощо. На утримання гетьманської адміністрації, війська, суду посполиті платили велику кількість податків і зборів. Це були стація, яка бралася продовольством і грішми, показанщина (податок на виробництво горілки), тютюнова десятина, яку сплачували селяни, що сіяли тютюн, мита від продажу горілки, дьогтю, тютюну, від млинарського збору за помел зерна, мита на довіз (індукта) і вивіз (евекта) товарів та ін. Збирання мит досить часто віддавалося на відкуп (в оренду).

Одночасно з податками й зборами на користь скарбу і гетьманської адміністрації магістратські і ратушні селяни й міщани платили ще й на утримання магістратів і ратуш.

Козацька старшина, дістаючи землі на «ранг», захоплюючи пустища та інші земельні простори, намагалася всі ці землі перетворити на свої довічні, спадкові володіння, а посполитих, що жили на цих землях, зробити своїми кріпаками. Але відразу цього старшині добитися не вдалося, оскільки серед народних мас ще надто сильними були дух визвольної війни й антикріпосницькі настрої. Через це в перші роки другої половини XVII ст. панщина не набула значного поширення. Залежні від старшини селяни обробляли їхню землю, збирали врожай, косили сіно, рубали дрова і виконували інші роботи. Але основними були чинш і данина. На своє утримання старшина збирала з селян зерно, м'ясо, мед, льон, коноплі тощо. Такий самий характер мали й побори та повинності, що їх виконували селяни в монастирських маєтках.

, **Економічний
розвиток
Лівобережної
України**

Незважаючи на тривалі війни, спустошливі напади польсько-шляхетських і турецько-татарських військ, на Лівобережжі в другій половині XVII ст. розвивалися сільське господарство, промисли, ремесла, торгівля, зростали міста. Піднесенню продуктивних сил сприяло значне збільшення кількості населення внаслідок масового переселення селян, міщан, козаків на Лівобережжя, зокрема в його південну частину, з Правобережжя, особливо після Андрусівського перемир'я

1667 р. На кінець XVII ст. в Лівобережній Україні проживало близько 1,5 млн чол. населення.

Основними галузями в сільському господарстві були землеробство й скотарство. У землеробстві переважало трипільля, але в багатоземельних малонаселених південних степових районах існувала й перелогова, а в північних лісистих т— підсічна, вирубна системи. Як тяглову силу використовували волів і коней. Сільськогосподарські знаряддя, як і раніше, були примітивними. Це були сохи, рала, борошни, коси, серпи, граблі, вила, ціпи. У цей час з'явився так званий важкий плуг. Сіяли пшеницю, жито, ячмінь, овес, гречку, просо, вирощували льон, коноплі, тютюн, огірки, капусту, буряки, цибулю, моркву та ін. Через недосконалу техніку землеробства врожаї були низькими: на родючих чорноземах сам-4, сам-5 і тільки інколи сам-8, сам-10, а на піщаних ґрунтах навіть сам-3 і сам-2. Посівні площі розширювалися за рахунок освоєння пустищ і розкорчовування лісових ділянок. Зокрема, значно більшими, у зв'язку з розвитком гуральництва й пивоваріння, стали площі, зайняті під житом і ячменем, а також під льоном і коноплями, оскільки попит на прядиво зростав як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

На Лівобережжі було багато садів. Розвивалося і скотарство: випасали волів, коней, корів, овець, кіз, розводили свиней. Поширеними були бджільництво, рибальство, полювання.

Розвивалася промисловість, причому дедалі більше ставало підприємств мануфактурного типу, в яких існував певний поділ праці і застосовувалася як примусова праця селян, залежних від старшини і монастирів, так і праця вільнонаймана.

Важливе місце в економіці України посідало гуральництво, яким уже в 70—80-х роках XVII ст. мали право займатися тільки козаки, в першу чергу козацька старшина, та заможні міщани. Було багато вітряних і водяних млинів, що виробляли велику кількість борошна, пшона, круп.

Розвивалися й лісові промисли, особливо добування поташу — білого порошку з деревної золи, що використовувався при виготовленні скла, лугів та ін., а також виробництво дьогтю. Поташних буд найбільше було в північних, лісових місцевостях — на Чернігівщині і Стародубщині. Багато вироблялося також селітри, що йшла на виготовлення пороху. Селітра, як і поташ, користувалася великим попитом як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

На півночі Лівобережжя, особливо на Чернігівщині, Ніжинщині й Стародубщині, зосереджувалася основна частина рудень, де з болотних і озерних руд виплавлялося залізо, з якого виробляли лемеші, чересла, сошники, дріб, картеч для війська тощо. Діяли також гути,- в яких виготовлялося віконне скло і скляні вироби.

Промислові підприємства створювалися переважно в маєтках старшини, у володіннях монастирів.

Одночасно з промислами розвивалися й різноманітні ремесла: ковальське, теслярське, бондарське, гончарне, шевське, кравецьке, ткацьке, шкіряне та ін.

Після визвольної війни внаслідок ліквідації хижацького господарювання польських магнатів і шляхтичів, завдяки кращим умовам значно швидше стали розвиватися міста Лівобережжя, яких у 1665 р. разом з сотенними містами й містечками налічувалося близько 90. Серед міських жителів стало багато козаків.

Міста, особливо найбільші — Київ, Переяслав, Чернігів, Стародуб, Ніжин, Новгород-Сіверський, Полтава та ін.,— стали значними промисловими й торговими центрами, в яких ремісники й торгові люди становили до третини населення. Широко розвивалося ремесло. Серед міських ремісників, більшість яких об'єднувалися в цехи, були фахівці близько 300 спеціальностей. Серед міського населення зростало соціальне розшарування, внаслідок якого виділялися заможна верхівка міста і збіднілі міщани, міський плебс, який вів боротьбу проти багатіїв. Усі міста, як магістратські, так і ратушні, дедалі більше підпадали під владу козацької старшини.

Розвиток сільського господарства, промислів, ремесла, зростання міст і збільшення кількості міського населення сприяли розширенню товарно-грошових відносин, піднесенню внутрішньої й зовнішньої торгівлі. Лівобережжя було покрите густою мережою торгів і ярмарків, де продавалися як місцеві сільськогосподарські продукти й ремісничі вироби (хліб, олія, мед, прядиво, посуд та ін.), так і привізні товари (російські, шльонські (сілезькі) суконні й шовкові тканини, голландське й швабське полотно, дорогі вина, перли та ін.). Купці України торгували з Молдовою, Валахією та іншими землями, що перебували під владою Туреччини, їздили в Данціг, Кенігсберг, Відень, міста Сілезії та в інші місця, ;

Важливе значення мала торгівля з Росією. У той час у Російській державі все більше посилювався обмін, посту-

пово зростав товарний обіг і невеликі місцеві ринки зливалися в один всеросійський ринок. Економічні зв'язки України з Росією ставали дедалі тіснішими.

Українські купці були постійними гостями в російських містах. Вони вивозили в Росію худобу, шкіри, вовну, віск, горілку, тютюн, мед, сало, поташ, селітру, скло, дзеркала, скляний посуд та інші товари. В Україну з Росії довозилися риба, металеві вироби (цвяхи, голки, ножі, коси та ін.), хутра, особливо соболіні, дорогі тканини та ін. У торгівлі з Росією найважливіше місце посідали Стародуб, Чернігів, Кррлевець.

На схід від Лівобережної України, Слобідська Україна лежала територія Слобідської в другій половині України, що охоплювала землі, які XVII ст. нині входять до складу Харківської, східної частини Сумської,

північної частини Донецької і Луганської областей. Слобідська Україна була південною окраїною Російської держави. До неї входила частина сучасних Белгородської, Курської та Воронежської областей. Вона ще наприкінці XVI ст. була майже безлюдною й зазнавала частих нападів кримських татар. У першій половині і особливо з середини XVII ст. територія Слобожанщини стала швидко заселятися головним чином за рахунок переселенців з Правобережної й Лівобережної України — українських селян, міщан, козаків, які втікали сюди від гніту польських магнатів та шляхтичів, рятуючись «от разоренья, от безбожних ляхов и от татар». Крім того, сюди втікали від гніту панів і російські селяни та старообрядці, Що зазнавали релігійних утисків. Поселялися тут і російські служилі люди, які будували укріплення і несли сторожову службу, оберігаючи населення від нападів кримських татар.

Уже в середині XVII ст. переселенці заснували ряд міст — Острогозьк, Лебедин, Охтирку, Суми, Харків і багато містечок, сіл, хуторів і слобід (від останнього слова пішла й назва Слобідська Україна). Населення швидко зростало, і вже наприкінці XVII — на початку XVIII ст. на Слобожанщині налічувалося близько 250 тис. українських і російських поселенців.

Втікачі з України переносили на Слобожанщину й козацький устрій, який нагадував лад Лівобережжя. Як і на території Лівобережжя, на Слобожанщині існували козацькі полки, що були військовими й адміністративно-територіальними одиницями. У другій половині XVII ст. тут

було п'ять полків: Харківський, Охтирський, Сумський, Острогозький (Рибінський), Ізюмський. Усіма справами відали в полку полковник і полкова старшина — обозний, суддя, хорунжий і писар. Слобідські полки в адміністративних і військових питаннях були підпорядковані белгородському воєводі, а через нього — спочатку Розрядному приказу в Москві, а з 1688 р. — Посольському приказу.

Головними заняттями слобожан були хліборобство і скотарство. Розвивалися також ремесла й промисли: винокуріння, пивоваріння, млинарство, в місцевостях, багатих на ліс, — виробництво смоли й дьогтю. Видобували також сіль, особливо в районі Тора (в районі нинішнього Слов'янська) й Бахмута.

На території Слобідської України розвивалися феодално-кріпосницькі відносини. Козацька старшина, монастирі, заможні козаки й міщани зосереджували в своїх руках дедалі більше земельних володінь та інших багатств і ставили в залежність від себе й експлуатували населення: підданих селян («пашенних мужиків»), козаків-підпомічників, міську бідноту, підсуєдків і «робітних людей», що добували сіль на Торських і Бахмутських соляних промислах.

Селяни, що жили на землях феодалів і були їх підданими, мусили відбувати на них «послушенство», тобто виконувати різні роботи — обробляти їхні поля, косити сіно, возити дрова тощо — не менше одного-двох днів на тиждень, і платити чинш.

Не в однаковому становищі залишалися й козаки. Були повноправні, виборні козаки — компанійці, які відбували військову службу, і козаки-підпомічники, які часто не мали свого господарства, а жили при заможних козацьких дворах і обслуговували Старшину та виборних козаків або давали їм провіант, гроші і т. п.

Посилювався також і гніт царизму. Майже в усі значні міста призначались царські воєводи, які утискували місцеве населення, установлювали повинності й оброки і обмежували права козаків.

Гноблені народні маси Слобожанщини протестували проти гніту феодалів-старшин і царських воєвод. Вони брали участь у повстанні 1668 р., що розгорнулося на Лівобережжі, а також підняли велике повстання в 1670 р. під впливом селянської війни на чолі з Степаном Разіним.

**Політичне
та економічне
становище
Запоріжжя**

На півдні України лежали землі Запорізької Січі, які займали нинішні Запорізьку, Дніпропетровську, частково й Кіровоградську області і після визвольної війни

1648—1654 рр. формально входили до складу Лівобережжя і мусили підпорядковуватись гетьманові. За Андрусівською угодою 1667 р. Запоріжжя мало підкорятись Росії і Польщі. Але фактично Запорізька Січ, не визнаючи влади Польщі, мала тісні зв'язки з Росією. За «Вічним миром» 1686 р. Запоріжжя офіційно ввійшло до складу Російської держави.

^Центром Запоріжжя в другій половині XVII ст. була Базавлуцька (Чортомлицька) Січ, що містилася в 1593—1709 рр. на о. Базавлуці, біля нинішнього с. Капулівки Нікопольського району Дніпропетровської обл. Вона займала вигідні позиції (обмивалася гирлами річок — Чортомлика, Підпільної і Скарбної) і укріплювалась земляним валом заввишки 13 м та ровом. У центрі Січі була велика площа, навколо якої містились козацькі курені й будинки старшини. Тут, у самій Січі, постійно проживало від 6 до 12 тис. січовиків.

Вищим органом влади на Запоріжжі, як і раніше, була військова рада, в якій мали право брати участь усі козаки. Але фактично на ній часто не була присутньою значна частина рядових, бідних козаків, яка сторожувала на віддалених від Січі пунктах, працювала в зимівниках старшини і т. ін.; На чолі управління Січчю стояли кошовий отаман і його помічники — писар, суддя, осавули. Куренями управляли курінні отамани.

^Хоч Запоріжжя адміністративно підпорядковувалося гетьману Лівобережжя, проте кошові отамани часто зносилися безпосередньо з російським урядом. На Запоріжжі стояли загони царських військ, очолювані воеводою.

Запорожці займалися рибальством, полюванням, бджільництвом, скотарством, особливо конярством і, через постійну загрозу татарсько-турецьких нападів, меншою мірою, ніж населення Лівобережжя, хліборобством. Поширеним заняттям на Січі було ремесло. Запорожці виготовляли човни — чайки, байдаки, дуби, рибальські каюки, виробляли порох, відливали залізні й свинцеві ядра для гармат та ін.

Запоріжжя підтримувало широкі торговельні зносини з Лівобережною і Правобережною Україною, Слобожанщиною, з Росією. Торгувало воно й з Кримом, Туреччиною,

Польщею, Литвою. Вивозили запорожці рибу, шкіри, хутро, мед, віск, рогату худобу, коней, довозили хліб, сіль, зброю, боєприпаси, сукна та ін.

Як і в інших районах України, на Запоріжжі козацька старшина зосереджувала в своїх руках великі земельні володіння й багатства (хліб, човни, зброю та ін.) й поступово ставила в залежність від себе козацьку голоту, сірому, зокрема з числа втікачів від панського гніту, змушувала її працювати на себе. Це викликало незадоволення голоти й загострення боротьби.

Проте у цей час на Січі не було кріпацтва і сюди стікалися всі незадоволені кріпосницьким гнітом. Січ через це відігравала роль важливого осередку антифеодальної боротьби. Запорожці брали участь у всіх антифеодальних рухах, які розгорталися в Україні.

Разом з тим Запорізька Січ була великою силою у боротьбі проти іноземних загарбників — шляхетської Польщі, султанської Туреччини й кримських татар. Особливо багато успішних походів проти турків і татар здійснили запорожці під проводом Івана Сірка, якого вони вісім разів обирали кошовим отаманом. Сірко походив, очевидно, з козацької слободи Мерефи (біля Харкова). За дві версти від Мерефи він заснував слободу Артемівку, де й жила його сім'я. Під керівництвом Сірка запорожці успішно воювали проти польських шляхтичів, турків і татар. Сірко був талановитим ватажком, кмітливим і мужнім. Татари називали його «урус-шайтаном» («руським чортом»). Помер він 1 серпня 1680 р. і похований у с. Капулівці.

Усні перекази пов'язують з іменем Сірка написання запорожцями турецькому султану листа у відповідь на пропозицію султана Магомета IV Запоріжжю визнати його владу й перейти до нього на службу.

«Ти — шайтан турецький,— писали запорожці,— проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретарі Який ти в чорта лицар?.. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмось, землею і водою будем битись із тобою. Вавілонський ти кухар, македонський колесник, ерусалимський броварник, олександрійський козолуп. Великого і Малого Єгипту свинар, татарський сагайдак, каменецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого бога дурень, свиняча морда... різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт!

Отак тобі козаки відказали, плюгавче!.. Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день такий у нас, як і у вас, поцілуй за те ось куди нас!..

*Кошовий Отаман Іван Сірко
зо всім кошем запорізьким».*

Цей лист став основою для картини І. Репіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові».

Відносини України і кримських татар

Відносини запорізьких козаків і взагалі України з кримськими татарами в різні часи були неоднаковими. Як відомо, у XV — першій половині XVII ст. відбувалися численні напади татарських орд на українські землі, пограбування їх і виведення в рабство невільників. За підрахунками львівського професора Я. Дашкевича, протягом XV — першої половини XVII ст. татари й турки знищили й вивезли з України близько 2—2,5 млн чол., причому не менше половини з них залишалися в Криму як невільники-раби, багатьох жінок забирали в гареми. Як писав у своїх мемуарах турецький мандрівник Евлія Челебі, за переписом населення 1666—1667 рр. серед населення Кримського ханства тоді було 187 тис. татар, 20 тис. вільних представників інших національностей (вірмени, греки, євреї, караїми) і 920 тис. невільників, в основному українців. Отже, близько чотирьох п'ятих населення Кримського ханства були українці. Наявність великої кількості українців, в тому числі українок-наложниць у гаремах, зумовила певні зміни в генетичному, демографічному і культурному відношеннях у Криму.

З середини XVII ст. стає значно слабшим напруження у відносинах між Україною і Кримом. Зміцніле козацтво, Українська козацька держава стали твердою перепорою для татарських набігів на Україну. Між Україною, передусім Запорізькою Січчю, і кримськими татарами розгортаються політичні, економічні, зокрема торговельні, та інші зв'язки. Гетьмани Хмельницький, Виговський, Дорошенко, Самойлович, запорізькі кошові отамани намагалися забезпечити мирні відносини з Кримом, уклали договори й союзи з кримськими ханами. Навіть за часів, коли запорізьким кошовим був Іван Сірко, який багато разів воював проти кримців, були періоди, коли між татарами і запоріжцями зберігалися мирні, добросусідські відносини. Відомий факт, що коли гетьман Самойлович

висловив докір Сірку за те, що він дозволяє кочувати й пасти худобу татарам на запорізьких землях, Сірко глузливо відповів, що в татар тепер недорід на траву, а якщо ми, «живучи з татарами по-сусідськи, помагаєм одні одному, то це розумному ніскільки не дивно».

Становище
Правобережжя
й західноукраїнських
земель

На Правобережній Україні в другій половині XVII ст. йшли численні війни, які несли краєві руїни, а народним масам тяжкі страждання. За Андрусівською угодою 1667 р. Правобережжя (без Києва) поверталось під владу шляхетської Польщі. Проте всією територією Правобережжя Польща спочатку оволодіти не змогла, оскільки значна її частина перебувала в руках протурецької групи старшини на чолі з П. Дорошенком. Наприкінці XVII ст. Східна Галичина й Правобережжя залишалися в складі шляхетської Польщі. На цій території тоді проживало 1700—1750 тис. чол. населення. Польські магнати й шляхтичі відновили там тяжкий феодально-кріпосницький гніт і національно-колоніальне гноблення. Були відновлені польський адміністративний устрій, польські органи влади. Правобережжя ділилося на чотири воєводства: Київське, Волинське, Брацлавське і Подільське, а Східна Галичина — на два: Руське і Белзьке. Воєводства складалися з повітів.

Магнати й шляхтичі, відновивши кріпацтво і скорочуючи земельні наділи селян, примушували їх відробляти на Правобережжі 4—5, а в Галичині 5—6 днів на тиждень. Крім того, селяни мусили виконувати ще різноманітні додаткові повинності (шарварки), платити грошовий чинш, натуральну данину (курей, гусей, яйця, овець, свиней, мед тощо).

Надзвичайно обтяжливими були повинності й податки, якими обкладалися селяни на користь держави (поголовний податок — податок з кожного дорослого члена селянської сім'ї, подимний — від двору, стація — на утримання війська та ін.).

Крім того, селянин перебував у повній владі феодала, який міг його карати, втручатися в особисті справи, продати, подарувати, як річ. Тяжким було й життя міського населення. Міщани платили на користь феодалів і держави численні податки (чинші, капщину, десятину з меду, худоби тощо); виконували повинності (підводну, сторожову, ремонтували фортеці та ін.). Польський уряд всіляко галь-

мував розвиток торгівлі й ремесла в українських містах, що вело до їх застою й деградації.

Польська адміністрація, магнати й шляхтичі посилювали також національне й релігійне гноблення українського населення, намагаючись його денаціоналізувати, полонізувати й покатоличити. Вони закривали православні церкви й монастирі, насильно змушували православних приймати католицизм або уніатство, закривали українські школи, друкарні, знищували книги, переслідували українську мову й культуру. За постановою польського сейму 1696 р. в судах і діловодстві на правобережних українських землях запроваджувалася польська мова, а в Галичині й на Поділлі — латинська. Православні шляхтичі були позбавлені права засідати в сенаті, обіймати будь-які урядові посади.

Північна Буковина в другій половині XVII ст. входила до складу Молдови. Її населення терпіло гніт султанської Туреччини. Світські й духовні феодалі дедалі більше закріпачували й експлуатували селян. Але особливістю тут було те, що, крім панщини й податків на користь українських і молдовських феодалів, селянам та міщанам доводилося платити данину й турецькому султанові. Крім того, на відміну від Східної Галичини й Правобережжя, на Буковині релігійний гніт набував форми переслідування християн з боку мусульманського духівництва.

Більша частина Закарпатської України в другій половині XVII ст. входила до складу Трансільванського (Семіградського) князівства, що перебувало у васальній залежності від Туреччини. На Закарпатті у той час жило 300 тис. українців, угорців, румунів і словаків. Українські, угорські, австрійські (німецькі) феодалі експлуатували селян і міщан. Селяни відробляли 3—4 дні постійної панщини на тиждень та додаткові дні, а також мусили сплачувати різні податки й побори феодалам (за дозвіл на одруження, за право одержати в спадщину батьківське майно та ін.). Зазнавали вони й національно-релігійного гніту. Селяни, бідні міщани протестували, йшли в Карпати до опришківських загонів, що вели боротьбу проти гнобителів.

Таким чином, на всіх українських землях у другій половині XVII ст. посилювалися феодально-кріпосницькі відносини й гноблення народних мас.

3. Народні рухи в останній третині XVII ст.

Участь народних мас України у селянській війні під проводом Степана Разіна

Трудящі України вели вперту боротьбу проти соціального й національного гніту. Вони вели цю боротьбу спільно з російськими народними масами, гноблення яких, як і трудящих інших національностей Росії, з боку царизму й поміщиків посилювалося. Яскравою сторінкою цієї спільної боротьби народних мас проти феодально-кріпосницького гніту була селянська війна під проводом Степана Разіна, яка тривала від 1667 до 1671 р. і охопила Дон, Поволжя, Слобідську Україну та інші території. Активну участь у ній брали російські й українські селяни, донські, запорізькі й слобідські козаки, а також трудящі інших національностей Поволжя — марі, мордва, чуваші, татари, удмурти, башкири.

Селянська війна під проводом Степана Разіна, яка мала яскраво виражений антикріпосницький характер, викликала значне посилення боротьби селянсько-козацьких мас в Україні. Багато українських козаків, селян і робітних людей Торських соляних промислів боролися проти поміщиків і царських військ у загонах Степана Разіна. Степан Разін, знаючи про незадоволення населення Слобідської України, послав на початку серпня 1670 р. сюди кілька повстанських загонів з-під Царицина, щоб вони підняли повстання. Пішли, зокрема, загоны під керівництвом брата Степана Разіна Фрола, отаманів Федора Шадри, Якова Гаврилова, названого брата Степана Разіна українського козака з Опішні Олексія Хромого, якого на Дону називали Леськом Черкашенином.

У ніч на 9 вересня 1670 р. до м. Острогозька підійшов передовий загін разінців на чолі з Федором Шадрою. Місцевий полковник Іван Дзиковський, незадоволений, як і чимало інших козацьких старшин, обмеженням царським урядом політичної ролі старшини, підтримував ще з 1668 р. зв'язки з Разіним і тепер розпорядився пропустити разінців до міста через потайні ворота.

Разінців підтримало бідне населення Острогозька. Повстанці вбили приказного Івана Горелкова, а потім скарали й воеводу Мезенцева, ліквідувавши таким чином у місті воеводську владу. Після цього загін разінців і повсталих острогозьців 10 вересня 1670 р. підійшов до м. Ольшанська і при активній підтримці населення взяв його. Але

група козацьких старшин разом з російськими поміщиками й духівництвом влаштували змову. Напавши зненацька на повстанців, змовники захопили Івана Дзиковського та інших керівників повстання. Всі вони 29 вересня 1670 р. були «казнены смертю... на площаді расстреляны из мушкетов». Страшним катуванням були піддані й рядові повстанці.

Повстання, придушене в Острогозьку, спалахнуло в інших містах Слобожанщини. 14 жовтня 1670 р. загін донських козаків на чолі з Олексієм Хромим захопив Маяцьк і Цареборисів (тепер с. Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської обл.). Разом з місцевими козаками й робітними людьми Торських соляних промислів, що приєдналися до них, разінці рушили на Балаклію, Зміїв, Чугуїв, Мерефу, Колонтаїв. Опорним центром повстанців став Зміїв. Отже, восени 1670 р. повстанням була охоплена більшість міст Слобідської України.

Лише за допомогою значних військових сил царському урядові вдалось придушити повстання на Слобожанщині. Були розбиті також основні сили Степана Разіна. Селянська війна проти феодально-кріпосницького гніту, в якій єдиним фронтом виступали російські, українські народні маси та трудящі інших національностей, зазнала поразки. Але боротьба народних мас за своє визволення продовжувалась.

Народні повстання на Лівобережжі

На Лівобережжі рядові козаки й селяни, змучені здирствами старшин і монастирів, незадоволені невдалим і виснажливим походом на Крим, у липні 1687 р. виступили проти своїх експлуататорів. Уже на кінець липня повстання охопило значну територію Лівобережжя — Гадяцький, Прилуцький, Переяславський, Лубенський, Миргородський, Стародубський, Чернігівський полки. Повстанці нападали на маєтності старшини, шляхти і монастирів, убивали їхніх власників і орендарів, розбирали худобу, хліб та інше майно. Історичні джерела підкреслюють антифеодальний, народний характер повстання. Так, у Лизогубівському літописі говориться, що «чернь і мужики панов своїх, а паче ариндаров грабовали, а иных... в смерть забивалы, по городам і в войску».

Повстання охопило й козацьке військо — як головний табір, що стояв на р. Коломаці, так і козацькі полки, які перебували поблизу Запоріжжя. Козаки почали розправлятися з старшинами, захоплювати їхніх коней і пожитки.

Проте Мазепа, спираючись на наймані сердюцькі й компанійські полки та царські війська, жорстоко придушив повстання. Малюючи розправу над повстанцями, літописець Величко писав, що «едним виннейшим руки и ноги поламано, другим голови неистовие оттинано, третях на шибеницах вешано, четвертих на худобах карано, з пятих глупство киями виганяно».

Але хоч повстання 1687 р. було придушене, народна боротьба не припинялася.

Зокрема, великих розмірів набрали селянсько-козацькі виступи влітку 1689 р., після другого походу в Крим. Унаслідок того невдалого походу «многое тогда от войска московского и козацкого на Голицына и гетмана было роптание и клятва». Генеральний суддя М. Вуяхевич, що був тоді наказним гетьманом (Мазепа поїхав до Москви), писав Мазепі, що йому важко тримати народні маси в покорі, бо «люди його не слухаються, властей не поважають, розбігаються в різні сторони». «Що можемо зробити,— писав Вуяхевич,— з якимись кількома тисячами дворян проти великого числа неслухняних. Не так страшні нам невірні татари, як свої нехристи, що страху божого не мають і начальства не слухають».

Виступ Петрика
Своєрідним був виступ під проводом Петра Іваненка, або Петрика.

Петро Іваненко (Петрик) — полтавський уродженець, був одружений з племінницею генерального писаря Василя Кочубея, старший канцелярист Генеральної військової канцелярії. Весною 1692 р. Кочубей послав Петрика з якимось дорученням із Батурина до Полтави, після виконання якого Петрик втік на Запоріжжя, де був обраний військовим писарем. Петрик став виступати проти гетьмана і панування Москви в Україні, причому визволення українських земель з-під влади царя планував здійснити з допомогою кримських татар.

Поїхавши з групою січовиків до Криму, Петрик 26 травня 1692 р. уклав договір з кримським ханом. Текст цього договору опублікував у 1927 р. проф. О. Оглоблін (Оглоблін Ол. Договір Петрика з Кримом 1692 р. Ювілейний збірник в честь Д. Багалія. К., 1927). Договір був складений від імені «князівства удільного Київського, Чернігівського і всього війська Запорізького городового й народу малоросійського», до якого мали бути приєднані Правобережжя — «чигиринська сторона з усіма городами» і частина Слобідської України. Це князівство, тобто

Україна, і Крим зобов'язувалися тримати між собою «вічний мир і братство» та оборонятися від зазіхань Москви й Польщі. Крім того, за договором Україна і Крим мали право безмитної торгівлі, українцям дозволялось вільне рибальство, полювання й добування солі на нижньому Дніпрі.

Уклавши договір з кримським ханом, Петрик з 20 тис. татар влітку 1692 р. прибув на Запоріжжя, де до нього приєдналося всього чоловік п'ятсот голоти, що й обрала його гетьманом. Петрик став розсилати по Україні універсали з закликами «визволити Україну від тиранства Москви і немилостивих панів». Він закликав народні маси до боротьби проти Польщі й Москви, виступав проти старшин, проти «чортів-панів», орендарів і «дуків, що їм царі маєтності надавали».

Загони Петрика й татар, вийшовши з Січі, вступили на південь Гетьманщини, на територію Полтавського полку, береги Орелі і Ворскли. Населення окремих міст, зокрема Царичанки й Китайгорода, підтримали Петрика. Але полтавці вчинили йому опір, проти нього виступили лівобережні козацькі полки під проводом Мазепи і російські війська воеводи Б. Шереметева та князя Барятинського. Татари стали втікати, а разом з ними й Петрик з своїми прихильниками.

Після цього татари разом з Петриком ще не раз напали й руйнували українські землі. 1693 р. вони вторглися в Полтавський полк, 1694 р.— у Переяславський, 1696 р.— знову в Полтавський полк.

Мазепа, щоб позбутися Петрика, пообіцяв за його вбивство дати тисячу рублів. Якийсь Вечірченко наспів Петрика й проколов списом, але і його вбили.

Козацтво і визвольна боротьба на Правобережжі.
С. Палій

Невимовно тяжкий соціальний і національний гніт на Правобережжі і на західноукраїнських землях викликав протест з боку гноблених селян і міщан. Вони відмовлялися виконувати повинності, втікали від панів, інколи об'єднувалися в опришківські загони (в Галицькому Прикарпатті), нападали на маєтки шляхтичів, їхніх власників убивали, а майно роздавали біднякам. Але найбільше селян тікало на південну Київщину і Брацлавщину, на Правобережне Подніпров'я, де у 80-х роках XVII ст. виникли нові козацькі полки. Наприкінці 70-х ро-

ків XVII ст. польський уряд під тиском магнатів і шляхти фактично ліквідував козацтво на Правобережжі. Коли в 1679 р. помер козацький гетьман Остап Гоголь, що служив польському урядові, уряд не призначив нового гетьмана. А з загонів козаків, які ще залишилися, організували наймані військові загони. Але оскільки польський уряд своїми силами й найманими загонами не міг справитися з турецько-татарськими нападами, король видав у 1684 р. універсал, підтверджений у 1685 р. сеймовою конституцією, який узаконив існування козацьких полків, визнав їх права і вольності і дозволив займати землі навколо Корсуня, Черкас, Чигирини, Лисянки, Умані, понад Тясмином і Тікичем.

Найбільш видатними організаторами й керівниками козацьких полків стали полковники Семен Палій — у Фастові, Самуїл Іванович (Самусь) — у Богуславі, Захар Іскра — в Корсуні і Андрій Абазин — у Брацлаві.

Найвизначнішими серед них був Семен Пилипович Гурко, якого запорожці прозвали Палієм. Походив він з козацького роду з м. Борзни Ніжинського полку. Наприкінці 70-х років пішов на Запорізьку Січ, де в походах проти татар і турків відзначився хоробрістю і мужністю. Будучи полковником, у 1684 р. оселився на Фастівщині, де став ватажком правобережного козацтва, очолив боротьбу всіх знедолених проти польсько-шляхетського наступу.

Створення козацьких полків активізувало визвольний рух народних мас Правобережжя. Селяни, міщани, козаки піднімалися проти магнатів і шляхтичів, виганяли або вбивали їх, палили панські маєтки, захоплювали в них збіжжя, худобу та інше майно, усували від влади польських урядовців. Наприкінці XVII ст. значна територія Київщини, Брацлавщини й Поділля фактично визволилася з-під польсько-шляхетського панування і там був відновлений козацький устрій. Зміцнилися козацькі полки з центрами у Фастові, Вінниці, Брацлаві, Корсуні, Богуславі,

Козацькі полковники, і передусім Палій, очолюючи народну боротьбу, ставили за мету повністю ліквідувати польсько-шляхетський режим і возз'єднати Правобережжя з Лівобережжям у складі Російської держави. Ще в 1688—1689 рр. Палій через гетьманський уряд Лівобережжя звертався до царя з проханням прийняти Правобережжя під свою владу. Але через те що Росія була зв'язана «Вічним миром» з Польщею (Польща виступала як союзник Росії у війнах проти Туреччини, а з початку

XVIII ст.— проти Швеції), царський уряд не міг позитивно розв'язати цього питання. Він таємно допомагав правобережним козакам — посилав їм жалування, порох, свинець, залізо, різні подарунки; дав згоду на те, щоб Палій з козаками перейшов на Запоріжжя, а вже звідти на Лівобережну Україну.

У той же час визвольна боротьба на Правобережжі проти шляхетської Польщі наростала і в 1702—1704 рр. вилилася у велике народне повстання.

4. Культура України в другій половині XVII ст.

Загальна характеристика розвитку української культури Ліквідація внаслідок визвольної війни 1648—1654 рр. польсько-шляхетського режиму сприяла розвитку української культури.

Водночас польсько-шляхетська й турецько-татарська агресія, численні війни, спустошливі напади чужинців, що тривали протягом другої половини XVII ст., вели до знищення культурних цінностей, гальмували як економічний, так і культурний розвиток. Оскільки на територіях, що перебували у складі Росії — Лівобережжі, Слобожанщині, Запоріжжі — польсько-шляхетського гноблення не існувало і вони були краще захищені від нападів, тут склалися більш сприятливі умови для розвитку, культури, вона розвивалася інтенсивніше, ніж на Правобережжі і на західноукраїнських землях.

Освіта і друкарство Після визвольної війни 1648—1654 рр. на Україні у багатьох селах існували початкові (дяківські) школи, в яких навчалися діти козаків, селян, духівництва. Учителями здебільшого були дяки.

У містах продовжували існувати школи, утримувані братствами, в них учні вивчали мови — слов'яно-руську, латинську, грецьку, польську, діалектику (мистецтво вести полеміку), граматику, риторіку, піїтику, а у вищих класах — математику, астрономію і музику.

Головним осередком освітнього, наукового, літературного і всього культурного життя України і в другій половині XVII ст. залишався Київ, Визначну роль відіграла Київська (Києво-Могилянська) колегія. У ній навчалося щороку близько 1 тис. учнів як з України — діти козацької старшини, духівництва, рядових козаків, міщан, так і з Росії, Білорусі, Молдови, Сербії, Чорногорії, Болгарії, Греції

та інших країн. У Київській колегії навчалися, а потім викладали визначні вчені й письменники — Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський, Інокентій Гізель та ін.

Немало вихованців Київської колегії, які стали видатними діячами освіти й культури, такі як Єпіфаній Славинецький, Арсеній Сатановський, Симеон Полоцький та ін., переселилися до Росії і відіграли визначну роль у розвитку російської культури. Вони організовували в Росії навчальні заклади, зокрема духовні училища, працювали в галузі літератури, науки, книгодрукування, музики та ін. Слов'яно-греко-латинську академію в Москві в 1687 р. заснував вихованець Київської колегії білорус Симеон Полоцький. Серед перших її викладачів було багато українців, вихідців з Київської колегії.

На українських землях, підвладних Польщі,—у Східній Галичині й на Правобережжі — продовжували існувати єзуїтські, протестантські та уніатські школи.

Відкритий у Львові в 1661 р. університет польсько-шляхетські кола також використовували для полонізації й окатоличення українського населення.

Багато українців, передусім дітей козацьких старшин, шляхтичів, духівництва навчалася в закордонних університетах — у Лейпцігу, Гейдельберзі, Лейдені, Геттінгені, Страсбурзі, Падуї, Лондоні, Парижі, Празі та ін. Так, за кордоном навчалися письменники М. Смотрицький, Сильвестр Косів, Інокентій Гізель, Феофан Прокопович та ін. Україна взагалі не відгороджувалася від Європи, від західної культури.

Сучасники відзначали високий рівень письменності і культурності українського населення в XVII ст. Павло Алепський, що в 1654 р. з своїм батьком антиохійським патріархом Макарієм подорожував Україною, у своєму щоденнику писав, що, починаючи з міста Рашкова, «по всій козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях». «Дітей у них,— пише далі Алепський,— більше, ніж трави, і всі вміють читати, навіть сироти».

Велике значення для розвитку й поширення культури на Україні мали друкарні, які існували в другій половині XVII ст. у Києві при Києво-Печерській лаврі, в Новгороді-

Сіверському, Чернігові, Львові і в деяких інших містах (всього одинадцять). На першому місці стояла друкарня Києво-Печерської лаври, що протягом другої половини XVII ст. випустила в світ 117 видань, які розходилися не тільки по Україні, а знаходили свого читача і в Росії, Білорусі, Молдові, Болгарії, Сербії. Книги, що вийшли з друкарні Києво-Печерської лаври, мали гарне поліграфічне оформлення (чіткий шрифт, красивий орнамент, гравюри тощо).

Взагалі в Україні шанувалася книга, в Київській колегії, в школах, у старшин було немало книг, вони мали гарні бібліотеки.

Розвиток літератури.

Усна народна творчість

В Україні продовжувала розвиватися література, яка ґрунтувалася на традиціях попередніх часів, у центрі літературного процесу стояли викладачі Київської колегії, київські церковні діячі, письменники і вчені.

Як і раніше, писались полемічні твори, авторами їх переважно виступали представники вищої православної ієрархії (Галятовський, Баранович, Гізель та ін.).

Розвивалася ораторсько-проповідницька проза, житійна й паломницька література. Серед проповідників, які здебільшого відображали ідеологію панівного класу, значне місце займали випускники і викладачі Київської колегії, зокрема ректор цієї колегії Іоаникій Галятовський, проповіді якого зібрані в збірнику «Ключ разумвния» (1659), та ігумен Пустинно-Миколаївського монастиря Антоній Радивилівський, проповіді якого видані в двох книгах — «Огородок Марии богородицы» (1676) і «Венец Христов з пропов-бдей недбльных» (1688).

Визвольна війна 1648—1654 рр., приєднання України до Росії, тривала й напружена боротьба проти іноземних загарбників посилили інтерес до історичного минулого. На цьому ґрунті з'явилася історично-мемуарна проза. Найбільш значними історичними творами були «Синопис», авторство якого приписується архімандритові Києво-Печерської лаври Інокентію Гізелю, і «Хроніка з літописців стародавніх» ігумена Києво-Михайлівського монастиря Феодосія Сафоновича. Важливим жанром історичних творів стали козацько-старшинські літописи, в яких найбільш широко описувалася героїчна боротьба українського народу в період визвольної війни і автори яких відбивали

ідеологію козацької старшини, що поступово перетворювалась у феодалів. На першому місці серед цих творів стоїть літопис Самовидця, опис подій у якому доведений до 1702 р.

Широкого розмаху набула поезія. Автори, серед яких у цей час стало більше представників нижчого духовництва, мандрівних дяків, канцеляристів, писали поряд з віршами на релігійну тематику і вірші світського характеру, в яких відображалися життя людей, їхні настрої, почуття (світська лірика), вірші гумористичні, панегіричні та ін. Але особливо велике значення мали близькі до народних дум і пісень історичні вірші. У них автори оспівували переважно героїку визвольної війни 1648—1654 рр., звеличували Богдана Хмельницького, оповідали про перемоги народу над польсько-шляхетськими загарбниками, картали зрадників-старшин та ін. («Висипався хміль із міха», «Дума козацька о Берестецькім звиченстві» тощо).

У другій половині XVII ст. значно ширше, ніж раніше, розвинулася шкільна драма. П'єси писалися викладачами Київської колегії, а виконавцями були школярі. Від 1673 до 1695 р. збереглося понад 20 текстів шкільних драм.

Основний зміст шкільної драми становили релігійні, біблійні, міфологічні або історичні сюжети (прославлення святих, всяких добродієвських понять — надії, любові, віри, розуму та ін.). У перервах між діями ставилися інтермедії — сценки з народного життя. Велику популярність у народі мав вертеп — ляльковий театр, в якому зображувалося життя й дії простих людей, показувались їх розум, дотепність, кмітливість.

Події визвольної війни 1648—1654 рр., подальша боротьба проти іноземних загарбників викликали піднесення усної народної творчості. У час війни і в перші роки після її закінчення виникло багато народних дум, історичних пісень і переказів, у яких на першому плані стояла народно-визвольна боротьба проти польських магнатів і шляхтичів, проти шляхетської Польщі, оспівувалися славні перемоги народу, прославлялися Богдан Хмельницький, Нечай, Богун, Кривоніс (Перебийніс), Морозенко, Іван Сірко та інші ватажки, подавався епічний образ героїчного народу. Велику популярність серед широких мас мали дума про Хмельницького й Барабаша, пісні про перемогу під Жовтими Водами, про Корсунську битву, про похід козацьких військ у Молдову, про смерть Хмельницького та ін.

У народних думках і піснях цих часів відбито також соціальне розшарування, класові суперечності між бідняками й багатіями, боротьбу між заможними козаками-дуками й сіромою. Особливо яскраво це змальовано в думі про козака-нетягу Феська Ганжу Андибера. Потягаючи в «три березини» дуків-сребреників, козаки-нетяги, друзі Ганжі Андибера, промовляли:

«Ей, дуки, — кажуть, — ви, дуки! 1 !
За вами всі луки і луки, —)
Нігде нашому брату, козаку-нетязі, стати
І коня попасти!»

Музичне мистецтво На тексти народних дум створювалася невідомими композиторами музика. Народні співаки — козаки-бандуристи — часто самі створювали тексти й музику і розносили їх по всій Україні. Починається також музична, обробка народних пісень. У цей час були оброблені такі пісні, як «Та нема гірш нікому» і «Ой під вишнею, під черешнею». Продовжує розвиватися багатоголосий, партесний спів. Гарний хор і оркестр мала Київська колегія. У розвитку музичного мистецтва в Україні у другій половині XVII ст. визначне місце належало композиторові і теоретикові музики М. П. Ділецькому, який написав трактат «Граматики пенія мусікійського», підручник «Ідея граматики мусікійської», розвивав нотну систему запису музики (замість крючкової) і партесний спів, гаряче підтримував ідею використання народних мелодій у процесі музичної творчості.

Архітектура і образотворче мистецтво Архітектура й будівництво в другій половині XVII ст. в Україні продовжували розвиватися на місцевій самобутній народній основі. Водночас вони зазнавали впливу російської і західноєвропейської архітектури. Українські архітектори запозичували й творчо застосовували прийоми стилю барокко (від італійського Багоссо — вигадливий, химерний), для якого характерними були декоративна пишність, вигадливість, мальовничість.

На селі і значною мірою в містах як будівельний матеріал використовувалось переважно дерево. Саме з дерева будували хати селян, міщан, козаків, часто й будинки козацької старшини, сільські церкви. У містах частіше споруджували будівлі з цегли й каменю — гетьманські палаци, будинки старшини, магістратів, споруди монастирів,

церков. Якщо на Правобережжі міста майже не розвивалися, то міста Лівобережжя й Слобожанщини, насамперед Київ, Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Батурин (у ньому з 1669 по 1708 р. перебувала гетьманська резиденція), Харків, Суми, Стародуб та ін., інтенсивно розбудовувалися. Наприкінці XVII ст. в Києві російський зодчий Йосип Старцев збудував кам'яні собори Микільського (1690—1696) і Братського (1690—1693) монастирів, архітектор Йоганн Баптіст — Троїцький собор у Чернігові (1679—1695). Він же з Мартином Томашевським спорудив Преображенський собор Мгарського монастиря біля Лубен (1684—1692), Покровський собор у Харкові (1689) та ін. До визначних пам'яток кам'яної архітектури цих часів належать також Іллінська церква в Суботіві, збудована при Богдані Хмельницькому, і Троїцька церква Густинського монастиря біля Прилук (80-ті роки XVII ст.).

Загальною тенденцією у розвитку образотворчого мистецтва в Україні в другій половині XVII ст. був дедалі ширший відхід художників від релігійних тем і підвищення інтересу до світських сюжетів, реального життя, образів і переживань людей. Під впливом стилю барокко багато творів живопису відзначалися пишністю, декоративністю, яскравим колоритом, грою кольорів. Найважливішими пам'ятками монументального живопису є іконостаси, зокрема іконостас Єлецького монастиря в Чернігові (1669—1676), Богородчанський іконостас, створений для скиту Манявського майстром Іовом Кондзелевичем з Волині, іконостаси, виготовлені в 1667—1700 рр. Іваном Рутковичем із Жовкви, та ін.

Будинки прикрашалися різьбою по дереву, різноманітним орнаментом, картинами, зокрема популярними малюнками на теми «Козак Мамай» і «Чайки».

Розвивалося писання портретів гетьманів, полковників, іншої старшини. Високого рівня досягла гравюра, особливо на міді.

Розцвітали різні галузі народного мистецтва: килимарство, вишивання, гаптування, художнє ковальство, литво, кахельне, гончарне виробництва та ін.

Українська культура розвивалася у тісних зв'язках з: **РОСІЙСЬКОЮ** і **БІЛОРУСЬКОЮ** культурами. При цьому уже в XVII ст., зокрема в його другій половині, українська культура справляла особливо великий вплив на культуру російську. Про це відомий фахівець з історії української

культури професор І. І. Огієнко в своїй книзі «Українська культура» писав так: «...І український вплив широкою річкою покотився на Москву і дедалі він ширшав все більше та більше. Українці принесли з собою всю свою велику культуру, і вплив їхній одбився на Москві на всьому житті. Він одбився на будівлі, на малюванні, на одязі, на співах, на музиці, на звичаях, на праві, на літературі і навіть на самій московській мові. Все життя складалося тоді так, що ставало неможливим прожити без українця. Всяких ремісників доставали з України; до Москви їздили наші ковалі, гончарі, шапошники, каретники, шевці, масловари, шевці рукавиць, селітровари, злотники, кахлярі і т. п...»

Великий вплив української культури на російську у XVII ст. визнавали і російські вчені. Так, професор А. С. Архангельський у своїй праці «Из лекций по истории русской литературы» (Казань, 1913) писав: «Киевляне, при всем предубеждении против них Москвы, уже со второй половины XVII ст. в Московской Руси — хозяева положения, лучшие наиболее выдающиеся здесь деятели» (с. 118). Отже, в розвитку освіти, літератури, науки, церкви в Росії багато сил доклали українці. Не припинялися зв'язки української культури і з культурами Молдови, Валахії, Польщі, Італії, Сербії, Греції та інших країн.

Наявність єдиної цілісної території, спільної загальнонародної мови, що була рідною для населення різних територій, становлення національної культури і зростання національної самосвідомості, певний рівень економічного розвитку і економічних зв'язків свідчили про те, що на кінець XVI — початок XVII ст. українська народність повністю сформувалася.

У той же час у XVII ст. в Україні зростали міста, ремесла, розширювався товарний обмін між окремими місцевостями, що означало початок злиття невеликих місцевих ринків у один загальнонаціональний ринок. Почалося складення національних зв'язків. А це, в свою чергу, було важливим чинником, який визначав початок перетворення української народності в націю.

Іноземне панування в Україні, гніт іноземних феодалів, варварська експлуатація ними природних багатств, небачене гноблення й визиск народних мас гальмували розвиток економіки, поширення товарно-грошових відносин, зростання національних зв'язків, а отже, й становлення української нації.

Проте іноземне поневолення й гноблення, намагання польсько-шляхетських правлячих кіл денаціоналізувати український народ, а також пряма загроза його винищення турецько-татарськими нападниками викликали більш інтенсивну консолідацію населення різних місцевостей в єдине ціле, прискорювали визрівання й піднесення національної самосвідомості і розвиток процесу перетворення української народності в націю. Так, уже в творчості письменників-полемістів чітко проводилася думка, що український народ — це народ, окремий від польського народу, що він має свої мову, культуру, свою православну церкву, свою історію, сповнену звитяжних подвигів, і що він, отже, має право на свою національну незалежність.

Розділ 8

УКРАЇНА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст. ОБМЕЖЕННЯ ЦАРИЗМОМ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ

У першій половині XVIII ст. українські землі залишалися роз'єднаними, підлеглими різним державам. Лівобережна Україна з Києвом (Гетьманщина), Слобожанщина й Запоріжжя входили до складу Росії. Східна Галичина і Правобережжя перебували під владою Польщі. За Карловицьким мирним договором між Польщею і Туреччиною в 1699 р. від Туреччини до Польщі перейшло Поділля з Кам'янцем-Подільським. Північна Буковина разом з Молдовським князівством залишалася під гнітом Туреччини, а Закарпатська Україна — Угорщини.

1. Україна і Північна війна. Війна з Туреччиною

**Початок і хід
Північно? війни
до 1708 р.
Участь у воєнних
діях українських
козаків**

Наприкінці XVII ст. Російська держава залишалася відрізаною від морів: на півдні від Чорного моря — володіннями султанської Туреччини й Кримського ханства, на півночі — від берегів Балтійського моря — Швецією, яка на

початку XVII ст. захопила стародавні руські землі на узбережжі Фінської затоки й по Неві. Івангород, Ям, Копор'є, Орешек, Корела за Столбовським миром 1617 р. перейшли шведам. Гирла життєво необхідних великих рік — Дніпра, Дону, Західної Двіни, Неві — перебували в чужих руках. Для успішного розвитку економіки й культури, розгортання торгівлі з іншими країнами, для ефективної організації оборони Росії потрібні були виходи до морів..

Для здобуття виходу до Балтійського моря Петро I 19 серпня 1700 р. почав проти Швеції війну, що дістала

назву Північної, його союзником став курфюрст саксонський Август, що перед цим був обраний і королем польським. Він намагався відібрати у Швеції Лівонію, що перейшла під її владу за Оливським договором 1660 р. До союзу з Петром приєднався і датський король, який претендував на герцогство Шлезвіг-Голштинське.

Швеція була далекою від України, і у війні Україна не мала прямих інтересів. Незважаючи на це, цар Петро I враховував лише інтереси Росії і вимагав від України для війки все більше матеріальних і людських ресурсів. З самого початку війни за розпорядженням царя українські козаки воювали проти шведів далеко поза межами України — в Лівонії, Литві, Польщі, Білорусі та в інших місцях. При цьому козаків ставили під команду царських офіцерів і генералів, які поводитися з ними жорстоко й грубо, знущалися з них. Козацтво утримувалося за рахунок населення України, збільшувалися різні податки і збори. В Україні розташовувалося багато московських військ, які грабували і гнобили населення, чинили йому різні кривди і образи. Важким тягарем на козаків та й усю людність лягало будівництво фортець, таких, як Києво-Печерська, Богородицька, Таванська. На розладнання господарства України впливав і розрив торгівельних зв'язків з прибалтійськими портами, внаслідок чого українські експортери зазнавали великих втрат.

Воєнні дії почалися в 1700 р. між Швецією і Данією та королем Августом II. Незабаром датські війська зазнали поразки, і Данія уклала мир з Швецією (7 серпня 1700 р.). Потім у війну вступила Росія. Але погано озброєне і не-підготовлене російське військо 19 листопада 1700 р. під Нарвою було вщент розгромлено шведами. Перед цим за наказом Петра I 12 тис. козаків на чолі з наказним гетьманом Обидовським пішли під Нарву. Але коли козаки дійшли тільки до Пскова, битва закінчилася, і вони провели на холодній півночі зиму, дуже намерзлися й наголодувалися, багато з них загинуло або стало інвалідами. На зміну цим козакам було послано новий загін з семи тисяч козаків під командою полковника Бороховича.

У 1701—1704 рр., коли Карл XII зосередив свою головну увагу на воєнних діях у Польщі і Саксонії, російські війська провели в Прибалтиці ряд успішних боїв, у ході яких було відвойовано гирло Неви й здобуто вихід до Балтійського моря. У 1703 р. були взяті Нотебург і Нінієншанц, де було збудовано Петропавловську форте-

цю—майбутній Санкт-Петербург, а в 1704 р.—Дерпт і Нарву.

У багатьох з цих боїв активну участь брали українські козацькі полки — Галяцький, Лубенський, Переяславський, Миргородський, Ніжинський, Чернігівський, слобідські козацькі полки й загони запорожців. Зокрема козаки під проводом миргородського полковника Д. Апостола брали участь у розгромі загону шведських військ Шліппенбаха 29 грудня 1701 р. біля с. Ерестфера (поблизу Дерпта, на захід від Чудського озера). Козаки захопили велику військову здобич, але московські командири відібрали її. Козаки билися під Гдовом, Псковом, Ригою, Биховом і в інших місцях. У 1704 р. козацькі полки спільно з російськими військами успішно діяли проти шляхтичів, що підтримували шведів, на Правобережній Україні, у 1705 р.— на Волині, у 1706 р.— в Білорусі, у 1707 р.— на Правобережжі і західноукраїнських землях.

Важливим був похід українських військ під проводом Мазепи (40 тис. чол.) на Правобережну Україну в 1704 р. на підтримку ставленика Петра I на польському престолі Августа II у боротьбі проти ставленика Швеції Станіслава Лещинського. Цей похід дав можливість Мазепі зайняти Правобережну Україну, зокрема Київщину і Волинь. Висланий Мазепою вперед 17-тисячний загін під команду полковників Апостола й Мировича разом з військами Августа воював проти шведів у Познані. Загін Апостола розгромив шведські війська Лейонгельма, а козаки Мировича брали участь у взятті Варшави. У 1705 р. козацька армія Мазепи зайняла Галичину і дійшла до Сандомира. У 1706 р. вони вели бої в Білорусі. Особливо високі зразки героїзму козаки проявили в боях при обороні міста Несвіж і фортеці Ляховичі.

Але шведські війська захопили майже всю Польщу, вдерлися у Саксонію. Війська Августа II капітулювали, і 24 вересня 1706 р. він уклав з Карлом XII в м. Альтрандштадті сепаратний мирний договір (Альтрандштадський), за яким зрікся польської корони на користь шведського ставленика познанського воєводи Станіслава Лещинського і вийшов' із антишведської коаліції. Польща ставала васалом Швеції. Наприкінці 1706 — на початку 1707 рр. на західноукраїнських землях було зосереджено значні сили російських військ і українських козаків.

Отже, сьомий, рік Україна була втягнута у війну зі Швецією і за цей час зазнала величезних збитків, несла

важкий тягар. У походах і запеклих боях далеко від Вітчизни — у Ліфляндії, Литві, Польщі, Саксонії та в інших краях загинули десятки тисяч українських козаків. Господарство України руйнувалося, торгівля гальмувалася, з краю вивозили хліб, фураж та інші товари, населення гнали на різні, зокрема, фортифікаційні роботи. Російські воеводи та інші начальники самовільно розпоряджалися у містах і козацьких військах, не рахувалися ні з законами, ні з звичаями українців, свавільничали й чинили всякі неподобства.

Так, у 1704 р. за наказом Петра I козаків послали у Польщу. Передовий тритисячний загін Апостола був підпорядкований царському посланнику німцю Паткулю. Паткуль, навчаючи козаків німецькому військовому строю, люто бив їх. «Від самого початку вірної служби нашої престолу пресвітліших монархів,— писав Апостол Мазепі,— ніколи не були ми в таким безчестю й нарузі, як тут від пана Паткуля. Він самовільно велить нам бути під його командою і каже, що цар нас прислав сюди тільки по те, щоби тут ім'я наше пропало. Військо голе, босе й голодне...»

Ставало дедалі ясніше, що цар Петро I розглядає Україну як свою вотчину, розпоряджається нею за своїм розсудом, не зважає на потреби й інтереси українського народу, може в перший-ліпший момент пожертвувати Україною заради потреб Москви. Так, ходили чутки, що цар Петро I збирається з українських земель створити князівство і віддати його за допомогу герцогу Мальборо, а гетьманом зробити Меншикова. Мазепі ж за усунення від гетьманства надати титул князя Святої Римської імперії. За участь у боротьбі проти шведів польських військ цар погоджувався повернути Польщі Правобережну Україну. Мазепа в час ради у Жовкві просив царя для оборони України на випадок наступу польських або шведських військ надати на поміч хоча б десять тисяч війська. Петро I відповів, що «не тільки десяти тисяч, а й десяти душ не можу дати,— самі обороняйтеся, як хочете».

У величезному тягарі і руйнуванні України народні маси звинувачували передусім правлячу верхівку — старшин й гетьмана. Про це прямо заявили наприкінці 1706 р. козацькі полковники Апостол і Горленко Мазепі: «Всі ми за душу Хмельницького бога молимо, за те, що він визволив Україну з польського ярма, а твою душу й кості

діти наші проклинатимуть, якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі».

Мазепа й старшини мушили думати: якою має бути дальша доля України. А війна тривала.

У грудні 1706 р., прибувши у ставку російських військ до м. Жовкви (нині районний центр Львівської області), Петро I провів генеральну раду командирів російських військ, на якій було схвалено стратегічний план дій: через ненадійність польського тилу у Польщі шведським військам вирішального бою не давати, відходити до своїх кордонів, бити шведів частинами, виснажувати їх «обложением провианта, фуража, томить неприятеля». Водночас за наказами Петра I будувалися й зміцнювалися укріплення між Псковом, Смоленськом і Брянськом, посилювалася оборона Москви, Петербурга та інших міст.

Здобувши перемогу в Польщі, внаслідок якої королем її поставили Станіслава Лещинського, Карл XII вирішив повернути основні сили проти Росії. Влітку 1708 р. на чолі 50-тисячної армії він через Гродно — Мінськ вирушив на Москву. 7 липня його передові частини ввійшли до Могильова, а потім пробилися до Мстиславля. Російська армія, не даючи вирішального бою, безперервно громила окремі загони шведів. Солдати й місцеві жителі, зокрема білоруські селяни й міщани, не давали спокою шведам. Населення втікало з міст і сіл, виводило худобу, ховало й знищувало провіант і фураж, створювало завали на шляхах, руйнувало мости, розгортало партизанську війну.

Шведська армія опинилася в тяжкому стані: йшла вона по спустошеній місцевості, оточена ненавистю народних мас, солдати були стомлені, не вистачало провіанту, фуражу, боєприпасів. До того ж шведські війська наткнулися на укріплення, які захищалися російськими військами.

Карл XII, натрапивши на опір народних мас і російських військ, не ризикнув наступати на Москву через Смоленськ, повернув на південь, щоб там спробувати пробитися до Москви через Брянськ — Калугу, а коли й це не вдалося, повів свої війська далі на південь. 21 вересня 1708 р. біля села Дрокова на Стародубщині шведські війська вступили на територію Лівобережної України і почали повільно заглиблюватися в її межі. Але Україна не була готова до прийому шведських військ. Та це їй і не було потрібно, краще було б, щоб Росія і Швеція знеслили себе в боях за межами України.

Союз Мазепи
з Карлом XII

Однією з причин, що зумовили
спрямування Карлом XII своїх
військ в Україну, був перехід геть-

мана Мазепи та його найближчих прихильників на бік шведів.

Мазепа й козацькі старшини дедалі більше переконувалися, що царський уряд не зважає на інтереси України, накладає на неї дедалі більший тягар, веде лінію на повну ліквідацію політичної автономії Гетьманщини. У цих умовах вони шукали виходу, щоб забезпечити незалежність України і, відповідно, зберегти українську державність та своє панування, свою владу.

На цьому ґрунті в Мазепи й визрів план зберегти незалежну Українську державу, «княжіння» за допомогою шведського короля. Але, на жаль, оригінальних, цілком вірогідних документів про зносини Мазепи з Карлом XII не знайдено. Доводиться використовувати окремі згадки і записки сучасників, зокрема Пилипа Орлика, генерального писаря, а потім, після смерті Мазепи, гетьмана. В літературі говориться, що ще у 1703 р. Мазепа увійшов у таємні зносини з прошведською групою польської шляхти, очолюваною Станіславом Лещинським, а через неї згодом, десь у 1705 р., і з Карлом XII. Посередницею у переговорах виступала княгиня Анна Дольська, рідна тітка Станіслава Лещинського, знайома з Карлом XII і Мазепою (вона була кумою Мазепи).

На початку 1708 р. Мазепа і Лещинський, що в той час був королем польським, уклали угоду, за якою Україна як велике князівство мала входити до складу Польщі. Мазепа діставав князівський титул і в своє володіння воеводства Вітебське та Полоцьке на основі васальної залежності від польського короля.

Але головним для Мазепи був союз з Швецією. У 1708 р. між Мазепою і Карлом XII договір був укладений. Цей договір у політичному меморіалі гетьмана Пилипа Орлика «Вивід прав України», складеному в 1712 р., знайшов у 1922 р. професор Ілько Борщак в архівах замку Дентевіль (у Франції), що належав дружині Григора Орлика, Олені Орлик, уродженій Маркізи де Дентевіль.

За договором шведський король зобов'язувався обороняти Україну і прилучені до країни землі й задля цього негайно висилати, на просьбу князя (гетьмана) й старшин, помічні війська, які будуть в Україні доти, доки вона потребуватиме їх.

Все, що буде завойоване на території Московщини, але що належало колись українському народові, буде приєднане до князівства Українського.

Князь (гетьман) і стани зберігали всі права, якими користувалися доти, на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього. Іван Мазепа визнавався довічним законним князем або гетьманом України, а після його смерті стани (Генеральна рада) мали право обрати нового гетьмана. Король шведський не мав права присвоювати собі герб і титул князя України.

Для забезпечення як договору, так і самої України Мазепа погоджувався на весь час, поки триватиме ця війна, а з нею й небезпека, передати шведам міста Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Отже, як свідчить документ, Мазепа намагався забезпечити свободу, незалежність і соборність усіх українських земель Української держави. Про це неодноразово говорили й сучасники. Пилип Орлик у надгробному слові над Мазепою наголошував: «Цей славетний і високошанований вождь, якого великий вік залишався без нащадків, який володів безмежними багатствами —> все офірував задля свободи батьківщини... Він віддав навіть своє життя, щоби його батьківщина могла знищити московське ярмо». Це ж мусив перед Полтавською битвою визнати й цар Петро I, хоча й з іншою оцінкою: «Король шведський і самозванець Лещинський пережили на свій бік зрадника Мазепу й присягою умовилися відірвати Малу Русь, зробити з неї незалежне князівство під владою того зрадника, приєднавши до цього князівства й Волинь».

Мазепа тримав свій задум у глибокій таємниці. Про нього знало дуже вузьке коло найближчих до нього людей. Частина старшини не підтримувала планів Мазепи і сповіщала про них царя. Зокрема, про ці плани Мазепи повідомляли царя генеральний суддя Василь Кочубей і полтавський полковник Іван Іскра. Але, поїхавши добровільно до штаб-квартири Петра I у Вітебськ, вони під час слідства, спрямованого на те, щоб довести невинність Мазепи, під тяжкими тортурами відмовились від обвинувачень проти гетьмана. За наказом Петра I Кочубей та Іскра, заковані в кайдани, були передані Мазепі, і 14 липня 1708 р. у його таборі біля м. Борщагівки на Київщині їм було відтято голови.

Коли шведські війська вступили на Лівобережжя, а О. Меншиков з військом за наказом Петра I став

наближатися до гетьманської резиденції, Мазепа 24 жовтня 1708 р. з невеликим загоном козаків та групою старшини покинув Батурин, перейшов на правий берег Десни і через кілька днів прибув до табору шведських військ біля м. Макошина.

**Народні виступи
на Україні проти
• шведських військ
у 1708—1709 рр.**

28 жовтня 1708 р. у своєму маніфесті до українського народу Петро I, повідомляючи про перехід Мазепи в табір Карла, закликав рішуче виступити проти шведських інтервентів. Батурин — гетьманська резиденція, де знаходилося багато гармат і військових припасів, які могли бути використані шведами, в ніч на 2 листопада був Меншиковим узятий і спалений. Генеральна рада, скликана за указом Петра I у Глухові 6 листопада 1708 р., проголосила зміщення Мазепи з посади гетьмана. Його чучело повісили на шибеницю. Духівництво прокляло і навечно піддало Мазепу анафемі. Гетьманом з волі царя був обраний старий і безвільний стародубський полковник Іван Скоропадський (1708—1722), про якого сучасники, глузуючи, говорили: «Іван носить плахту, а Настя (його дружина) — булаву». За наказом царя гетьманську резиденцію з м. Батурина перенесли до м. Глухова.

Повертаючи в Україну, Карл XII сподівався, що тут його війська, як обіцяв Мазепа, будуть з радістю зустрінуті народом, розмістяться в теплих квартирах, дістануть продовольство, спокійно відпочинуть, до них приєднаються українські козацькі полки і 16-тисячний корпус Левенгаупта, який прямував з Риги з провіантом та боєприпасами.

Але сподівання Карла виявилися марними. Корпус Левенгаупта 28 вересня 1708 р. на р. Сожі поблизу м. Пропойська (тепер у Білорусі) російськими військами був розгромлений. Замість десятків тисяч козаків з Мазепою до шведського табору прибули лише приблизно 2 тис. переважно найманих сердюків і компанійців та невелика купка старшин, з яких через короткий час чимало повернулися до своїх полків. Основна ж маса козацьких військ як на Лівобережжі, так і на Правобережжі не пішла за Мазепою. Селянство, міське населення, козацтво, нижчі й середні прошарки старшини, частина полковників і духівництва не зрозуміли й не підтримали задумів Мазепи. Вони піднялися на партизанську боротьбу проти шведських

військ, разом з російськими військами й козаками героїчно захищали міста й села, виловлювали й знищували шведських солдатів, вели розвідку на користь російських військ, **не** давали ворогам ні провіанту, ні фуражу. Характеризуючи широкий розмах народної війни, сучасник, автор Лизогубівського літопису, писав, що «малоросіяне везде на квартерах и по дорогам тайно и **явно** шведов били, а иных живых к государю привозили, разными способами бьючи и ловлячи блудящих».

Особливо багато самовідданості, винахідливості, мужності і хоробрості виявили місцеві жителі, козаки й російські війська при обороні багатьох міст і містечок Лівобережжя й Слобожанщини, здебільшого погано або зовсім **неукріп.Лених**,— Стародуба, Мглина, Новгорода-Сіверського, Почепа, Погара, Недригайлова, Пириятина, Веприка, Зінькова, Опішні, Охтирки, Красного Кута та ін. Опір захисників Пириятина й Недригайлова був настільки рішучим, стійким, що шведам так і не вдалося цими містами оволодіти. Відбиваючи щораз дужчі атаки ворога, жителі Недригайлова вперто заявляли, що вони шведів «у місто не пустять, хоч смерть приймуть». Починаючи з 19 листопада 1708 р., 50 днів витримувало ворожу облогу слабо укріплене сотенне містечко Гадяцького полку Веприк. У боях за Веприк шведи втратили 1200 чол.

І незважаючи на те, що абсолютна більшість населення українських земель вела відчайдушну боротьбу з шведськими нападниками, за наказами Петра I були проведені в ряді українських міст каральні акції. Виконуючи наказ Петра I «Батурин... другим за приклад сжечь весь», загопи царських військ під командуванням Меншикова влаштували в гетьманській резиденції криваву оргію. Перебивши і переколовши гетьманських сердюків, Меншиков, пише автор анонімного трактату «Історія русів», «ударил на граждан безоружных и в домах их бывших, кои ни мало в умысле Мазепином не участвовали, выбил всех их до единого, не щадя ни пола, ни возраста, ни самых ссуших младенцев». Повного розорення і знущань зазнали й мирні жителі Лебедина, Ромен та інших міст і сіл. Говорячи про покарання Меншиковим населення Лебедина, автор «Історії русів» пише: «Казнь сия была обыкновенного Меншикова ремесла: колесовать, четвертовать и на кол сажать, а самая легчайшая, почитавшаяся за игрушку, вешать и головы рубить». І що **це** були непоодинокі факти, далі

автор «Історії русів» говорить: «Равной участи подвержена была большая часть Малороссии. Разъезжавшие по ней партии воинства царского сожигали и грабили все селения без изъятия, и по праву войны, почти неслыханному. Малороссия долго еще курилась после пожиравшего его пламени».

Запорізька Січ
під час шведської
навали

Опинившись в дуже скрутному становищі, Карл XII і Мазепа всіма силами намагалися залучити на свій бік Запорізьку Січ, щоб заручитися її допомогою і поліпшити відносини з Кримським ханством.

Кошовий отаман Кость Гордієнко і невелика група запорізької старшини шляхом настійних умовлень зуміли повести за собою незначну кількість запорожців. Гордієнко з загоном близько 1000 козаків 26 березня 1709 р. прибув у табір Мазепи в Диканьку. І хоч основна маса козаків, що залишилась у Запоріжжі, вороже поставилася до мазепинців, Петро I віддав наказ про зруйнування Запорізької Січі. 14 травня 1709 р. царські війська полковника П. Яковлева за допомогою полка компанійців Г. Галагана узяли і зруйнували Стару (Чортотлицьку, або Базавлуцьку) Січ. На умовляння колишнього запорожця компанійського полковника Гната Галагана, який сам перед тим був разом з Мазепою і тепер спокутував гріх свій перед Петром, не чинити опору царським військам, запорожці впустили їх до Січі. Але й після цього запорожцям «головы обдирали, шеи рубили на плахе, вешали и иной тиранской смерти предавали. Много мертвых вырывали из могил не только товариства — но и монахов, — головы им рубили, сдирали кожу, вешали». Це зруйнування Січі — важливого вогнища антифеодальної і центру національно-визвольної боротьби — було викликане не лише воєнними потребами, а й класовими міркуваннями. В умовах, коли царський уряд став на шлях посилення кріпосницького гніту, Запорізька Січ як вогнище антифеодальних рухів стала небажаною. Факт переходу на бік шведів деякої частини старшинської верхівки дав привід для ліквідації Запорізької Січі, прискорив здійснення цього акту.

Оборона Полтави.
Полтавська битва

У зимову компанію 1708—1709 рр. Карл XII успіху не домогся. Навесні 1709 р. він вирішив оволодіти містом Полтавою, яке мало велике

стратегічне значення. Полтава стояла на перетині важливих шляхів: на північний схід — у напрямі до Москви, про похід на яку продовжував мріяти Карл XII; на пів-

день — до Криму й Туреччини, на підтримку яких розраховували шведи; на захід — до Дніпра, до Польщі, звідки Карл чекав приходу шведсько-польського війська польського короля Станіслава Лещинського й генерала Красова. Крім того, в Полтаві зберігалася значна кількість провіанту, фуражу й одягу, конче необхідних шведським військам. У той час Полтава була невеликим містом, в якому жило 4 тис. чол. населення. Укріплення її склалися з земляного валу з п'ятьма бастіонами, обнесеного глибоким ровом. У Полтаві стояв гарнізон чисельністю 4200 чол. На захист рідного міста піднялося все доросле населення. Керував обороною комендант Полтави полковник О. Келін. З кінця квітня до 27 червня, до дня вирішального бою, захисники Полтави витримували облогу 15-тисячного шведського війська, відбиваючи його численні штурми й влаштовуючи вилазки, під час яких шведи зазнавали великих втрат. І це тоді, коли Карл XII до облоги хвальковито заявляв: «Полтава — фортеця нікчемна».

Як Петро I, так і Карл XII готувалися до вирішального бою. Петро I переправив свої війська на правий берег Ворскли, до збудованого біля с. Яківців укріпленого табору. Перед табором на відкритій долині, якою мало наступати шведське військо, були споруджені за новою системою окремі (шість фронтальних і чотири перпендикулярних до них) земляні редути, що мали розрізати наступаючі ворожі лави. Російські війська, якими командував Петро I, налічували 42 тис. чол., на чолі 30-тисячного шведського війська стояв Карл XII. У складі російської армії перебували українські лівобережній слобідські полки, очолювані гетьманом Іваном Скоропадським. За наказом Петра I вони займали позиції на північний захід від поля бою і мали завдання — не допустити втечі шведів до Польщі. У Полтавській битві взяв участь і Семен Палій, повернутий з Сибіру після того, як стало відомо про перехід Мазепи у табір шведів (помер у січні 1710 р.).

О другій годині ночі 27 червня Карл XII вишикував свої війська і вирішив рішучим ударом прорвати фронт російських військ. Але шведам вдалося захопити лише два крайніх недобудованих редути. Під натиском російських військ вони змушені були відступити.

Вирішальний бій почався о 9-й годині ранку. Перед його початком Петро I звернувся до своїх солдатів із словами: «Воины! Вот пришел час, который решит судьбу отечества. Итак, не должны вы помышлять, что сражаетесь за Петра,

но за государство, Петру врученное, за род свой, за отечество... А о Петре ведайте, что ему жизнь не дорога, тодько бы жила Россия в блаженстве и в славе для благосостояния нашего».

Лави російських і шведських військ пішли одні одним назустріч, і спалахнув гарячий, запеклий бій. Гуркіт гармат, густий рушничний вогонь, рукопашні бої...

Могутнім натиском російські солдати та українські козаки посіяли паніку серед шведських військ. Вони почали втікати. Як говориться в «Журналі Петра Великого», «непобедимые господа шведы скоро хребет показали». За дві години могутня раніше шведська армія була вщент розгромлена: понад 9 тис. чол. було вбито, близько 3 тис. взято в полон. У полон потрапили генерал-фельдмаршал граф Реншільд, перший міністр Пітер, генерал Шліппенбах та ін.

Рештки шведської армії — 16 тис. чол. швидко втікали до Дніпра, але біля Перевалочної ЗО червня їх оточили кіннота Меншикова й козаки Палія. Лише Карлу й Мазепі з невеликим загоном вдалося переправитися через Дніпро і втекти до турецьких володінь. Решта шведів на чолі з Левенгауптом капітулювала. Лівобережна Україна була очищена від шведських військ.

Полтавська битва стала переломним моментом у всій Північній війні. Зріс міжнародний авторитет Росії, її вплив на всю європейську політику. Разом з тим полтавський розгром став катастрофою для Мазепи, крахом його планів щодо досягнення незалежності України.

Втікши з-під Полтави в турецькі володіння, Карл XII, Мазепа, Орлик та інші їхні прихильники опинилися в Бендерах. Не переніши поразки, Мазепа 22 вересня 1709 р. помер і був похований в православному монастирі в Галаці.

Оцінка особи і діяльності І. Мазепи

Особа і діяльність гетьмана України Мазепи, який став широко відомим у Європі ще за життя, оцінювалися як сучасниками, так і нащадками, надзвичайно неоднозначно, з найполярнішими характеристиками. Одні змальовували Мазепу тільки негативно, чорними фарбами, як «зрадника, кривоприсяжника й Юду». Інші характеризували його лише в рожевих тонах, без належного аналізу, як беззавітного борця за волю і незалежність, України.

Негативну оцінку Мазепи започаткував цар Петро I. Як тільки він дізнався про перехід Мазепи у табір ПІВЕДІВ, він звернувся 28 жовтня 1708 р. до українського народу з маніфестом, у якому й оголосив Мазепу зрадником. А через кілька днів у листі до полтавського полковника Петро I писав: «Гетьман Мазепа, забыв страх божий, изменил нам... Изменник, богоотступник, вор... для собственной своей тщетной славы и властолюбия учинил, а шведа для того в Украину призвал, дабы поработить сей малороссийский народ...» За розпорядженням царя духовництво відлучило Мазепу від православної церкви і проголосило йому анафему (прокляття). І після цього щороку на Великдень у всіх православних храмах Російської імперії виголошувалася Мазепі анафема.

Багаторічний прес пропаганди царського світського й духовного апарату зумовив те, що більшість населення, навіть істориків, у тому числі й українських, повірили цареві і його чиновній братії.

Російські дореволюційні історики, які здебільшого спеціально не досліджували діяльності Мазепи, вважали Мазепу зрадником і, відповідно, негативно оцінювали його діяльність. Наприклад, В. Ключевський у своєму курсі російської історії говорив, що Мазепа — «бесполезный предатель Петра».

Одним із перших по-науковому став вивчати епоху Мазепи М. Костомаров. У 1882—1884 рр. він опублікував праці «Мазепа» і «Мазепинці», а також нарис «Гетьман Іван Степанович Мазепа». Костомаров на основі пильного дослідження джерел, передусім архівних, докладно й захоплююче розповів про життя і діяльність Мазепи. Але оцінки Мазепи в цілому у нього відповідали офіційній ідеології. Роблячи висновки із праці «Мазепа», Костомаров писав: «Гетьман Мазепа, як історична особа, не був представником ніякої національної ідеї. Це був егоїст в повному розумінні цього слова. Поляк за вихованням і прийомами життя, він перейшов в Малоросію і там зробив собі кар'єру, підлещуючись... до московських властей і аж ніяк не зупиняючись ні перед якими аморальними шляхами. Найвірніше визначення цієї особи буде сказати, що це була втілена лжа...» На думку Костомарова, Мазепа обманював і поляків, і малоросіян, і царя, і Карла, всім був готовий заподіяти зло, як тільки траплялась йому можливість дістати собі вигоду або вивернутися з небезпеки. Він обманював і своїх українських співучасників привидом незалежності, а насправді збирався їх ввергнути з усією країною в рабство.

Аналогічні оцінки Мазепи, як зрадника, боговідступника тощо, були притаманні майже всім працям російських істориків. Лише у 1897 р. вийшла спеціальна монографія Ф. Уманця-«Гетьман Мазепа» (Петербург, 1897), в якій автор на основі нових матеріалів зробив спробу відійти від існуючих тоді стереотипів і більш-менш об'єктивно розглянути досліджувану тему.

Данину офіційній версії щодо оцінки Мазепи віддали й автори перших узагальнюючих праць з історії України Д. Бантиш-Каменський і М. Маркевич. Бантиш-Каменський в «Історії Малої Росії» вважав Мазепу зрадником і писав про нього так: «Мазепа мав на увазі особисті тільки вигоди, і зійшов з життєвого шляху з такою ганьбою, як і з'явився на ньому». Зрадником України називає Мазепу в своїй «Історії Малоросії» Маркевич. Він вважає, що не заради національних інтересів перейшов на бік шведів Мазепа. Ставши гетьманом через «інтриги» Софії і Голіцина, «не любимий військом і посполитством», Мазепа «перед Полтавою став зрадником України і брехуном перед вітчизною».

Але серед українських істориків поступово стала утверджуватися більш об'єктивна характеристика особи й діяльності Мазепи. Ще в 1811 р., перебуваючи на могилі Мазепи в Галаці, виходець з Полтавщини, тоді російський офіцер О. Мартос, що пізніше написав п'ятитомну історію України, у своєму щоденнику записав: «Мазепа умер в отдаленности от отечества своего, коего он защищал независимость; он друг свободы и за сие стоит уважения потомства... Мазепа — просвещеннейший, человеколюбивейший человек, искусный полководец и повелитель вольного, следовательно, счастливого народа».

Високо оцінював Мазепу видатний український історик В. Антонович. Він вважав Мазепу «чоловіком, найбільш освіченим серед українських діячів», «природним талантом», «справжнім політиком». «Коли придивитися до його діяльності,— писав Антонович,— то можна перекоонатися, що він був дуже щирим і гарячим патріотом, бо завжди дбав про повну автономію свого краю».

Так само, як українського патріота, борця за волю й незалежність України характеризував Мазепу М. Грушевський. «Не любили в народі «вельмишановного Мазепу» і не без причини,— писав він.— А про те, не був він ворогом українському народові. Навпаки, судячи по всьому, він був українським патріотом,— хотів високо піднести

Україну, її освіту й культуру...» Діяльність Мазепи Грушевський поєднував з політикою його попередників — Виговського і Дорошенка. Він писав: «Галицький трактат 1658 р., яким українська старшина з гетьманом Виговським на чолі давала згоду на повернення під верховенство Польщі, за умови повної автономії для утвореного із українських земель «великого князівства Руського»; договір Дорошенка з Туреччиною 1669 р., який забезпечував автономію України під верховенством Туреччини; нарешті, договори Мазепи й Орлика з Карлом XII в 1709 і 1710 рр.— це найбільш характеристичні моменти у прагненні України до забезпечення свого автономного життя».

Після 1917 р., за радянських часів, у всій країні, в тому числі і в Україні, панівною була дореволюційна царська версія про зраду Мазепи. Тільки за межами України історики мали можливість вільно досліджувати і трактувати діяльність Мазепи. Ряд праць з цієї тематики написав Ілько Борщак (1892—1959) — відомий український історик і літературознавець, який працював у Львові і Парижі («Мазепа» (1931), «Войнаровський, сестрінок Івана Мазепи» (1939), «Григорій Орлик, французький козак — генерал» (1956) та Ін.). Зокрема, всебічну характеристику Мазепи, як видатному українському діячеві, Борщак дав у доповіді «Людина і історичний діяч», виголошеній на святковому засіданні наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові 11 вересня 1932 р.

Останніми роками; після проголошення суверенітету і незалежності України, в історичній науці розпочався перегляд стереотипів, штампів і міфів, що утвердилися за багато років. З'явилося ряд статей істориків, публіцистичних і художніх творів, в яких автори намагаються об'єктивно підійти до характеристики особи й діяльності Мазепи.

Багато українських, російських, польських і західноєвропейських письменників присвятили свої твори Мазепі. У XIX ст. романи про Івана Мазепу опублікували ГІ. Голо, та («Іван МазеТіа», 1832), О. Кузьмич («Козаки», 1843), Д. Мордовець («Цар і гетьман») та ін. У 20-х роках XX ст. найбільший роман про Мазепу написав Богдан Лепкий. Він складається з таких частин: «Мотря» — два томи, «Не вбивай», «Батурин», «Полтава» — два томи. В останні роки роман про Мазепу опублікував Г. Колісник. Але особливо велике значення мало опублікування поеми Володимира Сосюри «Мазепа» (Київ. 1988. № 12). Поет вкладає такі слова в уста Мазепи:

Я так люблю твої дороги,	Що час визволення настане,
Моя Україно сумна!	І шабля золота моя.
Ти на груді моїй, як рана...	Мазепи, гетьмана Івана,
О, як залізно вірю я,	Над трупом ката засія.

Серед творів російських письменників найбільш відомі поеми К. Рилєєва «Войнаровський» і О. Пушкіна «Полтава». Поему «Мазепа» написав відомий англійський поет Байрон, вірш «Мазепа» — французький письменник В. Гюго, драму «Мазепа» — польський письменник Ю. Словацький. Музичні твори про Мазепу створили її. Сокальський, Ф. Ліст, П. Чайковський. У художній літературі образ Мазепи теж подається по-різному: то в романтичному дусі, як лиходійного й любовного героя, то як борця за волю України, то як «зрадника, кривоприсяжника й Юди».

Оцінюючи діяльність Мазепи, слід передусім з'ясувати питання: чому Мазепа пішов на союз з Карлом XII, які він мав наміри? Цар Петро I і його послідовники говорили, що Мазепа перейшов на бік шведів із своїх егоїстичних, корисливих інтересів. Але які ж могли бути в Мазепи особисті інтереси?

Мазепі було тоді понад 70 років, дружини й дітей у нього не було. Понад 20 років він був гетьманом, мав найбільшу владу в Україні, користувався безмежною довірою царя, одержав від нього орден Андрія Первозванного № 2, завдяки його клопотанню дістав титул князя Святої Римської імперії, був, мабуть, найбагатшою людиною в Україні. Очевидно, що особистих мотивів для такого ризикованого заходу, як союз з Швецією, у Мазепи не було. Мазепа піклувався про долю України, про її волю і незалежність, Саме в союзі з Швецією, яка була на віддалі від України, під протекторатом шведського короля Мазепа й розраховував забезпечити незалежність Української держави. Про це зізнався сам Мазепа у сповіді перед Пилипом Орликом 17 вересня 1707 р., виголошеній ним на хресті та євангелії: «Я кличу всемогучого Бога в свідки і заприсягаю, що не ради високих почестей, не для багатства або яких інших цілей, а для вас усіх, що есте під моїм урядом, задля жінок і дітей ваших, для добра матері нашої, бідної України, для користі всього народу українського, для піднесення його прав і вольностей — хочу я за поміччю Бога так чинити, щоб ви з жінками вашими і рідний край не загинули ні під москалями, ні під шведами. Коли ж я це роблю задля яких-небудь приватних інтересів, то нехай побере мене душею і тілом Бог, в Тройці Святій Єдиний, і безневинно понесені муки Христові».

Отже, є всі підстави вважати Мазепу борцем за волю: й незалежність України. Він був видатним політичним діячем, який прагнув зміцнити й повністю унезалежити Українську державу. У своїй діяльності він багато зробив для розвитку економіки й особливо культури України. Турботами Мазепи було споруджено багато як цивільних, так і церковних та монастирських будов. Мазепа збудував на свій кошт ряд монастирів і церков у Києві, Чернігові, Переяславі та інших містах, розбудував Києво-Могилянську колегію, піклувався про школи, бурси, шпиталі, про розвиток літератури й мистецтва.

Разом із тим Мазепа у розбудові Української держави спирався на козацьку старшину, якій роздавав багато земель і з якої намагався утворити міцний привілейований стан. А це вело до посилення від старшин залежності основної маси населення — селянства, що й викликало його незадоволення. Мазепа був віддалений від селянства й рядових козаків, які вважали його «ляхом», «поляком». І народні маси, коли Мазепа відкрито перейшов до шведського табору, не зрозуміли його намірів і не підтримали його. У цьому була трагедія Мазепи і його найближчих прихильників.

Гетьман Пилип Орлик. Війна між Туреччиною і Росією ні 1—1713 рр.	Після смерті Мазепи на еміграції залишилися його найближчі прихильники — генеральний писар Пилип Орлик, генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний осавул Григорій Герцик, генеральний бунчужний Федір Мирович, полковник прилуцький Дмитро Горленко, племінник Мазепи Андрій Войнаровський та деякі інші і кілька тисяч запорожців на чолі з кошовим Костем Гордієнком.
--	--

5 квітня 1710 р. в Бендерах козацька рада обрала гетьманом генерального писаря Пилипа Орлика. Пилип Степанович Орлик народився в 1672 р. на Віленщині в Ошмянському повіті в с. Коеуті. Походив з чеського шляхетського роду, одна лінія якого й перебралась до Польщі. Навчався в Києво-Могилянській колегії, після Цього служив консисторським писарем у київській митрополії, потім у Генеральній військовій канцелярії, де його й запримітив Мазепа. З 1700 р. став генеральним писарем — одним з найближчих співробітників і однодумців Мазепи.

/На козацькій раді 5 квітня 1710 р. в Бендерах одночасно і виберем и гетьманом Пилипа Орлика була прийнята й «Конституція прав і свобод Запорізького війська». Головними ідеями, які проходили через цю «Конституцію», була ідея незалежності України від Польщі та Росії й ідея демократичності державного устрою, за якого «гетьманське самодержавство» обмежувалося Генеральною радою, без рішення якої гетьман не мав права приймати будь-які важливі ухвали.

Конституція проголошувала, що Україна на вічні часи має бути вільною від чужого панування у всіх своїх кордонах, причому з боку Польщі вони мали йти по р. Случі. Гетьман Орлик не повинен був «самодержавно» правити, а мусив дотримувати усіх пунктів, що містилися в цій Конституції. В Україні мала бути утверджена навечно єдина віра православна східного сповідання. Гетьман мав подавати всіляку допомогу Запорізькій Січі, щоб Дніпро було очищено від городків та фортець московських. Повернути місто Терехтемирів запорізькому війську.

Гетьман в усіх «публічних справах» мусив радитися з усіма генеральними старшинами, полковниками й обраними від кожного полку генеральними радниками. Щороку в гетьманській резиденції мали відбуватися три генеральні ради: на різдво, воскресіння Христове, на Покрову.

Гетьман не мав права самовладно привласнювати маєтності, військове майно, мусив стежити, щоб «людям військовим та посполитим зайві не чинилися утяження, наклади, пригнічення та здирства...», щоб старшини не гнали посполитих і козаків па панщину і т. п. Мали бути скасовані державні монополії, оренди, відкупи, ярмаркові податки та ін.

Отже, Конституція Орлика певною мірою була демократичною, ліберальною. Вона стала видатною пам'яткою суспільно-політичної думки України XVIII ст. 1

Ставши гетьманом, Орлик і його прихильники розгорнули широку дипломатичну діяльність по згуртуванню коаліції держав для боротьби проти Москви і забезпечення незалежності Української держави. Передусім вони разом з Карлом XII намагалися спонукати до війни проти Москви Туреччину, татар і прошведську групу польської шляхти. 20 листопада 1710 р. Туреччина оголосила війну Росії. У січні 1711 р. 50-тисячна орда кримських татар вийшла з Перекопу, дійшла до річки Самари і рушила на Слобідську Україну. Не дійшовши до Харкова, татари зруйнували ряд поселень, взяли багато полонених і наприкінці березня повернулися до Криму. Приблизно в той

же час кубанська орда понад Доном підійшла до Ізюма, пограбувала населення, набрала ясиру і повернулась додому.

Але головним був наступ на Правобережній Україні. У березні І 7-М р. тут стали діяти Орлик і Гордієнко з запорожцями, польсько-шляхетські війська на чолі з київським воєводою Йосифом Потоцьким, прибічником Станіслава Лещинського, турки, буджацькі і білгородські Татари. Спочатку ці об'єднані сили мали успіхи. Правобережні козацькі тіолки, крім Білоцерківського, перейшли на бік Орлика і визнали його гетьманом. Загін лівобережних козаків, посланий гетьманом Скоропадським, був розгромлений під Лисянкою. Його командир генеральний осавул Бутович був узятий у полон військами Орлика. Але на цьому успіх Орлика і військ, що йшли з ним, закінчилися.

Триденна облога Білої Церкви, що почалася 25 березня, завершилася невдачею. Царське військо вистояло, а татари припинили бої і стали грабувати та поневолювати населення. Армія Орлика, яка досягла 16 тис. чол., швидко розтанула, бо правобережні козаки змушені були бігти рятувати свої сім'ї і оселі від татар.

Татарській ловлі людей, знущанню над ними, грабуванню й плондруванню осель не було меж. Сам Орлик у листі до Карла XII писав: «Яких нечуваних під місяцем жорстокостей не вчинили тоді дикі татари! Вони обдирали і спустошували церкви... Дівчата, ще неповнолітні, звалтовані; люди обох статей найжорстокіше закатовані, позбавлені всього свого майна — вогнем, мечем, грабунком... Та й небагато їх залишилося. Від самої ріки Дністра аж до річки Росі всіх, що не встигли сховатися — священників, козаків, поспільство, жінок, дівчат, хлопців, малих дітей, — позабирали татари в неволю... Після того за річкою Россю аж до рік Тетерева й Дніпра, в Київському воєводстві, в повітах Білоцерківському й Канівському, всі міста, містечка, села... спустошили вони [татари] вогнем і мечем, пограбували жителів, звели в неволю всіх...». Зазнаючи небачених знущань і плондрувань від татар, союзників Орлика, козаки й усе населення Правобережжя відвернулися від Орлика і його прихильників, які були змушені відійти до Бендер ні з чим.

Влітку 1711 р. царські війська й українські козаки розгорнули наступ і ввійшли в Молдову. Але у липні російські війська (45 тис. чол.) поблизу Ясс, на р. Пруті, оточила набагато переважаюча турецько-татарська армія (близько 200 тис. чол.). Царським військам загрожував повний розгром, але Петрові I вдалося підкупити турецького візиря,

«?ітой дав • згоду провести переговори. Внаслідок пере-
- ворів .12 липня 1711 р. був укладений так званий Гірут-
ський трактат, за яким Росія повертала Туреччині Азов,
зобов'язувалася зруйнувати перед тим збудовані фортеці
Таганрог, Кам'яний Затон і Новобогородицьку в гирлі
р. Самари, а також відмовлялася від втручання в поль-
ські справи. За пізніше укладеними угодами —
1712 і 1713 рр.— царський уряд відмовився від претензій
на Правобережну Україну і виводив звідти свої війська.

У 1711—1714 рр. за наказом Петра I царські війська
й козацькі загони Скоропадського силою перегнали на Лі-
вобережжя й Слобожанщину правобережне населення.
У листі до Меншикова Петро I 3 травня 1711 р. писав, що
Задніпровську Україну «...изрядно наши вычистили,
и оных скотов— иных за Днепр к гетману, а прочих, чаю,
в подарок милости вашей в губернию на пустые места при-
шлем».

Після закінчення війни з Туреччиною російські війська
здобули ряд перемог над шведською армією і флотом, а то-
му Швеція змушена була піти на переговори. 10 вересня
1721 р. у Ніштадті (Фінляндія) між Росією і Швецією був
підписаний мирний договір. Росія здобула вихід до Бал-
тійського моря і зміцнила свої міжнародні позиції. Вона
стала Російською імперією з столицею на берегах Неви —
Санкт-Петербургом.

Після невдачі Відвоювання України з допомогою ту-
рецько-татарських військ Орлик у 1714 р. разом з Карлом
XII перебрався до Швеції. Потім він жив у різних краї-
нах—Німеччині (Ганновер), Польщі (Вроцлав), Туреч-
чині (в Салоніках у 1722—1734 рр.), Франції. До самої
смерті в 1742 р. Орлик намагався створити коаліцію дер-
жав — Швеції, Туреччини, Польщі, Франції та інших для
боротьби проти Російської держави, за визволення Украї-
ни. Разом з Пилипом Орликом діяв його син Григорій Ор-
лик (1702—1759), який став генералом французької армії.
Орлики все життя боролися за незалежну Українську дер-
жаву, в якій були б об'єднані всі українські землі.

Після російсько-турецької війни
1711—1713 рр. проблема захисту
південних українських і росій-
ських земель від турецьких і та-
тарських нападів, вільного виходу
до Азовського і Чорного морів не
була розв'язана. Через це ще тривалий час між Росій-
ською державою і Туреччиною спалахували війни, в яких
брав участь і український народ.

**Російсько-турецька
війна 1735—1739 рр.
: та участь у ній
населення України**

У 1735—1739 рр. Росія вела війну проти Туреччини в союзі з Австрією. Війна була дуже тяжкою для українського народу. Україна була найближчим тилом і основною базою для російських військ, мала утримувати їх на квартирах, постачати їм провіант, фураж, підводи. У воєнних діях проти турецько-татарських військ разом з російською армією брали участь лівобережні, слобідські й запорізькі козаки. До того ж царські генерали й офіцери, серед яких було багато німців, таких, як фельдмаршали Б. Мініх, П. Лассі та інші, зовсім не рахувалися зі звичаями й інтересами українського населення, змушували його до величезних жертв, презирливо ставились до українських козаків і селян, глузували й знущалися з них.

Воєнні дії почалися влітку 1735 р. з походу російських військ й українських козаків на Крим під командою генерала Леонтєва. Але через погану погоду й нестачу продовольства та фуражу війська з півдороги змушені були повернути назад, зазнавши великих втрат. Лише у лівобережних козаків через недостатній корм загинуло 12 тис. коней.

Весною 1736 р. розгорнула наступ на Крим Дніпровська армія під командою фельдмаршала Мініха, яка налічувала 54 тис. чол., у тому числі 12 730 козаків, погано озброєних і вимучених. Армія з великим напруженням перейшла Перекоп, зайняла Гезлеві (Євпаторію) і Бахчисарай. Але через нестачу провіанту й хвороби Мініх змушений був відступити, втративши половину армії.

Донська армія (28 тис. чол.) під командуванням фельдмаршала Лассі у 1736 р. відвоювала Азов.

На початку 1737 р. татари прорвалися на територію Полтавського й Миргородського полків, вбили і захопили у полон 7 тис. чол. населення, спалили багато сіл і хуторів, вивели близько 10 тис. коней і 150 тис. овець та рогатої худоби.

У 1737 р. російські війська і разом з ними 50 тис. українських лівобережних, слобідських і запорозьких козаків наступали на Очаків і Азов. Очаків було взято з величезними втратами. Тільки українських козаків загинуло 5 тис. Але через хвороби довелось відступити від Очакова. На зворотному шляху війська втратили тисячі солдатів і козаків, а також 40 тис. коней і волів, взятих в Україні

У час нового наступу у 1738 р. для війська було реквізовано в Україні 46 тис. волів, закликано 15 тис. козаків і для обозу 50 тис. селян. Влітку російські війська й українські козаки заглибилися в Крим, але через нестачу продовольства змушені були відступати, зазнавши великих втрат.

У 1739 р. розгорнувся наступ у Молдові. 17 серпня турецькі війська були розгромлені поблизу с. Ставучани, через два дні був узятий Хотин і російські війська переправились через Прут і ввійшли до Ясс.

Але після того, як Австрія уклала з Туреччиною сепаратний мир, 18 вересня 1739 р. Росія підписала Белградський мирний договір, Із Туреччиною, за яким Росія дістала невелику смугу території в Приазрв'ї, повернула собі Азов (без права озброювати його). Росія мала право побудувати фортецю на Дону, поблизу Черкаська, а Туреччина — в гирлі Кубані, недалеко від Азова. Росія не могла мати військового і торговельного флоту на Азовському й Чорному морях. Торгівля через Чорне море мала вестися тільки на турецьких кораблях.

Війна 1735—1739 рр. з Туреччиною завдала величезної шкоди Україні, фактично довела її економіку до розорення, а населення до зубожіння. Історик Д. Дорошенко у своїй книзі «Нарис історії України» говорить, що за роки, війни в Україні до стройової і обозної служби у війська бул закликано 157 300 козаків і 205000 селян, із них загинуло 34 200 чол., втрачено 47 тис. коней. Всього край зазнав збитків на 12 млн крб., величезна сума для тих часів. Досить сказати, що в 1737 р. на постої в Гетьманщині було 75 російських полків, у тому числі 23 кінних, у 1738 р. — понад 50 полків, і всі їх мусило утримувати місцеве населення. Російський міністр Волинський, який у час війни переїжджав через Україну, у листі до Бірона так описував тамошнє становище: «Аж до самого свого в'їзду в Україну я навіть не уявляв собі, як сильно вона спустошена й яка маса народу загинула; а ось і тепер таку силу людей вигнано на службу, що не залишилося хліборобів, які потрібні, щоб засіяти хоча б стільки хліба, аби прогодувати самий край... Багато ланів не засіяно, бо нема кому працювати та й нема чим, бо волів, якими тут орють, усіх забрано і заморено в часі походу, а що лишилось, то тепер забирають».

2. Господарство і соціальні відносини.

Політичне становище України

Економічний розвиток ... Лівобережжя і Слобожанщини Наприкінці XVII — у першій чверті XVIII ст, в Російській державі, що залишалася феодально-кріпосницькою монархією, були проведені широкі перетворення, які відповідали назрілим потребам розвитку країни і сприяли піднесенню продуктивних сил, зміцненню її могутності і зростанню ролі на міжнародній арені. Уряд Петра I здійснив реформи центрального й місцевого апарату влади й управління, створив регулярну армію й міцний військово-морський флот; завершилося оформлення абсолютної монархії, яка відбивала інтереси класу поміщиків — дворян. Вдаючись до політики протекціонізму й меркантилізму, царський уряд сприяв розвитку промисловості, торгівлі, сільського господарства. Усі реформи здійснювалися на основі збереження кріпосництва, шляхом посилення експлуатації народних мас, насамперед селянства, і вели до зміцнення держави поміщиків і торговців.

Реформи, проведені в Російській державі, справляли вплив і на економічний розвиток українських, земель, що входили до її складу. При цьому всі ресурси й економічні можливості України з волі царів підпорядковувалися інтересам зміцнення Російської держави.

На Лівобережжі і Слобожанщині у сільському господарстві, що залишалася основною галуззю економіки, розширювалися посівні площі зернових і технічних культур, особливо в південних районах, в результаті освоєння нових земель або викорчовування лісів, удосконалювалися сільськогосподарські знаряддя, зокрема плуг і борони, в яких стали замінити дерев'яні зубці залізними, внаслідок чого поліпшувався обробіток ґрунту. Як і раніше, поряд з землеробством розвивалося скотарство, насамперед випасання волів, великі гурти яких відганяли для продажу на російські і закордонні ринки. У зв'язку з потребами війська в сукні і попитом на нього ринку в Україні значно збільшилася кількість овець.

Уряд створив великі вівчарські ферми-«заводи», на яких утримувалося в перші десятиріччя XVIII ст. близько 130 тис овець. Потреби й вимоги армії та ринку викликали зростання площ, зайнятих під коноплями, льоном, тютюном та іншими культурами. Населення займалося також рибальством, бджільництвом, полюванням, городництвом, садівництвом.

Продовжували розвиватися ремесла й промисли. Міські й сільські ремісники виготовляли багато різних виробів, що задовольняли потреби населення. Вони вичиняли шкіри, шили взуття, одяг, виробляли посуд, меблі, ДЖ-КИ, зброю та інші предмети господарського і побутового вжитку. Разом з тим розширювалися вже існуючі і створювалися нові промислові підприємства — рудні, де виробляли залізо, винокурні, млини, папірні, селітряні варниці й поташні заводи (буди), скляні «заводи» (гути), суконні «заводи», цегельне і вапняне виробництво тощо. Промислові підприємства належали козацьким старшинам, монастирям, інколи — заможним козакам і селянам, а також купцям. На них працювали як залежні селяни, так і вільнонаймані люди. Це були ще значною мірою дрібні, примітивні виробництва, що будувалися на принципах простої кооперації.

Як і в інших районах країни, у першій чверті XVIII ст. в Україні створювалися й мануфактури, які були великими підприємствами. У 1719 р. біля Путивля, в с. Глушкові, була заснована Путивльська (Глушківська) суконна мануфактура, що належала казні. Того ж року в Охтирці почала працювати казенна тютюнова мануфактура. Про Топальську парусно-полотняну мануфактуру, яка належала графу С. Рагузинському (біля с. Великої Топалі Стародубського полку) перша згадка датується 1720 р. Були розширені Бахмутські й Торські соляні промисли. Наприкінці 1721 р. кріпак-рудознавець Григорій Капустін виявив на сході Донбасу кам'яне вугілля. Петро I направив туди експедицію, яка зробила висновок про промислове значення донецького кам'яного вугілля (1722—1724).

У другій чверті XVIII ст. на Лівобережжі продовжували розвиватися ремесла й промисли, розширюватися старі й засновуватися нові, промислові підприємства, зокрема мануфактури. У 1726 р. у м. Почепі (біля Стародуба) у володіннях Меншикова була побудована велика парусно-полотняна мануфактура. Того ж року таку саму мануфактуру було засновано Строгановим у Шептаківській сотні Стародубського полку. Через деякий час, коли Меншиков потрапив в опалу і його мануфактура перейшла в казну, ці дві мануфактури були об'єднані в одне підприємство. У 1736 р. почав працювати ШОСТКИНСЬКИЙ пороховий завод. У 1737—1738 рр. було засновано Ряшківську суконну мануфактуру в с. Ряшках Прилуцького полку, яке тоді належало Мініху. Коли в 1741 р. Єлизавета Петрівна

заслала Мініха у Сибір, то Ряшківська мануфактура перейшла а казну. На Слобожанщині однією з найбільших була Салтівська суконна мануфактура, створена у 1759 р»

Хоч мануфактури ґрунтувалися в основному на ручній техніці й праці кріпаків, але збільшення їх числа, відрив певної частини кріпосних селян від сільськогосподарських занять, поява вільнонайманих робітників, поглиблення поділу праці на підприємствах — усе це вносило нові елементи в феодально-кріпосницьку систему, свідчило про перші симптоми її розкладу й зародження капіталістичного укладу.

Розширювалася внутрішня й зовнішня торгівля. Значну роль відігравали торги, базари і ярмарки, серед яких було чимало великих, що сприяло поступовому зміцненню економічних зв'язків між окремими територіями. В Лівобережній Україні на початку XVIII ст. налічувалося понад 100 торговельних осередків, де старшини, купці, міщани, козаки, селяни продавали й купували як місцеві товари (хліб, худобу, прядиво, шкіри, мед і т. п.), так і привізні (сукна, шовкові тканини, різні прикраси тощо). Розширилися й зміцніли у першій половині XVIII ст. економічні зв'язки України з Росією. З українських міст і сіл в Росію вивозили селітру, поташ, масло, сало, шкіри, прядиво, відганяли багато худоби. Довозили з Росії в Україну хутро, Залізо й різні металеві вироби, папір тощо.

Намагаючись насамперед всемірно забезпечити інтереси російських дворян, промисловців і купців, а також зважаючи на тривалі війни і необхідність мобілізувати всі матеріальні ресурси, царський уряд вдавався до примусових заходів. Збирання індукти (мита на довізні товари) з рук козацьких старшин було передано на відкуп російським купцям. Було видано кілька указів, якими вводився в дію ряд обмежень в українську зовнішню торгівлю (заборонено було довозити з-за кордону деякі товари — тканини, голки, панчохи та ін.). Селітру слід було продавати лише артилерійським складам Москви, ряд товарів — прядиво, поташ, юхту, клей, сало, віск, лляне насіння, олію, щетину, смолу, кав'яру заборонялося вивозити через чужоземні порти (Гданськ, Кенігсберг та ін.), а тільки через російські (Петербург, Архангельськ та ін.).

Провадилася торгівля також з країнами Західної Європи, куди особливо багато відправляли худоби, зокрема волів, вивозили також хліб, сало, масло, тютюн, горілку, прядиво, олію, мед, віск, ліс, дьоготь та ін.

З пожвавленням ремесла й торгівлі розвивалися міста, що відігравали все більшу роль в економіці. Особливо

зростали великі міста, такі, як Київ, Чернігів, Полтава, Стародуб, Харків та ін. У 1720—1730 рр. на Лівобережжі налічувалося вже близько 200 міст і містечок.

Зростання старшинського та монастирського землеволодіння

Панівною силою як в економіці, так і в політичному житті Лівобережної і Слобідської України, як і раніше, залишалися козацька старшина, міська аристократія і вище православне духовництво.

У цей час дуже швидко продовжувало зростати старшинське і монастирське землеволодіння. Гетьмани Мазепа та Скоропадський, полковники, які самі захоплювали великі земельні площі з фонду вільних військових маєтностей, багато земель роздавали старшинам і монастирям, скріплюючи ці надання своїми універсалами, які часто потім підтверджувалися царськими грамотами. При цьому характерним було різке збільшення спадкового («зуполного») володіння за рахунок зменшення умовних володінь. Лише Мазепа видав не менш як 1000 універсалів про надання землі у володіння. Він сам у своїх величезних маєтностях мав близько 20 тис. дворів, де налічувалося понад 100 тис. підданих. Крім того, у сусідніх повітах Росії в Мазепи було 20 тис. душ кріпаків. Гетьман Скоропадський теж мав 100 тис. залежних селян. Багато земель належали полковникам, іншим старшинам.

Крім одержання земель за гетьманськими й полковницькими універсалами, старшина розширювала свої володіння скуповуванням, найчастіше примусовим, селянських і козацьких земель, забиранням їх за борги, а нерідко й прямим насильницьким загарбанням їх. Такими самими методами, як старшинське, збільшувалося й монастирське землеволодіння.

Дуже швидко зменшувалася як кількість вільних, незалежних від старшини і монастирів посполитих, так і площа їхніх земельних володінь. За 1654—1730 рр. у семи полках Лівобережжя (без Стародубського, Ніжинського і Лубенського) старшини-феодала поставили в залежність від себе дві третини вільних посполитих. Тільки за 22 роки, з 1730 по 1752 р., чисельність вільних посполитих зменшилася майже в 5 разів (було близько 28 тис. дворів, а стало трохи більше 5 тис.).

Усього під час ревізії 1719 р. на Лівобережній Україні було зареєстровано 910 тис. душ чоловічої статі. Якщо вважати, що чоловіків і жінок було порівну, то загальна

кількість населення тоді становила 1820 тис. чол. На Слобожанщині у 30-х роках XVIII ст. налічувалось 300 тис' чол.

Старшина й церковні феодалі збагачувалися також і за рахунок прибутків, які вони діставали від промислових підприємств — рудень, гут, буд, млинів, гуралень тощо, які вони засновували в своїх маєтностях, шляхом торгівлі, різних фінансових операцій, зокрема лихварства, численних хабарів, оренд.

Зосереджуючи в своїх руках дедалі більше земельних володінь та інших багатств і політичну владу, старшина уже за цей період поступово консолідувалася в окремий панівний, феодальний за своїм характером клас, який відокремлювався від рядового козацтва і тим більше від поспільства. Зростала влада старшини в полках і сотнях, у ряді випадків вона ставала фактично спадковою.

Сформувалася значною мірою замкнена старшинська привілейована верхівка, до якої входили так звані бунчуківі товариші (під час парадних виходів ішли під гетьманським бунчуком), які підлягали тільки владі гетьманського правління і з яких в основному виходила генеральна старшина та полковники, і значкові товариші (йшли під полковим прапором-значком), які підлягали лише полковій владі.

Разом з українською старшиною й монастирями з початку XVIII ст. землі в Україні стали захоплювати російські дворяни, різні вельможі й сановники. Гетьмани давали на щ землі універсали, які царський уряд охоче підтверджував. Найбільші земельні володіння дістав Меишиков (Ямпольську й Почепську волості Стародубського полку та ряд міст і сіл), значну кількість земель одержали канцлер граф Головній, підканцлер барон Шафіров, фельдмаршал Шереметєв, князь Долгорукий та ін.

Козацька старшина, духовні владики, російські дворяни захоплювали дедалі більше земель і посилювали феодально-кріпосницьке гноблення народних мас.

Спираючись на підтримку цариз-;

Посилення визиску народних мас - му й гетьманського уряду, старшнини збільшували податки й повинності підданих. Загальною тенденцією було поступове зростання панщини.

Якщо у вільних військових і рангових маєтностях у цей період ще переважали грошові й натуральні данини, які вносили посполиті до військового скарбу або державцеві, то у володіннях

«зуполних», насамперед монастирських, а «щна уже ізві-мала значне місце. На півночі і в центральних-районах Лівобережжя на початку XVIII ст. вона становила не менше двох днів на тиждень. Про це, зокрема, свідчить універсал Мазепи 1701 р. на ім'я веркіївського сотника С. Афанасійовича, в/якому мінімальний розмір, панщини визначається двома днями на тиждень. У другій чверті XVIII ст. на півночі Лівобережжя і на Слобожанщині панщина уже здебільшого стала триденною.

Крім панщини, селяни України виплачували численні грошові й натуральні податки і повинності — на гетьманський скарб, полкову й сотенну адміністрацію, на церкву, на утримання війська (стацію), на ратушу, працювали на будівництві і ремонті шляхів, мостів, укріплень та ін. Українське населення мало також утримувати царські війська, розташовані в Україні,— надавати їм квартири, постачати провіант, фураж, паливо, підводи, платити гроші («консистентські дачі»), що ще більше погіршувало становище селянства.

Збільшуючи експлуатацію й визиск, старшини намагалися припинити переходи селян з одного місця на інше і закріпачити їх. Насамперед, щоб обмежити й утруднити селянські переходи, під тиском старшини гетьманське правління в першій чверті XVIII ст. видало ряд розпоряджень, за якими селяни, переходячи з одного місця на інше, не мали права продавати свої землі й нерухоме майно, а мусили залишати все це державцеві: Разом з тим заборонялося селянам переходити в козацтво, на слободи, в підсусідки: Гетьманські універсали надавали право власникам землі карати своїх підданих — заковувати в кайдани, бити киями, ув'язнювати. З 1739 по 1742 р. за розпорядженням Генеральної військової канцелярії на Лівобережжі селянські переходи були заборонені остаточно.

Тяжким було й становище рядового козацтва. Старшина в багатьох козаків відбирала землі, примушувала їх працювати на себе, руйнувала козацьке господарство, намагалася перетворити козаків на своїх підданих. Рядові козаки дедалі більше убожили і розорялися. Тривалі війни, на які козаки споряджалися на свій кошт, тяжкі роботи на побудові фортець, каналів, української лінії укріплень, що тяглася від Дніпра до Сіверського Дінця на 285 км (1731—1733), утиски козацької старшини — усе це негативно позначилося на господарському становищі козац-

тва. У 1718 р. козаків було послано в район Царицина для риття каналу Волга — Дон, який тоді так і не було збудовано. У 1721 р. на спорудження Ладозького каналу було відправлено 10 тис. козаків, а повернулося ледве 3 тис. Ходили козаки й на р. Сулак, на кордон з Персією, будувати прикордонну фортецю Святого Хреста, і в Дербент, і на будівництво Петербурга. Далекі подорожі, повні нестатків і незгод, невимовно важка і незвична робота, погане харчування, свавілля і знущання начальства, нездоровий клімат — усе це вкрай виснажувало козаків і зумовлювало їх велику смертність. А ті, що виживали, поверталися, за словами сучасників, «у вигляді єгипетських мумій». Не маючи можливості одночасно відбувати військову службу й господарювати, козаки продавали свої «грунти» й переходили в посполиті або навіть у підсусідки. Але оскільки царський уряд був зацікавлений у збереженні козацтва як військової сили і хотів загальмувати процес його зменшення, у 1735 р. Правління гетьманського уряду видало указ, затверджений сенатом, про поділ лівобережних козаків на виборних і підпомічників. Виборні козаки, що включалися в нові козацькі компути (списки козаків по сотнях) (30 тис. чол.), — це заможні привілейовані козаки, які були звільнені від повинностей, але повинні були особисто відбувати військову службу. Козаки-підпомічники — незаможні козаки, які особисто у війську не служили, але мусили виконувати такі повинності, як і селяни, тільки вдвоє менші. Крім того, вони повинні були «підпомагати» виборним козакам: обробляти їхні землі і дбати про їхнє господарство, коли останні воювали або охороняли фортеці, постачати їх провіантом, фуражем, давати кошти на озброєння тощо. У слобідських козацьких полках, де поділ козаків на виборних і підпомічників був узаконений ще царським указом 1700 р., число виборних козаків протягом першої половини XVIII ст. коливалось від 3,5 до 5 тис. чол. До кожного виборного козака прикріплялось від двох до восьми підпомічників. За даними ревізії 1763—1764 рр. у дев'яти полках Лівобережжя (без Полтавського) налічувалося 177415 козаків-підпомічників.

До тяжкого гноблення й визиску, яких зазнавали селяни, рядові козаки, міська біднота, додавалися й часті стихійні лиха — епідемії, нашествия сарани, падіж худоби, неврожаї, які погіршували без того скрутне становище народних мас, збільшували зuboжіння їх.

Обмеження царизмом автономії України, Перша Малоросійська колегія Наприкінці - XVII на / Початку- XVIII ст- на Лівобережній-Україні (Гетьманщині) і Слобожанщині зберігався козацько-старшинський адміністративно-політичний устрій, що склався раніше. Хоч із поділом країни у 1708 р. на губернії Лівобережжя й більша частина Слобожанщини ввійшли до складу Київської губернії, де були підпорядковані київському губернаторові, там, як і раніше, існував автономний адміністративно-політичний устрій. Лівобережжя (Гетьманщина) поділялася на полки й сотні, якими управляли полковники й сотники разом з полковою та сотенною старшиною. На чолі Гетьманщини стояв гетьман, якому належала вища адміністративна, військова й судова влада. Його помічником була генеральна старшина. Гетьман і старшина вважалися виборними, але більшість із них затверджувалася царським урядом. Існувала своя система суду, право, козацьке військо, яке налічувало приблизно 50 тис. чол. Царський уряд, проводячи централізаторську політику, постійно здійснював пильний нагляд і контроль за діяльністю гетьмансько-старшинської адміністрації, обмежував автономію і посилював гноблення українського народу.

Після Полтавської битви під Решетилівкою Скоропадський звернувся до царя з проською підтвердити в «Статтях» права й вольності Гетьманщини. Але цар не підтвердив «Статей», а дав «Решительный» указ 1709 р., за яким козацькі війська мали по-старому підпорядковуватися московським генералам, московським воеводам дозволялось втручатися у внутрішні справи України. Царські укази мали висилатися не тільки царем, а й царськими міністрами. До того ж «Решительный» указ 1709 р. був не двосторонньою угодою між рівними сторонами, а однобічним актом, царським наказом.

Дальшим значним обмеженням гетьманської влади було призначення до гетьмана царського резидента, спочатку одного — стольника Ізмайлова (1709 р.), а потім, після його відкликання, двох — стольника Протасьєва і думного дяка Вініуса (1710 р.). Вони мали наглядати і контролювати всю діяльність гетьмана і старшин, які без санкції цих царських резидентів не могли ступити жодного кроку. За наказом Петра I резиденцію гетьмана в 1709 р. було перенесено зі зруйнованого Меншиковим Батурина поближе до російських земель, до м. Глухова, де було розквартировано два царські полки. Крім постійних гарнізо-

нів російських військ у фортецях, у містах України було розташовано 10 драгунських полків, утримання яких лягло важким тягарем на місцеве населення.

29 квітня 1722 р. Петро I видав указ Скоропадському про створення Малоросійської колегії. У ньому говорилося, що оскільки в судах, збиранні податків і взагалі в управлінні Гетьманщини багато непорядків, цар наказав заснувати із шести штаб — офіцерів російських полків, розташованих в Україні, колегію, на чолі з президентом — бригадиром Степаном Вельяміновим, яка й ставала вищим судовим, контролюючим і наглядаючим органом краю.

Створення Малоросійської колегії мотивувалося тим, що до царя доходять скарги від народу на хабарі й здириства в судах, на відбирання полковниками у козаків ґрунтів, лісів, млинів, примусового їх переходу в підданство, на безпорядки в Генеральній військовій канцелярії. Колегія створювалася для того, щоб Україні «быть под великоросийским судом и управлением, дабы тем всему малоросийскому народу все неправые суды и напрасные отягощения пресечены были». Разом із тим, управління Україною передавалося з Колегії закордонних справ до Сенату.

3 липня 1722 р. помер гетьман Скоропадський, і цар не дозволив обрати нового гетьмана, а доручив управління чернігівському полковникові Павлу Полуботку (1722—1723). Полуботку й старшинам наказувалося, щоб вони в усіх справах, радах і розсипці універсалів мали «сношення»- з бригадиром Вельяміновим.

Коли Вельямінов прибув до Глухова і Малоросійська колегія почала прибирати до своїх рук фінанси і все правління Лівобережжям, обмежуючи цим владу, старшини, старшинська верхівка стала виявляти незадоволення. Воно стало ще більшим тому, що Малоросійська колегія обклала маєтності старшини, церков та монастирів податками й повинностями.

Взявши до своїх рук центральний апарат управління Лівобережною Україною, царський уряд посилював свій вплив на місцеву — полкову й сотенну — адміністрацію, У 1722 р. у Стародуб, Чернігів, Переяслав і Полтаву>були призначені царські коменданти, які, крім виконання функцій військових командирів, здійснювали й контроль за діяльністю полковників і полкової старшини. Слобідські ж полки перейшли в пряме підпорядкування царським

воєначальникам, а в адміністративному відношенні Слобожанщина підлягала царським урядовим установам. У 1723 р. українські полки були підпорядковані князю М- Голіцину, який став командуючим усіма нерегулярними військами Росії. Дійшло до того, що царський уряд став призначати полковниками козацьких полків російських та іноземних офіцерів (Толстого, Богданова, Кокошкіна, серба Милорадовича та ін.,).

Вельяминов, Малоросійська колегія, царські офіцери, посилюючи гноблення й визиск українських трудящих, зачіпали й життєві інтереси козацької старшини. Наказний гетьман Павло Полуботок і верхівка старшини не раз зверталися до царя з проханням дозволити обрати нового гетьмана, ліквідувати Малоросійську колегію, заведені нею податки та інші обмеження. Від імені всього українського народу вони склали чолобитні й надсилали цареві. Але цар відповідав, що оскільки з часу першого гетьмана Богдана Хмельницького і до Скоропадського «все гетьманы явились изменниками», то і «надлежит приискать в гетьманы верного и известного человека, о чем и имеем мы непрестанное старание» через що «о сем деле докучать не надлежит». Однак Полуботок і старшини продовжували «докучать», склали від імені всього українського народу чолобитні й надсилали цареві. Тоді у квітні 1723 р. цар звелів Полуботка, генерального суддю Івана Чарниша та генерального писаря Семена Савича викликати до Петербурга. Оскільки вони наполягали на своїх вимогах, а до того ж до Петербурга були прислані так звані Коломацькі чолобитні, Петро I наказав Полуботка, Чарниша і Савича посадити в Петропавловську фортецю. На початку 1724 р. було заарештовано й відправлено до Петербурга миргородського полковника Данила Апостола, генерального осавула В. Жураковського, генерального бунчужного Я- Лизогуба та деяких інших старшин, яких теж було кинуте до Петропавловської фортеці. 18 грудня 1724 р. у фортеці Полуботок помер. А 28 січня 1725 р. помер Петро I. У в'язниці померли і реєнт (управитель) генеральної військової канцелярії Дмитро Володковський та наказний переяславський полковник Карпека. Іншим старшинам загрожувало заслання до Сибіру й конфіскація всього майна.

Але після смерті Петра I, коли царицею стала Катерина I, 8 лютого 1725 р. був виданий маніфест, за яким Чарниша, Савича, Журановського, Лизогуба й Апостола

звільнили з в'язниці й наказали жити з сім'ями в Петербурзі, без права повернення в Україну. *

У цьому ж маніфесті були сформульовані й провини, за які карали старшин. Царський уряд звинувачував їх у тому, що вони завдавали багато кривд народові — допускали здирства, примушували простих людей працювати на себе, накладали непосильні податки, козаків обертали в посполитих і т. п. Уряд начебто виступав на захист Простих людей, обороняв їх інтереси від старшин, але порушував автономію, права і вольності українського народу.

Павло Полуботок
в історіографії

Особа і діяльність Павла Полуботка дістали неоднозначну оцінку в історіографії й громадській думці.

Павло Леонтійович Полуботок народився близько 1660 р. Його батько обіймав посади генерального осавула, переяславського полковника, був одним із найближчих співробітників гетьмана Самойловича. З 1706 р., за часів Мазепи, Павло Полуботок став чернігівським полковником. Він не пристав до Мазепи, одним з перших прибіг у табір Петра I, дістав великі земельні надання за рахунок «изменничьих маестностей», зібрав у своїх руках багато володінь і багатств у Чернігівському, Лубенському, Гадяцькому та інших полках Гетьманщини й Слобожанщини, став одним з найбагатших землевласників. Існує легенда, що Полуботок відправив до Англії в банк бочки з золотом* які заповідав Україні, коли вона етане вільною, незалежною державою.

Коли Таємна канцелярія засудила Павла Полуботка і його товаришів до довічного ув'язнення та конфіскації всього їхнього майна і оголосила свій вирок, то, як пише про це автор «Історії русів», Полуботок звернувся до царя з промовою, в якій засудив гноблення України. Полуботок говорив, що правота і лагідність, суд і милість суть єдине добро всіх монархів світу сього, і вони мусять бути перші наглядачі та охоронці законів. «Звідкіля ж походить,— говорив далі Полуботок,— що ти, о Государю, ставлячи себе понад закони, мордуєш нас єдиною владою своєю і кидаєш у вічне ув'язнення, загорнувши до скарбниці власне майно, наше? Провина, на нас стягувана, є лише повинність наша, і повинність свята, у всіх народах так шанована, а жодним чином не законопреступна і до осуду не належна. Ми просили і просимо іменем народу свого про милість до отчизни нашої, неправедно гнаної і без жалю плюндрованої, просимо поновити права наші і привілеї, урочистими

договорами затверджені, що їх і.ти, Государю, декілька разів потверджував*. За участь в «усіх військових рушеннях і здобуттях», «за безприкладнуревність нашу до Тебе і Росії»,— говорив далі до даря Полуботок,— «стягнули на себе саму зневагу та лютість і, замість подяки і нагороди, вкинуті в найтяжче рабство і змушені платити данину ганебну й незносну, рити лінії та канали і осушувати непротлазні багнища, угноюючи все те тілами наших мерців, що впали цілими тисячами од тягот, голоду та клімату». І далі Полуботок сказав: «Поневолювати народи і володіти рабами та невільниками є справа азійського тирана, а не християнського монарха, який мусить славитися і на правду бути верховним батьком народів».

За переказом, коли Полуботок захворів, то до нього у в'язницю Петро I прислав лікаря. Але Полуботок відмовився з ним зустрітися, сказавши: «Нащо мені життя, коли я не можу бути корисним своєму народові». Тоді до в'язниці прийшов цар і став умовляти в'язня прийняти лікаря. Але Полуботок відповів: «Ні, государю, Ти не в силі вже повернути мені життя, яке от-от згасне... І тоді Петро і Павло обоє стануть на одній дошці перед Богом. Він і розсудить їхні діла».

Подана «Історією русів» промова Полуботка, в якій він виступає як захисник вітчизни своєї, борець за її волю, лягла в основу поглядів авторів перших узагальнюючих праць з історії України — Д. Бантиша-Каменського («Історія Малої Росії») і М. Маркевича («Історія Малоросії»). Бантиш-Каменський вважав Полуботка твердою, сміливою людиною, що був захоплений «полум'яною до вітчизни любов'ю». Говорячи про смерть Полуботка, Бантиш-Каменський писав: «Так помер Полуботок, підприємницький, відважний і твердий у правилах своїх вождь малоросіян». Маркевич вважав, що Полуботок був патріотом, любив свій край як рідну матір. Слідом за Бантишем-Каменським і Маркевичем Т. Шевченко у своїх творах «Сон», «Великий льох», викриваючи гнобительську політику царизму, змальовував Полуботка як «вольного гетьмана», «славного Полуботка», мученика і героя українського народу.

На початку 60-х років XIX ст. історик О. Лазаревський започаткував критичну лінію в оцінці Полуботка. У 1861 р. він опублікував статтю «Говорил ли Полуботок речь, приводимую Конисским?» (Основа. 1861. № 8), а в 1880 р.— спеціальну монографію «Павло Полуботок» (Русский ар-

хив. 1880. Кн. 1). Заперечуючи вірогідність промови Полуботка, Лазаревський разом з тим вважав, що Полуботок діяв лише в інтересах панства і щодо народу дозволяв собі такі ж насильства, як і останні. «Полуботок,— робив висновок Лазаревський,—якщо й був героєм, то героєм одного тільки шляхетства,— народним героєм він не був і не міг бути».

Але оцінка Лазаревського не дістала широкого визнання серед українських істориків. М. Костомаров, Я. Шульгін, В. Модзалевський, М. Василенко та інші оцінюють Полуботка як видатного політичного діяча, борця за незалежність України, за інтереси українського народу, як великого патріота своєї вітчизни.

. Після смерті Полуботка в 1724 р., а потім і Петра I в 1725 р. гетьмана не було, а Лівобережною Україною управляла Малоросійська колегія, що підлягала Сенатові и цариці.

У цілому царський уряд і далі продовжував політику поступового обмеження автономії України, а потім і її повної ліквідації. Але це робилося не одразу, з деякими відступами, бо Російській державі у XVIII ст. доводилося вести тривалі війни з Туреччиною, Кримським ханством, з Польщею. Україна в цих війнах була найближчим плацдармом і тилом російських військ, забезпечувала їх квартирами, провіантом, фуражем, транспортом, у бойових діях брали участь і козаки. Через це царський уряд змушений був враховувати настрої козацьких старшин і взагалі населення, часом ішов на поступки, послаблював наступ на автономні права України.

Гетьманство
Д. Апостола
(1727—1734)

І жовтня 1727 р. на генеральній раді у Глухові за указом царя Петра II під наглядом таємного радника Ф. Наумова було оформлено обрання нового гетьмана

73-річного миргородського полковника Д. Апостола (1727—1734), який користувався великою повагою і авторитетом серед старшин та козацького війська. Малоросійська колегія була ліквідована. Україна із відання Сенату була переведена в Колегію закордонних справ.

Данило Павлович Апостол народився 4 грудня 1654 р. у багатій козацько-старшинській сім'ї. Його батько Павло Охримович був миргородським і галицьким полковником, мав великі земельні володіння на Миргородщині. У 1682 р., у 28 років, Данило став миргородським полковником і займав цю посаду протягом 45 років. На чолі з козаками

брав участь в Азово-дніпровських походах (1695—1696 рр.), у Північній війні проти шведів, у Прутському поході проти турків, у війні російських військ проти Персії в 1722 р., де він очолював десятитисячне козацьке військо. У всіх походах Апостол виявив військовоу умілість, мужність, хоробрість, за що заслужив високий авторитет видатного військового керівника. Коли 28 жовтня 1708 р. гетьман Мазепа перейшов у табір Карла XII, то з ним був і Апостол. Але 21 листопада 1708 р. він залишив Мазепу і пробрався до свого маєтку Сорочинців у Полтавському полку, покаючись і брав участь у Полтавській битві разом з російськими військами. З волі царя йому повернули маєтки, якими він володів доти, і посаду миргородського полковника. У 1723 р. за участь у складанні Коломацьких чолобитних Апостол разом з іншими старшинами був викликаний до Петербурга, ув'язнений, але після смерті Петра I звільнений, однак мусив жити в Петербурзі. Лише в 1726 р., склавши присягу на вірність цареві, Апостол був відпущений в Україну, але заложником у Петербурзі залишився його син Петро.

Ставши у 1727 р. гетьманом і ведучи себе лояльно щодо царського уряду, Апостол, однак, намагався відновити в попередньому обсязі автономію України, права і вольності, відповідно до Статей Богдана Хмельницького. На початку 1728 р. він поїхав до Москви на коронацію нового імператора Петра II і 12 березня 1728 р. через канцлера Головкина передав цареві «Пункты статейные», в яких були сформульовані просьби «про нужды Малороссии». 22 серпня через Колегію закордонних справ Апостол одержав «решительную резолюцию» царя, через що цей документ дістав назву «Решительные пункты» 1728 р.

«Решительные пункты», на відміну від попередніх українсько-московських «Статей», де Україна і Москва, гетьман і цар, виступали як дві рівноправні сторони, були уже не договором між Україною і Росією, а одноособовим указом царя у відповідь на прохання гетьмана. За цим указом лише формально поновлювався автономний устрій України, а фактично її адміністративне управління і все життя підпорядковувалось царській владі. Уже на початку «Решительных пунктов» пишеться, що саме цар «всемногостивейше соизволяет в Малой России гетмана и всех подданных содержать по прежним правам и вольностям».

Обрання гетьмана «вольными голосами» дозволялося, але тільки з «волі і згоди» царя. Право виборів козацьких

старшин теж зберігалось, але рада мала обирати двох-трьох кандидатів, із них на уряди: полкових і сотенних старшин вибирав і затверджував гетьман, а на посади генеральних старшин і полковників — на подання гетьмана — цар. Так само й усувати від посад генеральних старшин і полковників міг лише цар на клопотання гетьмана. Без царського указу не можна було й карати на горло козацьких старшин. Реорганізувався Генеральний суд — тепер він мав складатися з трьох старшин і трьох суддів-великоросів, а в інстанційному порядку підлягав уже не гетьманові, а Колегії закордонних справ, тобто цареві. Податки, введені Малоросійською колегією, ліквідовувались, але тепер фінансами завідували два підскарбії, з них один великорос. Мито за ввізні товари (індукта) слід було передавати до царської казни. Дозволялись вільний продаж і купівля маєтностей росіянам в Україні, а українцям — у Росії. Як і раніше гетьманам заборонялося мати зносини з чужоземними монархами і державами. При гетьмані мав постійно перебувати царський радник, міністр-резидент (тоді Федір Наумов), без якого гетьман не міг вирішити жодної справи.

Намагаючись відновити і розширити автономію України, гетьман Апостол піклувався про налагодження нормального державного порядку, розвиток господарства, торгівлі. Оскільки багато рангових маєтностей, які надавались старшинам за виконання тих чи інших службових обов'язків у тимчасове користування, старшини перетворювали на приватні, спадкові, Апостол повів боротьбу проти цих зловживань. За його розпорядженням у 1729—1731 рр. у всіх полках було проведено «Генеральне слідство про маєтності», в час якого на основі документів перевірялись права державців на їхні маєтності.

Апостол провів ряд заходів по удосконаленню судочинства в Гетьманщині. У 1730 р. він видав інструкцію судам, у якій визначалася чітка структура судових установ, регламентувався склад і компетенція полкових, сотенних і сільських судів.

За часів гетьманства Апостола почалася кодифікація українського права. З ініціативи старшини і за указом царського уряду в 1728 р. в Глухові була створена спеціальна кодифікаційна комісія для складання кодексу діючих на Україні законів. Внаслідок п'ятнадцятирічної роботи в 1743 р. комісія на основі різних джерел — литовських статутів, магдебурзького права, українського звичаєвого права, російських законів — завершила складання цього

кодексу, що дістав назву «Права, за якими судиться мало-російський народ». Але оскільки в основі кодексу лежали ідеї збереження автономії України, Сенат не затвердив цього кодексу. Знайдений він у копії і виданий, як історично-юридична пам'ятка, лише в 1879 р. у Києві юристом О. Кистяківським.

Завдяки турботам Апостола Київ царським указом був підпорядкований гетьманові, а не царському генерал-губернаторові, як це було до того часу.

Однак попри всякому піклуванню Апостола царський уряд продовжував посилювати гноблення й визиск українського народу. Надзвичайно тяжкими були фортифікаційні роботи, до яких змушували російські урядовці населення України. На будівництво «Української лінії» укріплень між Дінцем і Дніпром, яка тяглася на 285 км, у 1731 р. було відправлено 20 тис. козаків і 10 тис. посполитих, у 1732 р. — їм на зміну 30 тис. козаків, у 1733 р. — ще 10 тис. чол. У 1733 р. на допомогу російським військам на підтримку сина Августа II, претендента на польський королівський престол, проти прихильників Станіслава Лещинського, до Польщі був відправлений український козацький корпус (11 тис. чол.) на чолі з наказним гетьманом Яковом Лизогубом.

У 1734 р. сталася важлива подія: з царського дозволу запорожці повернулися з Олешківської Січі на старі місця і заснували над річку Підпільною Нову Січ.

У 1733 р. Апостола розбив параліч і 15 січня 1734 р. на 80-му році життя він помер. Похований у є. Сорочинцях у кам'яній церкві, побудованій на його кошти.

У Данила Апостола було 9 дітей. Сини Петро і Павло займали посади полковників Лубенського і Миргородського полків. Петро Апостол залишив щоденник (Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 — май 1727 гг.))//Київ, старина. 1896. № 7/8. С. 100—155). Із роду Апостолів вийшли троє декабристів: Сергій, Іполит та Матвій Муравйови-Апостоли.

Правління гетьманського уряду (1734—1750)	Після смерті гетьмана Апостола у 1734 р. цариця Анна Іванівна (1730—1740), при дворі якої було засилля німецьких дворян (Бірон, Мініх, Остерман та ін.), не дозволила обрання нового гетьмана. За її указом правління Лівобережною і Слобідською Україною було передано так званому Правлінню гетьманського уряду, яке складалося з шести чоловік: царського резиден-
--	---

та (до 1737 р. — князь О. Шаховський), що був фактичним його головою, і двох царських чиновників, та генерального/4*
обозного Я. Лизогуба з двома українськими старшинами. Україна знову з-під управління Колегії закордонних справ була передана у відання Сенату. Фактичним же правителем був царський резидент.

Князь О. Шаховський, потім І. Барятинський, О. Румянцев та інші російські урядовці здійснювали царську політику повного підкорення України, русифікації українського населення. Так, цариця Анна Іванівна в таємній інструкції Шаховському наказувала не допускати зближення українських старшин з польською шляхтою, а домагатися, щоб побільше влаштовувалося шлюбів між українцями й росіянами.

Російські сановники, чиновники й генерали не зважали на українські закони і звичаї, самовільно втручалися у всі сфери життя, свавільничали, грабували, кривдили населення і навіть старшин. До того ж на Україну була поширена терористична діяльність «Тайної канцелярії», яка, як пише автор «Історії русів», «змушувала тремтіти малоросіян у найдальших їхніх оселях і у власних хатах». Вона «не переставала час од часу допитувати, розпитувати, катувати всіляким знаряддям і, нарешті, припикати розпеченою шиною нещасних людей, що до неї потрапляли».

Величезної шкоди і матеріальних збитків українському народові завдала російсько-турецька війна 1735—1739 рр., у якій Україна була головною базою для російських військ, основним постачальником для них провіанту, фуражу, коней, волів, живої сили. Селяни, козаки, Мішани так зuboжили за роки війни, що й за чверть століття Україна не змогла поновити довоєнний добробут.

Після смерті Анни Іванівни з 1741 р. по 1761 р. царицею була дочка Петра I Єлизавета Петрівна. При ній політику щодо України було пом'якшено. Це пояснювалося як складністю зовнішньополітичного становища Росії (загострення відносин з Пруссією і Туреччиною) і намаганням у зв'язку з Цим залучити на свій бік козацьку старшину, так і — певною мірою ^ особистими симпатіями цариці. Виходець з України, сигі козака з села Лемешів з Чернігівщини, Олекса Розумовський став улюбленцем Єлизавети. У 1744 р. вона

Відновлення гетьманства.

Обрання гетьманом К. Розумовського

приїжджала до Києва, де їй вручили просьбу старшини про обрання нового гетьмана. Цариця прихильно поставилась до цієї просьби, але кандидата в гетьмани підбрала сама.

У 1750 р. в Глухові під наглядом царського представника відбулася рада, яка обрала гетьманом брата фаворита цариці Кирила Розумовськрго (1750—1764). Правління гетьманського уряду було ліквідовано, царських урядовців відкликано, владі гетьмана підпорядковано Запорізьку Січ. Новий гетьман повністю діяв з волі цариці, роздавав багато земель українській старшині і російським дворянам, сприяв зміцненню козацької старшини як поміщиків-феодалів.

Ще в 1732 р. за царювання Анни Іванівни на Слобожанщині замість ліквідованих козацьких полків були створені драгунські полки з царськими офіцерами на чолі. Туди зачислялася й частина козаків. Але це викликало велике незадоволення козацької старшини та козаків, і в 1743 р. козацькі полки на Слобожанщині були відновлені.

Запорізьке козацтво після 1709 р. Олешківська Січ	Після зруйнування в 1709 р. Запорізької Січі і перемоги над шведами під Полтавою Петро I заборонив запорожцям селитися знову в Січі або в інших «прежних их жйлищах», а запорізькі землі були включені до Миргородського полку. Значна частина запорожців перейшла жити до міст Лівобережжя, невелика група їх пішла за Мазепою і Карлом XII у межі Туреччини, а інші спустилися по Дніпру і отаборилися на р. Кам'янці (поблизу нинішнього с. Милового Бериславського р-ну Херсонської обл.). Але на вимогу царського уряду в 1711 р. запорожці змушені були залишити свій Кіш на р. Кам'янці. З дозволу кримського хана вони поселилися в урочищі Олешки (поблизу нинішнього м. Цюрупинська Херсонської обл.), на Кардашинському лимані Дніпра, південніше від впадіння Інгульця в Дніпро, де й утворили Січ, яка в літературі дістала назву Олешківської.
--	--

Кримський хан примушував козаків виконувати виснажливі земляні роботи на спорудженні Перекопської, ліг, нії укріплень, обмежував добування солі й ловлю риби та їх продаж, посилав у далекі походи — в Кабарду та в інші місця. Крім того, запорожці не мали права укріплювати Січ і тримати там гармати. Будучи беззахисними, вони зазнавали нападів татар, які їх грабували, убивали, забірали у полон. Нарешті були перервані економічні зносини

з-Лівобережжям і Росією, оскільки запорожцям було заборонено вивозити туди свої товар» (худобу, рибу, сіль, тощо) і привозити необхідне (хліб, зброю, тканини та ін.). Татари, крім того, утискували православну віру, глушилися над національною гідністю козаків.

Старовинна народна дума з великим сумом і болем розповідає про тяжке життя запорожців в Олешках:

**Заступила чорна хмара
Та білу хмару:
Ойанував "запорожцем
Поганий татарин...**

**Ой, Олешки, будем довго ми вас знати, —
І той лихий день, і ту лиху годину
Будем довго, як тяжку личиву,
споминати.**

**Заснування
Нової Січі
та її адміністративний
устрій**

У таких умовах запорожці незабаром після переселення в кримські володіння стали просити російський уряд дозволити їм повернутися у свої старі оселі і, крім того, поодинокі і групами почали самовільно переходити на Лівобережжя. Тривалий час царський уряд, не бажаючи загострювати відносини з Туреччиною, не задовольняв прохання козаків.

І тільки на початку і 734 р., в умовах наростання загрози війни з Туреччиною, розраховуючи використати запорожців як військову силу, царський уряд дав офіційний дозвіл на повернення запорожців у межі Російської держави.

Наприкінці березня 1734 р. запорізькі козаки, повернувшись з дніпровського Низу, на правому березі Дніпра, за 3—5 км від Січі Старої (Чортомлицької), в урочищі Базавлук (біля теперішнього с. Покровського Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.) заснували Нову Січ (1734—1775), яка знову стала центром усіх запорізьких земель або «Вольностей Коша Запорізького». Територія Січі нагадувала неправильний трикутник, який із сходу й півночі обмивався правою притокою Дніпра — р. Підпільною, а на заході й півдні прилягав до степу, через що тут, як і на сході, було насипано вал, на якому були влаштовані вежі, де розміщалися гармати і викопано рів. Всередині, за валом і ровом, навколо великого майдану розташувалися церква, будинки військової канцелярії, де перебував Кіш — вищий військовий та адміністративний орган управління всієї Січі, житла старшини, пушкарня, що служила одночасно й в'язницею, комори, збройові майстерні, школа, а також 38 великих продовгуватих дерев'яних будівель — на кілька сотень чоловік кожна — курені, козацькі

житла. У передмісті — своєрідному ремісничому і торговому центрі Січі — стояли майстерні ремісників (ковалів, слюсарів, шевців, кравців тощо), крамниці, шинки, житла ремісників і торговців та ін.

У самій Січі постійно жило 15—20 тис. січовиків, які несли сторожову службу, ремонтували січові укріплення, заготовляли дрова й сіно, пасли худобу, що належала війську, тощо. У Січі могли перебувати тільки козакі-чоловіки, жінкам туди доступу не було. Козаки мали на озброєнні рушниці, списи й шаблі.

Козацтво вважалося на службі в царського уряду — на захисті південних кордонів від нападів турків і татар — і за це одержувало платню грішми (20 тис. крб. щорічно), порохом, свинцем, борошном і крупами.

Навколо Січі пролягали великі простори, які вважалися землями або «Вольностями Коша Запорізького». На півночі їх кордони проходили річками Тясмином і Ореллю, на півдні вони не мали точних меж, місцями вони доходили до Чорного моря. Володіння Запоріжжя включали території приблизно нинішніх Запорізької, Дніпропетровської, Миколаївської, Херсонської і західної частини Донецької областей. Адміністративно землі Запоріжжя ділилися на своєрідні округи — паланки, яких в останній період існування Січі було 8: на правому березі Дніпра — Кодацька, Бугогардівська, Інгульська (або Перевозненська), на лівому — Протовчанська, Орельська, Самарська, Кальміуська і на півдні недалеко від турецької фортеці Кінбурн, поблизу гирла Дніпра, — Прогноїнська паланка.

На чолі всього управління Запорізькою Січчю стояла кошова або військова, старшина — кошовий отаман, писар, суддя і осавул, яких обирали на раді кожного 1 січня. Кошовий отаман розпоряджався скарбом, призначав паланкову й наказну старшину, зосереджував у своїх руках вищу військову, адміністративну й судову владу. Куренями керували курінні отамани, які обиралися на курінних радах. Вони приймали в козаки, вели курінні списки, стежили за відбуванням козаками служби, чинили суд взагалі були повними господарями куренів. У паланках правили призначувані Кошем паланкові полковники, писарі й осавули. Хоч у радах, де обиралася старшина, брати участь мали право всі козаки, насправді багато з них бути там не могли (ті, що працювали в зимівниках і рибних уходах далеко від Січі, — сірома, дрібні власники, що господа-

рювали також за Січчю, козака, що несли службу на кордонах і т. ін.). Різними способами старшина утримувала владу в своїх руках.

Основні галузі господарства і соціальні відносини в Новій Січі

Прекрасні природні умови — теплий клімат, родючі ґрунти, наявність багатьох річок (Дніпро, Південний Буг і їхні численні притоки) ^ розлогі степи з буйними травами, балки й байраки, велика кількість звірів, риби — усе це створювало сприятливі умови для розвитку скотарства, зокрема для випасання породистих коней, бджільництва, видобування солі, садівництва та хліборобства.

У період Нової Січі на Запоріжжі, як і на Лівобережжі та Слобожанщині, відбувалося швидке збагачення козацької старшини, різке розшарування козацької маси на заможних і бідних, голоту, посилення суперечностей між ними. Старшина, маючи великий вплив у війську, й заможні козаки захоплювали кращі землі, рібні угіддя, вільно користувалися лісами, створювали зимівники — хутори (у цей час їх було понад 4 тис), де мали сади, городи, пасіки, випасали худобу, займалися рибальством, вели торгівлю і т. ін. У цих зимівниках працювали переважно наймити — аргати (бідні козаки і сірома), що наймалися за гроші або лише за харчі та одяг.

Характерною рисою було те, що значна частина продукції зимівників — коні, рогата худоба, вовна, шкіри, сало, масло тощо — йшла на ринок, на продаж на торгах і ярмарках. Лівобережжя, в містах Росії, а також вивозилася в Крим, Молдову, Туреччину, Польщу. У той же час на Запоріжжя довозилися зброя, тканини, одяг та інші товари. Застосування вільнонайманої праці, широкий розвиток товарно-грошових відносин свідчили про зародження капіталістичного укладу.

Крім прибутків з своїх господарств, у яких експлуатувалися бідні козаки й посполиті, старшина збагачувалася й за рахунок привласнення значної частини жалування, яке* надсилав царський уряд на Січ грошима й натурою (хлібом, порохом, свинцем), а також великих сум з доходів військового скарбу (збори з шинків, промислів, за користування військовими човнами, поромами і т. д.). До рук старшини потрапляла й більшість воєнних трофеїв.

На території запорізьких паланок поряд із зимівниками виникли й слободи (їх налічувалося понад 100), де жили здебільшого сімейні козаки, які мали свої господарства, і посполиті, або так звані «військові піддані». Козаки мали відбувати на власний кошт військову службу, а ті, хто через бідність не міг цього зробити, ставали посполитими або наймитами, сіромою. Посполиті військової служби не відбували, замість чого на користь Війська Запорізького платили грошовий податок і виконували різні повинності: ремонтували шляхи, греблі, заготовляли сіно й т. ін. Серед посполитих були багаті («можні») і бідні («нищетні»), які часто не мали навіть хат і змушені були йти в найми до заможних, жити в їхніх дворах і перебувати в економічній залежності від багатіїв.

Отже, серед населення Запорізької Січі, а його всього на 70-ті роки XVIII ст. було приблизно 100 тис. чол., не було рівності. Старшина, заможні козаки й посполиті експлуатували бідних козаків — голоту, сірому і бідних посполитих, що викликало їх протест, приводило до народних повстань проти старшини. 1 січня 1749 р. близько трьох тисяч козаків, які зібралися на раду для обрання кошової старшини, Напали на старшин, змусили їх втікати й оволоділи Січчю. Але через неорганізованість сіроми старшині вдалося придушити цей виступ. У 1754 р. проти старшин повстали козаки у Кальміуській паланці, у 1764 р. — у Великому Лузі. Спільний виступ козаків і посполитих, під час якого повсталі усунули від посад деяких старшин, напали на каральну команду, звільнили арештованих «зачинщиків», відбувся в 1761 р. у с. Каменському. Активну участь запорізька сірома брала в гайдамацькому русі.

Оскільки Запоріжжя залишалось одним з вогнищ антифеодальних рухів, царизм поступово обмежував самоврядування і ставив своєю метою зрештою повністю його ліквідувати. Але через те що запорізьке козацтво було значною силою в боротьбі проти турків і татар, царизм тривалий час не наважувався ліквідувати Січ. Він у 1734 р. підпорядкував її київському генерал-губернаторові. А в 1735 р. для нагляду за поведінкою запорожців за 2 км від Січі було збудовано Новосіченський ретраншемент, де стояла залага царських військ.

Нова Сербія
і Олов'яно-Сербія

Щоб поліпшити умови для боротьби проти турецько-татарських загарбників, за відвоювання в них

Причорномор'я, а також перепинити шлях утікачам у Запорізьку Січ і зробити дальший крок у обмеженні її самоврядування, царський уряд став створювати на півдні, в тому числі і в межах запорізьких

земель, свої військові поселення. У 1746 р. на півночі Запоріжжя по р. Орелі було поселено 9 ландміліцьких полків. У 1751 р. з дозволу уряду почалося створення військових поселень з іноземних вихідців — південних слов'ян (сербів, болгар, чорногорців, македонців, босняків, хорватів), молдован, волохів, греків, албанців на Правобережжі, на південь від р. Тясмину. Ці поселення з військовим штабом у Новомиргороді в 1852 р. дістали назву Нової Сербії. Адміністративним центром Нової Сербії стала заснована в 1754 р. фортеця св. Єлисавети (з 1775 р. — місто Єлисаветград). Ще в 1753 р. тут був розміщений Новослобідський козацький полк, створений в основному з мешканців, які змушені були залишити свої землі при утворенні Нової Сербії. А в 1753 р. на лівому березі Дніпра між річками Луганню й Сіверським Дінцем були засновані військові поселення, названі Слов'яно-Сербією, з центром у м. Бахмуті.

Правобережжя
й Східна Галичина
під гнітом
шляхетської Польщі

У той час як Лівобережна Україна після визвольної війни 1648—1654 рр. одразу була приєднана до Росії і весь час перебувала в її складі, на широких просторах Правобережної України протягом другої половини XVII ст. відбувалися численні спустошливі війни. Тільки після Прутського миру 1711 р., за яким царський уряд зобов'язався не втручатися в справи Правобережної України, вона повністю перейшла під контроль шляхетської Польщі, хоч народ не хотів бути під її владою.

Польські шляхтичі та магнати, предки яких були вигнані українським народом під час визвольної війни, прийшли на Правобережжя в зруйновані маєтки. Щоб забезпечити себе робочими руками, вони стали закликати селян з інших місць, обіцяючи їм пільги, «слободи», тобто звільнення на певний час від різних податків і повинностей. Селянство, приваблюване цими «слободами», йшло сюди з Галичини, Волині, Західного Поділля.

Швидко минали пільгові роки, і шляхтичі та магнати відновлювали кріпосницький гніт. Уже в другій чверті XVIII ст. панщина досягла 4—6 днів на тиждень від лану, 3—4 дні від півлану, 2—3 дні від чвертьлану. Крім панщини, селянин мусив платити грошовий чинш і давати натуральну данину — птицею, яйцями, медом, сиром, рибою та ін., а також виконувати всякі повинності в так звані «додаткові» дні — толоки, заорки, оборки, зажинки, обжинки,

закоски, обкоски і т. п. Становище селян ще більше погіршувалося, коли власники здавали свої маєтки в оренду, а орендарі намагалися одержати від селян якнайбільше прибутку. Поряд з панщиною та іншими прямими повинностями й податками, які лягли на селян, шляхтичі вдавалися й до непрямих методів експлуатації й визиску, найтяжчим серед яких була панська пропінація (від латинського — *propina* — пити за здоров'я, частувати) — виключне право пана на вироблення і продаж міцних напоїв. Феодали змушували селян купувати в їхніх шинках горілку, привчаючи їх до пияцтва і приводячи цим багатьох з них до повного розорення. Поміщики мали також виключне право (монополію) на помел зерна, продаж дьогтю, селітри. Часто ці монополії давали феодалам до 30—50 % усіх прибутків від їхніх маєтків. Феодали користувалися також необмеженою владою над селянами і неймовірно знущалися над ними.

Панування шляхти гальмувало розвиток міст, ремесла й торгівлі. Багато міст, навіть великих, таких, як Умань, Житомир, Старокостянтинів, Дубно, були власністю великих магнатів. Королівські власті й магнати обмежували або й повністю ліквідовували міське самоврядування, перешкоджали торговій і ремісничій діяльності міщан, примушували їх відбувати численні повинності, обкладали обтяжливими платежами.

Ще гіршим, ніж на Правобережжі, було становище народних мас у Східній Галичині.

Через тяжке гноблення й експлуатацію шляхти і магнатів розвиток економіки Правобережжя й Східної Галичини дуже затримувався, а в деяких галузях навіть деградував. Урожайність була значно нижчою, ніж у ряді країн Європи, і нерідко становила сам-три. Мануфактурне виробництво і торгівля через різноманітні монополії феодалів розвивалися слабо, а внутрішній ринок залишався вузьким. На економічному розвитку, як і на становищі народних мас, негативно позначалася децентралізація в Польській державі, слабкість королівської влади і всесилля та свавілля великих магнатів.

Крім економічної експлуатації, соціального гніту, становище українського селянства й міщанства погіршувалося ще й національно-релігійним гнобленням. Пани були здебільшого поляками-католиками або покатоличеними українцями, а селяни — українцями-православними. Польські шляхтичі з презирством ставилися до україн-

ської мови, як «хлопської», і православної віри, утискували їх, насаджували католицизм та унію, громили православні церкви і монастирі, не дозволяли відкривати українські школи. За рішенням уніатського церковного собору, який відбувся в 1720 р. в Замості, уніатська церква мала стати єдиною законною церквою грецького обряду в Польщі. На основі цього рішення всі церкви й монастирі, які ще залишилися православними, насильно перетворювались на уніатські.

3. Народні рухи в Україні

Антифеодальна боротьба на Лівобережжі і Слобожанщині

Посилення феодально-кріпосницької експлуатації і гноблення з боку української старшини, монастирів, багатого купецтва, російського царизму, дворян і чиновників

зумовлювали наростання незадоволення і рішучого протесту селян, рядових козаків, міської бідноти.

Форми народного протесту були різноманітними. Багато селян намагалися уникнути виплати податків і виконання повинностей на власників та покріпачення, перейшовши в козацтво. Старшина всіляко перешкоджала самовільному вступу селян до козацтва. У цьому їй допомагав царський уряд. За указом Петра I 1723 р. козаками залишилися лише здавна записані в козацькі компути, інші мали бути посполитими.

Зубожілі селяни, щоб позбутися загальних податків і повинностей, переходили в підсусідки до старшини, духівництва, заможних козаків або навіть багатих селян. Це зменшувало доходи військового скарбу, що втрачав платників податків, і гетьманський уряд універсалом 1701 р. зобов'язав підсусідків, які продовжували вести своє господарство, повністю виконувати всі повинності.

Чимало посполитих і навіть рядових козаків, щоб хоч на недовгий час поліпшити своє становище, переходили жити на слободи, які засновували старшини на пустищах. Але заселяти слободи дозволялося тільки зайшлими людьми, і гетьманські універсали 1721 р. заборонили перехід місцевих селян на слободи.

Протестуючи проти наростаючого феодального гніту, великі маси селян, рядових козаків та міської бідноти переселялися і втікали в південні степи, на Запоріжжя, а також на Правобережну Наддніпрянщину, яка, за умовами

«Вічного миру» 1686 р., була нейтральною смугою між Росією і Польщею, зокрема на Фастівщину, де Палій організував правобережне козацтво. Гетьмани й царський уряд боролися проти цих переселень і втеч, але припинити їх не могли.

Однією з форм протесту селян проти гноблення була відмова від сплати податків і виконання повинностей, а також захоплення в старшини і монастирів земель, випасів, сінокосів, худоби та іншого майна, потрава посівів тощо.

Але поряд з цими формами антифеодального протесту селяни та рядові козаки піднімали й відкриті повстання. Найбільшим у цей час було народне повстання 1707—1708 рр., яке розгорнулося значною мірою під впливом повстання донських козаків і російських селян під проводом Кіндрата Булавіна.

**Участь українських
козаків і селян
у повстанні
• під проводом
К. Булавіна.
Повстання
1707—1708 рр.**

Царський уряд на початку XVIII ст. посилював кріпосницький гніт по всій країні. Він вів наступ і на права й вільності козацтва, зокрема донського, прагнув ліквідувати його самоврядування, став вимагахи видачі з Дону селян-утікачів, добивався усунення козацької бідноти з козацьких військ.

Це викликало незадоволення селянства Росії й донського козацтва, що привело до повстання, яке почалося 9 жовтня 1707 р. на р. Айдарі нападом двох сотень козаків на чолі з К. Булавіним на каральний загін царських військ князя Ю. Долгорукого. Цей загін повстанці розгромили. Повстання охопило станиці верхнього Дону й поширилося на Середнє Поволжя та Південно-Східну Україну.

На початку 1708 р. Булавін прибув у Кодак, а потім у Запорізьку Січ. До Булавіна всупереч волі старшин приєдналося багато запорізької сіроми й українських селян-утікачів. Навесні 1708 р. повстання продовжувалося. Між Запоріжжям і Доном діяли загони С. Драного, М. Голого, С. Безпалого, І. Некрасова та інших отаманів чисельністю близько 9 тис. чол. Незабаром повстання охопило Дон і 43 повіти Росії. Зокрема, воно поширилося на значну частину Слобідської України й Запоріжжя. Царський уряд кинув великі війська проти повстанців. Цим військам допомагали також лівобережна й слобідська козацька старшина. На початку липня 1708 р. біля м. Тора (тепер Слов'янськ) загони Драного і Безпалого були розбиті.

Незабаром під Азовом зазнали поразки й основні сили булавінців. Загинув і Булавін.

Одночасно з булавінським повстанням розгортали боротьбу й народні маси Лівобережжя. У другій половині 1708 р. проти старшини піднялися селяни й рядові козаки Лубенського, Полтавського, Гадяцького, Миргородського, Прилуцького, Переяславського, а потім і інших полків. Особливо великими, по 800—1000 чол., були загони Перебийноса й Молодця.

Велике народне повстання під проводом Булавіна, в якому спільно з російськими селянами та козаками вели активну боротьбу українські козаки й селяни та трудящі інших національностей, завдало серйозного удару феодално-кріпосницькій системі. У ході цього, як і інших антифеодальних рухів, народні маси, і передусім селяни, поступово переконувалися в необхідності більш рішучого натиску на поміщиків, усвідомлювали важливість спільних дій трудящих різних національностей.

**Визвольне повстання
1702—1704 рр.
на Правобережній
Україні**

У 1699 р. припинилася війна між Польщею й Туреччиною. Був укладений Карловицький мирний договір. Оскільки потреба в козацьких військах відпала, польський сейм у червні 1699 р. прийняв рішення знищити «козаків у Брацлавському та Київському воєводствах». На основі цього рішення коронний гетьман Яблоновський у 1700 р. надіслав для ліквідації козацтва військові загони. Проте козаки розгромили їх.

У червні 1702 р. на Поділлі почалося повстання козаків і селян. Повстанці стали громити шляхетські маєтки. Незабаром у повстання включилися селяни, міщани й козаки Волині, Брацлавщини та Київщини. Загальне керівництво повстанням здійснював Семен Палій. У жовтні 1702 р. повстанські загони визволили Немирів, Бердичів, 10 листопада змусили капітулювати польську залогу в Білій Церкві. Були взяті Бар, Меджибіж, Київщина, Брацлавщина, значна частина Поділля і Волині опинилася в руках повстанців.

На початок 1703 р. польському урядові вдалося зібрати 15-тисячне військо, яке під командуванням пального гетьмана Синявського вступило на Поділля, а потім на Брацлавщину. Скориставшись перевагою сил, шляхетські війська руйнували міста й села, жорстоко розправлялися з повстанцями й мирним населенням. Вони стратили

близько 10 тис. чол. Тяжко поранений козацький полковник Андрій Абазин потрапив у полон і був посаджений на палю. Близько 70 тис. селян, запідозреним в участі в повстанні, відрізали ліве вухо.

Але на Київщині, де в Білій Церкві й Фастові розташувалися загони Палія, в Корсуні — Захара Іскри, в Богуславі — Самуся, повстання продовжувалися.

Палій неодноразово звертався до царського уряду з проханням прийняти Правобережжя під свою владу. Але оскільки Польща була союзником Росії у війні з Швецією, Петро I наказував не вести боротьби проти Польщі, а воювати проти шведів. Гетьман Мазепа, очевидно, був незадоволений великою популярністю Палія в народі, у своїх листах обвинувачував його в зносинах з польськими шляхтичами й шведами, тобто у зраді.

За царським указом, у травні 1704 р. лівобережне козацьке військо переправилось на правий берег Дніпра, щоб допомогти польському королеві Августу II у боротьбі проти шведів та їх прихильників — Станіслава Лещинського, магнатів і шляхтичів. До нього негайно приєдналися правобережні козацькі полки. Але Мазепа, ввівши в оману царя й діставши його дозвіл на арешт Палія, 31 липня 1704 р. у таборі лівобережного козацького війська під Бердичевом ув'язнив Палія, обвинувативши у зраді Росії. Майже рік Палій мучився в батуринській в'язниці, після чого в 1705 р. був відправлений до Москви, а звідти до Сибіру, в Тобольськ.

Зайнявши головні центри правобережного козацтва — Фастів, Білу Церкву, Корсунь, Богуслав, Немирів та ін. своїми військами, Мазепа став допомагати магнатам і шляхтичам придушувати народні повстання на Правобережжі. Наймані полки сердюків і компанійців разом з шляхтичами жорстоко розправлялися з повстанцями.

Більша частина Правобережжя — Київщина, Волинь, а також Східна Галичина були зайняті козацькими військами під командуванням Мазепи і російськими полками. Правобережна Україна, отже, фактично була возз'єднана з Лівобережною. Польський уряд неодноразово звертався до Петра I з проханням повернути Польщі Правобережжя, але цар відтягував виведення військ, посилюючись на воєнні умови і необхідність захисту правобережних земель від вторгнення шведів.

**Участь населення
Закарпаття
у визвольній війні
угорського народу
1703—1711 рр.**

у визвольній війні угорського народу 1703—1711 рр. під керівництвом семиградського князя Ференца Ракоці II (1676—1735), спрямованій проти влади Габсбургів, за відновлення незалежності Угорщини. При цьому селяни, на противагу угорським поміщикам — керівникам повстання, в ході війни виступали не лише проти панування австрійських загарбників, а й проти кріпосницького гноблення взагалі. Розпочавшись у 1703 р. з виступу селян сіл Варів (тепер Берегівського р-ну Закарпатської обл.) та Торпа (тепер на території Угорської Республіки), повстання швидко охопило велику територію Угорщини, Словаччини, Трансільванії і Закарпаття. На Закарпатті повстанці оволоділи протягом літа й осені 1703 р. Береговим, Мукачевим, Хустом, Ужгородом, обложили Мукачівський і Ужгородський замки. Боротьба була дуже тривалою і запеклою. Лише в 1711 р. австрійським властям спільно з реакційними угорськими поміщиками вдалося придушити повстання, як і в цілому визвольну боротьбу угорського народу. На Закарпатті боротьба закінчилась взяттям австрійськими гнобителями 24 червня 1711 р. м. Мукачевого.

Боротьба українських селян, козаків, міських низів на правобережних і західноукраїнських землях наприкінці XVII — на початку XVIII ст. в своїй основі була спрямована проти класового гноблення, феодалної експлуатації. Водночас, оскільки повстанці виступали й проти іноземного поневолення, проти національно-релігійного гніту, ця боротьба мала також і національно-визвольний характер.

**Початок
гайдамацького руху,
ного характер
та рушійні сили.
Повстання 1734
і 1750 рр.**

Посилення польсько-шляхетського гноблення на Правобережжі й західноукраїнських землях викликало величезне незадоволення й протест широких народних мас. Цей протест виливався у різні форми: втечі селян на Запоріжжя, Лівобережжя та інші місця, розгром і підпали поміщицьких маєтків, убивства поміщиків, орендарів, лихварів, масові народні повстання. Багато загонів повстанців у XVIII ст. дістали назву гайдамацьких, їх

учасників називали гайдамаками, а повстання гайдамацькими.

Слово «гайдамака» походить від турецького «гайде», «гайдамак», що означало «гнати», «турбувати», «переслідувати». Спочатку гайдамаками називала українських повстанців польська шляхта, а потім вони почали цим іменем називати себе самі.

Гайдамацький рух — це насамперед широкий соціальний рух селянства, спрямований проти гніту польських і українських феодалів. Але оскільки на Правобережжі феодалами, експлуататорами виступали переважно польські або полонізовані українські шляхтичі, які були носіями й національно-релігійного гніту, класова боротьба українського селянства проти кріпосництва, набираючи тут національно-релігійного забарвлення, набувала водночас форми національно-релігійного руху. Тому, виступаючи проти соціального й національного гноблення, гайдамаки боролися й за возз'єднання Правобережжя з Лівобережною Україною в єдине ціле.

Основною масою гайдамаків були селяни-кріпаки, селяни, яким загрожувало покріпачення, сільські наймити, а також міська біднота. Активними учасниками і здебільшого ватажками цих загонів були запорізькі козаки, козацька сірома. Крім українських селян, міщан, запорожців, у гайдамацьких загонах були й представники інших народів — білоруси, волохи, молдовани, російські селяни і солдати-втікачі з царської армії, російські розкольники, що жили на Правобережжі, донські козаки, а інколи й польські селяни. Підтримувало гайдамаків і нижче православне духівництво, незадоволене насадженням католицизму й унії. Активне співчуття і підтримку боротьба гайдамаків знаходила по всій Україні, в тому числі і від лівобережних селян та козаків.

Перша відома в історичних джерелах згадка про гайдамаків відноситься до 1715 р. Але найбільшого розмаху цей селянський рух досяг у 1734, 1750 і 1768 рр.

У 1734 р., тобто незабаром після смерті польського короля Августа II, для сприяння обранню на польський престол Августа III на Правобережжя вступили царські війська. Один з офіцерів закликав старшину надвірних козаків, загони яких поміщики тримали для захисту своїх маєтків, виступити проти шляхтичів — прихильників ставленика Франції Станіслава Лещинського. Серед українських селян пішла чутка, що цариця Анна Іванівна видала

«Золоту грамоту», в якій закликає їх бити шляхтичів. Усе це сприяло розширенню виступів, які вже почалися раніше.

Повстанський рух охопив Київщину, Брацлавщину, Поділля й ширився аж до Східної Галичини. Повстанці розправлялися з панами, орендарями, громили маєтки, косяли, захоплювали ліси, землі.

Центром боротьби стала Брацлавщина. Тут гайдамацькі загони очолив Верлан — старшина надвірних козаків князів Любомирських у Шаргороді, «наказний козацький полковник», як його титулували за старими козацькими звичаями. Його півторатисячний загін став основною силою повстання. Крім Верлана, діяло багато інших загонів — Чалого, Гриви, Медведя, Жили, Моторного, Писаренка, Темка, Скорича та ін.

Гайдамаки звільнили Вінницю, Броди, Жванець, Збараж та інші міста, обложили Кам'янець-Подільський.

Царські війська, повертаючись з Польщі через Правобережжя, разом з польськими військами розгромили або розсіяли гайдамацькі загони. Але вони швидко організовувалися знову й продовжували нападати на польську шляхту. У 30—40-х роках центром збору гайдамаків став Чорний Ліс (у верхів'ях р. Інгул). У 1736 р. гайдамаки взяли Павлоч, Погребище, Крилов, Тарашу, Чигирин, Сквиру, у 1737 р. — Умань, у 1738 р. — Рашків, Гранів, Животів. Старшина надвірних козаків Любомирських Сава Чалий у 1734 р. діяв проти шляхти, а потім зрадив гайдамаків, за що інший ватажок гайдамаків Гнат Голий скарав його. Цей історичний факт послужив основою для п'єси І. Карпенка-Карого «Сава Чалий».

Починаючи з 30-х років народні повстання проти польської шляхти та феодального гніту на Правобережжі і західноукраїнських землях не припинялися.

У 1750 р. численні гайдамацькі загони знову діяли по всій Правобережній Україні. Повстання охопило Брацлавщину, Київщину, Поділля. Ватажками гайдамацьких загонів у 1750 р. були Михайло Сухий, Прокіп Таран, Олекса Письменний, Павло Мачула, Олекса Лях, Похил, Мартин Тесля. Повстанці розгромили багато панських маєтків, захопили ряд міст і містечок, у тому числі Вінницю, Умань, Летичів, Радомишль, Чигирин, Фастів, Корсунь та ін. Але, як і раніше, повстанські загони діяли роз'єднано, не мали єдиного керівництва, тому польська шляхта і царські війська спільними зусиллями придушили повстання. Протерух не припинився.

Посилення * На західноукраїнських землях, де
руху опришків становище селянства було ще гір-
шим, ніж на Правобережжі, де
ка західноукраїнських панщина досягала 5—6 днів на
землях. тиждень, у першій половині XVIII ст.
Олекса Довбуш народні маси теж посилили бо-
ротьбу проти польської шляхти, проти своїх гнобителів.
У 30—40-х роках особливо широкого розмаху, зокремала
Покутті (в Прикарпатті) та на Північній Буковині, набув
рух опришків.

На чолі опришків у 1738—1745 рр. став Олекса Довбуш (1700—1745), син батрака Василя Довбуша, родом з м. Печеніжина (тепер селище міського типу Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.).

Зазнавши з малих літ злиднів, він залишив рідний Печеніжин і подався до опришківських загонів, де став їхнім улюбленим ватажком. Діючи невеликими загонами — по 20—30 чол., опришки нападали на панські маєтки, громили їх, роздавали панське майно селянам. Опришки виступали як народні месники. «Не по гроші я тут прийшов, але по твою душу, аби ти більше людей не мучив», — говорив Довбуш панові, нападаючи на його маєток. Народ допомагав опришкам, переховував їх, вважав своїми захисниками. Сільські ремісники виготовляли для опришків топірці, стрільби (рушниці), порох, кулі, селянки шили їм одяг, давали харчі та ін.

Виступи опришків тривалий час турбували панів. Сам Олекса Довбуш загинув від кулі найманця польської шляхти в Космачі 24 серпня 1745 р.

Постать О. Довбуша оспівана Ю. Федьковичем у його «двоглядії» (драмі) «Довбуш», а також у багатьох народних піснях і легендах, описана в творах письменників В. Гжицького, Г. Хоткевича та ін. Після смерті Довбуша опришківські загони очолювали Василь Баюрак (1744—1754) та Іван Бойчук (1755—1759).

Боротьба проти кріпосницького гніту очолюваних Довбушем та іншими ватажками опришківських загонів у 30—50-х роках, у яких зосереджувалися найбільш злиденні й знедолені селяни, була одним з найвищих етапів у розвитку опришківського руху, етапом, коли гнів і ненависть проти експлуататорів наповнювали народні маси й виливалися в надзвичайно рішучі збройні напади на поміщиків і багатіїв.

УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.
ОСТАТОЧНА ЛІКВІДАЦІЯ ЦАРИЗМОМ
АВТОНОМНОГО УСТРОЮ В УКРАЇНІ

1. Соціально-економічне і політичне становище
Лівобережної і Слобідської України

**Стан сільського
господарства.**

**Юридичне
оформлення
кріпосного права**

В українських землях — Лівобережжі і Слобожанщині, які входили до складу Росії, відбувалися в основному ті самі суспільно-економічні процеси, що й в усіх російських землях, — посилювався

кріпосницький гніт і водночас відбувався розклад феодально-кріпосницької системи, в надрах якої формувався капіталістичний уклад.

У другій половині XVIII ст., як і в попередні часи, основою економіки Лівобережної й Слобідської України залишалося сільське господарство. Грунтуючись в основному на праці селян і відсталий, рутинній техніці, воно розвивалося досить повільно. Поступово розширювалися посівні площі за рахунок степів на півдні Лівобережжя, у ряді місць переходили до глибокої оранки, краще удобрювали ґрунти. Землю на півдні обробляли переважно важким українським плугом (сабаном), у який впрягали волів, на півночі — сохою, ралом, а тяговою силою тут були здебільшого коні. Сіяли жито, ячмінь, овес, просо, гречку, горох. Під кінець XVIII ст. з визволенням Північного Причорномор'я і освоєнням степів все більші площі стали відводити під пшеницю. У цей час почали садити картоплю й культивувати кукурудзу, особливо в південних районах. Розширювалися площі під тютюном, коноплями, кавунами й динями. Урожаї були низькими — переважно сам-три, сам-п'ять.

Поряд із землеробством продовжували розвиватися скотарство, зокрема розведення великої рогатої худоби,

коней і овець, садівництво, бджільництво, рибальство, полювання. З розвитком сільського господарства зростала переробка сільськогосподарської продукції (збільшилася кількість млинів, олійниць, броварень, гуралень, сукновалень (фолюшів), шкіряних «заводів» та ін.).

У другій половині XVIII ст. у зв'язку з промисловим переворотом в Англії і розвитком капіталізму в Західній Європі, із збільшенням числа промислових підприємств всередині країни і кількості міського населення як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках зростав попит на хліб та інші сільськогосподарські продукти, що створювало сприятливі умови для збуту продукції поміщицьких маєтків і збільшення їх прибутковості.

Як і раніше, козацька старшина, займаючи керівні пости в усіх військово-адміністративних установах, продовжувала різними способами — за гетьманськими універсалами й царськими грамотами, шляхом перетворення рангових маєтностей на спадкові, захопленням громадських земель і угідь, через боргове закабалення селян і рядових козаків, прямим зігнанням їх з земельних наділів, купівлею — розширювати свої володіння, нагромаджувати багатства й ставити в залежність від себе дедалі більшу кількість селян і козаків. Унаслідок цього з кожним роком зменшувалася кількість вільних військових і рангових маєтностей, громадських земель та угідь, збільшувалося число залежних і фактично закріпачених селянських дворів. У 1764 р. на Лівобережжі вільних посполитих дворів залишилося менше 2 тис. проти більш ніж 5 тис. у 1752 р. і 28 тис. у 1730 р. На Україні створилися величезні земельні володіння як українських феодалів (Розумовських, Кочубеїв, Полуботків та ін.), так і російських (Голіциних, Румянцевих, Неплюєвих, Трубецьких та ін.).

Одночасно з розширенням феодального землеволодіння безперервно зростали повинності селян. На Лівобережжі й Слобожанщині в другій половині XVIII ст. панщина становила вже здебільшого чотири, а іноді й п'ять днів на тиждень. До панщини додавалися різні додаткові повинності на пана й старшинську адміністрацію, на військові потреби (ремонт шляхів, гребель, мостів, фортець тощо), а також грошові й натуральні збори (збіжжям, медом, птицею і т. п.).

У 1765 р. уведений на користь держави спеціальний рубльовий оклад, який мали сплачувати всі селянські дво-

ри — посполитих, підсусідків і козаків-підпомічників. Царський уряд, прагнучи запровадити в Україні загальноросійські порядки, у 1776 р. на Слобожанщині, а в 1783 р. на Лівобережжі, як і в усій Росії, увів подушний податок, яким обкладалися селянські родини відповідно до кількості в них осіб чоловічої статі.

Під тиском козацької старшини убожили й козаки. Не маючи можливості відбувати на свій кошт військову службу, козаки переходили в число посполитих або підпомічників, ставали в залежність від старшин і змушені були виконувати на них різні роботи (під час жнив, на перевезенні вантажів і т. ін.). За ревізією 1782 р. з 415 тис. козаків Київщини, Чернігівщини і Новгород-Сіверщини виборних козаків налічувалося лише 195 тис., а підпомічників — 220 тис. чол.

Будучи політично й економічно пануючим класом, українські старшини-поміщики уже протягом першої половини XVIII ст. фактично закріпачили велику кількість селян. Вони намагалися і юридично оформити кріпосне право в Україні, а також зрівнятися в правах з російськими дворянами. Царизм ішов на задоволення цих прагнень старшин.

У 1760 р. гетьман Кирило Розумовський видав універсал, за яким селянам дозволялося переходити з одного володіння в інше лише при наявності письмового дозволу власника із залишенням поміщику майна, яке селянин мав, живучи на його землі. У 1763 р. цей універсал був підтверджений царським указом.

А указом від 3 травня 1783 р. Катерина II юридично оформила кріпосне право на Лівобережжі і Слобожанщині; селянам було заборонено переходити від одного поміщика до іншого. В указі говорилося, щоб «кожному з поселенців залишатися на своєму місці і при своєму званні, де він записаний нинішньою останньою ревізією».

У 1785 р. Катерина II, задовольняючи настійні вимоги старшин, поширила чинність «Жалуваної грамоти дворянству» в Україні й цим юридично зрівняла українську старшину в правах із російським дворянством. Ранги козацької старшини було переведено на російські чини.

Отже, у 80-х роках XVIII ст. на Лівобережжі, Слобожанщині зусиллями козацьких старшин за допомогою царизму було запроваджено кріпосне право, а козацькі старшини, одержавши російське дворянство, перетворились на поміщиків.

Розвиток
промисловості
й торгівлі

Одночасно з остаточним закріпаченням селянства у другій половині XVIII ст., як і в усій Російській державі, на Лівобережжі та Сло-

божанщині у надрах старої феодально-кріпосницької системи, яка розкладалася, формувалися нові, капіталістичні відносини.

Продовжували розвиватися ремесло і промисли. Значна частина міських жителів, які у 80-х роках XVIII ст. на Лівобережжі становили 6,5 % всього населення, уже не займалася землеробством, а тільки ремеслом, промислами і торгівлею.

Зростала кількість промислових підприємств — суконних, парусно-полотняних, шкіряних, цегельних, винокурних, пивоварних, миловарних, скляних, шовкових та ін. Як видно з даних ревізії 1782 р., на Лівобережжі тоді було 2836 «заводів», серед яких 87 % (2666) становили винниці. Більшість цих підприємств були дрібними, кустарними, але деяка частина мала характер великих підприємств — мануфактур із значним поділом праці і примітивною механізацією. Усього на Лівобережжі і Слобожанщині налічувалося 200 мануфактур у початковій формі, а в розвинутій — близько 40. Власниками мануфактур були поміщики, казна і купці та заможні козаки і селяни.

Розвивалися суконні мануфактури. Серед них найбільшою була посесійна Путивльська (Глушківська) мануфактура, заснована ще в 1719 р. Робітниками, яких у 1797 р. тут налічувалося понад 9000 осіб чоловічої статі, були переважно посесійні селяни. Наприкінці XVIII ст. Путивльська мануфактура щороку виробляла близько 200 тис. аршинів сукна. Значне місце в суконній промисловості займали вотчинні і посесійні суконні мануфактури — Батуринська, Ряшківська (в Прилуцькому повіті) і Салтівська (біля Вовчанська на Слобожанщині).

У другій половині XVIII ст. був розширений і продовжував працювати, хоч і з деякими перервами, один з найбільших у Росії Шосткинський пороховий завод, що належав казні. Спочатку тут працювали солдати і приписні селяни. Але наприкінці XVIII ст., щоб збільшити обсяг вироблюваної продукції, адміністрація почала застосовувати й вільнонайману працю. У 1764 р. у Києві було відкрито казенний збройовий завод «Арсенал», на якому працювали як робітники-рекрути, так і наймані робітники. Завод виробляв лафети, зарядні ящики, ремонтував гармати і виконував інші роботи для армії. Продовжувалося

видобування солі на Бахмутських і "Горських солекопальнях.

З'явилися мануфактури по виробництву шовку-сирцю і шовкових товарів. У 1774 р. засновано казенний шовковий завод у слободі Новій Водолазі на Слобожанщині. У 1788 р. із Білорусі в Катеринослав було переведено мануфактуру по виробництву сукна і панчіх. Ця Катеринославська казенна мануфактура виготовляла як шовкові, так і бавовняні та конопляні панчохи.

У Києві і Ніжині купці заснували в 60-х роках XVIII ст. дві шовкові мануфактури, в яких працювали вільнонаймані робітники.

Останніми роками XVIII ст. під Києвом на місці згорілого монастиря була збудована Межигірська казенна фаянсова мануфактура, яка в 1801 р. дала першу продукцію. На ній працювали приписні селяни.

У 1789 р. був відкритий завод із ремонту зброї у Кременчуку, на якому теж працювали приписні селяни і, крім того, вільнонаймані робітники.

У 1795 р. почалися роботи по будівництву Луганського чавуноливарного заводу, який мав виплавляти чавун, виробляти гармати і ядра для військ, що діяли на півдні. Перший чавун завод дав у 1799 р.

Отже, на кінець XVIII ст. на Лівобережжі і Слобідській Україні мануфактурне виробництво зробило значний крок уперед. Більшість мануфактур були поміщицькими, вотчинними і казенними.

Грунтувалися вони в основному на примусовій праці селян-кріпаків, державних приписних селян або посесійних селян-кріпаків, які були власністю підприємства. Разом з тим у цей період були й купецькі, капіталістичні мануфактури, що базувалися на вільнонайманій праці. Вільнонаймана праця проникала і в поміщицькі та казенні підприємства. А це було ознакою формування нового, капіталістичного укладу.

Умови праці й життя робітних людей, особливо кріпосних, були надзвичайно тяжкими. Тривалість робочого дня практично не регламентувалася, залежала від волі підприємця й досягала 14—15 годин на добу. Приміщення були темними, холодними, вогкими. Приписні селяни здебільшого працювали лише за харч, оплата інших робітників залишалася мізерною. Неймовірно жорстокою була сваволя власників і адміністрації.

Товарно-грошові відносини проникали і в сільське господарство. Щоб виручити якнайбільше грошей, поміщики розширювали посіви, переганяли зерно на горілку, розводили багато худоби, сіяли коноплі, культивували тютюн і все це вивозили на продаж, пристосовуючи свої маєтки до потреб ринку, втягуючи їх в товарно-грошовий обіг і цим підриваючи одну з головних підвалин феодального, панщинного господарства — його натуральний характер.

У товарно-грошові відносини втягувалися й селяни. Вони змушені були продавати частину своєї продукції на ринку. У селах поширювалися ремесла, промисли, продукція яких у все більшому обсязі теж ішла на продаж. Невелика кількість селян, займаючись ремеслом і торгівлею, зокрема чумакуванням, збагачувалася, ставала заможною, нагромаджувала капітали, засновувала підприємства, використовуючи в них найману робочу силу, і насамперед бідних селян. Отже, почався процес формування на селі капіталістичних відносин, свідченням чого було поглиблення розшарування селянства на бідних і багатих.

Зростаючий суспільний поділ праці, поступове відокремлення ремесла й промисловості від сільського господарства, міста від села, збільшення кількості міського населення зумовлювали дальший розвиток товарно-грошових відносин, внутрішнього ринку, внутрішньої й зовнішньої торгівлі.

Найважливішими торговельними осередками були ярмарки, що відбувалися по кілька разів на рік у багатьох містах — у Києві, Харкові, Стародубі, Кролевці, Ніжині та ін. Ярмарки були своєрідними економічними центрами певних районів і, з другого боку, відігравали значну роль у включенні України до всеросійського ринку. Навколо ярмарків групувалися місцеві торги, торжки й базари, що відбувалися по 2—3 рази на тиждень. Значну роль у торгівлі, особливо рибою й сіллю, відігравали чумаки.

Україна дедалі глибше втягувалася в загальноросійську економічну систему, ставала частиною всеросійського ринку, що тоді швидко формувався. З Росії в Україну довозили залізо та залізні вироби, інструменти, хутра, цукор, тканини, полотно тощо, з України в російські міста — зерно, худобу, шкіри, скло, свічки, сукно, дзеркала та інші товари.

Зросла й зовнішня торгівля — з Польщею, Туреччиною, Сілезією, Пруссією, Італією та іншими країнами.

Отже, в другій половині XVIII ст. на Лівобережній і Слобідській Україні розширювалося поміщицьке землеволодіння, юридично було оформлено закріпачення селян, розвивалися промислові підприємства, торгівля, посилювався товарно-грошовий обіг, формувалася капіталістичний уклад. Разом із тим царський уряд, ведучи лінію на ліквідацію автономії України, підпорядковував українську економіку своєму впливові і своїй владі, виходячи з імперських інтересів, ушімлюючи інтереси України. У час воєн, зокрема з Туреччиною, Україна була найближчим тилом для російських військ і мусила давати їм приміщення для постою, фураж, провіант, підводи. Уряд збільшував податки з населення України в царську казну. За XVIII ст. вони зросли в десятки разів. Російські сановники, дворяни одержували від царя величезні площі земель в Україні. Царський уряд сприяв російським купцям і промисловцям у проникненні в Україну. Він надавав різні пільги російським купцям в Україні. Наприклад, їхні двори звільнялися від військових постоїв, за царським указом 1771 р. їм дозволялося вільно оселятися в Україні. За царським маніфестом 1784 р. російські й іноземні купці дістали право на необмежену торгівлю в містах Південної України й Криму. Було заборонено вивозити за кордон багато товарів, вивіз мав здійснюватися тільки через російські порти.

А ще в 1754 р. Єлизавета Петрівна своїм указом ліквідувала митні кордони між Україною і Росією, евекту й індукту, тобто вивізні та ввізні мита на Лівобережній Україні, від чого гетьманський скарб втрачав близько 50 тис. крб. річного прибутку.

Розвиток феодальних відносин в Україні у другій половині XVII — XVIII ст. в історіографії

Визвольна війна 1648—1654 рр. серйозно підірвала й розхитала феодально-кріпосницькі відносини в Україні. Однак феодальний лад не був ліквідований. Після входження України до складу Росії на Лівобережжі (Гетьманщині) швидко йшло збагачення козацьких старшин і перетворення їх на поміщиків, з одного боку, й збідніння та закріпачення основної маси селян і частини козаків, з другого. Ця проблема знайшла своє відображення і в історіографії.

Деякі історики (М. Костомаров, І. Теличенко, А. Шликевич) дотримувалися погляду, що вирішальну роль у заведенні кріпосницьких порядків в Україні відіграла політика царського уряду, зокрема Катерини II, яка своїм указом 1783 р. юридично оформила кріпосне право в Лівобережній Україні.

Ще в другій половині XIX — на початку XX ст. у своїх працях історики О. Лазаревський («Малороссийские посполитые крестьяне. 1648—1783 гг. К., 1908»), Д. Міллер (Превращение козацкой старшины в дворянство. Киев, старина. 1897. № 2, 3), В. Мякотін (Очерки социальной истории Украины в XVII — XVIII вв. Прага, 1924), В. Барвінський (Крестьяне в Левобережной Украине в XVII — XVIII вв. Х., 1909), О. Єфименко (Малорусское дворянство и его судьба // Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. Т. 1. Спб., 1905) та інші навели значний конкретний матеріал і довели, що самі козацькі старшини правдами й неправдами зосереджували в своїх руках землі й багатства, обезземелювали й поступово ставили в залежність від себе селян і рядових козаків. Говорячи про розвиток кріпосницьких порядків у самій Гетьманщині, що їх насаджувала старшина, М. Драгоманов у своїй праці «Чудацькі думки про українську національну справу» писав: «Тільки ж треба пам'ятати, що в цьому Катерина II тільки вивершила й припечатала політику, яку проводила вся козацька старшина українська, починаючи з самих часів Богдана Хмельницького...»

Досить широко проблеми соціально-економічного розвитку в Лівобережній Україні в другій половині XVII — XVIII ст. досліджувалися і в радянські часи. З цих питань написали, зокрема, праці історики М. Слабченко (Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. Часть 1. Т. I. Одесса, 1922), М. Ткаченко (Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII — XVIII ст. К., 1931), В. Борисенко (Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986), О. Гуржій (Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. К., 1986), О. Путро (Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития. К., 1988) та ін. Унаслідок всієї дослідницької роботи істориків цілком обґрунтованим можна вважати висновок, що кріпацтво в Лівобережній

Україні і на Слобожанщині було наслідком внутрішнього соціально-економічного розвитку, діяльності козацьких старшин і активної кріпосницької політики царського уряду.

. Тяжка експлуатація й гноблення селян яскраво відбилися в народних піснях, у яких розповідається про «гетьманщину», де селян примушують працювати на панщині й тяжко, не по-людському визискують. В одній з таких пісень поневолені селяни так скаржилися на своїх панів:

Ой горе нам, не гетьманщина,
Надоїла вража панщина,
Що ходячи поїси — сидячи
виспишся.

Як на панщину йду — торбу хліба
несу,
А з панщини йду — а ні кришечки.
Обливають мене дрібні слізючки.

Одночасно з вивченням розвитку феодально-кріпосницьких відносин на Лівобережжі в другій половині XVII — XVIII ст. історики досліджували й соціально-економічний розвиток Слобожанщини (Д. Багалій, А. Слюсарський та ін.), а також Правобережжя й західноукраїнських земель. Оpubліковані праці О. Барановича про магнатське господарство на Півдні Волині у XVIII ст., В. Маркіної про магнатське помістя другої половини XVIII ст. і становище селян наприкінці XVII — 60-ті роки XVIII ст., Є. Сташевського про історію докапіталістичної ренти на Правобережній Україні у XVIII — першій половині XIX ст., І. Шулги про соціально-економічне становище Закарпаття у другій половині XVIII ст. та ін.

2. Остаточна ліквідація царизмом автономного устрою Лівобережжя і Слобожанщини

Гетьман Після смерті в 1734 р. гетьмана
К. Г. Розумовський Данила Апостола цариця Анна
(1750—1764 рр.) Іванівна не дозволила обрати нового гетьмана. Україною стало керувати Правління гетьманського уряду. Але з воцарінням у 1741 р. Єлизавети Петрівни політика щодо України стала лояльнішою. У 1747 р. з'явилася царська грамота з дозволом обрати нового гетьмана.

У 1750 р. в Глухові під наглядом і керівництвом царського представника і міністра графа Гендрикова відбулася рада, на якій урочисто гетьманом було обрано брата фаворита цариці Кирила Григоровича Розумовського

(1750—1764 рр.) Правління гетьманського уряду було ліквідовано, царських урядовців відкликано.

Новий гетьман народився в 1728 р., походив з сім'ї городового козака Г. Розума, з села Лемешів (тепер Козелецького повіту Чернігівської обл.), пас худобу в батьків і був звичайним сільським хлопцем. Коли виповнилося йому 15 років, його викликали до Петербурга, де він почав навчатися й виховуватися. До нього як наставника прикріпили ад'юнкта петербурзької Академії Григорія Теплова, який залишив «Записку про непорядки в Малоросії». Потім Розумовський побував у Німеччині, Франції, Італії, у 1743—1745 рр. навчався в університетах у Берліні, Кенігсберзі, Геттінгені й Страсбурзі. У 1744 р. удостоєний графського титулу. Після повернення до Петербурга в 1746 р. у 18 літ він був призначений президентом Петербурзької Академії наук: 3 волі цариці Кирило одружився, з її племінницею Нарішкіною.

Вихований при царському дворі в Петербурзі й за кордоном, Розумовський звик до розкішного й пишного життя столиці. Через це у тихому Глухові було йому нудно і він намагався надати йому характер маленького Петербурга. Там було споруджено ряд гарних будинків, зокрема будинок Генеральної канцелярії, прикрашений статуями, гетьманський палац з англійським парком та ін. Були кав'ярні, французькі пансіони для дітей старшин, влаштовувалися виступи італійської опери, бучні бенкети. Гетьман мріяв перенести свою резиденцію до Батурина над р. Сеймом, де планував відкрити університет. Але здійснити цього не вдалося через ліквідацію у 1764 р. гетьманства.

Хоча Розумовський перейнявся інтересами й звичаями столичного життя, він не забував і України, любив українську мову, пісню, побут. Використовуючи зв'язки при царському дворі, він домогся, що справи України були передані з Сенату у відання Колегії закордонних справ, владі гетьмана було підпорядковано Київ і Запорізьку Січ. Намагався він відстояти й фінансову автономію України, але це йому не вдалося. У 1754 р. царським указом гетьман був зобов'язаний подавати царському урядові відомості про прибутки й видатки українського державного скарбу. Того ж року були ліквідовані між Україною й Росією митні кордони і почалася між ними вільна торгівля.

Не зміг Розумовський домогтися і права вільних зносин з чужоземними державами. Україна мусила брати участь у війнах, що їх вела Російська імперія. Зокрема, значного

напруження сил України вимагала її вимушена участь у Семилітній війні (1756—1762). Посилення Пруссії, претензії її агресивно настроєного короля Фрідріха II на гегемонію в Європі викликали протидію інших держав. У 1756 р. почалася війна між Пруссією і коаліцією держав у складі Австрії, Франції і Росії, а потім Швеції та Саксонії. У складі російських військ у боях брали участь лівобережні й слобідські козацькі полки. У 1757 р. 1000 козаків-компанійців брали участь у бою під Егерсдорфом у Пруссії. У 1760 р. на фронт було відправлено ще 2 тис. козаків. Доводилося посилати також тисячі погонщиків з волами, багато з них померли у далеких походах.

За гетьманування Розумовського козацька старшина дедалі більше утверджувалася як панівна, привілейована верства суспільства, як шляхта, причому й називатися вона стала «шляхетством». У Глухові скликалися з'їзди старшини, що стали нагадувати український шляхетський сейм.

Тоді ж було завершено реформу судової системи, почату ще за часів Данила Апостола. У 1743 р. було закінчено складання кодексу законів «Права, за якими судиться малоросійський народ». Але царський уряд його не затвердив і в 1756 р. переслав на Україну Розумовському, який створив нову комісію для його перегляду, але й після цього кодекс не був затверджений. Однак у 1760 р. в Гетьманщині була проведена реформа судоустрою. До того часу в Українській козацькій державі діяли козацькі суди: Генеральний суд, полковий, сотенний і сільський (суд громади). За реформою 1760 р. замість цих козацьких судів заводилися нові, фактично станові шляхетські суди. Гетьманщина була поділена на 20 судових повітів, в кожному з яких засновувалися суд земський — для справ цивільних і суд підкоморський — для справ земельних. У кожному з полкових міст для розгляду карних справ створювалися гродські суди. Найвищою інстанцією був Генеральний суд. Усіх суддів обирала козацька старшина. Генеральна рада, яка відбулася у Глухові в 1763 р., затвердила реформу судової системи.

Старшина, ставши привілейованим станом, намагалася всіляко розширити й узаконити свої земельні володіння та закріпити свої права на працю селян і припинити їх переходи з одного в інше місце. Гетьман Розумовський ішов назустріч цим прагненням старшин. Він роздав їм багато земель, а універсалом 1760 р. утруднив переходи селян (для переходу селянин мав дістати письмовий дозвіл власника і залишити йому своє майно).

Розумовський намагався реформувати й українську армію. Заводили однакове озброєння для козаків (зброя — рушниця, шабля й спис), однакову уніформу (сині мундири з червоним коміром, білі штани, шапки різного кольору в різних полках), запроваджувалася муштра за західноєвропейським зразком. В усіх полках були влаштовані школи для навчання козацьких синів, де, крім загальної освіти, заводилася й військова освіта — «військові екзерциції».

**Ліквідація
гетьманства
і полкового устрою,
Друга
Малоросійська
колегія**

Катерина II, ставши у 1762 р. російською царицею, поставила метою уніфікувати систему управління по всій країні, скасувавши особливості, що були в Україні, у Ліфляндії, Фінляндії, перетворити ці території на звичайні провінції Російської держави. Ці плани цариці чітко висловлені у її таємній інструкції генерал-прокуророві Сенату князеві В'яземському. «Малоросія, Ліфляндія і Фінляндія,— писала Катерина II,— є провінції, які правляться дарованими їм привілеями; порушити їх відразу було б дуже незручно, але не можна ж і вважати ці провінції за чужі й поводитися з ними як з чужими землями, це була б явна дурниця. Ці провінції так само, як і Смоленщину, треба легкими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки в лісі». При цьому Катерина писала, що треба, щоб не тільки гетьмана не стало, а щоб «сама назва гетьмана зникла, а не те, щоб якусь особу вибрали на цей уряд».

У 1764 р. Катерина II, скориставшись з того, що серед старшини поширилась агітація за те, щоб просити уряд зробити гетьманство спадковим у роді Розумовських і зберегти весь автономний устрій, викликала Розумовського до Петербурга і під загрозою кари за «зраду» змусила написати просьбу про увільнення його «от столь тяжелой и опасной должности», тобто від гетьманства. Гетьманство було ліквідовано. Розумовський дістав від цариці велику пенсію й чималі земельні володіння в Україні. У тому ж 1764 р. він дістав чин генерал-фельдмаршала. Жив як приватна особа, не втручався в політичне життя. В 1794 р. переїхав до Батурина. Помер 15 січня 1803 р. і похований в ним же збудованій невеликій Воскресенській церкві в Батурині!

В Лівобережній Україні царський уряд створив Малоросійське генерал-губернаторство. Для управління Лівобережною Україною створено Малоросійську колегію, яка складалася з 4 російських і 4 українських членів. Президентом цієї колегії став малоросійський генерал-губернатор граф П. Румянцев, що одночасно був і «головним малоросійським командиром». У «Секретном наставленні», даному Румянцеву, Катерина II наказувала вести лінію на повну ліквідацію всіх залишків автономії в Україні, маючи при цьому «і вовчі зуби, й лисячий хвіст». Катерина писала, що Румянцев мусить «старатися викоренити серед українців фальшивий погляд на себе, як на народ, цілком відмінний від москалів».

Румянцев, відповідно до указу Сенату, організував у 1765—1769 рр. подушний перепис населення і опис географічного положення міст та сіл, кількості й майнового стану старшинських, монастирських, козацьких, селянських і міщанських господарств. Хоч цей генеральний (румянцевський) опис України, метою якого було після облікування населення й господарства збільшення податків і надходжень у царську казну, і не був через початок російсько-турецької війни повністю закінчений, його матеріали є багатющим джерелом для вивчення соціально-економічної історії XVIII ст.

Представники від України брали участь у роботі комісії по складанню нового уложення (збірника законів), скликаної Катериною II у Москві в 1767 р., оскільки Соборне уложення 1649 р. дуже застаріло. Від України було обрано 34 депутати: 11 — від шляхти (козацької старшини і поміщиків), 11 — від козацтва, 10 — від міщан, 2 — від Запоріжжя. Селяни-кріпаки не мали права брати участь у роботі комісії. Загальною вимогою депутатів від України було «підтвердження старовинних прав і вільностей», збереження самоврядування. Разом з тим у їх виступах відбилися прагнення різних класових груп. Шляхта намагалася законом закріпити за собою землі й повністю закріпачити селян, міщани — полегшити податки, послабити гніт старшини, поліпшити умови для занять ремеслом і торгівлею, козаки — зберегти свої права, залишитися вільними людьми. Наприкінці 1768 р., у зв'язку з початком російсько-турецької війни, комісія була розпущена без усяких наслідків.

У 1765 р. уряд ліквідував слобідські козацькі полки й замість них створив регулярні гусарські полки. Козаки

й підпомічники офіційно стали називатися військовими обивателями. На землях Слобідської України була утворена Слобідсько-Українська губернія на чолі з царськими урядовцями.

У 1764 р. за розпорядженням уряду території ліквідованих тоді Нової Сербії, Слов'яносербії і Новослобідського полку, а також частину Миргородського і Полтавського полків включено в Новоросійську губернію (центр у м. Кременчуці), яка складалася з двох провінцій: Єлизаветинської — на правому березі Дніпра і Катеринославської — на лівому. Провінції поділялися на полки, що були одночасно і військовими та адміністративно-територіальними одиницями. Усі козаки, які жили тут, були перетворені на пікінерів.

У 1764 р. з утворенням Новоросійської губернії і заснуванням там військово-поселенських пікінерських полків туди було включено й частину лівобережних козаків, які втрачали свої козацькі права, ставали солдатами й прирівнювались до селян — військових поселенців.

На Лівобережжі у 1781 р. було скасовано поділ на полки і впроваджено новий адміністративний устрій. Пізніше (П|86) була ліквідована і друга Малоросійська колегія. У 1781—1782 рр. Лівобережна Україна була поділена на три намісництва — Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське. Тоді ж утворені Харківське (1780) та Катеринославське (1783) намісництва. Скрізь була заведена єдина для всієї Російської імперії система адміністрації.

У 1782 р. вийшов указ царської Військової колегії про ліквідацію українських козацьких полків і створення замість них регулярних карабінерних полків за російським зразком. Старшини або залишалися на службі й діставали російські офіцерські чини, або увільнялися у відставку. Козаки ставали окремою групою (однією з найбільш привілейованих) державних селян. За наказом Катерини II з України до Петербурга вивезли козацькі військові прапори, печатки, гармати. Ці реліквії мали бути повернуті на Україну після Жовтневої революції в 1917 р. Але вони так і не були повернуті.

Таким чином, на кінець XVIII ст. царизм ліквідував автономний устрій в Україні, знищивши залишки української* державності. Українська козацька старшина була юридично урівняна з російськими дворянами і злилася з ними в одному пануючому стані, а основна маса селян була і фактично, і юридично закріпачена. Феодально-кріпосницький лад досяг свого апогею.

3. Селянські повстання на Лівобережжі і Слобожанщині

Загострення класової боротьби. Селянські повстання Посилення феодално-кріпосницького гноблення викликало загострення незадоволення широких народних мас, які активно виступали проти погіршення свого соціально-економічного становища. Форми їх протесту були різноманітними. Насамперед, наївно вірячи в справедливість царя й царської адміністрації, селяни подавали цареві і в урядові установи скарги, в яких просили перевести їх у розряд державних селян або повернути в козацтво. Сенат у Петербурзі був завалений справами «об ищущих казачества крестьянах».

Масового характеру набули селянські втечі на південь, у Новоросію, на Дон, на Правобережжя і в інші місця. Часто селяни спалювали поміщицькі садиби, розправлялися з поміщиками, управителями, орендарями маєтків, відмовлялися виконувати повинності й платити податки.

Але найбільш гострими формами селянського протесту були масові селянські рухи, повстання проти поміщиків. Лише на Лівобережній Україні протягом 80—90-х років XVIII ст. відбулося близько 50 значних селянських виступів, при цьому половина з них супроводжувалася сутичками повсталих з царськими військами. На розгортання селянських рухів в Україні значний вплив мала антикріпосницька боротьба російського селянства. У масових виступах проти поміщицького утиску часто спільно боролися російські, українські селяни й пригноблені інших національностей.

Повстання в с. Кліщинцях Одним з найзначніших був виступ селян і козаків с. Кліщинці Жовнинської сотні Лубенського полку (тепер Чернобаївського р-ну Черкаської обл.), який тривав з 1767 по 1770 р. Генеральний суддя Лисенко при підтримці свого родича генерального писаря Туманського перетворив кліщинецьких козаків на своїх підданих, примушував їх відбувати панщину й намагався привласнити їхні землі. Козаки скаржилися лубенському полковникові, Малоросійській колегії та її президентові Румянцеву, але всі інстанції приймали рішення на користь поміщика. Тоді у травні 1767 р. на чолі з Опанасом Вороною та Григорієм Білимом козаки й селяни, які до

них приєдналися, перестали коритися поміщикам, озброїлись і напали на будинок Туманського. Протягом 1767—1768 рр. вони відбили шість нападів військових команд. Тільки в 1769 р. властям вдалося придушити повстання. 120 повстанців було засуджено до ув'язнення і довічного заслання, 185 — до покарання канчуками. Коли в 1770 р. у Кліщинці прибув каральний загін для здійснення вироку, кліщинці напали на нього. Але сили були нерівні, і повстанці зазнали поразки. Це повстання мало великий відгук серед народних мас України.

Повстання пікінерів Тяжкі умови життя, які ще погіршилися з початком російсько-турецької війни 1768—1774 рр., викликали незадоволення серед пікінерів, які відмовлялися відбувати військову службу. У 1769 р. повстали Донецький і Дніпровський пікінерські полки. Повстання поширилося на Соколинці, Китай-город, Нехворощу, Маячку, Царичанку й Орлик. У 1770 р. царизм жорстоко придушив це повстання.

Селянська війна під проводом Омеляна Пугачова та її вплив на Україну. Значні народні повстання прокотилися по Лівобережній і Слобідській Україні в роки селянської війни 1773—1775 рр. в Росії під проводом донського козака О. Пугачова, який оголосив себе «імператором Петром III». Пугачов кілька разів бував в Україні. Під час Семилітньої війни 1756—1763 рр., будучи в армії, він проходив через Київ, у період російсько-турецької війни 1768—1774 рр. був у Бахмуті, потім стояв з полком під Бендерами в Молдові. Повстання, що переросло у велику селянську війну і стало серйозною загрозою пануванню поміщиків, почалося у 1773 р. з виступу козаків на р. Яїку. Воно швидко охопило Приуралля та Поволжя і стало поширюватися на інші райони. Проти жорстокого феодально-кріпосницького гніту піднялися російські селяни й робітні люди, козаки, солдати-втікачі, трудящі башкири, татари, марійці, калмики.

Добре знаючи тяжке життя українських селян і козаків, Пугачов після початку селянської війни посилав листи й маніфести. Він закликав поневолені маси селян знищувати панів і обіцяв їм «вольность», «свободу», землі, лісові й сінокісні угіддя, козацьке звання. Під впливом цих закликів народні маси Лівобережжя й Слобожанщини виступили проти своїх поміщиків (у селах Груні, Василівці, Катеринівці на Слобожанщині та в інших місцях).

Активізувалися й гайдамацькі загони. Багато українців (запорожців, гайдамаків з Правобережжя, селян-утікачів та засланих поміщиками селян) було і серед повстанців Пугачова. Наприклад, на Волзі, біля Камишина, до Пугачова пристав загін кінних українських козаків чисельністю 600 чол.

У той час як українські селяни й козаки вели боротьбу разом із повстанцями Пугачова, українські поміщики виступили на боці російських поміщиків і царизму. На допомогу генералові Бібікову, який придушував повстання, вони посилали свої війська.

Видатним ватажком повстанських загонів, які в 1776—1784 рр. вчинили багато нападів на поміщицькі маєтки, будинки купців і багатіїв на Лівобережжі й Правобережжі, був син кріпака, потім запорізький козак, учасник Коліївщини С. І. Гаркуша. У судових справах називаються 74 населених пункти, де побували загони Гаркуші. Відібрані у панів і багатіїв гроші й майно Гаркуша та його побратими роздавали бідним і знедоленим.

Одним з найбільших антикріпосницьких виступів другої половини XVIII ст. на Лівобережжі було повстання в селі Турбаях на Полтавщині (тепер Глобинського р-ну Полтавської обл.) 1789—1793 рр.

Повстання
в с. Турбаях

Після визвольної війни 1648—1654 рр. с. Турбаї, населене козаками й посполитими, вважалося вільним військовим селом. Але в 1711 р. миргородський полковник Данило Апостол, виписавши турбаївців з козацького компуту, «велів по ревізіях писати їх своїми підданими». З 1776 р. Турбаї належали поміщикам Базилевським, і вони експлуатували турбаївців як своїх підданих.

Борючись проти покріпачення, турбаївці подали позов у сенат. У червні 1788 р. сенат ухвалив рішення, за яким козаками визнавалися лише 76 родин турбаївців. 5 січня 1789 р., коли турбаївцям було офіційно оголошено ухвалу сенату, вони негайно відмовилися працювати на панщині, перестали коритися Базилевським і створили самоврядування за козацьким зразком: обрали отаманом Назара Олефіра, суддею Григорія Яструбенка й писарем Трохима Довженка. Усі найважливіші справи вирішувалися на загальному сході.

Через деякий час у Турбаї для виконання указу сенату й визначення, хто з турбаївців належить до 76 козацьких родин, прибув Говтвянський нижній земський суд з військовою командою. Під впливом Базилевських він визнав козацькими лише 29 родин.

8 червня 1789 р., коли суд мав оголосити своє рішення, турбаївці, очолювані Степаном та Леонтієм Рогачками і Семеном Помазаном, озброївшись косами, списами, кочеграми, обеззброїли військову команду, побили членів суду, напали на панський будинок, вибили вікна й виламали двері, стали розбирати майно, а самих поміщиків — Івана, Степана та Марію Базилевських — забили до смерті. У народній пісні співається:

**Од Турбаїв до Вергунів покопані шанці —
Як побили Базилевців у п'ятницю вранці.
Ой на горі вогонь горить, а в долині димно,—
Як побили Базилевців — усім панам дивно.**

Через складне становище (французька буржуазна революція, війни з Швецією й Туреччиною) царський уряд якийсь час намагався покінчити з повстанням без застосування військової сили. Але турбаївці не корилися. У 1793 р. в Турбаї були уведено війська з гарматами, які й розправилися з повстанням. Найбільш активних учасників побили канчуками, вирвали ніздрі, зробили на щоках і лобі тавро «вор» і відправили на каторжні роботи в Тобольськ, інших — покарали канчуками. Було вирішено знищити село, «щоб про нього й згадки не лишилось». Мешканців села вигнали з Турбаїв і під конвоєм переселили в Таврію і до Дністра. Турбаї були знесені з лиця землі, а село, **Яке** виникло на цьому місці, пізніше називалося Скорбним.

Повстання в Турбаях було локальним, але значення його вийшло далеко за межі одного села. Воно, як у фокусі увібрало в себе гнів і ненависть селянських мас до експлуататорів, їх багатотіковий досвід боротьби за визволення з-під кріпосного гніту. Тверда воля не коритися більше поміщикам, рішучість і непохитність у намаганні покінчити з їхнім пануванням, добитися волі свідчили про те, що народні маси дедалі більше усвідомлювали, що вони жити по-старому не можуть і що змінити їхнє життя на краще може тільки збройна боротьба. Пам'ять про Турбаївське повстання живе у народній пам'яті.

У цілому селянські повстання, всі антикріпосницькі рухи, що охоплювали селянські маси різних національностей, незважаючи на свою стихійність, розхитували кріпосницький лад і згуртовували маси на боротьбу з їхніми класовими ворогами.

4. Посилення соціального і національного гніту на Правобережжі й західноукраїнських землях. Піднесення народно-визвольного руху

Посилення гноблення народних мас на Правобережжі і західноукраїнських землях. Дальше розгортання боротьби народних мас

Придушивши гайдамацьке повстання 1750 р., польські феодали посилювали експлуатацію й гноблення українського селянства й міщанства на Правобережжі і в Східній Галичині. Панщина в багатьох селах становила 5—6 днів на тиждень; численними були й додаткові роботи — зажинки, обжинки, закоси, обкоси, ремонт мостів, шляхів та ін., грошовий чинш, данина натурою тощо.

Ще більше посилювався національно-релігійний гніт. Особливо кричущою була розправа уніатів над селянином містечка Млієва на Смілянщині Данилом Кушніром у 1766 р., змальована Шевченком у поемі «Гайдамаки». Кушнір, будучи церковним старостою (титарем), не дав уніатам ключів від церкви і відмовився прийняти унію. Його відправили у польсько-шляхетський військовий табір до Вільшаної, де жорстоко замучили.

Посилення кріпосницького гніту, переслідування православної віри, розгром православних церков, примусове окатоличення українського народу, свавілля польських шляхтичів на Правобережжі привели до піднесення визвольного і антифеодального гайдамацького руху.

Коліївщина 1768 р. Найбільшого розмаху гайдамацький рух набрав у 1768 р., коли, як писав Шевченко,

**Замучені руки
Розв'язались — і кров за кров,
І муки за муки!**

Це повстання увійшло в історію під назвою «Коліївщина» (мабуть, від слів кіл, колоти, різати — «колій»).

Підсилили і прискорили розвиток повстання в 1768 р. незгоди й чвари серед польських шляхтичів та вступ російського війська на Правобережжя. Підтиском царського уряду польський король С. Понятовський (1764—1795) 17 лютого 1768 р. підписав з російським урядом трактат про зрівняння в політичних правах з католиками православних і протестантів.

Значна частина польської шляхти була незадоволена цим трактатом. Створивши збройні союзи — конфедерації, із яких найсильнішою була Барська (м. Бар на Поділлі), шляхтичі виступили у «хрестовий похід» проти «схизматів». Конфедерати стали руйнувати православні церкви й монастирі, глумитися над православними святинями, знущатися з українських селян і міщан та вбивати їх.

Для боротьби проти конфедератів царизм направив на Правобережжя військо. Серед українських селян, які уже до вступу російського війська на Правобережжя почали повстання, поширилася чутка, що нібито цариця Катерина II видала «Золоту грамоту» з закликом до селян бити конфедератів — шляхту. Це також сприяло розгортанню селянського повстання на Правобережжі.

Найбільшого розмаху повстання набрали на Київщині й Брацлавщині. Тут діяли повстанські загони наймита-гончара Семена Неживого, що громив маєтки шляхтичів і корчми орендарів у районі Сміли, Медведівки, Мошон, Крилова, Канева, Чигирина, Черкаси; Микити Швачки й Андрія Журби, які діяли в районі Білої Церкви, Фастова, Богуслава; Івана Бондаренко — в районі Радомишля, Брусилова, Макарова та ін., всього близько 30 загонів.

Центральною подією повстання 1768 р. був виступ під керівництвом М. Залізняка та І. Гонти і взяття їхніми загонами Умані. Син селянина з м. Медведівки на Чигиринщині Максим Залізняк тринадцятирічним юнаком, після смерті батька, пішов на Запоріжжя. Там, а потім в Очакові він наймував. Розумний, енергійний і відважний, сповнений ненависті до експлуататорів, Залізняк разом з іншими наймитами у 1767 р. прийшов на Київщину, де став послушником спочатку Онуфріївського, а навесні 1768 р. Мотронинського монастиря (поблизу від Чигирина).

У Холодному Яру, у лісі недалеко від Чигирина, Залізняк зібрав загін повстанців, які обрали його полковником. Тут ігумен Мотронинського монастиря, який був недалеко звідси, Мельхіседек Значко-Яворський нібито благословив гайдамаків на боротьбу проти шляхти — католиків і висвятив їм ножі.

З-під Чигирина, з Холодного Яру, Залізняк 26 травня вирушив до Умані, винищуючи по дорозі шляхту. Його загін узяв Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Канів, Мошни, Лисянку. Це про той час говорив Шевченко, що

Гайдамаки — російські піддані, в тому числі й Залізник (як запорожець), були привезені на суд до Києва і після тілесного покарання заслані на Сибір. Залізник був відправлений у Нерчинськ.

Польських підданих судив польський суд. Особливою лютістю виділявся регіментар Стемпковський, який розправлявся з захопленими повстанцями в містечку Кодні на Житомирщині, де перебував польський штаб. На шляху від Львова до Умані стояло близько 700 шибениць, на яких висіли гайдамаки. Усього загинуло у Кодні понад 3 тис. чоловік.

Інший суд відбувся в с. Сербях, недалеко від Могилева, над Дністром (на Поділлі), де кару чинив коронний гетьман Браницький. Два тижні бенкетуюча шляхта насолоджувалася видовищем нелюдської кари. Жахливих тортур зазнав Гонта — з нього були здерті смуги шкіри, а потім він був порубаний на частини, голову його прибили цвяхами до воріт Могилева.

Так польська шляхта спільно з російським царизмом розправилася з великим народним повстанням українського народу — Коліївщиною.

Незважаючи на поразку, гайдамацький рух, зокрема його найвищий етап — Коліївщина, мав велике історичне значення. Він завдав відчутного удару по відсталому магнатсько-шляхетському режиму в Польщі, розхитував феодально-кріпосницьку систему, стримував посилення соціального й національного гноблення, мав значний вплив на піднесення атифеодальної боротьби по всій Україні, Білорусі, Польщі, Молдові, Угорщині. Справедлива боротьба гайдамаків знайшла відображення в народних піснях, творах Т. Г. Шевченка, зокрема в його поемі «Гайдамаки».

Придушення Коліївщини не спиноло розвалу й занепаду польсько-шляхетської держави. Гоноровиті магнати й шляхтичі, що думали тільки про розкішне й розгульне життя, гальмували розвиток міст, торгівлі, буржуазних відносин, своїм свавіллям, шляхетською «демократією» розхитували і підривали міць Польської держави.

Скориставшись із ослаблення Польщі, правлячі кола Пруссії я Австрії провели поділи Польської держави. Царська Росія теж брала в них участь, переслідуючи мету включити до свого складу українські й білоруські землі, загарбані польською шляхтою.

У 1772 р. Пруссія, Австрія і Росія уклали угоду про перший поділ Польщі. За цією угодою до складу Російської держави відійшла східна частина Білорусі (воєводства Полоцьке, Вітебське, Мстиславське і частина Мінського). Галичину захопила Австрія. У 1774 р. вона окупувала також Буковину, визволену російськими військами від турецького гноблення. А ще раніше, наприкінці XVII ст., влада Австрії поширилася й на Закарпаття.

Отже, на кінець XVIII ст. майже всі західноукраїнські землі — Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття — потрапили до складу Австрійської монархії, що була однією з найвідсталіших феодальних країн Європи.

У складі Австрії становище трудящих західноукраїнських земель ще більше погіршилося. До гніту польських, угорських, румунських, молдовських і українських феодалів додалося гноблення й правлячих кіл Австрії, які, підтримуючи місцевих, зокрема польських, поміщиків, збільшували податки й проводили політику насильного онімечування населення.

**Народні рухи
в Україні
у другій половині
XVII—XVIII ст.
в історіографії**

Народні рухи в Україні в другій половині XVII — XVIII ст., спрямовані проти феодально-кріпосницького визиску й національно-релігійного гніту, за винятком гайдамаччини, до 1917 р. істориками вивчалися слабо. За радянських часів, особливо у повоєнні десятиліття, історики провели значну роботу з наукового дослідження антифеодальної боротьби селянства України другої половини XVII — XVIII ст. У їхніх працях підкреслюється закономірність, справедливість і прогресивність народних рухів, досліджуються спільні дії українських і російських селян, козаків, міщан проти експлуататорів. К. Стецюк у монографії, виданій в 1947 р., показала вплив повстання під проводом Степана Разіна на розгортання класової боротьби в Україні, а в книзі, що вийшла в світ у 1960 р., висвітлила народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70 роки XVII ст. У 60-х роках були опубліковані ґрунтовні монографії В. Грабовецького про селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. і про антифеодальну боротьбу карпатського опришківства XVI — XIX ст. Цікавою є праця Г. Сергієнка, видана в 1963 р., про визвольний рух на Правобережжі наприкінці XVII — на початку XVIII ст.

Особливе місце серед народних виступів розглядуваного періоду зайняло повстання в селі Турбаях (1789—1793 рр.). Це було чи не найбільше повстання, спрямоване проти експлуатації селян — колишніх козаків — українськими старшиями-поміщиками і не ускладнене національним моментом. Однією з перших це повстання досліджувала О. Єфименко, що написала на основі архівних матеріалів працю «Турбаївська катастрофа» (1891 р.). Саме вона першою правильно підкреслила, що в історії Турбаїв, «як сонце у малій каплі води», відбилося те, що діялося по всій Малоросії. За радянських часів у 1932 р. про Турбаївське повстання було видано збірник матеріалів, у 1947 р. — невелику книжку К. Гуслистого, а в 1950 р. — ґрунтовну монографію І. Гуржія.

Ряд питань історії народних рухів XVIII ст. розробляли І. Бутич, В. Голобуцький, Т. Муравльова, В. Дядиченко та ін. Оригінальну монографію про формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби в другій половині XVIII ст. написав і опублікував у 1985 р. В. Смолій.

Великий інтерес викликали до себе і діставали неоднакову оцінку істориків гайдамацькі рухи XVIII ст. Одним із перших їх досліджував дворянський історик А. Скальковський, який у 1845 р. опублікував книгу «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII в. 1733—1768» (Одесса, 1845). Гайдамаків він називав «сухопутними піратами», «розбійниками», «грабіжниками», «п'яницями», «хамами» і т. п. Різку відповідь Скальковському у своєму творі «Холодний Яр» (1845) дав Т. Шевченко. Він писав:

**«Гайдамаки не воины —
Розбойники, воры.
Пятно в нашей истории...»
Брешеш, людоморе!
За святую правду-волю
Розбойник не стане,
Не розкує закований**

**У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну.
Ви — розбойники неситі,
Голодні ворони.**

Шевченко вважав гайдамацький рух справедливим рухом народних мас. Це особливо яскраво відбилося в його поемі «Гайдамаки».

Негативно оцінювали гайдамаччину П. Куліш («Мальована гайдамаччина». Правда. 1879. № 9—12) і Д. Мордовцев («Гайдаматчина или колиивщина. Разбойничьи общины (1730—1768)». Єпб., 1884. Перше видання 1870 р.) У 1846 р. 25 липня у листі до Т. Шевченка Куліш назвав

коліївщину «торжеством м'ясників», а його поему — «кривавою бойнею, від якої мимоволі відвертаєшся».

Але більшість українських істориків — М. Максимович («Сказание о колиивщине (1839)», Русск. архив. 1875. № 5), В. Антонович («Исследование о гайдамачестве по актам 1700—1768». К., 1876), О. Єфименко («Из истории борьбы малорусского народа с поляками (1879)» // Южная Русь. II. Спб., 1905), Я. Шульгін («Очерк колиивщины». К., 1890) та інші — оцінювали гайдамаччину і, зокрема, коліївщину, як справедливий селянський рух проти соціального й національного гноблення, як боротьбу українського селянства за свої права й волю.

Польські історики Т. Корзон, Ф. Равіта-Гавронський, О. Яблонівський характеризували гайдамаччину як «попросту розбій». Причиною її вони вважали не гноблення народних мас польськими шляхтичами й магнатами, а природну дикість українського селянина, його огиду до мирної хліборобської праці й прихильність до ледарства та бунтів. Українські історики спростували ці злісні вигадки польських істориків. Зокрема, заперечуючи їх твердження про розбійницький характер гайдамацьких рухів, Я- Шульгін писав: «Ми прямо вважали цей рух проявом самостійного усвідомленого протесту південноросійського селянства, пригніченого поляками в соціальному і релігійному відношенні».

За радянських часів дослідження гайдамаччини продовжувалося, причому історики відшукали, зібрали, опублікували й використали в своїх працях немало невідомих раніше матеріалів, висунули й обґрунтували ряд нових положень і висновків. Ще в 20-ті роки цікаві праці опублікували О. Гермайзе («Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів» // Україна. 1924. № 1—2) і М. Горбань («Гайдамаччина 1750 року». — Х., 1926).

У пізніші роки праця над проблемами гайдамацького руху тривала. Найбільш істотними є праці про Коліївщину К. Гуслистого (1947), про Максима Залізняка В. Голобуцького (1960), узагальнююча монографія про гайдамацький гіух 20—60-х років XVIII ст. О. Лоли (1965), книга «Коліївщина 1768», в якій зібрані матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю Коліївщини в 1968 р. (1970). Серед публікацій документів і матеріалів радянських часів про гайдамацькі рухи на найбільшу увагу заслуговує видана Археографічною комісією ВУАН у 1931 р. «Коденська книга судових справ» і опублікований у видавництві «Наукова думка» в 1970 р. збірник документів «Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст.»

Гайдамацькі рухи, зокрема Коліївщина, знайшли яскраве зображення в художній літературі. Ще в 1891 р. був опублікований великий роман М. Старицького «Останні орли». У радянські часи з цієї проблематики читачі одержали ряд художніх творів: романи Ю. Му шкетика «Гайдамаки» (1957), М. Сиротюка «Побратався сокіл» (1964), «На крутозламі» (1980) і «Великий благовіст» (1983), М. Глухенького «Коліївщина» (1966), повість Я. Стецюка «Гонта» (1969).

5. В ід воювання і заселення Північного Причорномор'я. Ліквідація царизмом Запорізької Січі

Російсько-турецька
війна 1768—1774 рр.
і участь у ній
населення України.
Приєднання Криму
до Росії

У другій половині XVIII ст. найважливішими завданнями зовнішньої політики російського уряду було відвоювання споконвічних слов'янських земель Північного Причорномор'я, ліквідація постійної турецько-татарської загрози і забезпечення міцної оборони південних українських і російських земель. Виходу до Чорного моря, а з нього — до Середземного моря, в Південну й Західну Європу, настійно вимагав також розвиток економіки, інтереси розширення торгівлі з західноєвропейськими й східними країнами.

Часті набіги кримських татар перешкоджали заселенню й господарському освоєнню земель Південної України. Щоб торгувати з країнами Західної Європи, товари з України доводилося возити до портів Балтійського моря.

Підбурювана англійськими дипломатами, Туреччина у 1768 р. почала війну проти Росії. У січні 1768 р. кримські татари проникли в Новоросію і на Правобережжя, але, зустрівши рішучий опір російських військ, відступили. Воєнні дії відбувалися на Дунаї, в Криму і у Закавказзі.

У складі діючої армії вели бої проти турків і татар запорожці, гусарські, пікінерські, лівобережні козацькі полки та ін. Вони билися під Очаковом, Кінбурном, Хаджибеем, на Перекопі і в Криму — брали участь у взятті Кафя (Феодосії) та інших міст. Крім того, Україна була найближчим тилом російської армії, і вона мусила давати військам квартири, провіант, підводи тощо.

Російська армія здобула ряд перемог. У 1770 р. перша армія під командуванням П. Румянцева на Нижньому Дунаї розблала турків біля Рябої Могили, Ларги і Кагулу.

Були зайняті Хотин, Ясси, Бухарест, Акерман та інші фортеці й міста. Російська ескадра, що прибула з Балтійського моря в Середземне, в Чесменській бухті знищила турецький флот. Наступного року 2-га армія під командуванням В. Долгорукова, у взаємодії з Азовською флотилією, зайняла Крим. Суворов здобув важливу перемогу при Козлуджі (1774).

10 липня 1774 р. в селі Кючук-Кайнарджі (на південь від Дунаю) між Росією і Туреччиною було укладено мирний договір. Росія одержала територію межиріччя Дніпра і Південного Бугу до узбережжя Чорного моря, фортеці Керч та Єнікале в Криму, Кінбурн у гирлі Дніпра і Азов у гирлі Дону. Отже, вихід у Чорне море був здобутий. Росія також дістала право укріплювати Азов. Російські торгові судна тепер могли вільно проходити через Босфор і Дарданелли. Туреччина визнала незалежність Кримського ханства.

Дуже важливе значення мали статті договору, спрямовані на захист поневолених Туреччиною балканських народів, що створювало більш сприятливі умови для розгортання ними визвольної боротьби і завоювання національної незалежності. Зокрема, турецький уряд змушений був відновити автономію Молдови і Валахії.

8 квітня 1783 р. Катерина II підписала маніфест, який оповіщав, що півострів Кримський, півострів Тамань і вся кубанська сторона «прийняті під державу Всеросійську». На території ліквідованого Кримського татарського ханства, яке протягом століть було вогнищем небезпеки для України й Росії, створювалась Таврійська область.

Унаслідок відвоювання північного Причорномор'я та Приазов'я і приєднання Криму до Росії назавжди припинилися спустошливі турецько-татарські набіги на південні українські й російські землі, швидше стали розвиватися продуктивні сили Півдня, за короткий час були збудовані великі міста й порти, через які розпочалася жвава торгівля з різними країнами. У самому Криму не стало рабовласництва й работоргівлі, стало зникати кочівництво, населення почало енергійніше, ширше розвивати різні галузі господарства.

Царський уряд заявляв, що він приєднує Крим до Росії лише задля того, щоб прилучити місцеве «дикє» населення до цивілізації. Насправді з перших же днів він намагався Крим колонізувати, заселити його росіянами, а «татар, — писав відомий дипломат катерининських часів -Бакунін,— вон из Крима». Всіма засобами царські урядовці вели

лінію на витіснення і знищення місцевого, зокрема кримсько-татарського населення, та й не тільки його. Так, на основі рескрипта Катерини II від 9 березня 1778 р. «О переселенний всех христиан на территорию южнорусской деревня» О. Суворов за кілька днів виселив з Криму в Південну Україну на береги Азовського моря між Бердянськом і Доном 32 тис. осіб чоловічої статі — греків та вірмен — найкращих ремісників і торговців, що серйозно підірвало ремесла й торгівлю Криму. Тисячі татар, через нестерпні умови, змушені були уже в 1785—1788 рр. розпродувати за безцінь свої землі та майно і втікати в Туреччину, Румунію та в інші місця. Якщо на 1783 р. у Криму налічувалося понад 500 тис. чол. населення, то на 1793 р., через десять років після приєднання до Росії, незважаючи на російську колонізацію, що її проводив царизм, населення зменшилося до 205 тис.

Запорізька Січ
у 60—70-х рр.
XVIII ст. та її
ліквідація царизмом

Перемога Росії у війні проти Туреччини і перенесення її кордонів на південь змінили становище Запоріжжя і вплинули на його долю. У 60—70-х роках соціально-економічний розвиток Запорізької

Січі, як і раніше, розгортався в напрямі дальшого збагачення козацької старшини і посилення нею експлуатації та визиску козацької сіроми і посполитих. Про розміри багатств старшин свідчить хоча б те, що в останнього кошового отамана Калнишевича після ліквідації Січі було конфісковано понад 48 тис. крб. грішми, у писаря Глоби — понад 23 тис. крб. Крім того, Калнишевський мав 16 тис. голів різної худоби, а Глоба — 14 тис. На Запоріжжі ширше, ніж в інших місцевостях, розвивалися товарно-грошові відносини і більше застосовувалася вільнонаймана праця.

Останнім кошовим отаманом Запорізької Січі був Петро Іванович Калнишевський. Народився він у 1691 р. у козацькій сім'ї (син козацької вдови Агафії) в селі Пустовійцівці на березі річки Сули (нині Роменського району Сумської області). За легендою, восьмирічним хлопчиком він потрапив до Січі, де став вправним, хоробрим козаком. Був він там джурою, молодиком, осавулом, військовим суддею. У 1762 р. його вперше обрано кошовим отаманом, але менше ніж через рік, очевидно, з волі Катерини II, було усунуто. У 1765 р. Калнишевський, всупереч царській волі, знову став кошовим і займав цю посаду до зруйнування Січі в 1775 р., протягом десяти років, «чого зроду-віку не бувало». Це свідчить про великий хист Калнишев-

ського як захисника інтересів ковацтва, Україна, вправно-го політика й талановитого військового керівника.

Калнишевський вів лояльну політику щодо царського уряду, виконував розпорядження цариці. Під його провідом козаки героїчно билися проти турецько-татарських військ у війні 1768—1774 рр. За доблесть у боях у 1770 р. цариця оголосила війську Запорізькому подяку, а кошового Калнишевського нагородила золотою медаллю з діамантами. У 1773 р. йому було присвоєно військове звання генерал-лейтенанта російської армії.

Зберігаючи гарні стосунки з царським урядом, Калнишевський разом із тим намагався забезпечити інтереси Запорізької Січі, її незалежність. Він піклувався про розвиток економіки Січі — заселяв вільні запорізькі землі вихідцями з Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережжя, заснував нові села, дбав про розвиток землеробства, ремесел, торгівлі. За часів Калнишевського запорожці брали активну участь у гайдамацьких рухах, у селянській війні під проводом Пугачова, з інших антифеодальних виступах, на Січі знаходили притулок повстанці.

Ясно, що Калнишевський, будучи видатним політиком і військовим діячем, у той же час сам був людиною багатю, підтримував козацьких старшин у прагненні зосередити в своїх руках якнайбільше земель і майна, використовувати працю козацької голоти й наймитів.

Тяжке становище рядових козаків, селян і міської бідноти, їх жорстоке гноблення старшинською верхівкою зумовлювали різке посилення соціальних суперечностей і класової боротьби, найбільш гострим виявом чого були масові повстання. Одне з найбільших повстань на Запоріжжі спалахнуло 26 грудня 1768 р. Рядові козаки-січовики, незадоволені гнітом і здирствами старшин, повстали, захопили пушкарню й почали громити будинки старшин і багатих козаків, а деяких багатіїв «вовся й прибили».

Старшини змушені були втікати й ховатися від гніву повсталих на березі Дніпра в луках і плавнях. А Калнишевський, переодягнений у чернецьку рясу, вискочив із свого будинку через пролом у стелі і знайшов захист у Новосіченському ретраншементі. Козацька старшина і царське військо по-звірячому придушили повстання сіроми, при цьому повстанців «побито досмерти немалое число».

Після придушення повстання 1768 р. боротьба в Січі не припинялася. Запорожці брали також активну участь у багатьох антифеодальних виступах поза межами Запоріжжя, в селянській війні під проводом Пугачова, у гайда-

мацькому русі. До Запоріжжя стікалися кріпаки-втікачі від поміщиків и всі незадоволені царизмом. На Запоріжжі не було кріпосного права і зберігався своєрідний адміністративно-політичний устрій. Усе це не вкладалося в рамки царської феодально-бюрократичної системи, не відповідало принципам політики самодержавства. Царський уряд вважав за необхідне ліквідувати Запорізьку Січ. На середину 70-х років XVIII ст. для цього склалися сприятливі умови.

Після укладення Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р. російські кордони відсунулися аж до Чорного моря. Запорізька Січ певною мірою втратила значення крайнього, найпівденнішого прикордонного заслону від татар і турків. Для захисту південних районів України від турецько-татарських нападів у 1764—1774 рр. була збудована Дніпровська лінія укріплень довжиною 180 км від Дніпра до Азовського моря вздовж берегів річок Кінської (Кінки) і Берди. Починалася вона від Олександрівської фортеці, що була закладена на лівому березі Дніпра і з якої виростало нинішнє м. Запоріжжя.

Навесні 1775 р. Катерина II доручила командуючому 1-ю армією генералові Петру Текелію при переході з Дунаю на Волгу для придушення селянської війни під проводом Пугачова зайняти своїми військами «без кровопролиття» Січ, знищити Кіш і встановити над козаками «начальство». Війська Текелія 4 червня 1775 р. з усіх боків оточили Січ, а наступного дня зайняли і зруйнували її.

Катерина II 3 серпня 1775 р. видала маніфест, який офіційно сповіщав про ліквідацію запорізького козацтва із знищенням і «самої назви запорізьких козаків».

У маніфесті цариця намагалася вмотивувати й виправдати зруйнування Січі. Вона обвинувачувала козаків, що вони «составили из себя мало по малу совсем особенное странное... противоборствующее политическое сонмище», куди стали «принимать без разбора в свое худое общество людей всякого сброда» і де перебували «в совершенной праздности, гнуснейшем пьянстве и презрительном невежестве». Далі цариця пише, що запорожці начебто присвоювали землі Новоросійської губернії і війська Донського, а також намагалися зайняти своїми зимівниками набуті за мирним трактатом території між Дніпром і Бугом. Звинувачуючи запорожців в «совершенной праздности», у той же час цариця ставить їм на карб, що, створюючи власне хліборобство, вони розривали залежність їх від Росії і «помышляли конечно составить из себя по среди Отечества

область, совершенно не зависимую под собственным своим неистовым управлением». Хоча цариця визнає, що у війні з Туреччиною немала частина запорізького війська показала «при армиях наших отличные опыты мужества и храбрости», Січ в цілому, за її оцінкою, «вредное скопище запорожских **Козаков**, обративших хищность и грабительство в первое свое ремесло». І цариця наказала «разрушить сечу Запорожскую и имя **Козаков**, от оной взаимствованное». І не стало «сечи Запорожской в политическом ее уродстве».

Після зруйнування Запорізької Січі частина запорізької старшини, звинувачена царським урядом у зраді, була арештована, відправлена в Петербург, а потім на заслання. Зимівники та майно арештованих і засланих старшин, військову скарбницю конфіскували.

Доля останнього кошового Петра Калнишевського тривалий час була загадкою. Серед колишніх запорожців побувала легенда, що Калнишевський втік до Туреччини, там одружився і мав сина. За іншою легендою кошовий утік на Дон і там проживав. Про це співалось тоді і в народній пісні:

Ой, полети ж ти, та чорная галко,
Та й на Дон рибу їсти.
Ой, принеси нам, ти, чорная галко,
Од Калниша вісті.

«Та вже ж мені не летіти
Та й на Дон рибу їсти.
Та вже ж мені не носити
Од Калниша вісті».

Але ці легенди не відповідали дійсності. Лише в 1862 р. історик і етнограф П. Єфименко, зісланий до Архангельської губернії за участь в народницькому гуртку, почув від селян поморського села Ворзогори, що начебто найстаріші з них бачили Калнишевського. 1863 року Єфименко розшукав у архангельському архіві «Справу по повідомленню державної військової колегії контори про відправлення до Соловецького монастиря кошового Петра Калнишевського, червня 11 дня 1776 року». Єфименко з'їздив на Соловки, побачив могилу Калнишевського в монастирі, а в 1875 р. в журналі «Русская старина» опублікував статтю «Калнишевський — останній кошовий Запорізької Січі».

Завдяки праці Єфименка та дослідженням інших істориків і з'ясувалася доля Калнишевського після зруйнування Запорізької Січі. Його, разом з військовим писарем і суддею, відправили до Москви, де вони й утримувалися у конторі військової колегії до остаточного вирішення їхньої долі. Звинувачення і міри покарання сформулював

у листі до Катерини II від 14 травня 1776 р. Г. Потьомкін, якого на його просьбу зачислив у козаки під іменем Грицька Нечоси Калнишевський. Потьомкін писав, що «підступне буйство» і «великість злочину» кошового Петра Калнишевського і його спільників судді Павла Головатого та писаря Івана Глоби настільки великі, що вони заслужили смертну кару. Але оскільки вони «відчули тягар свого злочину», Потьомкін радив цариці «оголосити милосердне вибавлення їх від заслуженої ними кари, а замість того, з відомої вже небезпеки від ближнього перебування їх до колишніх запорізьких місць, повеліти відправити на вічне утримання в монастирі, з коїх кошового — в Соловецький, а інших — в розташовані в Сибіру -монастирі, з забезпеченням за рахунок конфіскованого колишнього запорізького майна: кошовому по карбованцю, а іншим — по півполтини на день». На листі цариця написала: «Бути по цьому».

На основі повеління цариці 8 червня 1776 р. Сенат зобов'язав Синод віднайти Калнишевського в Соловецький монастир, Глобу — в Туруханський край, Головатого — в Тобольський монастир «под найістрожайшим надзором от одного места к другому военных команд». При цьому Синод попереджав монастирські власті, щоб «утримувані були в'язні сії безвипускно з монастирів і віддалені були б не лише від листування, а й від будь-якого з посторонніми людьми спілкування».

29 липня 1776 р. Калнишевського під військовим конвою привезли в Соловецький монастир, замурували в каземат Головленкової башти, в якому він у великих муках і просидів аж до того часу, коли 2 квітня 1801 р. цар Олександр I «дарував прощення» і право за власним бажанням обрати місце проживання. Але, сліпий і хворий, Калнишевський залишився в монастирі, де й помер 31 жовтня 1803 р. на 112 році життя. На його могилі було покладено камінь з надписом: «Тут поховане тіло в бозі почившого кошового колишньої Запорізької грізної Січі козаків отамана Петра Калнишевського, засланоного в сію обитель на спокуту. Він у 1801 році, за височайшим повелінням, знову був звільнений, проте сам не побажав залишати обитель, де набув душевного спокою смиренного християнина, який щиро визнав свої провини».

Більшість запорізьких козаків залишилися жити на своїх попередніх місцях. Вони вважалися козаками і перебували в становищі однієї з груп державних селян. Основна маса козацької старшини одержала від уряду російські офі-

церські звання і багато землі. Частина запорожців (близько 5 тис. чол.) переселилася в пониззя Дунаю на землі, підвладні Туреччині. Тут, у Добруджі, спочатку на лівому, а потім на правому березі Дунаю вони заснували так звану Задунайську Січ. Територія Війська Запорізького ввійшла до складу Новоросійської і Азовської губерній, а з 1783 р.— до Катеринославського намісництва. Управляв цим краєм намісник князь Г. Потьомкін (1774—1791).

Російсько-турецька
війна 1787—1791 рр.

Утворення
Чорноморського
козацтва

Туреччина прагнула повернути Крим і Північне Причорномор'я, Підбурювана Англією, Францією і Пруссією, вона в 1787 р. оголосила Росії війну. Головнокомандуючий російською армією Г. Потьомкін, відчуваючи нестачу військової

сили, якою раніше були в боротьбі з турками запорожці, дозволив козацьким старшинам А. Головатому, С. Білому і З. Чепізі набирати з колишніх запорожців та їхніх синів військові загони, які спочатку називалися Військом вірних козаків, а з 1788 р.— Чорноморським козацьким військом. Це військо (близько 12 тис. чол.), підпорядковане безпосередньо О. Суворову, виявило в складі російської армії в боях проти турків багато мужності, уміння, винахідливості й героїзму.

Антін Головатий створив Козацьку Чорноморську флотилію, в якій були не тільки козацькі чайки, а й кораблі. Головатий разом з Сидором Білим заснували в Урочищі Васильків біля Дніпровського лиману військово-морську базу. На морі і на суші козаки виявляли небачені мужність і героїзм. 16 травня 1788 р. козацька гребна флотилія під команду кошового С. Білого розгромила загін турецьких військових кораблів у Дніпровському лимані. У бою С. Білий був тяжко поранений і незабаром помер. Кошовим Чорноморського козацького війська став Захар Чепіга. Взагалі у 1787—1791 рр. чорноморські козацькі полки брали участь у багатьох боях — під Хаджибеем, Очаковом, Аккерманом, Килією, Бендерами та в інших місцях і штурмували Ізмаїл та Браїлів.

У 1789 р. російські Війська під командуванням Суворова здобули перемоги над турками при Фокшанах і Римніку, а в 1790 р. взяли Ізмаїл — турецьку фортецю, яка вважалася неприступною. Героїчні сторінки в історію боротьби проти турків вписав під командуванням видатного російського флотоводця Ф. Ушакова молодий Чорноморський флот.

29 грудня 1791 р. у Яссах між Росією й Туреччиною було укладено мирний договір. Туреччина визнала приєднання Криму до Росії. Росія дістала фортецю Очаків і південні землі від Південного Бугу до Дністра, а на Кавказі кордон встановлювався по р. Кубані. **Отже**, Росія закріпила вихід до Чорного і Азовського морів та зміцнила свої позиції на півдні.

Чорноморському козацькому війську, яке брало участь у війні, уряд виділив для поселення землі на правому березі річки Кубані і Таманському півострові. Протягом 1792—1793 рр. сюди переселилися понад 14 тис. чорноморських козаків з сім'ями.

Після відвоювання Чорноморського узбережжя, ліквідації Запорізької Січі царський уряд став роздавати землі Південної України російським і українським поміщикам, урядовцям, офіцерам, високопоставленим сановникам. Так, генерал-прокурор князь Вяземський і князь Прозоровський дістали по 100 тис. десятин землі кожний, князь Потьомкін — понад 40 тис., генерал-майор Голіцин — 22 тис., полковник Строщ — 14 тис., колишній полковий старшина Рудь і колишній полковий осавул Пишмич — по 12 тис. дес. і т. ін. Всього протягом 9 років — від 1775 р. до 1784 р. поміщикам було роздано 4,5 млн десятин землі. Ці свої володіння поміщики заселяли головним чином втікачами з різних місць. Основну роль відігравала народна колонізація — переселення на південь з різних місць селян, козаків, міщан. Основний потік поселенців ішов з Правобережної України; поселялися і втікачі з Лівобережної України та російських губерній, яких уряд «простив» і дозволив селитися на землях Південної України, і, нарешті, переселенці з Лівобережної України та Слобожанщини, переважно козаки і посполиті з малоземельних місць, яким уряд давав офіційний дозвіл на переселення і яких наділяв землею. Водночас сюди йшли й іноземні колоністи, які втікали від гніту Туреччини і Австрії (болгари, греки, серби, молдовани та ін.). ;

З великим боєм та сумом і ненавистю до царизму й поміщиків народ говорив у своїх піснях про роздачу і розграбування панами південноукраїнських земель.

Ось одна з пісень:

Катерино, вража мати.
Що ж ти наробила?
Край веселий, край зелений
Панам роздарила.

Багатому розпродала
Від краю до краю,
А бідному залишила
Там, де поховують.

Південна Україна швидко заселялася. Разом з виникненням багатьох сіл закладалися також міста, зокрема такі, як Олександрівськ (теперішнє Запоріжжя, 1770), Катеринослав (тепер Дніпропетровськ, 1776), Херсон (1778 р.), Маріуполь (1779), Миколаїв (1789). Розбудовувалося стародавнє (майже 400-літнє) поселення, назване у 1795 р. Одесою. У Криму, на Південному узбережжі, у 1783 р. як головну базу Чорноморського флоту і фортецю було закладено м. Севастополь. Як адміністративний центр Таврійської області, а потім губернії, в 1784 р. було засновано м. Сімферополь.

На півдні, в степах України, швидко розвивалося сільське господарство, зокрема тваринництво. Засновувалися також промислові підприємства, і передусім ті, які задовольняли військові потреби і які належали казні: ливарний завод у Миколаєві, який з 1789 р. почав виробляти гармати і ядра для Чорноморського флоту, Луганський чавуноливарний завод, верфі в Миколаєві і Херсоні, які будували військові кораблі і торгові судна.

Визволення від турецько-татарського гноблення південних земель мало велике значення. Назавжди було покінчено з постійною небезпекою турецько-татарської агресії. Припинилися спустошливі набіги кримських татар і турків на українські й російські землі. Більш надійною стала оборона південних кордонів. Поразки Туреччини у російсько-турецьких війнах і її прогресуючий занепад полегшили становище слов'янських народів на Балканах і в Молдові.

Визволення південних земель і слабкість там феодально-кріпосницьких відносин сприяли більш швидкому піднесенню продуктивних сил цього краю і взагалі економічному розвитку України, зокрема заселенню степових малолюдних районів і їх господарському освоєнню. Через морські порти розгорталася торгівля з Південною і Західною Європою і східними країнами. А дедалі більше розширення товарно-грошових відносин посилювало розклад феодально-кріпосницької системи і розвиток у її надрах капіталістичного укладу.

6. Возз'єднання Правобережної України з українськими землями в складі Російської держави

Входження Правобережжя до складу Російської держави

На початку 90-х років XVIII ст. під впливом французької буржуазної революції прогресивні елементи польської шляхти домоглися проведення деяких реформ, що мали зміцнити державний лад країни. За конституцією 3 травня 1791 р. ліквідувалося «ліберум вето», право створення конфедерацій та ін. Намагаючись перепинити поширення ідей французької революції на схід і підтримуючи реакційні кола польських магнатів, уряди Пруссії і Росії ввели свої війська в Польщу. Конституція 3 травня 1791 р. була скасована. У 1793 р. Пруссія і царська Росія провели другий поділ Польщі. Правобережні українські землі — Київщина, Східна Волинь, Поділля, Брацлавщина — були визволені від польсько-шляхетського гноблення і возз'єднані з іншими українськими землями в складі Російської держави. До Росії відійшла також Східна Білорусь із Мінськом.

У Польщі розгорнувся визвольний патріотичний рух, очолений Тадеушем Костюшком. Але він зазнав поразки.

У 1795 р. Пруссія, царська Росія і Австрія провели третій поділ Польщі. Західна Білорусь і Західна Волинь були визволені з-під влади польської шляхти. Власне польські землі захопили Пруссія і Австрія. Польська держава перестала існувати. Це був результат антинародної політики польських магнатів і дій реакційних урядів Пруссії, Австрії і царської Росії.

З переходом Правобережної України під владу Росії відбулися зміни в її адміністративно-територіальній системі. Після деяких перетворень врешті-решт у 1797 р. згідно з указом Павла I від 12 грудня 1796 р. Правобережжя було поділено на три губернії: Київську, Подільську і Волинську. Губернії ділилися на повіти. Як і скрізь у Росії, на чолі губернії стояв губернатор, вищою установою було губернське правління. У повітах адміністративно-поліцейські функції виконували капітан-ісправник та нижній земський суд, а в містах — городничий.

На Правобережжя було поширено чинність Жалуваної грамоти дворянству й всього російського законодавства. За рахунок державних та конфіскованих земель великі земельні володіння одержали генерали М. Кречетников, М. Кутузов та Й. Ферзен, які командували російськими військами в час наступу проти Польщі, різні царські

сановники О. Безбородько, М. Новосильцев, М. Репнін та ін. Становище народних мас серйозно не поліпшилося. Царський уряд проголосив офіційно визнаним православне віросповідання. Протягом 1794—1795 рр. з унії в православне віросповідання перейшло 1 млн чол., в основному селян.

Проте визволення Правобережної України (як і Білорусі) з-під влади шляхетської Польщі і возз'єднання її в єдине ціле з іншими українськими землями мало прогресивне значення в житті всього українського народу. Воно ліквідувало польсько-шляхетський національний та релігійний гніт і сприяло більш швидкому розвиткові продуктивних сил України, посиленню економічних і культурних зв'язків між окремими українськими землями.

7. Культура в Україні у XVIII ст.

Загальна
характеристика
розвитку
культури

У XVIII ст. культура в Україні розвивалась у складних і тяжких умовах. Передусім, українські землі не були об'єднані, перебували під владою різних держав. Лише

наприкінці XVIII ст. Правобережжя було возз'єднане з Лівобережжям у складі Російської держави, південь України був відвойований, Крим приєднаний до Росії. Але Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття залишалися під владою Австрійської монархії. У західно-українських землях велась політика денационалізації українського населення, його полонізація, онімечення, мадяризація.

У Російській державі з перших часів переходу під владу царя царська бюрократія намагалася ліквідувати автономію України, русифікувати українців, ліквідувати їх відмінність від росіян. Ще Олексій Михайлович у своєму маніфесті вимагав від українців: «прежде нашего пришествия разделение с поляками сотворите как верою, так и чином: хохлы, которые у вас на головах, постригите».

Петро I у 1720 р. наказав у Києво-Печерській і Чернігівській друкарнях заново надрукувати всі церковні книги, крім церковних попередніх видань, не друкувати та і ці церковні старі книги для цілковитого узгодження з великоросійськими такими самими церковними книгами виправляти перед друком, «дабы никакой розни и особенного наречия во оных не было».

Ніяких же інших книг, ні попередніх, ні нових видань без дозволу Духовної колегії не друкувати.

Отже, була заведена цензура, всі рукописи Київська лавра мала «для свідельствованія присылать в Московскую типографскую контору». За друкування книг без дозволу Москви на друкарні України накладали штрафи. <<>

У 1769 р. Лавра просила дозволити надрукувати українські букварі, бо московських люди не розуміють і не хочуть купувати. Але Синод не тільки не дозволив, а й наказав відібрати букварі, що були вже на руках. Було наказано також позабирати в церквах старі українські книги й замінити їх на~м'бсковські.

Наприкінці XVIII ст. було наказано перевести викладання в Київській академії, як і в інших навчальних закладах України, на російську мову, а в церквах читати «голосом, свойственным российскому наречию». У 1782 р. було заборонено дякам-учителям мандрувати, чим багато шкіл позбавил

Таким чином, царський уряд уже у XVIII ст. послідовно проводив політику удушення української мови й культури, русифікацію України, систематично вживав заходів, щоб «Малую Россию к рукам прибрать*». Катерина II писала, що Україну, Ліфляндію і Фінляндію «надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали глядеть, как волки в лесу».

Одночасно з цим із України в Росію відходило багато вихованців Київської академії, діячів освіти, культури й церкви і проводили там велику культурно-освітню і наукову діяльність. Наприклад, у Слов'яно-греко-латинській академії у Москві, з 1701 по 1762 р. працювало 95 професорів із Київської академії, а із 21 ректора і 25 префектів відповідно 18 і 23 були теж могилянцями. Українські вчені брали участь і в заснуванні Академії наук у Петербурзі та інших науково-культурних закладів. До Росії завозилося багато створених в Україні книжок — книжки для читання, книжки церковні, шкільні підручники, наукові праці, через Україну до Москви йшов європейський одяг, українці переносили шкільну драму й відкривали театри в багатьох російських містах — Казані, Тобольську, Новгороді, Смоленську, заносили українську церковну проповідь, свої співи і т. д: Коротше, мабуть, не було жодної ділянки культури в Росії; на якій би не позна- чився тлії'Дгашвук^^

Розвиток передової
суспільно-політичної
думки

На розвиток усієї культури знач-
ний вплив мала передова суспіль-
но-політична думка. Розклад фео-
дально-кріпосницької системи,

формування нових, капіталістичних відносин, масові селянські повстання, поширення ідей французьких просвітителів і звісток про буржуазну революцію у Франції зумовлювали формування просвітництва, характерними рисами якого була антикріпосницька спрямованість, віра у всесилля людського розуму, освіти, намагання поліпшити добробут народу на основі природного права всіх людей на свободу й рівноправність. Початок російському просвітництву поклав М. Ломоносов. На ґрунті просвітницьких ідей і під впливом антикріпосницьких виступів селян виросла революційна ідеологія О. Радищева (1749—1802).

Значний слід у розвитку просвітництва, передової суспільно-політичної і філософської думки другої половини XVIII ст. в Україні і взагалі в Росії залишив Я. Козельський, виходець із дрібнопомісного дворянства, уродженець с. Келеберди (тепер Канівського р-ну Черкаської обл.). Будучи депутатом від Дніпровського пікінерського полку у комісії зі складання нового уложення, Козельський у своїх виступах різко таврував кріпосництво й сваволю поміщиків, гаряче захищав інтереси селян, вважав селянські повстання справедливими, а самих селян невинними. Козельський виступав проти всякого самовладдя й гноблення. Він мріяв про суспільство, в якому не стало б ні розкоші, ні злиднів і яке було б засноване тільки на загальнокорисній праці, що мала бути загальним обов'язком усіх громадян. Приватна власність зберігалася, але вона повинна здобуватися тільки особистою працею. Основною філософською працею Козельського є його «Філософські пропозиції...», в яких він висловлював матеріалістичні погляди і виступав проти ідеалізму, схоластики і містицизму.

У середовищі передової дворянської інтелігенції виникали гуртки, члени яких обговорювали питання про потребу ліквідації кріпосництва, досягнення рівності й свободи, поширення освіти й культури. Нт Слобожанщині в маєтку Попівка Сумського повіту моло і інтелігенти, які співчували французькій революції і оповідували ідеї розуму й прогресу, групувалися навколо дворянина О. Паліцина. Паліцин писав, що «настане коли-небудь розумний вік». Саме в цьому гуртку вперше виникла думка про заснування в Харкові університету.

На Лівобережжі значним був гурток дворянської інтелігенції, який групувався навколо сім'ї Капністів, зокрема навколо відомого поета і драматурга кінця XVIII ст. В. Капніста.

В. Капніст (1757—1823) походив з дворянської сім'ї з с. Обухівки (тепер с. Велика Обухівка Миргородського р-ну Полтавської обл.). Писав оди, елегії, анакреонтичні вірші. Співчував ідеям французької революції, висловлював різко негативне ставлення до кріпосного права.

У 1783 р. Капніст написав оду «На рабство», в якій засуджував поневолення України царизмом, виступав за відновлення гетьманського правління. Малюючи буржуазну революцію у Франції як грізне і величне явище Капніст писав:

**Сыни Титеи вновь родились,
Неистовы сии Титаны
Среди Европы восстают.**

**Как раскаленные вулканы,
Пылая, ось земли трясут.
Кипящу лаву извергают.**

Найбільш важливим твором Капніста була сатирична комедія у віршах «Ябеда» (1798), в якій автор закликав боротися проти «ябеди», тобто бюрократизму, судових зловживань, свавілля чиновників, що процвітали в царських установах.

Одночасно з цим В. Капніст, відображаючи ідеологію групи козацьких старшин-автономістів, мріяв про визволення України з-під влади російських царів і відновлення Української держави. У 1791 р. він поїхав до Берліна (Пруссія), де був таємно прийнятий королівським канцлером графом Герцбергом. Він спитав його, чи можуть його земляки, на випадок війни між Пруссією і Росією, розраховувати на «протекцію короля» — в такому випадку вони спробують скинути російське ярмо і відновити давній козацький лад. Герцберг, після розмов з королем Фрідріхом-Вільгельмом II, в час другої зустрічі з Капністом, заявив, що «лише тоді, коли буде війна між Пруссією та Росією, тоді козаки повинні будуть дивитися, чи хочуть вони звернутися до короля». Але війни не сталося, і візит Капніста до Берліна залишився без наслідків.

**Підпорядкування
української церкви
Москві**

Важливе місце в духовному житті українського народу займала православна віра і православна церква. Саме одним із найбільш популярних гасел боротьби українського народу проти шляхетської Польщі, турків і татар було відстоювання православної віри.

Після укладення Переяславського договору 1654 р. російський царський уряд, ведучи лінію на повне підкорення України Москві, намагався підпорядкувати собі й українську церкву, щоб через неї й духовно закабаляти український народ. Як відомо, у 1685 р. на соборі в Києві київським митрополитом було обрано Гедеона Четвертинського, якого 8 листопада 1685 р. в Успенському соборі в Москві висвятив патріарх московський Йоаким. У грудні 1685 р. митрополит Гедеон одержав дві грамоти — від царів Івана, Петра й царівни Софії та від патріарха. У цих грамотах містилися обіцянки зберігати всі старі права української церкви: суди в Київській єпархії «отправляти по прежним обычаям», «все обыкновения прежняя... вольно содержать». Але це були пусті обіцянки. Уже в перші роки патріарх московський і царські власті почали обмеження, а потім і повну ліквідацію незалежності української церкви. Київський митрополит з давніх часів (десь із X ст.) мав титул «Митрополит Киевский и всея Руси», пізніше — «Митрополит Киевский и Галицкий, и всея России». А 27 січня 1688 р. Гедеонові поступило з Москви розпорядження іменуватися «Митрополит Киевский, и Галицкий, и Малыя России». А в 1767 р. наказано називатися тільки «Митрополит Киевский и Галицкий», тобто він зводився до рядового митрополита звичайної єпархії. У Гедеона одразу ж після посвячення в Москві відібрали й титул «екзарха вселенського трону».

Як і в цілому в Росії, царський уряд ліквідував соборноправність української церкви. До того часу вищою церковною владою в Україні були собори — крайовий та єпархіальний, усі духовні посади — від митрополита до паламаря — були виборними. Під тиском Петра I всі архієреї підписали так званий «Духовний регламент» і 25 січня 1721 р. Петро I в своєму маніфесті оголосив про введення його в дію. За цим «регламентом» була створена державна установа «Духовна колегія» під назвою «Святейший Всероссийский Правительствующий Синод» на чолі з оберпрокурором. Церква була повністю підпорядкована світській владі. Як і по всій Росії, в Україні духовних осіб — митрополита, єпископів та інших не обирав собор, їх призначав Святейший Синод. Замість суду митрополита введено суд Синоду.

Як кожна православна церква, українська церква мала свої особливості у звичаях, зокрема в проведенні божої служби, у святах, у вимові богослужбових книг, у тому, що ченці стригли своє волосся і т. п. Святейший Синод, з волі

царів, повів лінію на ліквідацію всіх особливостей української церкви, на її повну уніфікацію з церквою російською». Усі богослужбові українські книги були винищені і замінені московськими, друкарні — Києво-Печерської лаври та інші — змушені були друкувати лише книги за московським зразком, «ради одиночества церковного». Службу вести слід було тільки московською мовою, запроваджено було цензуру проповідей, аж до 1905 р. заборонялось мати українські переклади Святого Письма, будувати церкви в українському стилі і т. п.

Ліквідувавши виборність духовних осіб, царські власті і Святійший Синод самі призначали настоятелів у монастирі та на інші церковні посади, причому в Україну росіян або тих українців, які тривалий час жили в Росії і збайдужіли до української справи. Національно свідомих українців засилало в далекі російські єпархії. Духівництву України відривалося від свого народу.

Нарешті, Катерина II вирішила підірвати економічну основу церкви. У 1763 р. вона відібрала землі в монастирів Росії, а в 1786 р. були секуляризовані монастирські маєтки і в Україні. На монастирських землях України було той понад 14 тис. дворів. Лише від київських монастирів було відібрано близько 50 тис. селян. Монастирськими селянами стало відати так зване Економічне відомство. З цього часу монастирі перейшли на державне утримання відповідно до вироблених норм (штатів), був заведений «милолюбивий штат». Це був удар не лише по монастирях, а й ю Києво-Могилянській академії і шкільній справі, по друкарству і всій українській культурі.

Отже, на кінець XVIII ст. царський уряд ліквідував незалежність української церкви, уніфікував її з російською церквою, духівництво обернув на державних урядовців, поставивши його і в адміністративному і в економічному відношенні у залежність від світських властей. Обмосковивши українську церкву, царизм перетворив її на знаряддя русифікації українського народу.

Лише 1 січня 1919 р. уряд Української Народної Республіки проголосив автокефалію Української православної церкви, тобто її незалежність від Російської синодальної церкви.

Освіта

У центрі освітньої діяльності в Україні у першій половині XVIII ст., як і в попередні десятиліття, стояла Київська академія, утворена у 1701 р. за указом ШтрГТТна базі колегії. За постановкою навчальної роботи вона стояла на рівні кращих тодішніх університетів та ака-

демій Європи і відіграла велику роль у культурному житті як України, так і Росії, а також багатьох слов'янських народів.

За зразком і під впливом Київської академії були відкриті колегіуми в Чернігові (1700), Харкові (1727) та Переяславі (1738). Але на кінець XVIII ст. ці навчальні заклади фактично були перетворені на звичайні духовні школи.

Початкову освіту діти старшин, козаків, селян на Лівобережжі і Слобожанщині здобували в парафіяльних, дяківських школах, які утримувалися коштом населення і в яких учителювали переважно мандрівні дяки. Працювали школи й на території Запорізької Січі, зокрема в самій Січі, і при значній кількості парафіяльних церков.

Але з закріпаченням селянства у другій половині XVIII ст., з ліквідацією автономного ладу й Запорізької Січі, з наступом царизму на українську культуру кількість шкіл в Україні різко зменшилася. Тим же 1782 р. було заборонено мандрування дяків-бакалаврів, які становили основну масу вчителів у початкових школах. Як видно з перепису, в 1748 р. у семи полках Гетьманщини було 866 шкіл. Ізгодна-лікпла припя дяла на тисячу чоловік населення. У 1768 р. в Чернігівському полку було 143 школи на 142 села — одна школа на 746 душ. Через сто років, у 1875 р., там уже діяло лише 52 школи, і одна школа припадала на 6730 чол. Така ситуація склалася і в інших місцевостях Лівобережжя та Слобожанщини.

Царський уряд, відчуваючи необхідність відкриття загальноосвітніх навчальних закладів, у 1786 р. схвалив «Статут народним училищам у Російській імперії». За цим статутом народні училища мали бути двох типів: малі училища — дворічні, у яких учнів навчали писати, читати, рахувати та основ православної віри, і головні училища — п'ятирічні, чотирикласні (четвертий клас був дворічним), що за своїм курсом наближалися до середніх шкіл. У головних училищах учні вивчали історію, географію, російську граматику, арифметику, основи геометрії, механіки, фізики, природознавства та цивільної архітектури, малювання. На 1801 р. в українських губерніях діяло 8 головних і 17 малих народних училищ, у яких навчалось 3498 учнів.

У селах Правобережжя і Східної Галичини теж існували дяківські школи, але польсько-шляхетський уряд підтримував єзуїтські та уніатські школи й колегії, які діяли

у Львові, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Барі та інших містах. У цих школах викладання мало переважно богословський, польсько-католицький характер. Польські магнати й шляхтичі використовували ці навчальні заклади для окатоличення й полонізації, денаціоналізації українського народу. Продовжував працювати Львівський університет, заснований ще в 1661 р.

Ще гіршим, ніж у Східній Галичині, був стан освіти на Закарпатті і в Північній Буковині. Уряді сіл там працювали початкові школи, утримувані населенням. Вищих навчальних закладів не було. Лише в Чернівцях існувало й середніх. Лише в Чернівцях відкрилася учительська семінарія, а в 1784 р. — академічна гімназія у Чернівцях. Із загарбанням західноукраїнських земель Австрією австрійський уряд проводив політику їх онімечення й полонізації, затримував розвиток української культури й освіти.

Визначне місце у розвитку науки й літератури в Україні належить Г. Сковороді (1722—1794). Народився Сковорода 22 листопада 1722 р. в с. Чорнухах Лубенського полку на Полтавщині в сім'ї малоземельного козака. Освіту здобув у Київській академії. Спочатку він займався педагогічною діяльністю в Переяславському, а потім у Харківському колегіумі, але пізніше залишив її і чверть століття, до самої смерті, був мандрівним філософом, народним учителем і співцем. У сирій селянській свитці, з торбиною за плечима, Сковорода переходив від одного до іншого села, зустрічався з простими людьми, навчав їхніх дітей, сіяв знання, проповідував свої погляди. Найбільше всього він мандрував по Слобожанщині, але бував і в Полтаві, Києві та інших місцевостях України, а також під Москвою, на Курщині, Воронежчині, Орловщині, в Приазов'ї. Помер Сковорода 29 жовтня 1794 р. в селі Пан-Іванівці на Харківщині (тепер Сковородинівка Золочівського району).

Сковорода у своїх філософських і літературних творах відображав ідеологію гнобленого українського селянства й рядового козацтва, його соціальні прагнення, настрої, сильні й слабкі сторони світогляду широких народних мас. Ставши на шлях служіння народові, Сковорода ще в молоді роки заявив: «А мой жребий з голяками».

За своє більш як сімдесятирічне життя Сковорода створив багато творів, які передавалися з уст в уста й ходили в рукописах. Опубліковані після смерті автора, вони ста-

новлять два великих тони. Це —> філософські трактата й діалоги («Наркісс»,... «Узнай себе», «Разговор дружеский о душевном мире», «Асхань» та ін.), ліричні вірші та пісні (збірка поезій «Сад божественных песней»), байки (збірка «Басни харьковские»), листи до різних осіб, прозові переклади, афоризми тощо.

Філософія Сковорода внутрішньо суперечлива. Вона містить у собі матеріалістичні тенденції, елементи стихійної діалектики, які поєднуються з ідеалістичними поглядами пантеїстичного забарвлення. Так, Сковорода вважав, що матерія вічна («вещество вечно есть»), що вона не має ні початку, ні кінця, що відбувається вічний рух матерії в природі. Водночас він писав, що весь світ складається з двох натур: «одна — видима, другая — невидима». «Видима натура» — це «матерія» — предмети і явища матеріального світу («вещество, или материя, земля, плоть, тень і проч.»), «невидима натура» — це «форма» — світ духовний, «божественная сущность», розум, істина, «бог», «дух». Рушійною силою, «пружиною» всього Сковорода вважав форму, дух, ідею, думку.

Як просвітитель-демократ, широко відданий інтересам народу, Сковорода глибоко цікавився корінними соціальними проблемами своєї епохи, викривав вади феодального устрою, називав його «нерозумним», «прескверним», «проклятим», «несправедливим», таврував ганьбою світських і духовних експлуататорів, всяких користюлюбців, кар'єристів, чинодралів, що були винуватцями народних страждань, ворожнечі, гноблення, сваволі, воєн. Панівні верхи — це «подлецы», «стадо свиное», «скоты», «звери». Яскраву картину кріпосницької дійсності, соціальної нерівності й гноблення намалював Сковорода, зокрема, у відомому вірші «Всякому городу нрав і права», слова якого пізніше І. Котляревський вклав в уста возному в п'єсі «Наталка Полтавка».

Г Викриваючи несправедливість феодального суспільства, Сковорода мріяв про краще життя для народу, про республіку без гноблення, без бідних і багатих, де закони були б «совсем противны тиранским» і всі були б вільні й рівні, де все було б спільним^/В основі такого суспільства, на думку Сковорода, мав лежати принцип «сродної» (спорідненої) праці, за яким кожна людина мала займатися працею, що найбільш відповідала б її природним нахилам і здібностям.

Цей суспільний ідеал, про який мріяв Сковорода, був утопічним. Утопічними були й методи його досягнення,

оскільки **Сковорода не закликав до боротьби, а покладав** усі надії на освіту, самопізнання і моральне самовдосконалення. «Пізнай себе»,— говорив він.

І Сковорода був патріотом своєї вітчизни, яку він називав матір'ю. Він проповідував ідею дружби народів, шанобливо ставився до минулого українського народу і високо оцінював діяльність Богдана Хмельницького." У вірші «Про свободу» він писав:

**Будь славен вовек, о муже избрание,
Вольности отче, герою Богдане.**

За умов складної внутрішньої й зовнішньополітичної обстановки, гострої класової боротьби в Україні у XVIII ст. інтенсивно розвивалася історична думка.

Найвидатнішими історичними працями XVIII ст. були літописи Григорія Грабянки й Самійла Величка, твори Г. Полетики, «Краткое описание о козацком малороссийском народе» П. І. Симоновського, «Краткая летопись Малые России» В. Рубана, «Летописное повествование о Малой России» О. Рігельмана та ін.

У XVIII ст. в Україні, хоч і повільно, поширювалися математичні й фізичні знання. Математику викладали в Київській академії, Львівському університеті і в інших школах. Важливе значення мали підготовлений Ф. Прокоповичем у 1707—1708 рр. для учнів Київської академії курс з арифметики і геометрії та підручник «Скорочення змішаної математики» і книга «Теоретична астрономія» викладача тієї самої академії І. Фальковського.

Вивчалася й медицина. У 1787 р. в Єлисаветграді було відкрито першу в Україні медичну школу, в якій вивчення медицини поєднувалося з лікуванням хворих у госпіталі. У другій половині XVIII ст. чимало лікарів-українців мали вчений ступінь доктора медицини. Вивчення природи, рослинного й тваринного світу, пошуки корисних копалин провадили наукові експедиції Петербурзької академії наук.

Література і народна творчість

Загальною тенденцією в розвитку літератури XVIII ст. було змбнення в ній релігійних і збільшення світських елементів, відхід від релігійних сюжетів і трактувань та наближення до реального життя.

У першій половині XVIII ст. продовжували існувати в основному ті самі літературні жанри, що й у попередній час, але вони зазнавали поступових змін. Якщо раніше, на-

приклад, шкільні драми присвячувалися майже виключно вузьким церковним темам, то тепер у них трактувалися переважно історичні сюжети, в яких містилися соціальні моменти. В перервах між діями шкільних драм продовжували показувати інтермедії — невеликі комічні сценки з народного життя.

Так, набула популярності показана в 1728 р. у Київській академії драма невідомого автора, яка мала назву «Милость божія, Україну от неудобносимых обид лядських чрез Богдана Зиновія Хмельницкаго... свободившая». Палкий патріот України, автор із великим піднесенням змалював визвольну війну 1648—1654 рр. під проводом Хмельницького, приєднання України до Росії. У п'єсі показано також класове розшарування ееред козацтва, захоплення старшинами козацьких земель і майна, містяться заклики «не обидите ни чим братіи своєю».

Видатним діячем української і російської культур першої половини XVIII ст. був Феофан Прокопович (1681—1736). Народився він у Києві в купецькій сім'ї, дістав освіту в Києво-Могилянській колегії, потім навчався в польських школах і в Римській єзуїтській колегії. Повернувшись у 1704 р. до Києва, викладав поетику, риторіку, логіку, математику, фізику, астрономію, філософію в Київській академії, з 1710 р. став її ректором. У 1716 р. на запрошення Петра I Прокопович переїхав до Петербурга, де займаючи пости псковського єпископа, новгородського архієпископа, віце-президента Синоду і фактично очолюючи російську православну церкву, став активним помічником Петра I в проведенні реформ, брав участь у створенні Російської академії наук, заснував так звану Учену дружину. Ф. Прокопович був визначним філософом, публіцистом, поетом, драматургом, теоретиком літератури, істориком. Він залишив після себе багато наукових та літературних праць. Це — численні «слова» і проповіді, курси поетики, риторики, логіки, натурфілософії, математики, поетичні твори («Епінікіон», «Плаче пастушок у тривалу негоду», «Каяття запорожця» та ін.), трагедокомедія «Володимир» тощо... Прокопович виступав проти схоластичного навчання у навчальних закладах, вів роботу з удосконалення методики викладання, вимагав не тільки запозичувати чужі знання й джерела, а використовувати і свої. «За наших часів,— говорив у своїй поетиці Ф. Прокопович,— майже по всіх школах поширився звичай, аби професори обох гуманітарних наук подавали своїм учням не за чужими формулюваннями, а беручи її з власної скарбниці знань».

У філософських творах Ф. Прокопович засуджував марно-вірство, схоластику, пропагував учення Декарта, Локка, Бекона, визнавав безліч світів і т. д. Спочатку, працюючи в Україні Ф. Прокопович підтримував Мазепу, вважав Київ «Другим Єрусалимом», але після Полтавської битви став різко засуджувати Мазепу, всіляко ганьбив його і повністю схвалював політику Петра I та вірно прислужував йому.

У другій половині XVIII ст. завершується існування давньої української літератури, ідеологічною основою якої були релігія, богослов'я, і відбувається перехід до нової літератури, яка стає літературою світською. Авторами творів нової літератури ставали переважно світські люди, присвячувалися вони в основному сюжетам, взятий із реального життя, писалися ці твори здебільшого розмовною мовою народу України, а не традиційною книжною мовою з домінуючим старослов'янським началом. Своєрідністю становлення нової української літератури було те, що вона виходила з ідейно-естетичних засад народної творчості, що письменники черпали з багатющого джерела народної творчості як сюжети й теми, так і поетику, художню образність, підхід до змалювання героїв і явищ.

У зв'язку із занепадом старої літератури, що ґрунтувалася на релігійній основі, незважаючи на шалений опір реакційних сил, поступово зживають себе й зникають провідні жанри давньої літератури: житійне письменство, полемічна, ораторсько-проповідницька й паломницька проза, духовно-церковна поезія, шкільна драма та ін. Разом з тим розвивалися жанри світського характеру, нас!шпе]№д віршові — історичні, побутові, сатиричні, гумористичні, що писалися переважно анонімними авторами з демократичних прошарків суспільства: мандрівними дяками, канцеляристами, представниками нижчого духівництва й козацтва. Вони мали світський характер, були пройняті ідеями раціоналізму, волелюбства, інтересом до реального життя в минулому й сучасному, соціальними мотивами. Визначним поетом був Климентій Зіновійв (народився в середині XVII ст.— помер після 1712 р.), який залишив рукописну збірку віршів, що була укладена у 1700—1709 рр. і містила 370 віршів та понад 1600 прислів'їв і приказок. Він картав багатих за знущання над бідними, обурювався цим, розвінчував «святість» ченців, оспівував і уславляв працю простих людей — хліборобів, ремісників, наймитів, із великим співчуттям змальовував їхнє убоге життя.

В історичних віршах змальовувалися різноманітні події з минулого України — визвольна війна 1648—1654 рр., приєднання України до Росії, ліквідація Запорізької Січі, гайдамацький рух, закріпачення селянства та ін. У них відбивалися позиції різних суспільних верств, до яких належали автори віршів,— козацької старшини, духівництва, селян тощо. Цікавим є діалогічний твір «Розмова Великороси з Малоросією», який у 1762 р. в Глухові написав перекладач генеральної канцелярії Семен Дівович. У формі діалогу України з Росією тут розповідається про найважливіші події з історії України, її взаємини з Росією, проводиться думка, що українська козацька старшина має всі підстави на зрівняння в правах з російськими дворянами.

Значне місце в літературі цього періоду займало гумористично-сатиричне віршування. Широкого розвитку набула бурлескна (жартівлива — від італійського слова *bur-la*, французького *burlesque* — жарт) література — бурлескні вірші й діалоги, в яких у перебільшено комедійному плані зображалися ті або інші предмети і явища. Виникає новий жанр віршів травестій («травестувати» — франц. *переодягати*). У віршах-травестіях, авторами яких були переважно мандрівні дяки, біблійні персонажі, переодягнені в народний одяг, говорять переважно народною розмовною мовою, діють в обстановці місцевого побуту. Так, святий Йосиф виступає в жовтому жупані, Адам — у кожусі і новій свитці, Єва — у плахті. Засобами сміху тут розвінчується церковна ідеологія, Бог і святі знижуються до рівня звичайних людей і діють в умовах реального життя.

На кінець XVIII ст. в Україні дедалі більше поширювалися сатиричні вірші, в яких викривалися здирства козацької старшини, розгульне життя світських і духовних феодалів, показувалися опір панам і мудрість народу. Характерними є сатиричні вірші про попа Негребецького, що пропив зібрані парафіянами гроші, про Марка Пекельного, який, потрапивши до пекла, зруйнував його і визволив козаків, та ін. Сатиричні вірші здебільшого анонімні. Відоме тільки одне ім'я — священник Іван Некрашевич з с. Вишеньок на Київщині, який жив і писав сатиричні вірші в другій половині XVIII ст.

Поширеною була лірична поезія, особливо поезія кохання.

У галузі драматургії й театру в другій половині XVIII ст., із занепадом шкільної драми, на перше місце виступила

вертепна драма — своєрідний ляльковий театр, в якому сильним чужим народно-демократичні мотиви. У 1989 р. у Харкові було засновано перший постійний театр в Україні.

Літературне життя у другій половині XVIII ст. інтенсивно розвивалося в основному в Наддніпрянській Україні, що перебувала в складі Росії. Тут з'явилося найбільше літературних творів, діяв і Г. Сковорода. У Східній Галичині, Закарпатті й Північній Буковині, внаслідок тяжкого гноблення народних мас іноземними загарбниками, у XVIII ст. розвиток літератури, як і культури взагалі, відбувався дуже повільно.

Життя народних мас, їхні звичаї, думи й сподівання яскраво відбилися в пам'ятках народної творчості. В історичних піснях, баладах (ліро-епічних піснях), легендах і переказах розповідається насамперед про героїчну боротьбу трудящих проти іноземних гнобителів і місцевих експлуататорів, героїзуються постаті Богдана Хмельницького, Олекси Довбуша, ватажків гайдамаків Максима Залізняка, Івана Гонти, Микити Швачки, Івана Бондаренка та ін.

У народних піснях відбивалися тяжке життя народу, закріпачення селянства, панщина, ненависть народних мас до царів, панів, старшини, глибокий патріотизм трудящих, їх воля до боротьби за визволення від соціального й національного гніту, за щасливе вільне життя. Народні уявлення про тогочасне суспільство, як царство неправди й кривди, зображено, наприклад, у лірницькій пісні про Правду і Неправду:

**Чи ти, Правдо, вмерла, чи ти заключена?
Що тая Неправда увесь світ зажерла?
Бо тепера Правда сидить у темниці,
А тая Неправда з панями в світлиці!**

Багато від XVIII ст. залишилося народних ліричних пісень: наймитських, рекрутських, солдатських, чумацьких, колядок, щедрівок, веснянок, русальних, купальських і жнивних пісень, весільних обрядових пісень, загадок, прислів'їв, приказок та інших пам'яток народної творчості.

Музика високим рівнем розвитку відзначалася в Україні у XVIII ст. музичне мистецтво. Як і раніше, лірники й кобзарі-бандуристи, живучи в гущі народних мас, у своїх піснях оспівували народну героїчну визвольну боротьбу. Були музичні братства-цехи; поміщики в своїх маєтках часто тримали оркестри й хори, оперні та балетні трупи з кріпаків, у містах при магістратах і ратушах існували духові оркестри.

Багатьох українських співаків брали до придворних труп у Петербург. У 1737 р. для підготовки придворних хористів за царським наказом була відкрита музична школа в Глухові. Добре навчання музики було поставлено в Київській академії, яка мала гарний хор і оркестр.

Видатними українськими композиторами XVIII ст., які тривалий час працювали і в Росії, були М. Березовський (1745—1777), А. Ведель (1767—1808) і Д. Бортнянський (1751—1825). Уродженець Глухова і вихованець Київської академії, Березовський став співаком у петербурзькій придворній капелі, потім навчався в Болонській філармонічній академії в Італії. Повернувшись на батьківщину він написав багато концертів, на яких позначився вплив народної пісенності. Популярною була опера Березовського «Демофонт». Ведель теж навчався у Київській академії, потім писав музичні, переважно духовні твори, створив хорову капелу в Москві, керував хорами у Києві і Харкові, Д. Бортнянський, який здобув музичну освіту в Глухівській музичній школі і вдосконалював її в Італії, співав у придворній капелі, потім керував нею, написав опери «Креонт», «Алкід», «Квінт-Фабій», «Сокіл» і «Син-суперник».

Архітектура
і образотворче
мистецтво

У XVIII ст. значний крок уперед зробила в Україні архітектура. Було збудовано, переважно з цегли й каменю, багато різноманітних споруд, серед яких, поряд з куль-

товими, ставало дедалі більше цивільних будівель — адміністративних, господарських, житлових та ін.

Велику кількість чудових будівель, передусім храмів духовних, було зведено наприкінці XVII — на початку XVIII ст. у Києві та інших містах турботами й коштом гетьмана І. Мазепи. Це у Києві Миколаївська церква на Печерську, Троїцька і головна церква Лаври, Братська церква на Подолі, будинок Києво-Могилянської академії та ін. За підрахунками В. Січинського, І. Мазепа за 1697—1706 рр. збудував 12 храмів і не менше 20 храмів та інших величних споруд реставрував і розбудував. Вони розташовані як у Києві, так і в Переяславі, Глухові, Чернігові, Батурині, біля Лубен та в інших місцях. У першій половині XVIII ст., переважно у стилі барокко, були споруджені визначні будови й архітектурні ансамблі. У 1731—1745 рр. під керівництвом архітектора Йоганна Готфріда Шеделя, який перед цим працював у Петербурзі й Москві, збудовано 93-метрову дзвіницю Києво-Печерської лаври. У 1747—1753 рр. за проектом архітектора В. Растрелл

під керівництвом архітектора І. Мічуріна на київських горах була збудована Андріївська церква, а в 1752—1755 рр.— царський палац.

Із 60—70-х років XVIII ст. на зміну стилю барокко в архітектурі приходять так звані російський класицизм (російський ампір). ДлІГкласйцизму (від лат. сіавзісіз — зразковий) були характерними строгість і чіткість а^ітек^турних форм, відмова від пишного оздоблення, симетрично-осьова композиція будівель, світлі фарби (здебільшого жовтий колір стін, білі колони і деталі).

Велике значення для розвитку архітектури на Україні мала діяльність видатних російських архітекторів, що працювали на Україні,— В. Растреллі, А. Квасова, П. Неєлова та ряду ін.

Найвидатнішими українськими архітекторами XVIII ст., які працювали в тісній співдружності з архітекторами російськими, були С. Ковнір (1695—1786) та І. Григорович-Барський (1713—1785).

Кріпак Києво-Печерської лаври, С. Ковнір навчився будівельної справи і створив оригінальні архітектурні споруди, які виділяються мальовничістю і багатством ліпного оздоблення стін і фронтонів. Це так звані Ковнірівський корпус і дзвіниці на Дальніх та Ближніх печерах у Києво-Печерській лаврі, Кловський палац, над яким Ковнір працював разом з П. І. Неєловим, і дзвіниця Києво-Братського монастиря, дзвіниця і церква у Василькові.

Вихованець Київської академії, талановитий учень Растреллі, І. Григорович-Барський став автором багатьох архітектурних будов: церков Покровської і Миколи Набережного на Подолі в Києві, церкви-дзвіниці і стіни Кирилівського монастиря, магістрату і собору в Козельці та ін.

У другій половині XVIII ст. козацька старшина, поміщики у своїх маєтках стали будувати розкішні палаци й інші будівлі. Так, у Батурині и Глухові оуїш. споруджені палаци гетьмана ІС Розумо^сТ^

П. Завадовського, у с. Мерчику" на Харківщині — ансамбль Шидловського та ін.

У XVIII ст. розвивалася й дерев'яна архітектура. Найбільш видатною пам'яткою дерев'яної архітектури є Троїцький собор у Новомосковську (тепер Дніпропетровської обл.), споруджений народним майстром Якимом Погребняком у 1773—1778 рр. Маючи 65 м у висоту, цей собор був найвищою дерев'яною будівлею XVIII ст. в Україні.

Продовжував розвиватися в Україні живопис. У ньому дедалі сильнішими ставали елементи реалізму. Найбільш видатними майстрами живопису тоді були Д. Левицький (1735—1822), В. Боровиковський (1757—1825) і А. Лосенко (1737—1773). Вони спочатку навчалися в Україні, потім у Петербурзькій академії мистецтв, стали її академіками, працювали там. Особливо великі їхні заслуги в розвитку портретного живопису. Розвивалися в Україні і гравюра, художнє ремесло — різьблення, кераміка, килимарство, художня вишивка та гаптування, кахлеве й гончарне виробництво, художнє литво, ювелірне мистецтво. .

* * *

У XVIII ст. продовжувався процес переростання української народності в націю. Відбувалося даліше формування всіх головних ознак нації — спільної території, мови, єдності економічного життя й психічного складу, культури українського народу, етнічної самосвідомості.

Велике значення для створення територіальної єдності мало возз'єднання наприкінці XVIII ст. Правобережжя з Лівобережною Україною в єдине ціле, а також визволення від турецько-татарського гноблення південних українських земель і Криму. І хоч західноукраїнські землі залишалися під владою Габсбурзької монархії, возз'єднання в єдине ціле переважної більшості українських земель, ліквідація постійної загрози нападів з боку турецько-татарських і польсько-шляхетських загарбників відіграли позитивну роль у формуванні національної території.

Одночасно з територіальною консолідацією, на основі розвитку товарного обігу, розкладу феодально-кріпосницької системи, формування капіталістичних відносин зменшувалася господарська роздробленість, зміцнювалися економічні зв'язки між окремими місцевостями України, продовжував розширюватись єдиний національний ринок.

На основі формування територіальної й економічної єдності завершувалося формування української національної мови. Продовжувала розвиватися українська

культура, в якій виявлялися великі творчі сили народу, його розум, волелюбство і патріотизм.

**Місце Української
козацької держави
в історії українського
народу**

Майже півтора століття — з кінця 40-х років XVII ст. до середина 80-х років XVIII ст. — існувала, хоча й не весь час у повному обсязі, Українська козацька держава.

Створена під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, вона займала чільне місце серед країн Східної Європи. За часів Хмельницького і його найближчих спадкоємців резиденцію гетьмана Чигирин відвідували послы багатьох держав — Польщі, Туреччини, Молдови, Валахії, Семиграддя, Швеції та ін. Після укладення в 1654 р. договору між Україною і Москвою царський уряд вів послідовну лінію на ліквідацію Української держави, її повну інкорпорацію, асиміляцію українського народу. Виходив він з великодержавної ідеології «III Риму»: два Рими — Рим і Візантія — загинули, а третій Рим — Москва — стоятиме вічно. Москва — пряма спадкоємниця Києва і їй мають належати всі землі, що входили до складу Київської Русі в давні часи.

Після роздроблення Київської держави і занепаду Галицько-Волинського князівства у Запорізькій Січі, а потім в Українській козацькій державі, Гетьманщині, відродилася ідея незалежної Української держави, яка б об'єднувала всі етнічні українські землі. Ця ідея висувалася уже на початку XVII ст. ідеологами національного відродження. Теорії «Москва — третій Рим» протиставлялась ідея: «Київ — другий Єрусалим». Цю ідею висловлював у 1622 р. київський митрополит Іов Барецький в «окружному посланні», у 1633 р. — митрополит київський і галицький Петро Могила у «Печерському Атенеї». Потім цю ж ідею ми бачимо у творах Феофана Прокоповича та інших письменників початку XVIII ст., в часи Мазепи.

Незалежну Українську державу створювали Богдан Хмельницький та його однодумці, за неї боролися й гинули кращі представники наступних поколінь. Саме у XVII ст., особливо після визвольної війни 1648—1654 рр., з небаченою інтенсивністю зростала національна самосвідомість широких мас українського народу. Про це обгрунтовано писав М. Драгоманов. У «Передньому слові» до «Громади» 1878 р. говориться: «В часи найбільшої сили козацтва українського, од Хмельниччини (1648 р.) до першого руйнування Січі за Мазепи (1709 р.), видно, як росло в наших

людей знаття про те, що вони осібна порода людей, незважаючи на підданство якій державі або й на саму віру, осібна од поляків (універсали, вселюдні листи Хмельницького й др.), Далі од москвинів (універсали Виговського й др.), од тих і других (листи Петрика й січових товаришів), що вони всі мусять бути вільними й стати всі вкупі й спілці (лист Б. Хмельницького, Петрика, січових товаришів)».

Через несприятливі політичні обставини українському народові і його проводирям не вдалося зберегти державну самостійність України. Надто не вигідними були геополітичні умови, міцними були сусідні держави, які зазіхали на українські землі, небачено сильним і підступним був натиск московських царів, недостатньою була національна свідомість і єдність українського суспільства. Про прагнення українського народу до свободи і складність геополітичних умов писав у своїй «Історії Карла XII» Вольтер: «Україна завжди прагнула до свободи, але оточена Москвою, Туреччиною і Польщею, вона примушена була шукати собі протектора в одній з тих держав. Україна піддалася спочатку Польщі, яка поводитися з нею зовсім як з поневоленою країною, відтак піддалася Московитові, що уярмлював її неначе рабів, як це завше є звичаєм у Московитів».

Незважаючи на трагічну долю, Українська козацька держава становить цілу, причому надзвичайно важливу, епоху в історії українського народу, і її вплив на майбуття України ніколи не припинявся. Саме вона, після занепаду Галицько-Волинського князівства, а потім, під час Руїни, з відривом Правобережжя і поверненням його під владу Польщі, стала головним осередком національного життя для всіх українських земель. У Гетьманщині протягом усього часу її існування зберігався своєрідний, в основі демократичний державний устрій. В різні часи автономія урізувалася царським урядом, але в народних масах зберігалася ідея демократичності і незалежності Української держави, почуття патріотизму, любові до своєї Вітчизни. В ході визвольної війни 1648—1654 рр., унаслідок ліквідації «козацькою шаблею» польсько-шляхетського режиму, в Україні витворився новий соціальний лад, де народні маси стали вільними й дістали громадянські права. І хоч з часом селяни в значній масі були поневолені, ідеали справедливості, рівності уже ніколи не зникали з народної свідомості. В Українській державі, незважаючи на не вигідні геополітичні умови, розвивалася економіка, яка не тільки

забезпечувала потреби населення, ай давала змогу експортувати товари в чужі країни. Високого рівня досягла оригінальна українська культура, яка справила глибокий вплив на розвиток культури в Росії.

Хоч Українська держава загинула під ударами московського деспотизму, всі її здобутки залишилися в спадщину наступним поколінням. «Свідомість національної окремішності, цінування волі та індивідуального розвитку, пошана до громадського авторитету, лицарськість, глибока культурність,— писав видатний український історик І. Крип'якевич,— це були надбання, з яким українське громадянство ввійшло в ХІХ століття». І коли наприкінці ХVІІІ ст. багатьом здавалось, що українське національне життя завмерло назавжди, саме на основі національно-державних традицій попередніх часів почалося нове відродження національної самосвідомості українського народу.

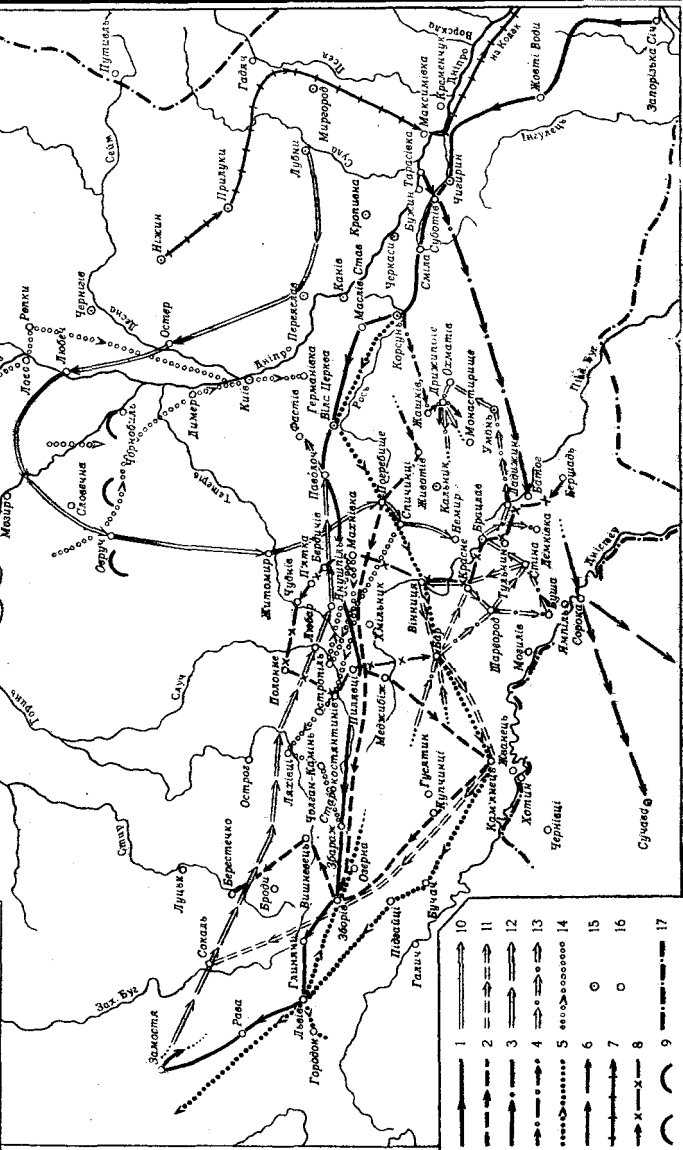
КИЇВСЬКА РУСЬ

- Київська Русь у 912 р. (за Олега)
- Землі, приєднані до Київської Русі з 912 р. по 972 р. (за Ігоря Ольги і Святослава)
- Землі, приєднані до Київської Русі з 980 р. по 1054 р. (за Володимиром і Ярослава)
- Приблизні кордони Київської Русі в 1054 р.
- Межі земель, залежних від Київської держави за Святослава
- Кордони інших держав у середині II ст.

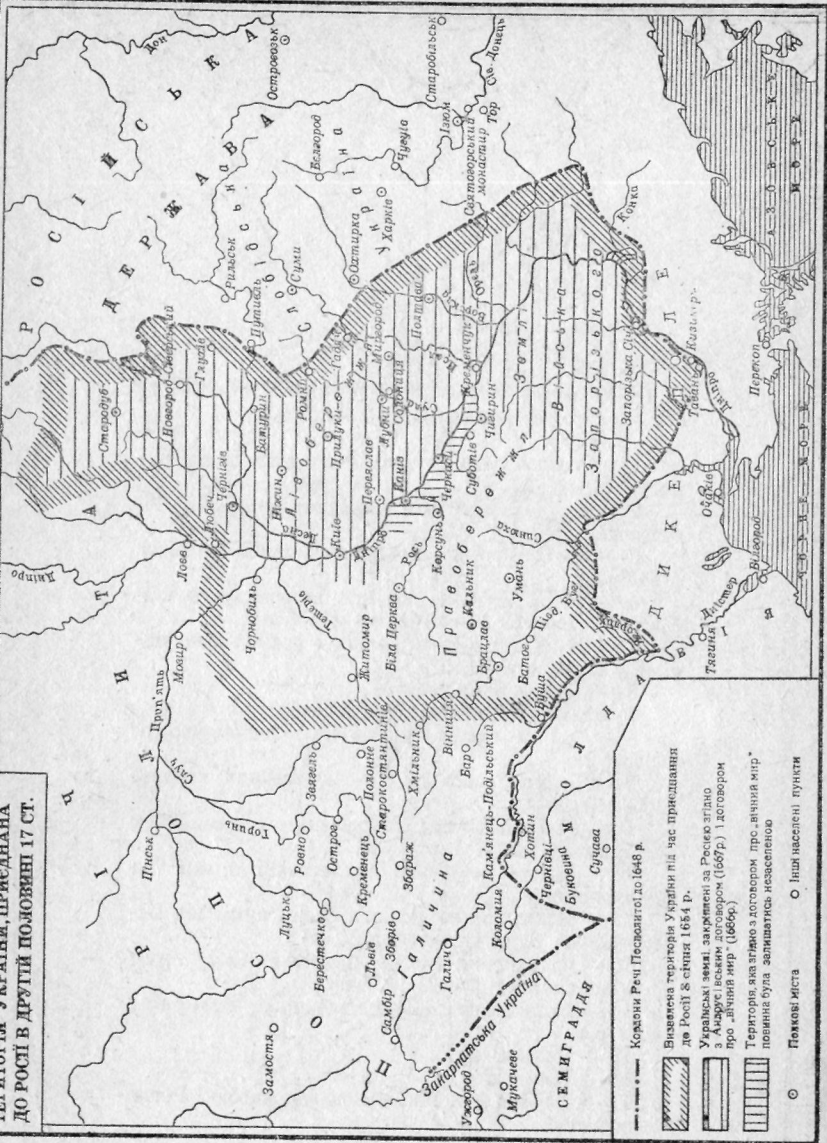
- ПОЛАНИ** Племінні об'єднання і племена слов'ян у 9 ст.
- КОРЕЛА** Неслов'янські племена (літописні назви)
- ЖМУДЬ** Племена, що платили данину Київській Русі
- Напрямки основних походів київських князів
- Облога Корсуні князем Володимиром у 988 р.
- Напади печенігів
- Укріплення для захисту від кочовиків
- Місія і дати великих боїв
- Головні торговельні шляхи

**ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
СЕРЕДИНИ 17 СТ.**

Визвольна війна українського народу
середини 17 ст.

- 1 — Похід козацько-селянського війська під Замостя (1648 р.)
- 2 — Похід української народної армії під Берестечко (1651 р.)
- 3 — Похід української народної армії під Батог (1652 р.)
- 4 — Похід козацьких полків і російського війська під Охматів (Дрижиполе) (1655 р.)
- 5 — Похід козацьких полків і російського війська у Галичину (1655 р.)
- 6 — Походи в Молдову
- 7 — Похід козаків під Кодак (1648 р.)
- 8 — Походи повстанців на чолі з Кривоносом (1648 р.)
- 9 — Козацькі заслони на литовському кордоні (1651 р.)
- 10 — Відступ військ Вишневецького від Лубен на Волинь (1648 р.)
- 11 — Напад польсько-шляхетської армії на Брацлавщину (1651 р.)
- 12 — Похід польсько-шляхетської армії від Берестечка до Білої Церкви (1651 р.)
- 13 — Вторгнення польсько-шляхетської армії на Брацлавщину (1654—1655 рр.)
- 14 — Вторгнення військ Радзивілла в Україну (1651 р.)
- 15 — Полкові міста
- 16 — Інші міста
- 17 — Кордон між Російською державою і Річчю Посполитою.

Кордони Речі Посполитої до 1648 р.

Визначена територія України під час приєднання до Росії 8 січня 1654 р.

Українські землі, закріплені за Росією згідно з Андрусівським договором (1667р.) і договором про «вічний мир» (1668р.)

Територія, яка згідно з договором про «вічний мир» повністю була залишати́ся незаселеною

Пологові міста О Інші населені пункти

ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ
на ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ у 18 ст.

Райони повстань 1734, 1735-40 років

Райони повстань 1750 р.

Район повстання 1768 р. (Коліїщина)

Кордони держав у 1760-х роках

Межі воєводств

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ *

3 млн рр. до н. е.	Поява первісних людей на Землі
1 млн рр. до н. е.	Поява первісних людей на території України
IV—// тисячоліття до н. е.	Трипільська культура на території України
VII—III ст. до н. е.	Скіфські племена на території Північного Причорномор'я
VII—V ст. до н. е.	Заснування античних міст-держав у Причорномор'ї і Криму
III ст. до н. е.— /// ст. н. е.	Сарматські племена на території Північного Причорномор'я
I—// ст. н. е.	Перші писемні відомості античних авторів про слов'ян (венедів)
V ст. н. е. (друга половина)	Заснування міста Києва на Дніпрі
VI ст.	Відомості візантійських авторів про слов'ян (антів і склавів)
VI—VII ст.	Перші східнослов'янські політичні об'єднання (союзи племен)
IX—XII ст.	Київська Русь — середньовічна держава східних слов'ян
911	Договір Русі з Візантією
988—989	Запровадження християнства на Русі
1019—1054	Князювання Ярослава Мудрого в Києві
1068	Народне повстання в Києві. Перша велика навала половців на Русь
1113	«Повість временних літ» (у першій редакції Нестора)
1113	Народне повстання в Києві
1113—1125	Князювання Володимира Мономаха в Києві
1147	Перша згадка про Москву в літописі
1159	Народне повстання в Галицькій землі
1187	Перша літописна згадка назви «Україна»
1187'	Створення «Слова о полку Ігоревім»
1199	Об'єднання волинським князем Романом Мстиславичем Галицької землі і Волині в єдине Галицько-Волинське князівство
1221	Народне повстання в Галичі проти угорських загарбників. Розгром руським військом угорських загарбників
1223, 31 травня	Битва руського війська і половців з монголо-татарами на р. Калці

* Дати наводяться за старим стилем.

- 1237—1240
1238
- 1240, 15 липня
- 1240, грудень
- 1241
- 1245, 17 серпня
- 50-ті роки XIII ст.
1254—1255
- 1355—1356
- 1359
- 1362
- 1380, 8 вересня
1385
1387
- 1410, 15 липня
1431
- 1480
- 1489, 1492
- 1490—1492
- Кінець XV — початок XVI ст.
Кінець XV — початок XVI ст.
1503
- Навала монголо-татар на Русь
 - Перемога дружин галицького князя Данила Романовича і волинського князя Василька Романовича над військом німецьких рицарів-хрестоносців під Дорогичином
 - Перемога руського війська на чолі з новгородським князем Олександром Ярославичем над шведами на р. Неві
 - Героїчна боротьба жителів Києва проти монголо-татарських загарбників. Взяття і зруйнування татарами Києва
 - Повстання селян проти феодалного гніту в Галицькій землі
 - Перемога дружин князя Данила Галицького над польсько-угорськими військами у битві під м. Ярославом (на р. Сян)
 - Заснування м. Львова
 - Визволення українським військом під проводом князя Данила Романовича від монголо-татарських загарбників земель по Південному Бугу, Случі і Тетереву
 - Приєднання до Литовського князівства Чернігово-Сіверщини
 - Визволення з-під гніту угорських феодалів й утворення самостійної Молдовської держави (князівства). Включення до її складу Буковини
 - Розгром литовським військом за участі українського населення монголо-татарської Орди на р. Сині Води. Приєднання Київщини, Переяславщини й Поділля до Литовського князівства
 - Куликовська битва
 - Кревська унія між Литвою і Польщею
 - Загарбання шляхетською Польщею Галицької землі
 - Грюнвальдська битва
 - Повстання селян на Поділлі (Бакотський округ)
 - Повалення золотоординського іґа на Русі
 - Перші відомі писемні згадки про українських козаків
 - Селянське повстання в Галичині і на півночі Молдови під проводом Мухи
 - Утворення Російської' централізованої держави
 - Загарбання султанською Туреччиною Молдови і Буковини
 - Вхідження до складу Російської держави чернігово-сіверських земель

1514

- 1529
1529
30-ті роки XVI ст.
1557
1558—1583
1566
1569
1572
1573
1574
1586
1588
1591—1593
1594—1596
1595—1657
1596
90-ті роки XVI ст.
початок XVII ст.
1606—1607
1609—1611
1612
1615
1616
1617—1618
1617
1618
1619
- Антифеодальне повстання угорських, словацьких, валаських і українських селян під проводом Дєрдя (Георга) Дожі в Угорщині
Перший Литовський статут
Перша згадка в історичних джерелах про опришків
Виникнення Запорізької Січі
«Устава на волоки» і волочна поміра
Лівонська війна
Другий Литовський статут
Люблінська унія; загарбання шляхетською Польщею Підляшшя, Київщини, Волині і Брацлавщини
Запровадження польським урядом реєстру для українських козаків
Заснування російським першодрукарем Іваном Федоровим першої друкарні в Україні (у Львові)
Вихід першої книги з друкарні Івана Федорова у Львові («Апостол»)
Заснування першого в Україні братства у м. Львові
Третій Литовський статут; юридичне закріпачення селян
Козацько-селянське повстання під керівництвом К. Косинського
Козацько-селянське повстання під керівництвом С. Наливайка і Г. Лободи
Життя гетьмана України Богдана Хмельницького
Брестська (Берестейська) церковна укія
Літературно-полемічна діяльність Івана Вишенського
Повстання під керівництвом І. Болотникова
Боротьба російського народу проти польських інтервентів
Вигнання польських інтервентів з Москви народним ополченням на чолі з К. Мініним і Д. Пожарським
Заснування Київського братства, школи і друкарні при ньому
Похід запорізьких козаків на чолі з П. Сагайдачним на Кафу (в Криму)
Селянсько-козацькі рухи на Україні
Вільшанська угода козацьких старшин на чолі з Сагайдачним з командуванням польських військ
Деулінське перемир'я між Росією і Польщею; загарбання Польщею Чернігово-Сіверщини і Смоленщини
Роставицька угода козацьких старшин на чолі з гетьманом Сагайдачним з польським командуванням

1621	Битва під Хотиним
1625	Повстання 1625 р. на Подніпров'ї і Куруківська угода
1630	Селянсько-козацьке повстання в Україні під керівництвом Тараса Федорівича
1630, 15 травня	Перемога українських повстанців над польсько-шляхетським військом під Переяславом
1632	Утворення Києво-Братської (Києво-Могилянської) колегії
1635	Збудування польськими властями фортеці Козак на Дніпрі
1635	Повстання козаків на чолі з І. Судимою і зруйнування ними фортеці Кодак на Дніпрі
1637	Народне повстання на чолі з Павлюком, К. Скиданом і Д. Гунею. Битви під Кумейками і Боровицею
1638	Народне повстання на чолі з Я. Острянином і Д. Гунею. Оборона повстанців на р. Старці
1638	«Ординація війська запорізького реєстрового» — обмеження прав реєстрового козацтва
1638	Переселення повстанців на чолі з Я. Острянином в межі Російської держави
1645	Спільний похід запорізьких і донських козаків під Азов
1648—1654	Визвольна війна українського народу проти польсько-шляхетського панування
1648, січень	Початок визвольної війни, визволення повстанцями на чолі з Богданом Хмельницьким Запорізької Січі
1648, січень	Обрання Богдана Хмельницького гетьманом України
1648, 6 травня	Перша перемога повстанців над польсько-шляхетським військом під Жовтими Водами
1648, 16 травня	Розгром повстанцями польсько-шляхетського війська під Корсунем
1648.М то	Печаток визвольної боротьби білоруського народу
1648, серпень — вересень	Селянські повстання в Західній Волині, Поділлі і Східній Галичині
1648, 11—13 вересня	Розгром українським військом польсько-шляхетського війська під м. Пиливцями (на Волині)
1648, жовтень	Повстання польських селян проти шляхти в околицях Варшави
1649, 5—6 серпня	Битва під Зборовом
1649, 8 серпня	Зборівський договір
1650, серпень — вересень	Похід козацького війська на чолі з Богданом Хмельницьким у Молдову
1651, червень	Повстання польських селян проти шляхти у Краківському воєводстві на чолі з Косткою Наперським

<i>1651, 18—20 червня</i>	Битва під Берестечком (Волинь)
<i>1651, 18 вересня —</i>	Білоцерківський договір
<i>1652, березень — червень</i>	Масові переселення з Правобережної і Лівобережної України на Суюо-жзищину
<i>1652, 22—23 травня</i>	Розгром польсько-шляхетського війська під Батогом (на Поділлі)
<i>1653—1655 (приблизно)</i>	Заснування переселенцями з Правобережної України Охтирки, Харкова і Сум на Слобідській Україні
<i>1653, березень</i>	Перемога українського війська на чолі з І. Богуном над польсько-шляхетською армією під Монастирищем
<i>1653, 1 жовтня</i>	Рішення Земського собору про прийняття України до складу Росії і про оголошення війни шляхетській Польщі
<i>Кінець 1653</i>	Бої під Жванцем
<i>1654, 8 січня</i>	Переяславська рада
<i>1654, березень</i>	«Березневі статті», або «Статті Богдана Хмельницького»
<i>1654—1656</i>	Війна Російської держави проти шляхетської Польщі і участь у ній українських козацьких військ
<i>1654, вересень</i>	Відвоювання Смоленська і частини Білорусі російським військом з участю українських козаків від шляхетського гніту
<i>1654, листопад</i>	Героїчна оборона козацьких загонів і жителів м. Буші (Поділля)
<i>1655, січень</i>	Битва під Охматовим біля Умані (Дрижипільська битва)
<i>1655, серпень — вересень</i>	Визволення Поділля і Східної Галичини російськими військами та козацькими полками
<i>1656</i>	Віленське перемир'я між Росією і Польщею
<i>1657, 27 липня</i>	Смерть Богдана Хмельницького
<i>1657, серпень 1659</i>	Гетьманування І. Виговського
<i>1657—1658</i>	Народні повстання під проводом М. Пушкаря і Я. Барабаша на Лівобережній Україні проти Виговського
<i>1658, вересень</i>	Галицький договір гетьмана Виговського з Польщею
<i>1659</i>	Розгром московських військ під Конотопом військами І. Виговського і татарами
<i>1659—1663</i>	Гетьманування Ю. Хмельницького
<i>1659</i>	«Переяславські статті» (Ю. Хмельницького і царського уряду)
<i>1660</i>	Слободищенський трактат гетьмана Ю. Хмельницького з Польщею
<i>1660</i>	Боротьба російських військ і українських повстанців проти наступу польсько-шляхетської армії на Правобережжя
<i>1661</i>	Заснування університету у м. Львові

1663	Утворення в Москві Малоросійського приказу
1663, червень	«Чорна рада» в Ніжині
1663—1668	Гетьманування І. Брюховецького на Лівобережжі
1663—1665	Гетьманування П. Тетері на Правобережжі
1663	Козацько-селянське повстання проти польської шляхти в Паволоцькому полку на Правобережжі
1664—1665	Повстання селян і козаків на чолі з Сулимкою і Вареницею на Правобережжі проти польської шляхти
1665	«Московські статті», укладені між гетьманом І. Брюховецьким і царським урядом
1665—1676	Гетьманування П. Дорошенка на Правобережжі
1666	Повстання на Переяславщині проти козацької старшини і царських воєвод
1666—1667	Повстання проти польсько-шляхетського панування на Правобережжі
1667	Андрусівське перемир'я між Російською державою і Польщею
1667—1671	Селянська війна в Росії під проводом Степана Разіна
1668	Повстання проти козацької старшини і царських воєвод на Лівобережній Україні
1668—1672	Гетьманування Д. Многогрішного на Лівобережжі
1669	«Глухівські статті» (угода) між гетьманом Д. Многогрішним і царським урядом
1669, 1675, 1679	Боротьба з турецько-татарською агресією. Походи запорізьких козаків на чолі з І. Сірком проти турків і татар
1670—1671	Повстання селян і козаків на Слобідській Україні під впливом селянської війни під проводом Степана Разіна
1672—1687	Гетьманування І. Самойловича на Лівобережжі
1672	Напад турецької армії на Правобережжя; загарбання Кам'янця-Подільського
1672	Бучацька угода між Польщею і Туреччиною; загарбання Туреччиною Поділля
1674	Проголошення возз'єднання десяти правобережних полків з Лівобережжям у складі Російської держави
1674	Перше видання «Синопису» (в Києві) Гетьманування висунутого Туреччиною Ю. Хмельницького на Правобережжі
1676—1681	

1677—1678	Боротьба російських військ і українських козацьких полків проти турецького вторгнення на Правобережну Україну; Чигиринські походи
80—90 pp. XVII ст.	Боротьба правобережних козаків на чолі з Семеном Палієм проти шляхетської Польщі й султанської Туреччини
1681	Бахчисарайський договір між Росією і Туреччиною
1685	Підпорядкування православної Київської митрополії Московському патріарху
1686	«Вічний мир» між Росією і Польщею
1687-1708	Гетьманування І. Мазепи
1687	Повстання козаків і селян проти старшини на Лівобережжі
1687, 1689	Кримські походи російських військ і українських козаків
1695, 1696	Азово-Дніпровські походи; здобуття Азова (1696)
1700	Константинопольський мирний договір між Російською державою і Туреччиною
1700—1721	Північна війна
1701	Указ Петра I про перетворення Київської колегії в академію
1702—1704	Повстання українських селян і козаків на чолі з Палієм і Самусем на Правобережжі проти польсько-шляхетського гніту
1703—1711	Селянське повстання проти соціального та національно-релігійного гніту на Закарпатті
1707—1708	Повстання під проводом К. Булавина
1707—1708	Повстання проти козацької старшини на Лівобережній Україні
179»	Вступ шведських військ в Україну. Перехід Мазепи на бік Карла XII
1709, 2 листопади	Зруйнування царськими військами столиці Гетьманщини м. Батурина
1708—1722	Гетьманування І. Скоропадського
1708—1709	Народні виступи населення України проти шведських військ
1709, березень	Приєднання запорізького кошового отамана К- Гордієнка з загоном козаків до Мазепи і Карла XII
1709, 14 травня	Зруйнування царськими військами Запорізької Січі
1.709, 27 червня	Полтавська битва
1709	Смерть гетьмана Мазепи
1710, 5 квітня	Обрання козаками в Бендерах гетьманом П. Орлика; «Конституція» Орлика
1710—1711	Війна Росії з Туреччиною; Прутський мир (1711)
1711—1734	Олешківська Січ
1715	Перша згадка в джерелах про гайдамаків

- 1719 — Заснування перших мануфактур в Україні (тютюнової — в Охтирці, суконної — в Путивлі)
- 1720 — Указ Петра I про заборону друкувати українські книги
- 1721 — Ніштадтський мирний договір між Росією і Швецією
- 1722—1727 — Перша Малоросійська колегія
- 1722—1723 — П. Полуботок — наказний гетьман в Гетьманщині
- 1722—1794 — Г. Сковорода
- 1726 — • Заснування парусно-полотняної мануфактури в Почепі (поблизу Стародуба)
- 1727 — Відкриття Харківського колегіуму
- 1727—1734 — Гетьманування Д. Апостола
- 1728 — «Решительные пункты» Апостола
- 1729—1730 — Проведення «Генерального слідства про мастисті» в Лівобережній Україні
- 1734 — Ліквідація гетьманства, утворення «Правління гетьманського урчду»
- 1734 — Заснування Нової Січі (на р. Підпільній)
- 1734, 1750 — Повстання селян і козаків проти кріпосницького гніту на Правобережній Україні (гайдамацький рух)
- 1735 — Указ Правління гетьманського уряду про поділ козаків на виборних і підпомічників
- 1736 — Заснування Шосткинського порохового заводу
- 30—40-і роки XVIII ст. — Рух повстанців (опришків) на чол» з О. Довбушем у Галичині
- 1735—1739 — Війна Росії з Туреччиною; участь у ній українських козаків
- 1749 — Виступ сіроми проти старшини у Запорізькій Січі
- 1750—1764 — Гетьманування К. Розумовського
- 1760 — Універсал гетьмана Розумовакого про обмеження переходів селян
- 1762—1775 — П. Калнишевський — останній кошовий отаман Запорізької Січі
- 1763 — Підтвердження царським указом універсалу гетьмана Розумовського про обмеження переходів селян
- 1764 — Ліквідація гетьманства і утворення другої Малоросійської колегії
- 1765—1769 — Перепис в Україні («Генеральний опис Малоросії»)
- 1765 — Ліквідація козацьких полків на Слобідській Україні. Утворення Слобідсько-Української губернії
- 1767—1770 — Повстання козаків і селян в с. Кліщинцях (Лубенський полк) проти кріпосницького гніту
- 1768 — • Повстання козацької сіроми проти старшини в Запорізькій Січі

- ,1768—1774* — Російсько-турецька війна; участь у ній населення України
- 1769—1770* — Повстання пікінерів (у Новоросійській губернії)
- 1769—1838*
1772 — І. Котляревський
- 1772—1775* — Перший поділ Польщі; приєднання Білорусі до Росії, Галичини — до Австрії
- 1774* — Селянська війна під проводом О. Пугачова
- 1774* — Кючук-Кайнарджійський мирний договір між Росією і Туреччиною
- 1774* — Загарбання Австрією Буковини
- 1775* — Ліквідація царизмом Запорізької Січі
- 1775—1828*
1776 — Задунайська Січ
- 1778* — Заснування м. Катеринослава (тепер Дніпропетровськ)
- 1778—1843*
1781 — Заснування м. Херсона
- 1781* — Г. Квітка-Оснотинський
- 1782* — Остаточна ліквідація автономного устрою в Україні
- 1782* — Поділ Лівобережної України на намісництва — Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське.
- 1783* — Приєднання Криму до Росії
- 1783* — Заснування м. Севастополя
- 1783* — Реорганізація українських козацьких полків у регулярні карабінерні полки за російським зразком
- 1783* — Видання Катериною II указу про заборону переходів селян на Лівобережній Україні. Юридичне закріплення селян
- 1784* — Заснування м. Сімферополя
- 1785* — «Жалувана грамота» Катерини II дворянству, зрівняння в правах української старшини з російським дворянством
- 1787* — Утворення Чорноморського козацтва
- 1789* — Заснування м. Миколаєва
- 1789—1793* — Повстання селян в с. Турбях (на Полтавщині)
- 1790—1865*
1792—1793 — П. Гулак-Артемівський
- 1793* — Переселення Чорноморського козацтва на Кубань
- 1793* — Другий поділ Польщі; возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Росії
- 1794* — Надання стародавньому (майже 400-літньому) поселенню назви м. Одеса
- 1795* — Третій поділ Польщі; Приєднання до Росії Західної Волині й Західної Білорусі
- 1796* — Указ царя про заборону переходу селян на Півдні України і на Дону
- 1796* — Ліквідація намісництв і поділ України на губернії
- 1798* — Вихід у світ перших трьох частин «Енеїди» І. Котляревського

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

Загальна література і джерела

- Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. К-, 1991.
- Аркас М. М.* Історія України-Русі. К-, 1990.
- Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н., Репринцев В. Ф.* История Украинской ССР: Хронологический справочник. К-, 1990.
- Воропай О.* Звичаї нашого народу: етнографічний нарис. К-, 1991. Т. 1, 2.
- Голобуцький В. О.* Економічна історія Української РСР. К-, 1970.
- Грушевський М. С.* Ілюстрована історія України: Репринтне відтворення видання 1913 р. К., 1991.
- Грушевський М. С.* Історія України-Русі. Львів; Відень; К-, 1898—1937. Т. 1 — 10.
- Грушевський М. С.* Очерк истории украинского народа. К-, 1990.
- Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д.* Джерелознавство історії Української РСР. К., 1986.
- Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. Львів, 1991. Т. 1, 2.
- Дяченко В. Д.* Антропологічний склад українського народу. К., 1965.
- Ефименко А. Я.* Очерк истории украинского народа. К-, 1990.
- Жуковський А., Субтельний О.* Нарис історії України. Львів, 1991.
- Зарубіжні українці: довідник.* К-, 1991.
- Ісаевич Я- Д.* Джерела з історії України доби феодалізму XVI — XVIII ст. К., 1972.
- Історія України: Курс лекцій: В 2 кн.* К-, 1991. Кн. 1.
- Історія держави і права України.* К-, 1993. Ч. 1.
- Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.).* 4-е вид. Львів, 1992.
- Історія Української РСР: В 8 т., 10 кн.* К- 1977—1979.
- История Украинской ССР: В 10 т.* К., 1981—1985.
- Історія християнської церкви на Україні.* К-, 1992.
- История государства и права Украинской ССР.* К-, 1987. Т. 1.
- Історія народного господарства Української • РСР.* К-, 1983—1987. Т. 1—3. Кн. 1, 2.
- Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т.* К-, 1967—1974.
- Историография истории Украинской ССР.* К-, 1987.
- Історія українського мистецтва: В 6 т.* К-, 1966—1970.
- Історія української літератури.* К-, 1987—1989. Т. 1, 2.
- Костомаров Н. И.* Исторические произведения: Автобиография. 2-е изд. К., 1990.
- Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1971,
- Котляр Н. Ф., Смолий В. А.* История в жизнеописаниях. К-, 1990.
- Крип'якевич І. П.* Історія України. Львів, 1990.
- Культура і побут населення України.* К-, 1991.
- Марченко М. І.* Українська історіографія (з найдавніших часів до середини XIX ст.). К-, 1959.
- Науко В. И., Миронов В. В.* Культура и быт украинского народа. К., 1977.
- Нельговський Ю. П., Степовик Д. В., Членова Л. Г.* Українське мистецтво. Від найдавніших часів до початку XX ст. К-, 1976.
- Огієнко І.* Українська культура. Коротка історія культурного життя, українського народу. К-, 1918, 1991.
- Оєйенко І. І.* Українська церква: нариси з історії Української православної церкви: В 2 т. К- 1993.

- Полонська-Василенко Н. Д.* Історія України: В 2 т. К., 1992.
Розвиток прогресивної філософської думки російського, українсько-го та білоруського народів у XVII — XVIII ст. К., 1978.
Сергійчук В. І. Національна символіка України. К., 1992.
Січинський В. Чужинці про Україну. К., 1992.
Субтельний О. Україна: Історія. К., 1991.
Хрестоматія з історії Української РСР. К., 1959. Т. 1.
Шреєр-Ткаченко О. #. Історія української музики. К., 1980. Ч. 1.

Література і джерела до окремих розділів

В С Т У П

Джерела

- Бевзо Ю. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1970.
Величко Самійло. Літопис. К., 1991. Т. I—II.
Галицько-Волинський літопис // Жовтень. 1982. № 7. С. 13—91.
Грушевський М. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства: У Львові, 9(22) IX. 1903 // Літ. Україна. 1991. 30 трав.
Драгоманов М. П. Вибране. К., 1991.
История русов или Малой России. К., 1991.
Історія русів. К., 1991.
Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. К., 1989.
Летопись Грабянки. К., 1854.
Літопис галицького полковника Григорія Грабянки. К., 1992.
Літопис руський за Іпатським списком. К., 1989.
Літопис Самовидця. К., 1971.
Повесть временных лет. М.; Л., 1950.

Загальна література

- Багалій Д. І.* Нарис української історіографії. Т. 1. Літописи. Вип. I. К., 1923; Вип. II. Джерелознавство. 1925.
Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т. 1. Історіографічний вступ. Х., 1928.
Грушевський М. С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. СПб. 1914.
Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923.
Дорошенко Д. І. Розвиток української історичної науки й наукових історичних досліджень з кінця XVIII століття й до наших днів // Нарис історії України. Львів, 1991. Т. 1. С. 8—31.
Историография истории Украинской ССР. К., 1987.
Марченко М. І. Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. 1959.
Коваленко Л. А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1983.
Полонська-Василенко Н. Нарис історіографії України // Історія України. К., 1992. Т. 1. С. 18—36.
Полонська-Василенко Н. О. Історична наука в Україні за советську добу та доля істориків // Зап. наук, т-ва ім. Шевченка. 1962. Т. 173.
Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. К., 1973.
Санцевич А. В. Українська радянська історіографія. К., 1984.

Розділ 1

- Археология Украинської РСР: В 3 т. К-, 1971—1975.*
Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. П. Походження слов'ян. К., 1991.
Баран В. Д. Черняхівська культура. К-, 1981.
Брайчевський М. Ю. Походження Русі. К-, 1968.
Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. К., 1988.
Граков Б. М. Скифи. 1971.
Даниленко В. Н. Неолит України. К-, 1989.
Духовная культура древних обществ на территории Украины. К., 1991.
Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н.э. К., 1983.
Ісасвич Я- Початки державності і ранні етапи формування східнослов'янських народів // Етнічна самосвідомість: національна культура. К-, 1991.
Кадеєв В. И. Очерки истории экономики Херсонеса Таврического I—IV веков нашей эры. Х., 1970.
Кадеєв В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. Х., 1981.
Кругликова И. Т. Античная археология. М., 1984.
Ляцкии И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. М., 1961.
Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. К., 1982.
Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. Х., 1885.
Мурзин В. Ю., Павленко Ю. В. Формирование раннеклассового общества на территории Украины. К., 1989.
Петров В. П. Етногенез слов'ян. К-, 1972.
Петров В. Походження українського народу. К-, 1992.
Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. М., 1979.
Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981.
Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. М., 1982.
Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. К-, 1990.
Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981.
Тереножкин А. И. Киммерийцы. К-, 1976.
Шовкопляс Г. Г. Кам'яний вік на території Української РСР. К-, 1962.
Шрамко Б. А. Вельское городище скифской эпохи (город Гелой). К., 1987.
Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Х., 1962.
Энеолит СССР. М., 1982.

Этническая карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. К-, 1985.

Розділ 2

- Історія України в документах і матеріалах. Т. 1. Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст. К-, 1946.*
Літопис Руський за Іпатським списком. К-, 1989.
Памятники истории Киевского государства IX—XII вв. Л., 1936.
Повесть временных лет. М.; Л., 1950.
Русская правда. М., 1940—1963. Т. 1—3.
Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. К-, 1991.

- Довженко В. Я.* Землеробство Древньої Русі. К., 1961.
- Древняя Русь.* Город, замок, село. М., 1985.
- Запровадження християнства на Русі.* К., 1988.
- Земли Южной Руси в IX—XIV вв. (история и археология).* К., 1985.
- История культуры Древней Руси:* В 2 т. М., 1948—1951.
- Как была крещена Русь.* 2-е изд. М., 1989.
- Культурное наследие Древней Руси. Истоки. Становление. Традиции.* М., 1976.
- Мистецтво Київської Русі / Упор. Ю. С. Асеев. К., 1989.*
- Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В.* и др. Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965.
- Образование Древнерусского государства: спорные проблемы // Тезисы докладов.* М., 1992.
- Пастернак О.* Пояснения тризуба, герба Великого Київського князя Володимира Святого. К., 1991.
- Пашуто В. Т., Флоря В. П., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское государство и исторические судьбы восточного славянства М., 1982.
- Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1968.
- Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси. М., 1948.
- Сахаров А. Н.* Дипломатия Древней Руси: IX — первая половина X вв. М., 1980.
- Свердлов М. Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. Л., 1983.
- Сидоренко О. Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — сер. XVII ст.). К., 1992.
- Творогов О. В.* Литература Древней Руси. М., 1981.
- Толочко П. П.* Древний Киев. К., 1976.
- Толочко П. П.* Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. К., 1987.
- Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город. К., 1989.
- Толочко П. П.* Історичні портрети. Із історії давньоруської і європейської політики X—XII ст. К., 1990.
- Толочко А. П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. К., 1992.
- Фроянов П. Я.* Киевская Русь: Очерки отечественной историографии. Л., 1990.
- Фроянов П. Я.* Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории. Л., 1980.
- Шекера І. М.* Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. К., 1967.

Р о з д і л 3

- Історія України в документах і матеріалах. Т. 1. Київська Русь і феодальні князівства XII — XIII ст.* К., 1946.
- Галицько-Волинський літопис // Жовтень. 1982. № 7. С. 13—91.*
- Слово о полку Игоревім.* К., 1952.
- Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис. К., 1961.
- Заремба С. З.* Куликовська битва та її історичне значення. К., 1980.
- Котляр М. Ф.* Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XV ст. К., 1968.
- Котляр М. Ф.* Данило Галицький. К., 1979.
- Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. К., 1984.
- Лихачев Д. С.* Слово о полку Игореве: Историко-литературный очерк. М., 1976.
- Логвин Г.* Украинское искусство X—XIII вв. М., 1968.

Має родин В. В. Народные восстания в Древней Руси XI—XIII вв. М., 1961.

Маркс К. Хронологические выписки // Архив Маркса и Энгельса. М., 1938. Т. 5.

Марченко М. І. Історія української культури. З найдавніших часів до середини XVII ст. К., 1961.

Пащутю В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1956.

Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII ст. М., 1982.

Софроненко К.- А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI—XIII вв. М., 1955.

Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. К., 1980.

Федоров-Давыдов Г. Б. Общественный строй Золотой Орды. М., 1973.

Розділи 4 і 5

Єєйзо Б. А. Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1970.

Боплан Г. Л. де. Опис України. К., 1990.

Боплан Г. Л. де. Опис України. Меріме Проспер. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. Львів, 1990.

Вишенський І. Твори. К., 1976.

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. М., 1953. Т. 1.

Законодательные акты Великого княжества Литовского XV—XVI вв.: Сб. материалов. Л., 1936.

Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569—1654 роки). К., 1951.

Летопись событий в Юго-Западной России в XVII ст. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист Канцелярии Войска Запорожского. К., 1848. Т. 1.

Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. К., 1890. Вып. 1. 1896. Вып. 2 (первая половина XVII ст.).

Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр.: 36. документів (1639—1648). К., 1946.

Українські народні думи та історичні пісні. К., 1955.

Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. К., 1960.

Алекберли М. Хотинская война (1621 г.). Черновцы, Д957.

Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. К., 1991.

Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. К., 1993.

Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Х., 1991.

Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). М., 1959.

Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963.

Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. М., 1983.

Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966.

- Дзюба Е. Н.* Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским: Вторая половина XVI — первая половина XVII в. К-, 1987.
- Жолтовський П.* Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI—XVIII ст. К., 1958.
- Жолтовський П. М.* Художнє лиття на Україні. XIV—XVIII ст. К-, 1973.
- Загайно П. К.* Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. в боротьбі проти Ватікану і унії. К-, 1957.
- Ісаєвич Я- Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.
- Каргалов В. В.* Конец ордынского ига. М., 1984.
- Кащенко А.* Оповідання про славне Військо Запорізьке низове. Дніпропетровськ, 1991.
- Культурные* связи народов Восточной Европы в XVI в. Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения. М., 1976.
- Мединський Є. М.* Братські школи України і Білорусії в XVI—XVII ст. К., 1958.
- Марочкін В. П.* Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст.: Історична монографія. К., 1989.
- Михайлина П. В.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654). К., 1975.
- Мицик Ю. А., Плохий С. М., Стороженко І. С.* Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. Дніпропетровськ, 1990.
- Мицько І. З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636). К., 1990.
- Мишко Д. І.* Соціально-економічні умови формування української народності. К-, 1963.
- Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). К-, 1992.
- Німчук В. В.* Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст. К-, 1985.
- Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Є. М.* Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. К-, 1990.
- Овсійчук В. А.* Українське мистецтво XIV—першої половини XVII ст. К-, 1985.
- Пашук А. І.* Іван Вишенський — мислитель і борець. Львів, 1990.
- Плохий С. Н.* Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв. К., 1989.
- Санин Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. М., 1987.
- Сас П, М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. К., 1989.
- Сергійчук В. І.* Іменем Війська Запорізького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII століття. К-, 1991.
- Степовик Д. В.* Українська графіка XVI—XVIII ст. К-, 1982.
- Українська література та інші слов'янські літератури XVI—XVII ст. К-, 1984.*
- Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії.* К., 1990.
- Філософія* Відродження на Україні. К-, 1990.
- Шабудьдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987.
- Швидько А. К.* Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI—XVIII вв. Днепропетровск, 1979.
- Щербак В. О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1989.

Яворищитий Д. І. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Дніпропетровськ, 1991.

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: В 3 т. Львів, 1990—1991.

Яременко П. К. Іван Вишенський. К-, 1982.

Яременко П. К. Мелетій Смотрицький: Життя і творчість. К-, 1986.

Розділ 6

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. М., 1953. Т. 2, 3.

Документы Богдана Хмельницкого (1648—1657). К., 1961.

Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. 1965.

Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. К., 1994.

Гетьмани України: Історичні портрети // Україна; Веч. Київ. 1991.

Голобуцький В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа (1648—1654 гг.). К., 1962.

Гомін Л. Визвольна війна 1648—1654 рр. у народній творчості. К-, 1960.

Жолтовський П. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI—XVIII ст. К., 1958.

Замлинский В. А. Богдан Хмельницкий. М., 1989.

Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 рр. К-, 1955.

Костомаров Н. Богдан Хмельницкий: Историческая монография. СПб., 1894. Т. 1—3.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницкий. 2-е вид., випр. і доп. Львів, 1990.

Кучернюк М. Ф. Джерела про російсько-українські політичні зв'язки в роки визвольної війни українського народу (1648—1654 рр.). Львів, 1980.

Освободительная война 1648—1654 гг. и воссоединение Украины с Россией. К-, 1954.

Пинчук Ю. А. Роль народных масс в освободительной войне 1648—1654 гг. и воссоединение Украины с Россией. К-, 1986.

Смолий В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницкий. Соціально-політичний портрет. К-, 1993.

Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648—1654). Львів, 1991.

Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К-, 1959.

Розділ 7

Літопис Самовидця. К-, 1971.

Переписні книги 1666 року. К-, 1933.

Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50—70-ті рр. XVII ст. К., 1961.

Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К-, 1986.

Гнатенко П. И. Общественно-политическая мысль на Украине во второй половине XVII — середине XVIII века. Днепропетровск, 1982.

Жолтовський П. М. Український живопис XVII—XVIII ст. К-, 1978.

☞ *Костомаров Н. И.* Исторические монографии и исследования. Книга шестая. Т. XV. Руина. Гетманство Брюховецкого, Многогрешного, Самойловича; Т. XVI.- Мазепа и мазепинцы. СПб., 1905.

Липинський В. Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. Філадельфія, 1991.

Романовский В. А. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка. Ставрополь, 1967.

Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. X., 1964.

Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (II половина XVII — XVIII ст.). К., 1985.

Смолій В. А., Гуржій О. І. Як і коли почала формуватися українська нація. К., 1991.

Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. К., 1991.

Софронько Ф.- А. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века. М., 1970.

Стецюк К. /. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х — 70-х роках XVII ст. К., 1960.

Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины в XVII — XVIII вв. М., 1960.

Яворницький Д. /. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман Війська запорізьких козаків. Дніпропетровськ, 1990.

Розділ 8

Величко Самій ас Літопис. К-, 1991. Т. 1, 2.

Летопись событий в Юго-Западной России. Составил Самоил Величко, бывший Канцелярист Канцелярии Войска Запорожского. К., 1855. Т. 3.

Летопись Грабянки. К-, 1854.

Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки., К., 1992.

Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888.

Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969.

Баранович А. И. Магнатское хозяйство на Юге Волыни в XVIII в. М., 1955.

Борщак /., Мартель Р. Іван Мазепа: життя й пориви великого гетьмана, К., 1991.

Вивід прав України. Львів, 1991

Грабовецький В. В. Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. К-, 1962.

Гуржій А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII ст. К-, 1986.

Дядиченко В.- А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К-, 1959.

Єнсен А. Мазепа: Історичні картини. К., 1992.

Кабузан В. Народы России в XVIII веке: численность и этнический состав. М., 1990.

Крупищій Б, Д. Гетьман Пилил Орлик (1672—1742): Його життя і доля. К-, 1991.

Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII — 60-е годы XVIII ст. К., 1971.

Павло Полуботок — український гетьман. К-, 1990.

Помомарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. Львів, 1971.

Роль Києво-Могилянської академії в культурній єдності слов'янських народів. К-, 1988.

Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К-, 1963.

Розділ 9

Архив Юго-Западной России, изданный Временной комиссией для разбора древних актов. Акты о гайдамаках (1700—1768). К-, 1876. Ч. 3. Т. 3.

Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. документів. К-, 1970. *Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772—1849 рр.):* Документи і матеріали. К., 1974.

Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781). К., 1931. *Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст.* Описово-статистичні джерела. К-, 1989.

Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. К-, 1991.

Повстання селян у селі Турбаях (1789—1793): Матеріали до історії селянських повстань на Україні. К., 1932.

Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: Некоторые вопросы социально-экономического развития. К., 1983.

Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст.: 36. документів і матеріалів. К., 1978.

Скальковський А. А. История Новой Сечи: В 3 т. Одесса, 1885.

Смолій В. А. Воз'єднання Правобережної України з Росією. К-, 1978.

Тимофеев В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII ст. Ужгород, 1962.

Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного (Антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768—1769 рр.). К-, 1989.

Шафонский А. Черниговского наместничества типографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. К-, 1851.

Білецький О. П. Українське мистецтво другої половини XVII — XVIII століть. К., 1981.

Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К-, 1961.

Голобуцький В. А. Черноморское казачество. К-, 1956.

Гуржій І. О. Повстання селян у Турбаях (1789—1793). К-, 1950.

Гуржій І. О. Семен Гаркуша. К., 1962.

Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. М., 1959.

Колівещина 1768: Матеріали ювіл. сесії, присв. 200-річчю повстання. К., 1970.

Кулиняк Д.І. Останній кошовий Петро Калнишевський. К., 1991.

Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. Х., 1970.

Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні. 20—60-ті рр. XVIII ст. К.; 1965.

Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII ст. (Социально-экономическое развитие). К., 1961.

Ничик В. М. Феофан Прокопович. М., 1977.

Пільгук І. Григорій Сковорода. К., 1972.

Поліщук Ф. М. Григорій Сковорода: Життя і творчість. К-, 1978.

Шульга І. Г. Соціально-економічний розвиток Закарпатської України в другій половині XVIII ст. Ужгород, 1962.

ЗМІСТ

Вступ	3
1. Предмет і завдання курсу історії України	3
2. Короткий нарис розвитку історичної науки в Україні . . .	7
3. Основні джерела з історії України	31
Розділ 1. Первісне суспільство і перші державні утворення на території України	36
1. Найдавніше населення на території України	36
2. Розклад первісного суспільства. Скіфи і сармати. Античні міста-держави в Північному Причорномор'ї і Криму	41
3. Давні слов'яни	46
Розділ 2. Східні слов'яни. Київська Русь (VI — початок XII ст.)	51
1. Розклад первісного суспільства і утворення держави у східних слов'ян (VI — IX ст.)	51
2. Київська Русь у X — на початку XII ст.	55
3. Культура Давньої Русі	68
4. Історичне значення Київської Русі	71
Розділ 3. Політичне роздроблення Русі (XII — перша половина XIV ст.). Боротьба проти іноземних загарбників	76
1. Роздроблення Київської держави на самостійні князівства та їхнє становище у XII — першій половині XIII ст. Формування української народності	76
2. Боротьба Русі з монголо-татарською навалою. Південно-західні руські князівства під ігом Золотої Орди	86
3. Розвиток культури в період роздроблення Русі	91
Розділ 4. Українські землі в другій половині XIV — першій половині XVI ст.	95
1. Українська народність у XIV — першій половині XVII ст.	95
2. Політичне становище українських земель і боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів у другій половині XIV — першій половині XVI ст.	97
3. Соціально-економічний розвиток України в другій половині XIV — першій половині XVI ст.	109
4. Виникнення козацтва	122
Розділ 5. Українські землі в складі Речі Посполитої. Боротьба за визволення і незалежність України (друга половина XVI — перша половина XVII ст.)	126
1. Соціально-економічний розвиток	126
2. Брестська церковна унія та посилення національно-релігійного гніту. Боротьба українського народу проти унії	134
3. Посилення козацтва у другій половині XVI ст. Запорізька Січ — козацька республіка	141
4. Козацько-селянські повстання кінця XVI ст.	154

5. Народні рухи в Україні у першій чверті XVII ст. Боротьба проти турецько-татарської агресії	159
6. Народні повстання 30-х років XVII ст.	167
7. Культура в Україні у XIV—першій половині XVII ст.	177
Розділ 6. Визвольна війна українського народу в середині XVII ст.	191
1. Україна напередодні визвольної війни. Причини війни	191
2. Початок визвольної війни. Перші перемоги народу. Богдан Хмельницький	193
3. Розгортання повстанських рухів та створення народної армії. Воєнні дії в другій половині 1648 р.	199
4. Формування української національної держави. Внутрішня й зовнішня політика гетьманської адміністрації	207
5. Воєнні дії 1649—1653 рр.	212
6. Українсько-російський договір 1654 р. Приєднання України до Росії	222
Розділ 7. Україна в другій половині XVII ст.	243
1. Політичне становище України. Руїна	243
2. Соціально-економічний розвиток і суспільно-політичний лад в Україні	282
3. Народні рухи в останній третині XVII ст.	297
4. Культура України в другій половині XVII ст.	302
Розділ 8. Україна в першій половині XVIII ст. Обмеження царизмом автономії України.	310
1. Україна і Північна війна. Війна з Туреччиною	310
2. Господарство і соціальні відносини. Політичне становище України	332
3. Народні рухи в Україні.	356
Розділ 9. Україна в другій половині XVIII ст. Остаточна ліквідація царизмом автономного устрою в Україні.	364
1. Соціально-економічне і політичне становище Лівобережної і Слобідської України	364
2. Остаточна ліквідація царизмом автономного устрою Лівобережжя і Слобожанщини	372
3. Селянські повстання на Лівобережжі і Слобожанщині	378
4. Посилення соціального і національного гніту на Правобережжі й західноукраїнських землях. Піднесення народно-визвольного руху.	382
5. Відвоювання і заселення Північного Причорномор'я. Ліквідація царизмом Запорізької Січі	389
6. Возз'єднання Правобережної України з українськими землями в складі Російської держави	399
7. Культура в Україні у XVIII ст.	400
Кarti	420
Хронологічна таблиця	427
Література і джерела	436

Підручник

Рибалка Іван Климентійович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Частина 1

**Від найдавніших часів
до кінця XVIII століття**